

הרב אפרים אשׁרי

ארויסגעגעבן פון הרב א. אשׁרי בוך קאמיטעט

ניו־יארק — מאנטרעאל

תשׁיב — 1951

אלע רעכט, סיי פון גאנצן ספר, סיי פון טיילווייזן איבער־
דרוקן אָדער איבערזעצן, באהאלט דער מחבר פאַר זיך אַליין.

Copyright, 1951, *by*
RABBI E. OSHRY

Printed in the U. S. A. by
MODERN LINOTYPE CO.
1755 St. Johns Place, Brooklyn, N. Y.

אינהאלט:

פֿאַרוואָרט פון חיים ליבערמאַן.....9
אַ וואָרט פון מחבר.....15
ליטע און דאָס ליטווישע אידנטום.....17
דער אָנהייב פון חורבן ליטע.....20
אידן גייען צו דער שחיטה אין טלית און תפילין.....26
סלאָבאָדקער ישיבה „כנסת ישראל".....32
דער קידוש השם פון סלאָבאָדקער ישיבה־לייט.....38
דער קידוש השם פון הגאון הצדיק ר' אלחנן וואַסערמאַן און
אנדערע רבנים.....43
קאָוונער אידן ווערן פֿאַרטריבן אין געטאָ אריין.....51
די שקלאפן ארבעט פון אידן ביים אַרויפֿאָדראָם פון קאָוונער געטאָ 58
דאָס בלוטיקע שפיל מיט די קראנקע אידן ביים ליקווידירן
די קליין־ געטאָ.....63
אַ „רואיקער טאָג" אין קאָוונער געטאָ.....69
דער „שווארצער טאָג" אין קאָוונער געטאָ 75
קאָוונע — שלאָכט־הויז פאַר דייטשע אידן.....81
ווי אַזוי ליטווישע אידן האָבן זיך מוסר נפש געווען פאַרן אידישן ספר.....87
דער געהיימער ברית אין געטאָ.....98
דער געהאָנגענער אין געטאָ.....101
דאָס גייסטיקע לעבן פון די אידן אין קאָוונער געטאָ 104
די ווירקונג פון די „פראָנטן" אויף דער געטאָ.....112
דער אויפשטאַנד אין וואַרשע און זיין ווירקונג אויף קאָוונער געטאָ.....116
דער קידוש השם פון מגיד „בן משה ידבר" 122
ווי די אידן זיינען אַנטלאָפן פון „ניינטן פֿאָרט" אין קאָוונע.....128
די פּטירה פון קאָוונער רב הגאון רבי אברהם דובער שאַפּירא זצ"ל.....139
די פארטיליקונג פון די אידישע קינדער.....146
ווי מיר האָבן געבאָקן מצה אין געטאָ 154
דער אומקום פון הגאון הצדיק ר' אברהם גראָדזענסקי.....158

חורבן ליטע

קאָונע —נאָך איר באפרייאונג..... 161
אַן אוצר פון אידישע ספרים..... 167
קאָונע פירט אירע קדושים צו קבר ישראל..... 169
שטעט און שטעטלעך..... 181

שטעט און שטעטלעך

רבנו הגאון רבי יצחק אלחנן ספּעקטאָר זצ"ל 183
אוטיאַן 187
אַליטע 194
אַניקסט 198
בוטרימאַנץ 202
בירז 204
גאָרזד 207
דראָביאַן 209
דווינסק 210
ווילקאָמיר 219
ווילקאָווישק 224
ווישון 228
וואַרנע 233
זאגער 234
טעלז 238
טאַווריק 242
יורבורג 245
יאנישאָק 249
יאַנאָוע 253
מאַריאַמפּאָל 257
מאזשייק 260
מערעטש 263
מאַלאַט 267
נייטשאָט - קודירקא 268
סעריי 269
סאלאנט 273

אינהאלט

עזשערענע 274
פֿאַנעוועזש 275
פֿאַסוואַל 282
פֿלונגיאַן 284
קיידאַן 288
קרעטינגע 291
קאַלוואַריע 296
מיין הרוב שטעטל קופישאָק 298
קעלם 311
ראַסיין 315
ראקישאָק 320
ראדווילישאָק 325
ריטעווע 326
שאַול 238
שאַדאַווע 335
שקוד 337
שקודוויל 338
שווענסנע 340
שירווינט 341
ווי אזוי איך בין געראַטעוועט געוואָרן 345
זכור את אשר עשה לך עמלק 372
זוכצעטל פון פערזאַנען 374
זוכצעטל פון שטעט און שטעטלעך 385

דאָס דאָזיקע בוך איז געהיליקט

צו מיין חשובע ליבע פרוי

א גערעטטעוועטע פון אוישוויץ

הרבנית פריידה

בת הרב הגאון ר' משה גרינצווייג, הי"ד.

(ליפשער רב)

פארוואָרט פון חיים ליבערמאן

דאָס בוך, חשוב'ער לעזער, וואָס דו האלסט אצינד אין דיינע הענט, „חורבן ליטע", איז כלו קודש, אינגאנצן הייליק, הייליק איז זיין תוכן, הייליק איז די פעדער וואָס האָט עס געשריבן, און הייליק די מי און דער צער, מיט וועלכע עס איז ארויסגעגעבן געוואָרן.

דער מחבר, הרב אפרים אָשרי, איז אַליין געווען אינווייניק אין דעם פייער וואָס האָט פאַרברענט ג־ט'ס עדה אין ליטע, נאָר ווי דער סנה האָט אָר געברענט און געברענט און איז ניט פאַרברענט געוואָרן. עטליכע מאָל איז ער געצוואונגען געוואָרן צו גראָבן פאָר זיך אליין א גרוב, און אַלע מאָל איז ער ניצול געוואָרן. די אידן וואָס זיינען ארוים לעבעדיק פון דעם נאַצישן גיהנם האָבן דערנאָך פארשיידן רעאַגירט אויף זייערע איבערלעבונגען. א גרויסער טייל פון זיי האָט זיך געמיט צו פארטרייבן פון זיך און פארגעסן די מורא'דיקע קאָשמאָרן. ס'איז געווען צו שרעקליך צו געדענקען. הרב אפרים אָשרי געהערט ניט צו די דאָזיקע. ער איז געבליבן אויף שטענדיק דער סנה וואָס ברענט און ברענט און ווערט ניט פאַרברענט. און דאָס איצטיקע בוך איז ארויסגעשפרונגען פון די דאָזיקע הייליקע פלאמען.

ניט ער וויל אנטלויפן פון די דאָזיקע זכרונות, ניט ער וואָלט געקענט וועג ער וואָלט געוואָלט. וואָרום ער איז באשאָנקען מיט אזא אומגעהויערן זכרון, וואָס מאכט ניט פארלירן קיין אייניציקן טראָפן. א צווייטער געטליכער געשאַנק צו זיין זכרון איז אן אָפענער מוח, וואָס אזוי ווי א שוואָם זויגט ער אין זיך איין די סביבה. און א דריטע מתנה איז אים געשענקט געוואָרן אייביק וואכע חושים, אן אייביקע נייגעריקייט און וואכזאמקייט צום ארום.

דאָס אליין האָט גורם געווען וואָס פֿאַר די יאָרן פון דעם חורבן האָט ער געקענט גאָנץ ליטע „אויף אויסווייניק". ער איז געווען קלאָר אין ליטע ממש ווי אַ איד אין „אשרי". ער איז אויסגעווען אין ליטע אין אלע אירע ווינקעלעך, אין אירע שטעט, שטעטלעך און דערפער, וואו נאָר עס זיינען געווען אידן. און עס האָט זיך גע־דוכט, אז ס'איז ניטאָ אַ איד אין ליטע וואָס הרב אַשרי קען אים ניט ביים נאָמען, וויים ניט זיין יחוס און זיין לעבנס־געשיכטע. און אַ פּשיטא שוין אַז ער האָט געקענט אלע גדולים פון ליטווישן אידנטום. און ווי מיט מענטשן, אַזוי אויך מיט ערטער, מיט שטעט, קלייַנע און גרויסע, מיט זייערע נעמען, די נעמען פון זייערע גאָסן און זייערע היסטאָריעס. ער האָט אַליין געהאט אויף די שפּיץ פון זיינע פינגער. ער האָט געקענט ליטע פון אלף ביז תו ווען זי איז נאָך גאנץ און גרויס געווען.

און ווען דער שטורם האָט זיך אַראָפּגעלאָזט אויף ליטע. און האָט אליין אַוועקגעלייגט אין חורבות; און ווען הרב אַשרי האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ און דערזען אז ער לעבט, האָט ער זיך אויפ־געהויבן פון דער ערד, און די ערשטע זאַך וואָס ער האָט געטאָן איז ניט געווען צו אַנטלויפן אין דער אָפּגעראָטעוועטער וועלט אריין, נאָר ער האָט זיך געזומען טראָגן איבער די חורבות פון ליטע, צו זען וואָס עס איז געוואָרן פון די טייערע שטעט און שטעטלעך וואָס ער האָט אזוי גוט געקענט און אזוי היים ליב געהאָט, און זוכן אידן זען וואָס עס איז געוואָרן פון די אידן, וואו זיינען אהינגע־קומען די אידישע קהילות, וואָס ערשט נעכטן זיינען זיי דאָ געווען און אזוי הערליך געבליט. און אזוי האָט ער, אַליין אן אָפּגעראָטעוועט־טע האלעווועשקע, דורכגעשפּרייזט גאָנץ ליטע און דורכגענישטערט

די חורבות. און די חושים זיינען אים נאָך געווען נאָך אָפּענער ווי פריער, און דער זכרון נאָך שארפער ווי אַמאָל, און אלץ וואָס ער האָט געהערט און געזען האָט זיך אים איינגעשניטן אין טיפֿסטן ביין, און עס האָט ג'שרפ'עט ווי ס פייער אין אים. און ער האָט עס געמוזט ארויסגעבן אויף פּאַפּיר, און דער פּועל-יוצא איז דאָס ברענענדיקע בוך, דאָס הויליקע ספר „חורבן ליטע".

ער האָט געקענט ליטע אין איר גאנצקייט און אין איר צעברעכנקייט, אין איר גדולה און אין איר חורבן. ער איז ווי פון דער השגחה אליין אויפגעהיט געוואָרן און איז ארוים ס לעבעדיקער פון דעם פייער כדי צו זיין דער כראָניקער פון דעם חורבן. אויף אים קען מען זאָגן מיטן פולן מויל: לכך ניצלת...

איר לייענט דאָס הויליקע ספר פון זייטל צו זייטל, קאפּיטל נאָך קאפּיטל, און איר פילט, אז דער מחבר גיט אפילו ניט קיין מעשר מן המעשר פון דעם וואָס ער וויים צו דערציילן. ער לויפט פון אָרט צו אָרט, פון שטאָט צו שטאָט, און פון אומעטום גיט ער נאָר ס הויפן דורכגעזיפּטע קערנער, ווייל אניט וואָלט דאָס וועלט געדאַרפט גרייכן אָן ס צאָל בענדער. איר פילט אויך ווי דער מחבר מיידט בכיוון אוים „ליטעראַרישקייט". ער נוצט ניט קיין קינסטלערישן שמינק פּאַר זיין טרויעריקער כראָניק, ווייל קיין „קונסט" קען נאָר-ניט צוגעבן אהער, אלע קינסטלערישע באגריפן וועלן בטל ומבוטל אנטקעגן דעם נאקטן אמת פון די נאָקעטע פאקטן.

דער דאָזיקער ספר געווינט ס באזונדערן וועלט דערפון וואָס זיין מחבר איז ס רב. אלם רב האָט הרב אָשרי נאָטירליכערווייז קודם כל געקענט גוט די רבנישע וועלט פון ליטע. און אזוי ווי מיר וויסן אז דאָס רוב שרייבער שטאָמען פון די וועלטליכע קרייזן,

במילא איז געשען, אז אין די מערסטע ביכער וואָס זיינען געשריבן געוואָרן פון דעם חורבן איז ניט אָפּגעגעבן געוואָרן דער געהעריקער פּולער פּלאַץ צו דער אונטערגעגאַנגענער תורה־וועלט, פּשוט דערפֿאַר וואָס די שרייבער זיינען וויניק באקאַנט געווען מיט איר. דער דאָזיקער חסרון ווערט אויסגעגלייכט אין הרב אשרי׳ס ספֿר.

איבערן חושך פון דעם חורבן לויכט דער הימלישער גלאַנץ פון תורה און לומדות, מיט וועלכע ליטע איז אָזוי רייך און אָזוי גרויס געווען. אָבער אין דערזעלבער צייט טוט דאָ שוויבלען און גריבלען מיט די אנדערע שיכטן פון דער אידישער באַפֿעלקערונג אויך. ווייל הרב אָשרי איז געווען אַ מעורב עם הבריות און האָט אלעמען געקענט. און ער האָט אלעמען זייער הייליק רעכט געטאָן.

גאָרניט אָפּצושאַצן זיינען די בילדער וואָס קומען אריין אין דעם ספֿר אין אזא רייכער קאַלעקציע. די בילדער זיינען אויך אַ טייל פון דער כראָניק. ווייל דער רשע, דער נאצי, האָט זיך דאָך אויך געפֿליימט צו פֿאַר׳מיאום׳ן דאָס אידישע פּנים אין די אויגן פון דער וועלט. זאָלן זיי שטיין דאָ, די הערליכע אידישע געשטאַלטן, אויף דורות און דורות און קוקן דער וועלט אין פּנים אריין, און שרייען און מאָנען נקמה און גערעכטיקייט.

וויניקער פון אלעמען האָט דער מחבר געשריבן פון זיך אַליין. פון זיינע טויטן איז דאָ כמעט גאָרניט ניטאָ. עס וועט נאָך האָפּנטליך קומען. דער מחבר איז קודם־כל געלאָפּן מקיים זיין די מצוה פון מת מצוה. און זיין שכר איז זייער גרויס. ער האָט צעשטערט דעם בייזן וואָלן פון דעם מיאום׳ן רשע. דער נאצישער רשע האָט געוואָלט טויטן און פארמעקן, פֿאַרטיליקן און פארווישן שפור און אָנדענק. איז געקומען הרב אָשרי און האָט אויפגעשטעלט

אַ מצבה אויף אייביק. זיין וועלק גייט אריין אין דעם אוצר פון אי־
דישן מארטירערטום און וועט פארנעמען אַ גרויס אָרט אין אונזער
געשיכטע פון קידוש השם, ביי דער זייט פון אונזערע קינות און
סליחות, ביי דער זייט פון דער הייליקער תורה אין אָרון־קודש.

ושכרו הרבה מאד על פי פעלו.

א וואָרט פון מחבר

מיטן אַרויסגעבן דעמדאָזיקן בוך „חורבן ליטע", באַצווּעק איך צו שטעלן אַ מצבה נאָך דער הרוב געוואָרענער אידישער ליטע, נאָך די קדושים וטהורים גאונים און צדיקים, אונזערע טייערע און ליבע קרובים און פריינד, וואָס זיינען אויף אַן אכזריות׳דיקן אופן אומגעקומען דורך די נאַצי־רוצחים און זייערע ליטווישע אונטערהעלפער ימ״ש, אין די יאָרן תש״א־תש״ה.

שרייבעריי איז ניט מיין באַרוף, איך בין אַ רב און אַ ראש ישיבה, און מיין אויפגאַבע איז מרביץ תורה זיין, און ווען עס וואָלט געווען „שנים כתיקונן", וואָלט איך אַוודאי ניט געשריבן קיין ביכער, נאָר ספרים אין הלכה, ווי כ׳האָב שוין ב״ה באַווּיזן אַרויסצוגעבן מיין הלכה ספר „דברי אפרים".

אָבער ווען עס איז געקומען אויפן כלל ישראל דאָס גרויסע וועלט אומגליק און איך בין אַ דאַנק השי״ת דורך נסי נסים געראַטעוועט געוואָרן פון דעם גהינום וואו מיינע אויגן האָבן געזען, די מיט מענטשליך בלוט פאַרשריבענע ווערטער: „נעמט נקמה"! און מיינע אויערן האָבן געהערט ניט איינמאָל, ווי אַ מינוט פאַרן דערשאָסן ווערן, האָבן די קדושים אויס־געשריען: „די וואָס וועלן בלייבן לעבן זאָלן דערציילן דער וועלט, וואָס עמלק־נאַצי האָט מיט אונז געטאָן!" האָב איך באַשלאָסן אויסצופירן די דאָזיקע הייליקע צוואה פון די קדושים, און דערציילן פאַר דער וועלט אין מיין איינפאַכער שפּראַך, דאָס וואָס כ׳האָב צוגעזען מיט מיינע אויגן, און וואָס כ׳האָב מקבל געווען פון עדי־ראיה, כדי עס זאָל בלייבן לזכרון עולם.

* * *

איך רעכן בכיון אויס די נעמען וואָס קומען מיר על פי זכרון פון די חשובע און אַנגעזעענע בעלי־בתים, רבנים און גאוני־תורה אין די פאַר־שיידענע ליטווישע שטעטלעך, ווייל דורך זיי און אין זיי איז געווען אַנ־געקניפּט און אַנגעבונדן די גאַנצע אידישע קהילות. אידן פון די אַלע שטעטלעך, וואָס זיינען אַוועקגעפאָרן פון זייערע געבוירנערטער נאָך

אין די יאָרן פאַרן חורבן, געדענקען גוט די ראשי און טובי העיר וואו זיי זיינען געבוירן און אויפגעצויגן געוואָרן. וויפיל נעמען איך האָב זיך נאָר געקענט דערקונדיקן האָב איך פאַרצייכנט. יעדער קדוש וטהור פון די דאָזיקע אַלטע אידישע ישובים שטעלט פאָר מיט זיך, אין געדעכעניש פון די לעבנגעבליבענע אַ אייביק־לעבעדיקן זכר פונם אַלט־אידישן לעבן.

ניט אלע שטעטלעך האָב איך געקאָנט אריינעמען אין מיין בוך, צוליב טעכנישע און פינאנציעלע מיטלען. בעזרת השם וועל איך דעם חיסור דער־גאנצן אין אַ צווייטן בוך וועגן חורבן ליטע. אַ סך מאטעריאל האָב איך שוין גרייט דערפאר.

(עס פארדריסט מיר דאָ צו דערמאָנען אַז געוויסע מענטשן האָבן זיך באנוצט מיט א טייל פון די מאטעריאלן אין מיינע אַרטיקלן וואָס כ׳האָב נאָך געשריבן אין 1945 אין „שערים" און „קול ישראל" אין ישראל, און אין 1946, אין „מאָרגן זשורנאל" און נישט אָנגענעבן מיט א וואָרט וואו און ביי וועמען זיי האָבן דעם מאטעריאל געגומען).

איך דריק אויס אַ דאנק דעם קאָמיטעט און אַלע וואָס האָבן מיר גע־האָלפן אַרויסצוגעבן דאָס בוך.

א. א.

ב״ה, תשרי, תשב״י

ליטע און דאס ליטווישע אידנטום

נאָכן צעפאַלן פון צאַרישן רוסלאַנד, אין דער ערשטער וועלט מלחמה, איז אין יאָר 1918 ווידער אויפגעקומען דאָס זעלבשטענדיקע און באפרייטע לאַנד — ליטע.

דאָס דאָזיקע קליינע לאנד, וואָס ליגט נאָענט צום מזרח־ברעג פון באַלטישן ים, מיט דער הויפט־שטאָט קאָוונע (קאַאונאַס), ציילט צוזאמען מיט דער שטאָט ווילנע, וואָס איז דורך איר אַנעקסירט געוואָרן (זינט 1939), אַרום 4 מיליאָן איינוואוינער, און ביזן „חורבן־ליטע", האָבן דאָרטן געלעבט לערך 250 טויזנט אידן.

דער אידישער ישוב אין ליטע, איז שוין ארום זיבן הונדערט יאָר אַלט, און נאָך אין 17־טן י. ה. איז ליטע באַרימט געווען אַלס דער גרעסטער אידישער צענטער פון תורה און חכמה אין אייראָפּע. אַ דאַנק אירע גדולי התורה און וועלט באַרימטע ישיבות, איז ליטע באַצייכנט געוואָרן, אַלס „ארץ ישראל השני"", און ווילנע אַלס „ירושלים דליטאָ".

אין ליטע האָבן געלעבט די גרעסטע גאונים, ווי: ר' שבתי כהן (ש"ך), ר' משה רבק"ש (באר הגולה), ר' אליהו (דער ווילנער גאון), ר' חיים וואָלאָזשינער, ר' ישראל סאלאנטער, ר' יצחק אלחנן, דער נצי"ב, ר' יוסף בער סאָלאָוויטשיק, ר' חיים סאָלאָוויטשיק, ר' מאיר שמחה, ר' יוסף ראָזין, דער „חפץ חיים", ר' אלי' ברוך קמאי, דער רב און ראש ישיבה פון מיר, ר' משה מרדכי עפשטיין, רב און ראש ישיבה פון סלאָבאָדקע, ר' ברוך בער לייבאָוויץ, דער ראש ישיבה פון קאמענץ און אַנד.

היינט אירע גרויסע און בארימטע ישיבות: וואָלאָזשין, מיר, סלאָבאָדקע, ראדין, טעלז, קעלם, פּאָנעווועזש, וואו עס האָבן געלערנט תלמידים פון דער גאנצער וועלט, וואָס האָבן גרויס געמאכט איר נאָמען אַלס גרעסטער תורה צענטער ביי אידן.

ליטע איז אויך געווען באַוואוסט מיט איר שיטת המוסר, וואָס עס האָט איינגעפירט ר' ישראל סאלאָנטער זצ"ל.

אַ חוץ דעם איז ליטע אויך באַרימט געווען, אַלס צענטער פון השכלה, פונוואַנען עס זיינען אַרויסגעקומען די גרעסטע אידישע דענקער און וואַרטזאַגער. יעדער שעפערישע אידישער געדאַנק, האָט אַדער געהאַט זיין אחיזה אין ליטווישן אידנטום, אַדער דאָ אויסגעצייטיקט און רייף געווארן. נישטאָ כמעט קיין אייַן וויכטיקע אידישע באַוועגונג, צו וועלכער ליט־ווישע אידן האָבן ניט בייגעטראָגן זייער חלק.

אָבער איבער אַלץ האָט ליטע געשמ׳ט אין דער אידישער וועלט, מיט איר הכנסת־אורחים, בריסקער ישיבה, בריסקער ציבור, איבערגעבנקייט און אהבת ישראל. ניט אומזיסט איז געשאַפן געווארן דאָס וועגל: „ליטוואַק צלם קאָפּ", ווייל אַ ליטווישער איד האָט זיך געלייגט אין דער לענג און אין דער ברייט, צו העלפן אַ אידן.

ווי אַן אילוסטראַציע צו דער דאָזיקער בריסקער ציבור, קאָן דינען דער פאַקט, ווי אַזוי ליטווישע אידן האָבן אויפגענומען די לעצטע אַנט־לאָפענע פּליטים פון פוילן, דייטשלאַנד און אנדערע לענדער, ביים אויסברוך פון דער מלחמה אין 1939. מיט וואָס פאַר אַ וואַרימקייט און ברודערליכקייט מען האָט די דערמאָנטע פּליטים אויפגענומען.

דאָס איז געווען ליטע, דאָס לאַנד פון תורה, חכמה און אהבת ישראל. דאָס אַלץ איז געווען . . . און מער נישטאָ.

די נאַצישע רוצחים ימ״ש צוזאַמען מיט זייערע ליטווישע אונטער־העלפער, האָבן אויסגעריסן מיטן וואָרצל דעם כרם ישראל, דעם יאָר־הונדערטער פארוואַרצעלטן אידישן ישוב פון ליטע. א בלוטיקע כוואליע פון מורא׳דיקע מאסן שחיטות האָט זיך אַריבער געטראָגן איבערן ליט־ווישן אידנטום, און אָפּגעמעקט אַלע ישיבות און תורה מוסדות צוזאמען מיט אַלע וועלטלעכע אינסטיטוציעס, און מיט די שרעקלעכסט עינויים זיינע אומגעקומען, די דאָרטיקע גדולי התורה און תלמידי־הישיבות.

מיט צוויי און דרייסיק יאָר צוריק, ווען ליטע איז אויפגעשטאַנען תחית המתים, האָבן די ליטווישע אידן פון גאַנצן האָרצן זיך געפרייט איבער דער דאָזיקער געשעעניש, זיי האָבן געהאט די טיפסטע סימפּאטיע און אַכטונג פאַר דער באַפרייטער מדינה, און מיט זייער כוח און גייסט

האָבן זיי געהאָלפן אויפבויען ליטע־לאַנד, און געהאַט דעם גרעסטן חלק אין איר דערפאָלג.

און געדוכט האָט זיך, אז די ליטווינער שאַצן דאָס אָפּ, און אַז די גוטע באַציאונגען וואָס האָבן זיך אַיינגעשטעלט אין יענער צייט, וועלן שאפן אַ נייע תקופה פון פריינטלעכן צוזאַמענלעבן, צווישן די ליט־ווינער און אידן, וועלכע האָבן דורות־לאַנג געוואוינט צוזאַמען, און צו־זאַמען דורכגעמאַכט פאַרשיידענע צייטן, שלעכטע און גוטע, ביז זיי האָבן זיך דערוואַרט די צייט פון ליטעס באַפרייאונג.

ליטע האָט טאַקע ביים אָנהייב פון איר זעלבשטענדיקייט, געגעבן די אידן נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע, אין דער פאָרם פון זעלבשטענדיקע קהילות מיט אַ נאַציאָנאַל־ראַט, אַ זעלבסטשטענדיק שול־וועזן אין דער העב־רעאישער און אידישער שפראַך אויפן חשבון פון דער מלוכה, און איבער דעם אַ אידיש מיניסטעריום מיט אַ אידישן מיניסטער, אַזוי אַז ליטע האָט ווירקליך געקענט דינען וויַ אַ מוסטער פאר אַ סך אַנדערע מדינות, ווי צו באהאַנדלען מינדערהייטן.

אָבער נישט לאַנג האָט דער זיסער חלום געדויערט. די ליטוויש אנטיסעמיטישע עלעמענטן אין דער מלוכה, האָבן חרוב געמאַכט די דאָזיקע אינסטיטוציעס, און געבליבן איז ביז דער מלחמה, בלויז די קולטור אויטאָנאָמיע, דאָס רעליגיעזע און וועלטלעכע שול וועזן.

אויך אויפן עקאָנאָמישן געביט, האָבן די ליטווינער גיך געגומען אַרויסווייזן זייער „דאַנקבאַרקייט" צו די אידן, דורך אַרויסשטופן זיי פון זייערע לאַנג אייַנגעפונדענע פּאָזיציעס, און מאַכן פאַר אידן שווער דאָס לעבן, און צווינגען זיי צו עמיגראַציע.

אָבער דער קלימאַקס איז געקומען אין יאָר 1941, ווען די ליטווינער זיינען באַפאַלן די אידן מיט גרויליקער אכזריות, זיי געפייניקט און גע־מאַרדעט, און אומגעברַאכט קליינע אומשולדיקע קינדער, אומגליקלעכע קראַנקע און שוואַכע מענער און פרויען, און זיי אויסגעמאַרדעט מיט כל־ערליי מיתות משונות, וואָס לאָזט זיך גאָרנישט באַשרייבן.

זאל דאס בלייבן לדראון עולם, אלס אייביקער קין־צייכן פאר די ליטווישע רוצחים, ווי זיי האבן זיך אויפגעפירט מיט די אידן, מיט וועלכע זיי האבן צוזאמען געעלבט זיבן הונדערט יאר, וועלכע האבן מיט זייער מארך און בלוט געהאלפן אויפבויען ליטע.

מיין טייערע אידישע ליטע, ווי קאן איך דיר פארגעסן? ווי קאן איך רואיק לעבן, וועז דיין גרויזאמער חורבן שטייט פאר מיינע אויגן! ווי ירמי' הנביא רוף איך: „מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעת ואבכה יומם ולילה את חללי בת עמי!".

זאל דאס דאזיקע בוך „חורבן ליטע", זיין א קליינע מצבה אויף דעם גרויסן חורבן פון אונזער אידישע ליטע.

דער אנהייב פון חורבן ליטע

(די שחיטה אויף אידן אין סלאבאדקע)

קאפיטל איינס

אני הגבר ראה עני בשבט עברתו. איך האב געזען דעם חורבן און אומקום פון ליטווישן אידנטום. איך האב געזען דעם חורבן און גרויל פון יעדער אידישער שטוב באזונדער, און אלליין דורכגעגאנגען דעם גאנצן גהינום פון ליידן און פיין וואס עמלק־נאצי האט צוגעגרייט פאר אונזערע אידן, און אויך איך האב געטרונקען פון דעם כוס התרעלה.

איך האב זיך ב"ה גערעטעוועט פון די רוצחים. איך בין איינער פון די גאר ווינציק לעבן געבליבענע אידן פון ליטע.

ווי אזוי האב איך זיך גערעטעוועט? איך ווייס ניט. אזוי איז געווען דער רצון פון השי"ת. איבער וואס פאר א זכות, ווייס איך אוודאי נישט. עס איז געווען דער רצון פון רבונו של עולם, אז איך זאל איבערלעבן דאס בייז און איך זאל ארויס „גאנץ" פון דעם גהינום.

עס איז געווען דער אמת'ער גהינום. קיינער פון די וואס האבן

ניט געלעבט אונטער נאַצי הערשאַפט, קאָן זיך עס ניט פאָרשטעלן, קאָן ניט באַגרייפן וואָס עס איז פאָרגעקומען ביי אונז אין ליטע אין די מורא׳דיקע יאָרן זינט דעם נאַצי אָרייַנמארש ביז דער באַפרייאונג פון ליטע דורך דער רויטער אָרמיי דעם ערשטן אויגוסט 1944. יעדער פאַרגלייך מיט אַ חיה׳ש לעבן, אָדער הינטיש לעבן, האַלט דאָ ניט אויס.

דריי יאָר האָט דאָס דאָזיקע גהינום אָנגעהאלטן. און אין משך פון די דאָזיקע גרויליקע יאָרן איז אָפגעווישט געוואָרן כמעט דער גאַנצער, אַמאָל בליענדיקער אידישער ישוב פון ליטע. פאָרשווינדן זיינען די ישיבות, די געצעלטן פון תורה און לומדות, אַוועק זיינען די אידישע קהילות אוו קולטור אינסטיטוציעס, פאָרשוואונדן זיינען די אידישע צייטונגען, מיטן רויך זיינען אַוועק די אידישע ביבליאָטעקן, אויסגעריסן מיט דעם וואָרצל זיינען געוואָרן די דורך משך פון הונדערטער יאָרן פאָרפעסטיקטע אידישע ישובים: אונטערגעהאַקט איז געוואָרן דער אַלטער שטאַם־בוים פון אידיש ליטע, אויסגעריסן איז געוואָרן זיין וואָרצל.

געבליבן זיינען „אחד מעיר ושנים ממשפחה". עדות פון דעם שרעק־לעכן חורבן, יתומים און אבלים. געבליבן, מוז זיין, כדי איבערצופלאַנצן ערגעץ אַנדערש די תורה פון די ליטווישע ישיבות, „כדי די תורה זאָל ניט פאַרגעסן ווערן פון ישראל". און אפשר אויך, כדי צו דערציילן. אַז קינדער און קינדס קינדער זאָלן געדענקען, קיינמאָל ניט פאַרגעסן, וואָס די עמלקים האָבן צו אונז געטאָן — אלע עמלקים, די נאַצישע און די ליטווישע.

יאָ, איך בין אַן עד ראיה פון דעם דאָזיקן אומפאַרגלייכלעכן און אומפאַרגלייכבאַרן חורבן אין דער געשיכטע פון אונזער פאָלק.

חורבן ליטע — איך פיל, אַז עס איז מיין חוב דאָ צו דערציילן די מגילה פון דעם שרעקלעכן חורבן. מיר מוזן עס דערציילן. זאָל מען כאָטש וויסן וואָס עס איז פאַרגעקומען!

* * *

מיין ערשטער אייַנדרוק פון דער נאַצישער אָקופאַציע אין ליטע איז דער שרעקלעכסטער. איך קאָן זיך פון אים ניט באפרייען ביזן הייַנ־

טיקן טאָג. צען יאָר זיינען אריבער זינט יענער שרעקלעכער נאַכט פון 25־טן יוני 1941, ווען דער ליטווישער פינפטער קאָלום, די ליטווישע פאַשיסטן, וועלכע האָבן אַרויסגעקוקט אויף היטלערס אינוואַזיע פון ליטע, האָבן געפייערט זייער נצחון מיט אַ בלוטבאָד אויף די אידן אין דער אַלטער און רומרייכער אידישער תורה שטאָט — סלאָבאָדקע.

עס איז געווען א מיטוואָך אָוונט, עטלעכע טעג נאָך דעם אָנהייב פון דעם דייטש־סאָוויעטישן קריג. מיר האָבן זיך גאָריכט אויף שרעקלעכע צרות, אָבער קיינער פון אונז האָט זיך ניט פאָרגעשטעלט, אַז דאָס וועט פאַסירן מיט אונז אונטער דער דייטשער אָקופאַציע, וועט באמת זיין אזוי שוידערליך, אזוי מאוימדיק ווי עס איז געווען אין דער וויִרקליכקייט. אַלע אונזערע פאָרשטעלונגען וועגן דעם נאַצישן טעראָר, האָבן זיך אַרויסגעוויזן פאַר בלאַס, פאַר נישט רעאַל אין פאַרגלייך מיט דעם וואָס עס האָט פאַסירט.

און נאָך אַ שרעקלעכע איבעראַשונג איז פאַר אונז געווען, די האַל־טונג פון דער ליטווישער באַפעלקערונג, — פון אונזערע „גוטע קריסט־ליכע שכנים". עס איז בוכשטעבליך ניט געווען קיין איינער, צווישן די ליטווישע גויעשע שכנים פון סלאָבאָדקע, וואָס זאָל האָבן עפענטליך פאר־טיידיקט אַ אידן אין מאָמענט ווען די צען טויזנט סלאָבאָדקער אידן, מיט וועמען זיי האָבן געלעבט צוזאַמען אַלע יאָרן — זיינען געווען אויס־געשטעלט צו דעם שרעקלעכסטן פאָגראָם, וואָס מען קאָן זיך נאָר פאָרשטעלן.

ניט אַלץ איז מעגליך צו דערציילן, ניט אַלץ פון די שוידער־ליכקייטן וואָס האָבן פאַסירט יענער נאַכט אין סלאָבאָדקע. אָבער בלויז דאָס וואָס איך וועל דאָ דערציילן איז גענוג צו ווייזן, ווי גרויס עס איז געווען די אכזריות פון די נאַצי מערדער, ווי שרעקליך עס איז געווען אונזער אידישער גורל אונטער די נאַציס. אַזעלכעס האָט נאָך די וועלט ניט געזען.

יענעם מיטוואָך אָוונט, ווען עס איז געווארן פינצטער, האָבן זיך די שאוליסטן, ליטווישע פאַשיסטן, באַגלייט פון גרופן פשוטע ליטווינער, אַ לאָז געטאָן מיט העק און זעגן אויף דער אידישער געגנט פון סלאָבאָדקע.

זיי האָבן אָנגעהויבן דעם פּאָגראָם פון יורבערקער גאַס, געגאַנגען פון הויז צו הויז, פון שטוב צו שטוב, פון דירה צו דירה, און געקוילעט האָבן זיי מיט מיתות משונות, מענער, פּרויען און קינדער — אלט און יונג — וועלכן איד זיי האָבן נאָר באַגעגנט. זיי האָבן אָפּגעהאַקט קעפּ מיט העק, געזעגט מענטשן ווי מען זעגט האָלץ, און דערביי אַזוי מאַניפּולירט אַז די יסורים זאָלן דויערן וואָס לענגער, אַז דער קרבן זאָל זיך לענגער מאַטערן.

דעם ערשטן באזוך האָבן זיי, די קוילער, געמאכט אין דער דירה פון מרדכי יאטקונסקי און זיין פרוי דר. שטיין יאטקונסקי, זיי און זייער זון האָבן זיי דערהרג׳עט אויף אַ שרעקלעכן אופן. זיי האָבן געהאַקט הענט, פיס, אברים, — די מענטשלעכע פאַנטאַזיע קאָן זיך גאָרניט אויסמאָלן דאָס שוידער־בילד, ווי די יורבערקער גאַס האָט דאָן אויסגעזען. דעם קאָפּ פון סלאָבאָדקער רב ר׳ זלמן ז״ל, האָבן זיי אָפּ־געהאַקט און אים אַריינגעשטעלט אין פענצטער, מיט אַן אויפשריפט דער־נעבן: „אַזוי וועלן מיר טאָן מיט אַלע אידן״. און אַזוי האָבן זיי געטאָן, זיי האָבן געהרג׳עט אַלע אידן, רבנים, פּראָפעסיאָנאַלן, ציוניסטישע טוער, קאָמוניסטן, וועמען זיי האָבן נאָר געטראָפן, אָן אונטערשייד. פון יורבערקער גאַס זיינען די רוצחים אַוועק אין יאַטקער גאַס, און אין די אנדערע גאַסן, די שחיטה איז געווען אין לשער.

פון אַלע גאַסן האָבן זיך געהערט שרעקלעכע קולות, און איבער אַלע געשרייען האָט זיך געהערט דער אַלט־אידישער פאַרצווייפלונגס־רוף: „שמע ישראל!״.

מיר, די אידן וואָס האָבן זיך באַהאַלטן, האָבן ממש ניט געקאָנט ליגן אין אונזערע נאָרעס. ווי מיר האָבן געפילט, מיר, די „גליקלעכע״, וועמען מען האָט יענער נאַכט ניט געהרג׳עט, קאָן זיך איטלעכער איד וואָס האָט נאָר אַ אידיש האַרץ, לייכט פאָרשטעלן.

די מורא׳דיקסטע אפשר אין יענער גרויסער שחיטה, וועו עס זיינען אומגעקומען אַזוי פיל פשוטע, טייערע תמימות׳דיקע אידן, איז געווען די מיתת־קדושים פון סלאָבאָדקער רב ר׳ זלמן אָסאָווסקי, זכר צדיק לברכה, וועמען די מערדער האָבן צוגעבונדן העכט און פיס צום שטול, אַרויפגעלייגט

זיין קאָפּ אויף דער אָפּענער גמרא, און אים אָפּגעזעגט, און דערנאָך אויף אַן אכזריות׳דיקן אופן דערהרג׳עט זיין זון, דעם יונגן עילוי הרב יודל אָסאָווסקי, און דערשאָסן די רעבעצין.

בלויז דעם רב׳ס אייניקל אסתר׳קע, דאָן אַ מיידעלע פון פינף יאָר, וואָס איז געווען אין שטוב בעת די רציחות זיינען דורכגעפירט געוואָרן, האָט זיך באַוויזן צו ראַטעווען, דורכדעם וואָס זי האָט זיך באַהאַלטן אונטער אַ בעט. ליידער איז אסתר׳קע אויך אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט איר מוטער רחל, פרייטיק ערב שבת תשובה, תש״ב.

וועז מען איז אריין אין שטוב, האָט מען געזען ליגן באזונדער די קאָפּ פון דעם סלאָבאָדקער רב און זיין זון. ר׳ זלמנ׳ס קערפּער, פון וועלכן דער קאָפּ איז געווען אָפּגעהאַקט, איז נאָך ״געזעסן״ אין דער רבנישער שטול, און פאָר אים איז געלעגן אויפגעמישט די גמרא נידה, דף ל״ג.

דער קדוש האָט געהאַלטן אינמיטן לערנען, וועז די בעסטיעס זיינען אריין אין זיין שטוב. ווי אַזוי ר׳ יודל האָט אויסגעזעז, איז מיר באמת אוממעגליך איבערצוגעבן אין ווערטער, איך האָב ניט קיין שפראָך דערצו.

אין דער שוידערליכער נאכט, האָבן רוצחים אויך דערהרג׳עט דעם שמש פון דער סלאָבאָדקער ישיבה, ר׳ גרשון ז״ל. מיט אַ דורכגעשניטענעם האַלדז, ניט דערקוילעט איז ער געלעגן און געכאָרכלט: ״קינדערלעך, אַז איר וועט באפרייט ווערן, זאָלט איר דערציילן פון אונזער פּיין און גהינום״.

אַן אנדער פאַרוואונדעטער איד, וואָס האָט זיך געוואָרפן אין זיינע לעצטע קראַמפן, האָט מיט זיין בלוט אָנגעשריבן אויף דער וואַנט: ״נקמה״. די אויפשריפט איז לאַנג געבליבן ניט פאַרמעקט.

אידן האָבן זיך פון בריק געוואָרפן אין טייך וויליע, כדי זיך צו ראַטעווען, און די רוצחים האָבן זיך פון בריק געלערנט שיסן אויף זיי און טרעפן אין ציל.

אַ חוץ די דערמאָנטע קדושים, זיינען נאָך אַ סך באַקאַנטע אידן אומגעקומען יענע נאַכט. צווישן זיי איז געווען דער עילוי ר׳ יונה מינסקער. ביי אים האָבן די שאוליסטן אַרויסגעריסן דעם אינגעווייד, אריינגעלייגט עס אין אַ טלית, און עס אַוועקגעלייגט לעבן דעם דערמאָרדעטן צדיק.

צוזאמען מיט די קדושים זיינען יענער נאָכט אויך דערהרג׳עט געוואָרן אַ גרויסע צאָל ישיבה בחורים פון דער סלאָבאָדקער ישיבה.

וועז די רוצחים זיינען פאַרטיק געוואָרן מיט זייער „ארבעט" אין די שטובן, האָבן זיי געגומען סתם שיסן און קוילענען אין די גאַסן. ביים ווינקל פון יורבערקער גאַס און שאָסייקע, האָבן זיי דערשאָסן דעם שמיד, דערנאָך אויסגעשטעלט ביי דער וואָגט זעקס און צוואַנציק אידן און זיי דערשאָסן. וועמען נאָר זיי האָבן געכאַפט אין גאַס האָבן די קוילער אומגעבראכט. ניט דורכגעלאָזט קיינעם, מאַן, פרוי, אָדער קינד. ביי דער בריק וואָס פירט קיין קאָווגע, האָבן זיי פאַרשאָטן לעבעדיקערהייט פיר און דרייסיק אידן.

מיר, אַ גרופּע רבנים און ישיבה־לייט, זיינען יענע נאָכט געווען באַהאַלטן ביים מנהל פון דער סלאָבאָדקער ישיבה ר׳ אברהם גראָדזענסקי ז״ל, צווישן זיי איז אויך געווען דער גאון ר׳ אלחנן וואַסערמאַן ז״ל יענע נאָכט האָבן מיר פאַרבראכט אין תפלה און געוויין. אָבער מיר האָבן זיך אויך באַראָטן וואָס צו טאָן, ווי אַזוי צו האַנדלען?

עס איז אַריינגעקומען צו אונז הרב ר׳ אברהם דרושקאָוויטש און פון דעם וואָס ער האָט אונז דערציילט, איז קלאָר געוואָרן, אַז די רוצחים האָבן באַשלאָסן צו דערמאָרדן אַלע אידן. וואָס טוט מען? וואָס פאַר אַן עצה גיט מען זיך? דאָס איז געווען די פראָגע וואָס האָט אונז געמאַטערט יענע נאָכט, וועז אויף סלאָבאָדקער גאַסן זיינען כסדר געפאַלן אידישע קעפ. מיר האָבן נישט געוואוסט וואָס צו טאָן.

צומאָרגנס האָט מען מקבר געווען אַלע קדושים אויפן בית עולם אין א מאסן־קבר. די אידן האָבן זיך אנטשלאָסן אויף דעם שריט טראָץ אַלע סכנות וואָס האָבן דאָן אויף זיי געלויערט.

איך גלויב ניט, אַז איך וועל יענע שוידערלעכע נאָכט וועז עס איז קאָנען אויסמעקן פון מיין זכרון, די נאָכט וועז עס האָט זיך אָנגעהויבן חורבן ליטע.

קאפיטל צוויי

אידן גייען צו דער שחיטה אין טלית און תפילין

עס ציטערט די האנט וועז מען דאַרף דאָס באשרייבן. ווי קאָן מען דערציילן וועגן אַזאַ בראַך, און וועגן אַזאַ אומגליק? ווי קאָן מען דערמאָנען אזעלכע שרעקלעכע זאכן? און דאָך — דאָך דוכט מיר, אַז מען מוז עס דערמאָנען, זוייל מען דאַרף די אידן אומעטום דערציילן וועגן די לעצטע טעג און שעהן פון אונזערע בריידער און שוועסטער וועלכע זיינען אומגעקומען על קידוש השם, מען טאָר ניט פאַרשווייגן.

נאָך אַלעמען, אַז מען קומט ארויס גאַנץ פון יענעם גהינום, דאַרף מען כאָטש איבערגעבן דעם לעצטן גרוס פון די קדושים, און דער גרוס איז א שרעכלעכער. דאָס זיינען נישט בלויז באַריכטן וועגן מאָרד און אומקום; נאָר הייליקע בלעטער פון אידישער מאַרטיראָלאָגיע, פון אידישן קידוש השם.

אידן זיינען ניט בלויז אומגעקומען, זיי האָבן מקדש השם געווען, זיי האָבן געקעמפט פאַרן אידישן כבוד און אידישערווירדע. געווען אויך אַזעלכע וועלכע האָבן ניט געקאָנט קעמפן, וועגן זיי וועל איך נאָך שרייבן, און זיך באַמיען אַלץ צו דערציילן, כדי עס זאָל זיך קאָנען שאָפן כאָטש אַ בילד אין מיניאַטור, פון דעם וואָס איז דאן פאָרגעקומען אין ליטע.

אָבער די געשעענישן זיינען מורא'דיקע. וועז איך פאַרטיף זיך אין די נאָטיצן מיינע, איז וואָס מער איך לייען זיי, אַלץ שווערער קומט מיר אָן זיי איבערצוגעבן, און זיי אַרויסברענגען אויפן פאַפיר.

אָט לייען איך מיינע פאַרצייכענונגען פון יענע שוידערלעכע טעג, אינם ערשטן חודש פון דער נאַצישער אָקופאַציע, יוני 1941, ביי אונז אין קאָוונע. געווען איז דאָס דעם 26־טן און 27־טן יוני — דאָנערשטיק

און פרייטיק, און אָנגעהויבן האָט עס זיך אינם אַלטן קאָוונער בית המדרש.

וועָר פון אונז, ליטווישע אידן, געדענקט ניט דעם אַלטן בית המדרש פון קאָוונע, לעבן דעם טייך וויליע? זייער אַ סך איז שוין געש־ריבן געוואָרן וועגן דער דאָזיקען הייליקער שוהל, וואו אידן האָבן געדאָוונט און געלערנט אין משך פון לאַנגע דורות. דאָרט איז אויך געווען די ישיבה „עטרת צבי", אויפן נאָמען פון רבי צבי הירש ז״ל, דער זון פון רבי יצחק אלחנן ז״ל.

דער אלטער בית המדרש אויף יאקסטע גאַס, לעבן דעם אידישן קראַנקן־הויז, קאָוונער אידן געדענקען נאָך זייער גוט, מיט וויפיל קדושה און טהרה דאָס דאָזיקע בית המדרש איז פאַרבונדן. דאָרטן האָט דאָך געדאָוונט און געלערנט דער ראש כל בני הגולה, דער קאָוונער רב, רבי יצחק אלחנן ספּעקטאָר זצ״ל. דאָרטן האָבן געלערנט פרושים, און בעלי בתים גדולי תורה ויראה, דאָרטן האָט געלערנט דער שפּעטערדיקער מינסקער גאון, רבי ירוחם יהודה ליב פּערעלמאַן זצ״ל, און דאָרטן איז אויך געווען די גרויסע ביבליאָטעק פון רבי יצחק אלחנן ז״ל.

אין אָט דעם הייליקן בית המדרש, האָבן דאָנערשטיק דעם 26־טן יוני, 1941, אריינמארשירט די ליטווישע פאשיסטן צוזאמען מיט די נאַציס. עס איז געווען פאַרטאָג, און זיי האָבן געטראָפן די אידן ביים דאָוונען. כאָטש דאָס האָט געשמעקט מיט סכנת נפשות, זיינען דאָך יענעם פרימאָרגן געווען ביים דאָוונען אַרום פינף און צוואַנציק אידן, צווישן זיי גאָר חשובע בעלי בתים פון קאָוונע. עס זיינען געווען אַלטע לייט און אויך עטלעכע קינדער. די מערסטע האָבן געדאָוונט מיט מער כוונה און התמדה ווי ווען עס איז פריער, אייניקע זיינען געזעסן ביי אָפּענע גמרות און געלערנט, אַלע כמעט זיינען געווען אָנגעטאָן אין טלית און תפילין.

ווען די פאַשיסטן און נאַציס זיינען אַריין, איז דער ערשטער באפעל געווען: גלייך אָפּשטעלן דאָס דאָוונען. דאָס סאָמע אומגלויב־לעכסטע איז איבעראשנדע אין דער פּאָסירונג, איז געווען דער פאַקט, וואָס דער ליטווינער וואָס האָט געגעבן דעם באָפעל, איז געווען ניט קיין אָנדע־רער, ווי דער שבת־גוי פון סלאָבאָדקע, וואָס האָט זיין גאַנץ לעבן כלומרשט

זיך געזאגט מיט אידן, געבאָרן געוואָרן צווישן אידן, און געוועזן אַנגענומען געוואָרן אַלס א „פריינט" פון אידן. קיינער וואָלט עס ניט געגלויבט, אַז דער דאָזיקער „אוהב ישראל" וועט זיין פייאיק צו טאָן אַזאַ נבלה.

אָט דער גוי, ווען ער איז אַריינגעקומען אין מקום קדוש, האָט ער זיך אויסגעפיינט פאַר די נאַציס, וואָס זיינען מיט אים אַריינגעקומען, מיט זיין גוטן, זאַפטיקן אידיש. ער האָט גערעדט אידיש כמעט ווי אַ איד, זיין גאַנץ לעבן האָט ער דאָך געלעבט צווישן אידן. דער דאָזיקער פאַרשוין, האָט עס געפירט די רוצחים צום אַלטן בית המדרש. ער איז אריין אין בית המדרש ווי אַ גאנצער באַלעבאָס, און זיך געמומען איזדעקיוועז איבער די אידן וואָס זיינען דאָרט געווען.

קודם כל האָט ער „פאַרגעשטעלט" פאַר די נאַציס, די חשובסטע אידן אין שול. ער האָט זיי געוויזן, אַז ער איז ניט גלאַט עפעס אַ סלאָבאָדקער פאַגראָמטשיק, נאָר אייגער וואָס קאָן גאָר שטאַרק צוניץ קומען די נאַציס, ער קען זייער גוט די אידן, ער ווייס ווער איז ווער. ער קאָן אַלע אידישע גייסטיקע פירער, דאָס הייסט — וועמען מען דאָרף אומברענגען.

בכלל האָבן זיך די נאַציס נוהג געווען אין ליטע, אַז די ערשט אויפן פייער זיינען די גייסטיקע פירער פון די אידן: די רבנים, שרייבער און אינטעליגענטן. אין דעם האָבן די ליטווישע פאַשיסטן שטאַרק צוגעהאָלפן. עס וואָלט פאר די נאַציס ניט מעגלעך געווען דורכצופירן אזוי גרינטליך די אויסראָטונג פון די ליטווישע אידן ווען זיי וואָלטן ניט געהאַט די אַקטיווע הילף פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג — די ליטווינער.

די ליטווינער האָבן אַנטקעגן געטראָגן זייער הילף מיט גרעסטן ענטוזיאזם. די דאָזיקע קאָאָפעראציע פון די ליטווינער איז געווען אַזוי אימה'דיק און נידערטרעכטיק, אַז מיר זיינען אַלע געווען געפלעפט. ווי האָט עס געקענט פאַסירן, האָבן מיר זיך געפרעגט, אז מיר זאָלן האָבן געווען אזוי געאָרט? אַז אונזערע שכנים, מיט וועמען מיר האָבן געלעבט זייט ביי זייט אין משך פון דורות, זאָלן אַראָפזינקען צו אַזאַ נידעריקע מדרגה פון בעסטיאַליטעט?

ביז איצט נאָך, אַז איך טראַכט וועגן דעם, קאָן איך דאָס ניט משיג זיין. איך קאָן נישט פאַרשטיין, ווי די דאָזיקע ליטווינער אין די אידישע שטעט און שטעטלאָך, ווי קאָוונע און סלאָבאָדקע, האָבן געקאָנט וועלן די שוידערלעכסטע רוצחים לגבי זייערע אידישע שכנים? . . .

אָבער אַזוי איז עס געווען.

יענעם דאָנערשטיק אינדערפרי, דעם 26־טן יוני, זיינען די נאַציס אַריינגעקומען אין אַלטן קאָוונער בית המדרש, אונטער דער אָנפירונג פון אונזערע „גוטע" ליטווישע שכנים, און דער באַפעל, ווי געזאָגט, איז געווען: אָפשטעלן דאָס דאָוונען. און אַרויסגעזאָגט די ווערטער, אויף אַ פּראָסטן פאָלקסטימלעכן אידיש, האָט דער שבת־גוי.

ער האָט זיך אין אַלגעמיין געוואָלט באַווייזן פאַר די נאַציס מיט זיינע קונצן. דערוואַרט האָט ער א סך פאַניק און בהלה אין שול. ווען ער האָט אַרויסגעזאָגט דעם באַפעל, אַזוי האָט דערציילט אייניער פון די אידן וואָס האָט זיך פון דאָרט געראַטעוועט, האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט מעשה רעזשיסאָר און געוואַרט אויף דעם עפעקט פון זיין באַפעל. דער כוליגאַן האָט געוואַרט אַז די אידן, וועמען ער האָט באַדינט זיין גאַנץ לעבן, וועלן זיך מסתמא אין די טליתים וואַרפן צו זיינע פיס, אים בעטן אַז ער זאָל אויף זיי רחמנות האָבן, ער זאָל זיי נישט טאָן קיין שלעכטס. אָבער דער כוליגאַן און זיינע ליטווישע און נאַצישע באַגלייטער האָבן אַ טעות געהאַט. די אידן זיינען געשטאַנען ווי פריער אין זייערע טליתים און תפילין, קיינען פון זיי האָט ניט געווייגט. זיי זיינען געבליבן שטיין ווי צוגעשמידט צו זייערע ערטער. קיין ריר, קיין באַוועגונג, קיין קרעכץ. תפילה געטאָן בלחש, שעפטשענדיק מיט די ליפּן.

אַ סך פון זיי האָבן מסתמא געזאָגט וידוי, אָבער קיין אייניציקער, ניט פון די זקנים און ניט פון די יונגע, — בוכשטעבליך קיין אייניציקער — האָט ניט געווייגט, און קיינער איז ניט געפאַלן די מערדער צו די פיס.

די מערדער זיינען געווען באַוואָפנט, די אידן זיינען געווען אָן כלי זיין און אָן שום מעגלעכקייט זיך צו פאַרטיידיקן, זיינען זיי געשטאַנען, די אידן, שטאַלצע, מוטיקע, ארומגעוויקלט מיט די גרויסע, שיינע

טליתים און תפילין אויף די קעפ, און געקוקט די רוצחים גלייך אין זיי־
ערע פּרצופים אַריין, גלייך אין זייער מערדערישע אויגן. די מערדער זיינען
געבליבן אַ ביסל געפּלעפּט, אָבער בלויז אַ וויילע האָט עס אָנגעהאַלטן,
גלייך האָבן זיי זיך געזומען איזדעקיוועט איבער די אידן און שלאָגן זיי
מכות רצח. ווי לאַנג דאָס דאָזיקע שלאָגן און פּיניקן האָט געדויערט,
ווייס איך ניט געזוי, אָבער אין עטלעכע שעה נאָך דעם מערדערישן איבער־
פּאַל, האָט מען געפּירט די אידן איבער די גאַסן פון קאָוונע, צעבלוטיקטע,
צעשלאָגענע און צעפּיניקטע. אָבער אויך אין דעם צושטאַנד, האָט קיינער
פון זיי ניט צוזאמענגעבראָכן. זיי זיינען געגאנגען גלייך און שטאָלץ, איינגע־
הילט אין די טליתים, אָנגעטאָן אין די תפילין, זיי זיינען געגאַנגען ווי
אַן אַרמיי — ווי ג־ט׳ס חייל . . .בלוט האָט געשטראָמט פון אַ סך געזיכטער,
די טליתים זיינען געווען באַפּלעקט מיט בלוט, מיט הייליק אידיש בלוט.
געפּירט האָט מען זיי ביז צום טייך וויליע, דאָרט האָט מען זיי באַפּוי־
לן גראָבן גריבער. די אידן האָבן די גריבער געגראָבן, איינגעהילט אין
טלית, מיטן של ראש אויפן קאָפּ, וואָס האָט יעדן פון זיי דערמאָנט אין
דעם „אחד״, אַזוי זיינען זיי געשטאַנען און געגראָבן קברים פאַר זיך
אַליין, ווי מען גראָבט טראַנשייען. עס האָט אויסגעזען, האָבן דערציילט
מענטשן וועלכע האָבן עס אַליין געזען, ווי זיי, די נאַצים, וואָלטן געווען
די געפאַנגענע און די אידן אין די טליתים — די זיגער.

קיינער פון די אידן האָט זיך נאָטירליך, ניט געמאַכט קיין אילוזיעס
וועגן דעם וואָס עס וועט מיט אים געשען אַ פּאָר מינוט שפּעטער. אָבער
אין די דאָזיקע לעצטע מינוטן פון זייער לעבן האָבן די קדושים ניט צוזאמען־
געבראָכן.

עס האָבן זיך געזומען צונויפּזאמלען אַרום דעם פּלאַץ אַלץ גרע־
סערע צאָלן ליטווישע אַנטיסעמיטן. זיי האָבן געלאַכט, הנאה געהאַט פון
דעם ספּעקטאַקל און זיך איזדעקיוועט איבער די הילפלאָזע אידן. זיי
האָבן עס געטאָן מיט דער אַבזיכט צו פּראָווואָצירן די אידן, אָבער עס איז
זיי ניט געלונגען, זיי האָבן די אידן ניט געקאָנט פּראָווואָצירן. די אידן
זיינען געבליבן שטאַרק ביי זיך. זיי האָבן וויייטער געזאָגט זייער תפילות

און נאָך מיט מער כוונה, מיט מער ברען, מיט מער קדושה ווי ווען עס איז. קיינער פון זיי האָט נישט געגלויבט, אַז דאָס וואָס ער טוט אָדער דאָס וואָס עס וועט געשען מיט אים אַ וויייל שפּעטער, קאָן אים אַנרירן אָדער ווייַ טאָן. זיי זיינען געשטאַנען און געזאָגט וידוי, געגראָבן מיט די לאָפּעטעס די ערד, פּאַר זייערע אייגענע קברים, אָבער דאָס האָט זיי מער ניט געאָרט. אין יענעם מאָמענט זיינען זיי שוין ניט געווען קיין טייל פון דעם עולם השקר, זיי האָבן שוין געהערט צו אַ העכערער וועלט, צום עולם האמת.

די נאַציס מיט די מאַשין־געווערן, די ליטווישע פאַשיסטן מיט העק און אייזנס, האָבן פאַר זיי מער ניט עקזיסטירט. דאָס איז פאַר זיי געווען נישט מער, ווי אַ טייל פון דעם מיסט אין דעם פֿרוזדור פון דער וועלט.

ווען די נאַציס האָבן אויף זיי אויסגעשאָסן און זיי זיינען געפאַלן, האָט זיך געהערט אַ ניגון פון תהילים — דער האַרציקער, נשמה׳דיקער ליטווישער תהילים־ניגון. און אַזוי, מיט אַ געזאַנג פון נעים זמירות ישראל, זיינען די קדושים פון אלטן בית המדרש, געפאלן אין די קברים אַריין וואָס זיי האָבן פאַר זיך אַליין אויסגעגראָבן. —

ווען איך בין באַפרייט געוואָרן (אויגוסט 1944) האָבן מיר אויסגעגראָבן די קברים און געבראַכט די קדושים צו קבורה אויפן סלאָבאָדקער געטאָ בית־עולם, און — וואונדער! אַ טייל פון די קדושים זיינען נאָך געווען איינגעהילט אין די איבערבלייבענישן פון די טלית. יהי זכרם ברוך.

קאפיטל דריי

סלאבאדקער ישיבה „כנסת־ישראל"

וועך פון אונז האָט ניט געהרט פון סלאָבאָדקע?

סלאָבאָדקע איז דאָך ניט בלויז אַ שטעטל מיט אידן — ניט בלויז אַ ליטווויש־אידישע שטאָדט מיט טראַדיציע און מיט איר אייגענעם נוסח, מיט איר אייגנאַרטיקן גאַנג?

סלאָבאָדקע איז דאָך געווען אַ גאַנצע וועלט, — אַ וועלט פאַר זיך, סלאָבאָדקע איז באַרימט געוואָרן צוליב אירע ישיבות, צוליב איר תורה, — און ספּעציעל איבער איר גרויסער באמת וועלט באַרימטע ישיבה „כ נ ס ת - י ש ר א ל".

כנסת ישראל איז געווען באַוואוסט איבער דער וועלט אַלס די „סלאָבאָדקער ישיבה". און אַזוי וועלן מיר וועגן איר דערציילן. „כנסת ישראל" וועט אריינגיין אין דער אידישער געשיכטע אַלס „סלאָבאָדקער ישיבה", — זי איז געווען די גרעסטע ישיבה אין סלאָבאָדקע און אייגע פון די גרעסטער אין דער וועלט.

די ישיבה אין סלאָבאָדקע איז ניטאָ. זי איז אָפּגעווישט געוואָרן צוזאמען מיט אירע אידן, מיט אירע טייערע לומדישע בעלי בתים און רבנים און וואונדערלעכע תלמידים. ג־ט, ווי קען מען עס דערציילן וועגן אזאַ חורבן? און ווי קען מען עס פארגעסן — פון דער אַנדער זייט, — אַז אַ חוץ דעם טייל תלמידים וואָס געפינען זיך איצט אין בני־ברק (מדינת ישראל) וואו די טראדיציע פון סלאָבאָדקע וועלט פאָרט־געזעצט דורך איר ראש הישיבה, הגאון ר' יצחק אייזיק שער, — איז אַלץ חרוב ונחרב?

סלאָבאָדקע איז ניטאָ, אָפּגעווישט געוואָרן סלאָבאָדקע. איך האָב

געזען מיט מיינע אויגן ווי דער חורבן איז געשען, איז ווי דערציילט מען עס, ליבע אידן?

אַלע געדענקען סלאָבאָדקע. סלאָבאָדקע איז אַ וועלט באַגריף, אַ היסטאָרישער באַגריף, אויף אַלע אייביקייטן פאַרבונדן מיטן קאַמף פון ישראל סבא פאַר דער אויפהאלטונג פון אונזער גייסט, אין דער מלחמה פון ישראל בין העמים. די דאָזיקע סלאָבאָדקע געדענקען אַלע, און די דאָזיקע סלאָבאָדקע וועט קיינמאָל ניט אונטערגיין. זי לעבט איצט אין בני־ברק, אין דער נייער סלאָבאָדקער ישיבה. איר גייסט וועלט ווייטער געשפונען דורך אַ טייל פון די תלמידים אירע וואָס די השגחה האָט געראטעוועט פון די דייטשישע קרעמאטאָריומס און גאַז־אויוונס אַרויס. אָבער ניט וועגן דער דאָזיקער, אייביקער, נצחיות׳דיקער סלאָבאָדקע וויל איך דאָ דערציילן. דאָס מאָל וויל איך דערציילן וועגן דער סלאָבאָדקע וואָס אַלע ליטווישע אידן געדענקען, די סלאָבאָדקער פון די מוסר׳ניקעס, מיט דער גרויסער „כנסת ישראל", — די סלאָבאָדקער ישיבה, מיט „ה" הידיעה.

ליטווישע אידן געדענקען דעם „אלטן" גרויסן הילצערנעם בנין אויף ווינקל־גלעזער און פורמאַן גאַס, וואו במשך פון אַ יובל יאָרן האָט געלויכטן מיט אַן אומפאַרלעשלעכן פייער, דער אור תורה און וואו דורות האָבן זיך דערצויגן אויף דער ריינסטער אידישער עטיק, — סלאָבאָדקער מוסר.

ניט קיין גרויסע לאָמפן האָבן געברענט אין דעם גרויסן בית־מדרש זאָל פון דער ישיבה. די עלעקטרישע ליכט זיינען ערגעץ אַנדערש געווען שטאַרקערע, אָבער סלאָבאָדקער ליכט האָבן געהאָט פייער און נשמה. ניט די אויגן האָבן זיי פאַרבלענדט, נאָר די נשמה דערהויבן.

איך געדענק ווי שבת פאַר־נאַכט נאָך שלוש סעודות, פלעגט זיך צונויפקומען דער עולם ישיבה־לייט און זיך זעצן לערנען מוסר. יעדערער האָט זיך געמאַכט זיין אייגענעם חשבון הנפש. ניט נאָר וועגן זיך האָט געטראַכט אַ ישיבה־בחור פון סלאָבאָדקער ישיבה. ער האָט געטראַכט וועגן דער גאַנצער וועלט; וועגן איד און וועלט, וועגן אמת׳ן גייסטיקן תכלית; וועגן אהבת הבורא, וועגן אהבת ישראל.

אין דער דאָזיקער אַטמאָספערע פון קדושה וטהרה, צווישן די דאָ־זיקע שבת־יום־טוב׳דיקע יונגע־לייט און סתם בעלי־בתים וועלכע פלעגן זיך אריינכאפן אָנווארימען די נשמה. מען פלעגט קומען פון קאָוונע אפילו, ווי דער „אַלטער" פלעגט זאָגן: „דער בריק איז פון קאָוונע קיין סלאָבאָדקע און ניט פאַרקערט", האָט זיך באוויזן דער ראש הישיבה הגאון ר׳ יצחק אייזיק שער שליט״א און אָנגעהויבן זאָגן, מיט אַ דערהויבענער שטימע, מוסר.

היינט איז די ישיבה אין סלאָבאָדקע מער ניטאָ. עס איז אויס־געריסן געוואָרן, צוזאמען מיטן פאָלק, דער אמת׳ער „עץ חיים" פון סלאָ־באָדקע — די ישיבה.

אָבער איידער איך וועל דאָ גענוי דערציילן, ווי אַזוי די ישיבה איז ליקווידירט געוואָרן, ווי אזוי עס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דער גאון ר׳ אברהם גראָדזענסקי, דער מנהל רוחני הי״ד, און מיטן גאון ר׳ פייביל הורוויץ, ר״מ פון ישיבה, הי״ד, מיט די טייערע סלאָבאָדקער ישיבה לייט, וויל איך אין געציילטע שורות איבערגעבן די געשיכטע פון דעם דאָזיקן וועלט באַרימטן תורה־צענטער.

די ישיבה וואָס האָט געטראָגן אָפיציעל דעם נאָמען „כנסת ישראל" איז געגרינדעט געוואָרן אין דעם יאָר תרמ״ב אינם גייסט און אויפן נאָמען פון וועלט גאון און פארשפרייטער פון מוסר, מרן ר׳ ישראל סאלאנטער זצוקל״ה — דורך דעם גרויסן מרביץ תורה, דער רבי פון טויזנטער ישיבה לייט און גייסטיקער ריז ר׳ נטע הירש פינקל זצ״ל, (באַקאַנט אין דער ישיבה׳שער וועלט אונטער נאָמען „דער אלטער") און מיט דער מיטהילף פון דעמאָלט פּעטערבורגער רב הגאון ר׳ יצחק בלאָזער זצ״ל.

געשטויסן דערצו האָט דעם הויפּט אינציאַטאָר, דאָס כסדר׳דיקע קלענער ווערן פון די לומדי תורה ביי אידן, און איבערהויפּט דאָס וואָס ס׳איז געשלאָסן געוואָרן די באַרימטע וואָלאָזשינער ישיבה.

גלייך ביי דער גרינדונג האָט זיך שוין געמערקט דער כאראקטער און בריייטער פאַרנעם פון דער ישיבה, אַ דאַנק דער גוואַלדיקער ענער־גיע פון איר אינציאַטאָר, וועלכער איז געווען דורכגענומען מיט דער

שיטת המוסר, און אַ דאַנק די ערשטע מאַטעריעלע הילף פון דעם באַ־ וואוסטן נדבן עובדי׳ לאכמאַן ז״ל פון בערלין, איז די סלאָבאָדקער ישיבה געוואָרן וועלט באַרימט.

סלאָבאָדקער ישיבה האָט אין משך פון איר עקזיסטענץ אַרויס געגעבן א ריזיקע צאָל תלמידים פון וועלכע עס זיינען שפּעטער געוואָרן באַרימטע ראשי ישיבות, רבנים און גדולי התורה וואָס האָבן איר נאָמען באַרימט געמאַכט איבער דער גאַנצער וועלט.

פון די תלמידים פון דער סלאָבאָדקער ישיבה זיינען שפּעטער אויך באַרימט געוואָרן באַוואוסטע פּערזענלעכקייטן שרייבער און דענקער אויף אַלע געביטן פון אידישן שאַפן, און פון אַלע ריכטונגען. דערנאָך וועט עס איז אנשטאַנען די ליטווישע רעגירונג, האָט אויך די רעגירונג אָפּ־ געשאַצט דעם באַדייט פון דער ישיבה אַלס צענטער פון אידישן לערנען אין וועלט מאַסשטאָב און געגעבן דער ישיבה די זעלבע רעכט ווי אירע העכערע וועלטלעכע אַנשטאַלטן.

אין פּאַקט האָט די ישיבה געדינט צו יענער צייט אַלס „קבוץ גליות" פון די בעסטע ישיבה־לייט צווישן וועלכע עס האָבן זיך געפונען בחורים פון ליטע, פּוילן, דייטשלאנד, טשעכאָסלאָוואקיי, אונגארן, אמעריקע, ענגלאנד, ארץ־־שראל און אַנדערע לענדער.

ביז דעם 22־טן יוני 1941, האָט די ישיבה נאָך אָנגעהאַלטן איר פולן גלאַנץ. מאַנטיק פרי, דעם 23־טן יוני, איז נאָך די ישיבה געווען אין גאנצן באשטאַנד. אינדערפרי, אז די דייטשן האָבן זיך דער־ נעענטערט צו קאָוונע און די באַמבעס האָבן געגומען פליען איבער די קעפּ, און דאָ און דאָרט האָט אַ באַמבע אויפגעריסן, און אומגעבראַכט אומ־ שולדיקע מענטשן, האָט מען מפסיק געווען דעם לערנען און אלע האָבן אָנגעהויבן זאָגן תהילים. עס איז אויסגעבראָכן געוואָרן א יללה און אַ געיאָמער. און ביים פּסוק „הצילני מרודפי כי אמצו ממני", האָט זיך דער עולם אַזוי צושריען אז מען האָט ממש ניט געהערט ווי עס פאַלן אַרויס די פענצטער פונם בנין.

אָנגעהויבן געזאגענען מיט דער דאָזיקער היכל התורה, די ישיבה

בחורים האָבן געווײַנט, זײ האָבן געקושט ספרים, געגלעט די סטענדערס בײַ וועלכע זײ האָבן געלערנט אזויפיל יאָרן, געקוקט אויף די הייליקע וועגט וואָס האָבן אין זיך אַזויפיל יאָרן איינגעאַפּט אין זיך קדושה און די ריינסטע אידישע לערע.

ישיבה־לייט האָבן זיך אַנגעהויבן געזעגענען.

מען איז צוגעגאַנגען צום גאון ר׳ אברהם׳ן, געקוקט אויף זײַנע טיפּע, וואונדערליכע, קלוגע אָבער צוגלייך תמימות׳דיקע אויגן, יעדערער איז דורכגענומען געוואָרן מיט די דורכדרינגליכע אויגן פון ר׳ אברהמ׳ן.

די אויגן פונם גאון און צדיק האָבן בארואיקט. אָבער צוגלייך האָט יעדערער אין זיי געזען אַ פראָגע: ווען וועט דער רבש״ע זיך אויף אונז מרחם זיין? ווען וועלן מיר זיך וויידער צונויפקומען צווישן די דאָזיקע הייליקע וועגט, פאַרטזעצן דאָס תורה־לערנען?

איך געדענק ווי איין יונג בחור׳ל האָט געפרעגט: „איך זעגן זיך מיט אייך רבי, איך גיי, אָבער, וואוהין? אָפשר זאָל איך גאָר בלייבן?... קיינער האָט ניט געוואוסט וואוהין צו גיין. יעדערער איז געווען הילפסלאָז.

מען האָט געוואוסט, אַז די וועגן זיינען פאַרשפּאַרט, אַז די דייטשי־שע לופט־מחבלים שיסן מיט מאשין ביקסן פון די עראָפּלאַנען אויף פליכטלינגען.

אָבער מען האָט זיך געמוזט צוגיין.

קיינמאָל וועל איך ניט פאַרגעסן יענעם לעצטן פרימאָרגן אין סלאָבאָדקע. מען דאַרף שטענדיק געדענקען דעם דאָטום. עס איז געשיכטליכע געשעענישן. דער צוקונפטיקער היסטאָריקער וועט עס דאַרפן פאַרשרייבן: „דעם 23־טן יוני 1941, האָט מען אויפגעהערט לערנען אין סלאָבאָדקע, האָט מען דעם לעצטן מאָל געהערט דעם קול התורה, אויף ווינקל־גלעזער־און־פורמאן גאס״.

עטליכע טעג שפּעטער, פרייטיק דעם 27־טן יוני — ב׳ תמוז תש״א, איז אומגעקומען דורך די מערדערס דער יונגער גאון, איינער פון די ראשי־ישיבה, הרב ר׳ שרגא פייביל הורוויץ זצ״ל (דער זון פון דעם ראש־ישיבה פון סלאָבאָדקע, אלעקסאָטער רב, ר׳ ברוך הלוי הורוויץ זצ״ל).

דאָס איז געווען דער דריטער טאָג פון דעם מוראָ׳דיקן סלאָבאָדקער פאָגראָם, בעת וועלכן עס זיינען אומגעקומען ישיבה־לייט און הונדערטער אידן.

ר׳ שרגא פייביל, אַ יונגער מענטש אין בליענדיקן עלטער איז געזעסן ביי זיך אין שטוב אויף בוינע גאָס, ביי ר׳ חייקל׳ען דעם שוחט אין הויז און געלערנט. ער איז געווען דאָרט צוזאַמען מיט זיין פרוי און פינף יאָריקע מיידעלע, צוזאַמען מיט אים איז אויך געווען אַ ישיבה־בחור פון דייטשלאַנד, מיטן נאָמען וואָלף.

עס איז געווען באַלד אין דער פרי, די רבצין האָט באַמערקט ווי דער סטרוזש פירט דריי „שאוליסטן (ליטווישע נאַציס) צו דער דירה זייערער. עס האָט געגומען בלויז אַ ווייַלע, צו שפּעט געווען צו אַנטלויפן. די „שאוליסטן״ זיינען אַריין.

אַן אויסצוריידן אַן איבעריקן וואָרט האָבן זיי געגומען ר׳ שרגא פייבלען צוזאַמען מיטן בחור וואָלף, זיי אַרויסגעפירט אויפן חויף, און ביי דער טיר פון זיין שטוב, אין די אויגן פון זיין פרוי און קינד, אים דערשאָסן. אויך דעם בחור האָט מען נעבאָך אויפן זעלבן גרויזאַמן, קאַלט־בלוטיקן אופן אומגעבראַכט.

אַזוי איז אומגעקומען אייגער פון די בעסטע און יונגע, ראשי־הישיבה.

דאָס איז דער שרעקלעכער גרוס, דער מוראָ׳דיקער גרוס פון סלאָ־באָדקע וואָס איך מוז איבערגעבן.

אַזוי איז עס געווען. אזוי הפקר׳דיק, איז אלץ געווען, אין יענע שרעקלעכע טעג.

שפּעטער איז אויך אומגעקומען אויף אַ מוראָ׳דיקן רציחה׳דיקן אופן דער גרויסער מוסר אויטאָריטעט, ר׳ אברהם גראָדזענסקי זצ״ל. אָבער וועגן דעם מאַרטירערשאַפט פון ר׳ אברהם זצ״ל, אין אַן אַנדער קאַפּיטל.

קאפיטל פיר

דער קידוש השם פון סלאבאדקער ישיבה־לויט

א סך שוידערלעכע, מאוימ׳דיקע טראגעדיעס האָבן זיך אָפּגע־ שפּילט אין לעבן פון די אידן אין סלאָבאָדקע אונטער דער נאצישער אָקו־ פּאַציע. אָבער שרעקלעכער פון אַלץ איז אפשר געווען דער סוף פון די בני תורה, די בני הישיבות און פון דער אידישער אינטעליגענץ אין אַלע אירע קאָלירן און שאַטירונגען בכלל.

פּאַר דער אויסראָטונג פונם פאָלק האָבן די נאַציס געוואָלט, קודם כל, אומברענגען דעם אידישן גייסט, די קעפּ פונם ישוב, כדי זיי זאָלן שפּעטער קאָנען טאָן מיט די אידן וואָס זיי ווילן, כדי אידן זאָלן פּארלירן זייערע פירער, זייערע מנהיגים, זייערע לערער אין דער עת צרה. זיי האָבן געוואָלט, פאַר אַלעס, אָפּהאָקן דעם קאָפּ, ביים דענקענדיקן אידישן ציבור, כדי עס זאָל שפּעטער ווערן אינגאַנצן הילפלאָז און פאַרלירן זיין ליכטיקע צורה — דעם אור תורה.

דאָס איז געטאָן געוואָרן מיט אָ פּלאַן, מיט אָ סיסטעם. פונקט ווי די גאַנצע אויסראָטונג פון אידן איז געקומען לויט א סדר, סיסטעמאטיש, אזוי איז אויך געווען דער אָנהויב. סיסטעמאָטיש איז אָנגעגאַנגען די פאַר־ ניכטונג פון דער שיינער ליטווישער אידישער אינטעליגענץ אין אַלע אירע קא־ לירן, די רעליגיעזע און וועלטלעכע, די תורה־אויטאָריטעטן און די וועלטלעכע קולטור־עסקנים.

די דייטשן פלעגן זיך בארימען, אז זייער צוועק איז צו פאַר־ וואַנדלען אידן אין צוויי־פיסיקע חיות.

איך געדענק אַ דייטש אין קאָוונע, וואָס פלעגט זאָגן אָפּן:

„עס קאָן זיין, אַז עס וועלן בלייבן אידן. אָבער די, וואָס וועלן בלייבן, וועלן זיין ווי צוויי־פיסיקע חיות".

אָנגעהויבן די דאָזיקע אנטמענטשונג פון אידן האָבן די דייטשן פון די קינדער.

איך קאָן ניט פאָרגעסן אַ סצענע ביים קאָוונער פלי־פעלד, וואו אידן זיינען געווען שקלאָפן־אַרבעטער.

אַ דייטש האָט צוגערופן צו זיך אַ גרופּע אידישע קינדער, אויסגע־הונגערטע, אויסגעמאַטערטע און פאַמעלאַך צו שניטן אַ קאָרטאָפל און די שטיקלעך געווארפן פאַר די קינדער, ווי להבדיל, מען וואַרפט עסן פאַר הונגעריקע הינט. ער האָט געוואָלט, אַז די אידישע קינדער זאָלן זיך שלאָגן צווישן זיך איבער אַ שטיקל קאָרטאָפל.

ער האָט געוואוסט, דער רוצח, אַז די קינדער זיינען אויסגעהונ־גערט, אז זיי וועלן זיך ניט איינהאַלטן, אז זיי וועלן זיך וואַרפן אויף די שטיקלאַך רויע קאָרטאָפל.

דער מערדער האָט זיי געוואָלט פארוואנדלען אין חיות, רחמנא ליצלן...

יענעם אָוונט, נאָך דער דאָזיקער שרעקלעכער פאַסירונג, ווען די קינדער האָבן זיך געריסן איבער אַ שטיקל רויע קאָרטאָפל, האָב איך געפרואווט זיי דערקלערן, נאָך דער ארבעט פלעגן יונגע בחורים׳לעך און קינדער ביי מיר לערנען אין „תפארת בחורים", וואָס דער צוועק פון די רוצחים איז ביים וואַרפן שפּייז פאר די אידישע קינדער.

די נאַציס, האָב איך זיי דערקלערט,ווילן ביי אונז צונעמען דאָס, וואָס זיי קאָנען ניט באַזיגן אין אונז — דעם צלם אלקים— טייערע קינדער, האָב איך זיך צו זיי געוועגדעט, איך ווייס, אַז איר זייט הונגעריק, אָבער געדענקט, אַז מיר טאָרן ניט ווייזן די מערדער אַז מיר אידן, אַפילו ווען דער הונגער פיניקט אונז, זיינען מיר ניט פייאיק זיך צו דערנידעריקן צו זייער געפאלנקייט.

איך בין געווען אינגאַנצן אונטערן איינדרוק פון יענעם מורא׳דיקן בילד ביים פלי־פעלד. איך האָב געהאַט טרערן אין די אויגן, זיך ניט גע־

קאָנט איינהאלטן פון אַרויסווייזן פאַר די קינדער דעם שווערן רושם וואָס די דאָזיקע פאַסירונג האָט אויף מיר געמאַכט.

האָט זיך אויפגעשטעלט איין בחור'ל מאיר אַבעלאָוו (דעם אזעראנער רב'ס זון), אַ בלאַסער, רויט־געלבליכער בחור, מיט אַן ערנסטן, אומטעטיקן אויסדרוק אין זיין פנים, און מיט אַ פארשטיקטער שטימע, געזאָגט צו מיר:

„רבי, צו מיינט איר, אַז מיר ווייסן דאָס ניט? אַבער וואָס קאָנען מיר טאָן אז מיר זיינען הונגעריק?"

דאָס בחור'ל האָט מיר דערביי דערמאָנט די גמרא אין בבא בתרא „רעב קשה מחרב" (הונגער איז ערגער ווי א שווערד). (ער און זיין מוטער און ברודערל זיינען ליידער אומגעקומען אויף קידוש השם).

וואָס האָב איך אים געקענט ענטפערן דאַרויף?

איך האָב שוין דאָן, נעבאָך, גענוג ווי די שווערד פונם מלאך המות הענגט איבער אונז אַלעמען. האָב איך אים געוואָלט זאָגן, אַז איך ווייל, אַז מיר זאָלן, חס וחלילה, אויפן וועג צו קידוש השם, ניט פאַרלירן אונזער אידישע געטלעכקייט?

* * *

ווי געזאָגט, אַנגעהויבן האָבן זיי מיט זייער מלחמה קעגן צלם אלקים אינם איד — און קעגן די, קודם כל, וואָס פארקערפערן אין זיך דעם אידישן גייסט.

אין די פּראָווינץ־שטעט, צום ביישפיל, האָבן די דייטשן קודם כל, דערשאָסן די רבנים, די תלמידי חכמים און די לאַקאַלע אינטעליגענץ.

יעדן טאָג האָבן מיר געהערט נייע בשורות וועגן אומקום פון רבנים און ישיבה לייט. די סלאָבאָדקער בחורים, און יונגע־לייט פון „קאָוונער כולל" פלעגט מען כסדר כאַפן אין די גאַסן און פון די הייזער און זיי פירן צום זיבעטן און ניינטן פאַרט פאַר הינריכטונג.

איין מעשה נורא האָט אונז באזונדערס אויפגעשוידערט.

עס איז די געשיכטע פונם טראַגישן אומקום — און קידוש השם — פון דעם טייערן סלאָבאָדקער ישיבה בחור, חיים לופט, באוואוסט אלס,

חיים אוטיאָנער, לויטן נאָמען פון שטעטל אוטיאָן, פון וואנען ער האָט געשטאמט.

די באַלעבאָסטע פון זיין קווארטיר, פרוי ראגאלסקי, פון בוינע גאָס 38, אין סלאָבאָדקע, האָט מיר דערציילט די אייגצעלהייטן פון זיין קידוש השם.

חיים לופט איז אַרעסטירט געוואָרן אין די ערשטע טעג נאָך דער אָקופאַציע, וועו מען פלעגט כאַפן אידן אין די גאַסן און אַריינקומען זוכן אידן אין די הייזער. (ווי מען האָט דאָס גערופן די „כאַפענישׂ").

וועו צוויי ליטווישע פאַשיסטן זיינען אַריינגעקומען אין זיין קווארטיר, איז חיים געשטאַנען און געדאַוונט שחרית. ער איז געווען אָנגעטאָן אין די תפילין. וועו די רוצחים האָבן דערזען דעם בחור אָנגעטאָן אין די תפילין, איז זייער רוגזה געוואָרן נאָך שטארקער.

איינער פון זיי האָט אָ געשריי געטאָן מיט זיין גאנצער יוכע:

— דו ביזט הייסט עס אָ „ראבינאָס" (רב)? קום! מיר וועלן זיך שוין ספּראָווען מיט דיר און וויזן, ווי מיר באהאנדלען רבנים!

חיים לופט האָט געענטפערט קאַלט און פעסט:

— איר וועט מוזן ווארטן ביז איך וועלן ענדיקן דאַוונען. דאן וועל איך גיין מיט אייך!

— די רוצחים האָבן, פארשטייט זיך, ניט געוואַרט, זיי האָבן אַראָפגע־ריסן די תפילין פון זיין קאָפּ און זיי אוועקגעוואַרפן.

זיי האָבן דאָן חיים'ן אַרויסגעשלעפּט מיט געוואַלד פון שטוב. אים אָבער האָט עס ניט געאַרט, וואָס זיי איזדעקיוועון זיך איבער אים. ער האָט נישט מער מפסיק געווען און הויך איבערן גאַנצן וועג צום ניינטן פאָרט געדאַוונט הויך און מוטיק.

אין ניינטן פאָרט האָט מען אים שפּעטער אומגעבראַכט אויף קידוש השם צוזאמען מיט צענדליקער חברים זיינע פון דער ישיבה.

צווישן די וואָס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט חיים לופט, וואָס האָבן אויסגעהויבט זייערע הייליקע נשמות אין ניינטן פאָרט (דאָס איז אָ געוועזענע רוסישע פעסטונג) — זיינען געווען: העשל פוהן,

דער זון פון טריסקער רב (ביידע אויפן עולם האמת); לייבל לעבידאוור; לייב ערליך; יצחק קאטלער; אהרן רייכמאן; ישראל סעגאל, פון פאזעלווע; חיים שיצקוס; לייב יאונעלאוויץ; אברהם יצחק זאקס; זאב גראדזענסקי; שמואל ראלבע; הרב ליפע זילבער; הרב ר׳ חיים וועצערעבין; הרב חיים גילמאן (הרב הראשי הערצאג׳ס קאזין) און אנדערע.

אן אנדער שרעקליכע, מער נוראׂדיקע מעשה איז געווען דער אומקום פון קאפל פעטינסקי, פון פילווישאק, וואס איז געווען באקאנט אין סלאבאדקע אלס קאפל פילווישקער. ער איז געווען איינער פון די גערעטנסטע בחורים אין סלאבאדקער ישיבה.

וען די דייטשן האבן געהאלטן ביי אריינקומען קיין קאוונע, איז קאפל אנטלאפן אהיים קיין פילווישאק צוזאמען מיט זיין ברודער יצחק.

ביידן — קאפל און יצחק — איז געלונגען אויסצומיידן דעם גורל פון פילווישקער אידן, וען די נאצים האבן ליקווידירט די דארטיקע אידן. זיי האבן זיך פארשטעקט און געבליבן לעבן. זיי זיינען געלעגן באהאלטן ביי א גוי אויף א בוידעם.

וען יקותיאל פרידמאן פלעגט אים ברענגען עסן, האט ער באמערק אז, כאטש ער איז שטארק אויסגעהונגערט, איז ער גארנישט טוען פונם עסן. האט ער אים געפרעגט פאר וואס ער עסט נישט, האט קאפל געענטפערט, אז ער קאן זיך נישט צורירן צום עסן, איידער ער האט וואסער זיך צו וואשן צום עסן. יקותיאל האט אים געמוזט שפעטער באזארגן מיט וואסער, און ער האט געגעסן.

צוויי מאנאטן האבן זיי זיך אויסבאהאלטן אויף דעם בוידעם און ניט ארויס אין גאס. אבער סוף כל סוף האט מען זיי ביידן געכאפט, דערשאסן און באגראבן ביים טייכל פון שטעטל.

שפעטער וען דאס אייז איז צערונען געוואָרן און דאס וואסער איז ברייטער געוואָרן האט זיי דער טייך ארויסגעשווייגקט...

יקותיאל פרידמאן, וועמען עס איז געלונגען זיך אויסצובאהאלטן, און וועלכער לעבט ב״ה אין ישראל איצט, האט שפעטער דערציילט ווי אזוי הינט האבן געפרעסן די קערפערס פון די קדושים.

פרידמאַנען איז אָבער געלונגען צו רעטעווען די קערפערס, און מיט אַ סך מסירת נפש האָט ער אויך באוויזן זיי מקבר צו זיין.

קאפיטל פינף

דער קידוש השם פון הגאון הצדיק ר׳ אלחנן וואסערמאן און אַנדערע רבנים

ווי שרעקלעך און ווי מורא׳דיק עס איז ניט געווען דאָס לעבן, ריכטיקער, די מוטשעניש פון די אידן אין ליטע אונטער דער נאַצישער אָקופּאציע, האָבן דאָך צייטנווייז אַ לייכט געטאָן אין דעם חושך פון די לאַגערן און געטאָ, שטראַלן פון ליכטיקייט.

די צאָל אידן איז געוואָרן קלענער פון טאָג צו טאָג. יעדן טאָג האָט מען פאַרמוטשעט מער אידן. מיט יעדן טאָג איז געוואָרן קלענער אונזער צאָל. און מיט יעדן טאָג איז געוואָרן קלאָרער פאַר אונז, אַז אַלץ אַרום אונז גייט אונטער.

אַ ל ץ ?

דאָס וואָרט איז אַ ביסל צו שטאַרק. עס זיינען געווען פאַרטיזאַנער, וואָס זיינען אַוועק קעמפן אין די וועלדער. זיי האָבן זיך ניט געוואָלט אונטערגעבן. און עס זיינען געווען ביי אונז, קודם כל, די גאונים וצדיקים פון ליטע וואָס האָבן אין דער סאמע געדיכטעסטער פינצטערניש אויפגעהאַלטן דעם נר תמיד פון נצחיות, וועלכע האָבן טראָץ דער שרעקלעכער, עיפּוש׳דיקער נאצי אומריינקייט אַרום, שטענדיק באַווייזן אויפצוהיטן אַווינקל פון תורה, פון קדושה וטהרה.

גראָד דאָס אין יענע שווערע צייטן, ווען עס האָט זיך געדוכט, אַז אַלץ גייט אונטער, אַז די פינצטערניש אַרום אונז וועקט אַלץ שווערער

און אומדערטרעגלעכער — פלעגן פון צייט צו צייט געשען וואונדער פון אידישן קידוש השם, וועלכע האבן געשטארקט אונזער אמונה, פארטריבן די פאַרצווייפלונג, געהאלפן אונז באפעסטיקן אין אונזער אינערלעכן אומצעשטערבארן גלויבן אין נצח ישראל.

אזא גרויס וואונדער וועגן וועלכן מען האט א לאנגע צייט געדעדט צווישן אידן אין ליטע איז געווען דער אומקום אויף קידוש השם פון הגאון הצדיק רבי אלחנן וואסערמאן הי"ד, מיט נאך צוועלף רבנים און ישיבה־לייט אויפן ניינטן פארט, י"א תמוז תש"א.

איך וויל טאקע איצט דערציילן, וועגן די דאזיקע קדושים, וואס האבן מיט זייער ביישפיל אריינגעגעבן מוט און בטחון אין די לעבן־ געב־ליבענע, צו קענען דורכהאלטן יענע שרעקלעכע טעג.

איך האב שוין באמערקט, אין די פריערדיקע קאפיטלעך, אז ווען די דייטשן זיינען אריין אין קאוונע, האבן זיך גלייך אנגעהויבן געיעגן און אבלאוועס, בעת וועלכע מען האט אומגעבראכט אומציילויקע אידן מיט כל׳ערליי מיתות משונות.

דאס איז נאך געווען פאר דער אויסזידלונג אין די געטאס.

אין יענער צייט נאכדעם ווי עס איז פארמאכט געווארן די גרויסע סלאבאדקער ישיבה, האבן דאך די גדולי ישראל באשלאסן ניט אויפצוגעבן דאס לערנען תורה.

דער אהל תורה אין סלאבאדקע איז געווארן די שטוב פון מיין הייליקן רבי׳ן, דער מנהל פון סלאבאדקער ישיבה, הגאון הצדיק רבי אברהם גראדזענסקי הי"ד.

אין זיין הויז אויף 15 פאנערו גאס, האבן זיך גלייך נאכ׳ן אריינ־מארש פון די דייטשן איינגעקוואַרטירט פיל רבנים, ראשי ישיבות און ישיבה בחורים.

מען קען זיך פארשטעלן ווי ענג עס איז געווען אין יענער דירה, ווי שרעקליך עס זיינען געווען די לעבנס־באדינגונגען, און דאך, טראץ די שרעקלעכע לעבנס־באדינגונגען, האט דאס לערנען תורה זיך ניט אפ־

געטאָן פון דעם הויז אויף קיין אייגציקער מינוט. די ישיבות זיינען געווען געשלאָסן און דאָך זיינען געבליבן די דאָזיקע דלד אמות של הלכה.

דאָס זיינען געווען דלד אמות (פיר איילן) אין בוכשטעבליכן זין פונם וואָרט.

אגב: וואָלט געווען נישט ריכטיק צו לאָזן דעם איינדרוק, אז בלויז רבנים און גדולים האָבן אויפגעהאָלטן דעם ניצוץ פון אידישקייט און תורה אין יענע פינצטערע צייטן; ניט ווייניקער קידוש השם האָט זיך געמערקט ביי פשוט׳ע אידן פון פאָלק. זיי האָבן אָ חלק אין דעם גרויסן קידוש השם — פונקט ווי מיר אַלע.

איך וועל קיינמאָל ניט פארגעסן די גרויסקייט פון קידוש השם וואָס עס האָט ארויסגעווויזן אָ פשוטער אידישער שוסטער פון סלאָבאָדקע.

סלאָבאָדקער לאָנדסלייט געדענקען זייער גוט איטשע משה דער שוסטער, גבאי פון שוסטער־קלויז אין סלאָבאָדקע. איטשע משה האָט זיך ניט אָפגעשראָקן פאר די נאָצים. ער איז געגאנגען דאָוונען, געוואָלט האָבן שכר הליכה, און דאָוונען מיטן מנין.

אָפן, פאָר אלעמען אין די אויגן, איז איטשע משה געגאנגען דאָוונען מיטן טלית און תפילין אונטערן אָרעם.

די דייטשן האָבן אים געכאָפט. און ווען די רוצחים האָבן אים געפירט איבער די גאָסן איז איטשע משה געגאנגען מיטן טלית און תפילין צווישן זיינע נאָצי־וועכטער ניט ווי ער וואָלט געגאָנגען מיט זיי, נאָר ווי ער וואָלט געגאנגען טאָן א מצוה.

ווער עס האָט דעמאָלט געזען איטשע משה דעם שוסטער, ווי שטאָלץ, ווי ווירדיק, ווי מוטיק ער איז געגאָנגען איבער די גאָסן צווישן דער דייטשי־שער וואך, האָט געמוזט אין אים זען גרויסקייט און קידוש השם. זיין קאָפ האָט ער געהאָלטן הויך אויפגעהויבן, זיין קערפער גראָד און גלייך ווי א סטרונע.

* * *

דאָס בילד פון יענע גדולי ישראל אויף פאָנערו 15 אין דער צייט פון דעם נאָצי־טעראָר איז ווירקליך אומבאשרייבלעך. די הויפט־פיגור

דאָרטן איז געווען הגאון הצדיק רבי אלחנן וואסערמאַן. לאָמיר אויף אַ וויילע זיך אָפשטעלן מיט אַ קורצער באשרייבונג וועגן אים.

דער דאָזיקער גאון וצדיק איז געווען איינער פון די גרויסע פערזענלעכקייטן, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פאַרמאָגט. זיין ביאָגראַפיע איז אין קורצן ווי פאָלגט:

געבוירן אין יאָר תרל"ז אין בירז, (ליטע). שפּעטער האָט זיך די משפּחה אַריבערגעצויגן קיין בויסק, (לאַטווּיע), דעריבער איז ער געווען בארימט אין עולם הישיבות אַלס „דער בויסקער". ער האָט געלערנט אין טעלז, סלאָבאָדקע און דערנאָך אין בריסק ביי הגאון רבי חיים סאָלאָוויטשיק זצ"ל. פון זיין פריסטער יוגנט האָט ער געשמ"ט אַלס עילוי וצדיק. דער באָרימטער גאון רבי מאיר אטלאָס זצ"ל, רב אין סאַלאַנט, דערנאָך אין שאָוועל, האָט אים אויסגעקליבן אַלס איידעם.

אין 1903 איז רבי אלחנן אויפגענומען געוואָרן אַלס ראש־ישיבה אין אַמטשיסלאָוו. אין יאָר 1907 איז ער געפאָרן לערנען, אַלס פרוש, אין ראַדין, ביים „חפץ חיים".

אין 1910, מיט דער צושטימונג און ברכה פון „חפץ חיים", איז רבי אלחנן אויפגענומען געוואָרן אַלס ראש־ישיבה אין בריסק. אין די מלחמה־יאָרן פון 1914—1920 ראש ישיבה אין סמילאָוויטש. נאָכן קריג — ראש־ ישיבה און גרינדער פון דער ישיבה „אוהל תורה" אין באָראַנאָוויטש, וואו עס האָבן געלערנט הונדערטער תלמידים פון דער גאַנצער וועלט.

רבי אלחנן האָט קיינמאָל קיין רב ניט געוואָלט זיין, ער האָט אונטער קיינע אומשטענדן ניט געוואָלט אויף זיך נעמען דעם „עול הרבנות" אפילו ווען די שטאָט שאוועל (ליטע), האָט אין 1926, נאָך דער פטירה פון הגאון רבי מאיר אַטלאָס זיך ביי אים געבעטן צו פאַרנעמען דעם בכבוד'יקן כסא הרבנות, אויף וועלכן זיין שווער איז געזעסן ביי צוויי צענדליק יאָרן.

רבי אלחנן איז געווען דער אַנערקענטסטער און פּראָמינענסטער נאָכפאָלגער און תלמיד מובהק פון חפץ חיים. ער איז איבעראַל געווען פאַרעכנט אַלס דער צווייטער חפץ חיים. זיינע ערהאָבענע מידות, מעשים

און הנהגות, אומבויגזאמער כאראַקטער, זיין זהירות, זריזות און פייער־דיקע קנאות, זיין פשטות, ישרות און תמימות רעפלעקטירן אַמשענסטן דאַס לעבן און ווירקונג פון חפץ חיים.

צווישן זיינע פאַרעפנטלעכע ספרים און קונטרסים זיינען:

1) „ספר שו״ת הרשב״א מלוקטים מתוך ספרי השו״ת״, 2) „אוהל תורה״ דריי טיילן; 3) „קונטרס קובץ הערות״ למסכת יבמות; 4) „קובץ שעורים״, ווי אויך פילע מאמרים, חידושי תורה און דברי מוסר אין פאַרשיידענע זשורנאַלן, צייטונגען און העפטן.

פון זיינע קינדער זיינען געבליבן לעבן הרב שמחה וואסערמאַן, ראש־ישיבה אין בית יהודה אין דעטראָיט און ר׳ דוד וואַסערמאַן, אַ לערער אין אַ ישיבה אין ניו יאָרק.

לאָמיר זיך איצט אומקערן צום אומפאַרגעסלעכן בילד אינ׳ם הויז אויף פאַנערו 15:

אַט זיצט רבי אלחנן וואַסערמאַן, מיט זיין שיינעם פאַטריאַכאַלישן אויסזען. זיין לאַנגע, ווייסע באָרד האָט נאָך צוגעגעבן מער אויסדרוק זיין שיינעם קלוגן פנים. לעבן אים פלעגט זיצן ר׳ יוסף חיים זאַקס, ראש־ישיבה פון „אהל משה״ אין סלאַבאַדקע; רבי ישראל יעקב לובטשאַנסקי, משגיח פון באראנאָוויטשער ישיבה; ר׳ משה רייז, ראש־ישיבה פון סלאָנים; ר׳ שבתי וועראַקאָווסקי, משגיח פון לאָמזשער ישיבה; ר׳ דוד גאַדער, ר׳ יצחק גפן, דער שרייבער פון די שורות און נאָך רבנים און ישיבה־לייט.

אַרום און אַרום האָט זיך געמערקט אַזאַ קדושה, אַז מען האָט באמת געזען אז צדיקים נהנים מזיו השכינה.

אָבער ליידער האָט דער דאָזיקער נייער אהל תורה אַנגעהאַלטן בלויז צוויי וואָכן.

זונטיק פאַרנאַכט, י״א תמוז תש״א, איז געקומען דער תשעה באב פונ׳ם חורבן פון דעם אהל תורה.

פלוצלונג האָט זיך געעפנט דער איינגאַנגס־טויער פונם הויז און עס זיינען אַרייגעקומען פיר שאוליסטן (ליטווישע נאַציס).

רבי אלחנן וואסערמאַן האָט געלערנט פאַר אַלעמען דעם דף יומי פון נדה, מען איז געווען אלע פאַרטיפט אין אַ שוועָרע סוגיא.

מען האָט דאָן גראָד זיך מתוכח געווען וועגן די דינים פון טומאה וטהרה. גראָד דאָן, צוליב דער שרעקלעכער אומריינקייט אַרום, האָט מען געלערנט די דינים פון טומאה און טהרה.

עס איז געווען נויטיק גראָד אין יענער צייט זיך צו פאַרטיפן אין די ענינים פון ריינקייט.

אָט אַזוי ווען מען איז געזעסן און זיך פאַרטיפט אין לערנען אין שוועָרע סוגיות, זיינען אריין די פיר ליטווישע רוצחים.

זייער ערשטן געשריי האָט קיינער כמעט ניט געהערט, איבערהויפט די דערמאָנטע גדולי התורה, זיי האָבן בכלל ניט געוואָלט הערן עפעס אַנדערש ווי דעם קול תורה.

ווען די מערדער האָבן באַמערקט, אַז די רבנים זיצן און לערנען און זיי הערן ניט זייער געשריי, האָבן זיי אויסגעשאָסן פון די רעוואָל־ווערן. אָלץ האָט פאסירט אזוי אומגעריכט פאַר די לערנענדיקע, אַז זיי האָבן אויפגעציטערט און זיך אויפגעשטעלט.

דאָס ציניש געלעכטער פון די רוצחים האָט זיי באַגעגנט.

איינער פון די רוצחים האָט זיך אַנגערופן:

— איר האָט געוואָלט אַרגאניזירן אַן אויפשטאַנד צו גיין קיין פאלעס־טינא, אָבער מיר האָבן אייך געפאקט, איר וועט זיך פון אונז ניט אַרויסדרייען.

אַ צווייטער האָט גלייך געגעבן אַ באפעל: אויסשטעלן זיך אין דער ריי, און קומט מיט!

די רבנים און גדולי התורה האָבן פארשטאַנען מיט וואָס דאָס שמעקט. מען האָט זיך אויסגעשטעלט אין אַ ריי, אָבער די ליטווישע רוצחים איז עס ניט גענפעלן. זיי האָבן איבערגעשטעלט די אַרעסטירטע. אין פראָנט האָבן זיי אַוועקגעשטעלט רבי אלחנן וואסערמאַן און לעבן אים רבי יוסף חיים זאָקס און אַנדערע רבנים מיט די שענערע פאַטריאָטישע פנימ׳ער.

וואָס שייך רבי אברהם גראָדזענסקי הי״ד — וועלכער איז געלעגן אין בעט מיט זיין קראנקן פוס — האָבן די רוצחים זיך ניט געקאָנט אנטשליסן

אים מיטצונעמען. זיי האָבן געוואָלט האָבן מאָרשירער, גייער, געוואָלט פירן די פירער פון אידנטום מיט „פאַראַד".

אַלע איבעריקע האָבן זיי באַשלאָסן מיטצונעמען.

אינמיטן די הכנות צום גיין, וועו רבי אלחנן וואָסערמאַן האָט געפילט ווי עס האָלט, האָט ער געגומען רעידן צו די אַרעסטירטע.

רבי אלחנן האָט געוועדט רואיק און געלאָסן ווי תמיד. אפילו די שטימע האָט זיך ביי אים ניט געביטן. אויף זיין פנים איז געווען די זעלבע ערנסטקייט וואָס תמיד. ער האָט געוועדט ווי ער האָט געפילט. ער האָט געוואוסט, אַז דאָס זיינען די לעצטע וועדטער זיינע. ער האָט אפילו ניט אָנגעשלאָגן קיין פערזענלעכן טאָן, ניט געפּרואווט זיך געזעגענען מיט זיין זון ר׳ נפתלי, וואָס איז געלעגן מיט א צובראָכענר פוס, וועמען די מערדער האָבן ניט מיטגענומען. ער האָט געוועדט צו אלעמען, צו כלל ישראל.

„אין הימל אַפּנים האָלט מען אונז פאר צדיקים, ווייל מען וויל דאָך אַז מען זאָל מכפּר זיין מיט אונזערע גופים פאר דעם כלל ישראל. דאָרפן מיר טאָקע תשובה טאָן אַצינד, גלייך אויפן אָרט. די צייט איז קורץ, דער „ניינטער פאָרט" (וואו מען האָט טאָקע שפּעטער הינגעריכטעט) איז נאָענט. דאָרפן מיר אין זינען האָבן, אַז מיר זאָלן טאָקע מקדש השם זיין אויף אַן אמת. אויב מיר וועלן תשובה טאָן, וועלן מיר מיט דעם אַפּרא־טעווען אונזערע אַמעריקאַנער ברידער און שוועסטער, כדי זיי זאָלן קאָנען ממשיך זיין דאָס „שארית ישראל". (דער גאון און צדיק רבי אלחנן, איז דאָן געהאָט ניט לאָנג צוריקגעקומען פון אַמעריקע, וואו ער איז געווען אויף א באזוך).

דאָן האָט רבי אלחנן פאָרטגעזעצט:

„איצט לאָמיר גיין מיט געהויבענע קעפּ, זאָל חלילה ניט אריינפאַלן ביי קיינעם אין מוח א פסול׳ע מחשבה, וואָס איז פיגול און מאכט פסול דעם קרבן. מיר זיינען איצט מקיים די גרעסטע מצוה: קידוש השם. דאָס פייער וועט ברענען אונזער גופים, איז דאָס פייער וואָס וועט צוריק אויפריכטן דאָס אידישע פאָלק".

אַזוי האָט מארשירט דער קדושים־צוג, מיט שטאָלץ און ווירדע זיינען זיי געגאנגען מכפר צו זיין מיט זייערע אייגענע גופים, פאַר כלל ישראל.

דרייצן גדולי וקדושי ישראל. צווישן זיי דער גאון וצדיק רבי אלחנן וואסערמאַן הי"ד, האָט מען יענעם אָוונט אומגעבראַכט אויפן נייגטן פאַרט. ווי אַזוי איך בין דאָן לעבן געבליבן, איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך.

פרויען וועלכע זיינען צומאַרגנס פון דאָרט באַפרייט געוואָרן, האָבן דערציילט, אז וועז די מאשין־ביקסן האָבן געקנאַלט, האָט מען געהערט אויסגעשרייען פון „שמע ישראל", וועלכע האָבן איבערגעשריען דאָס קנאלן פון די קוילן.

אַזוי זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם, די דרייצן גדולי ישראל מיטן גאון און צדיק רבי אלחנן וואַסערמאַן הי"ד.

יהי זכרם ברוך!

* * *

אומגעקומענע קאָוונער רבנים:

הרב ר' אברהם דובער כהנא שפירא, אב"ד פון קאָוונע, געשטאָרבן כ"ב אדר, תש"ג, אין געטאָ.

הרב ר' דוב צבי ביליצקי, (רב פון קאָוונער „נייעם פּלאַן"). ביים אָנהויב פון סאָוויעטישן דייטשן קריג איז הרב ביליצקי אנטלאָפן פון קאָוונע קיין ווילנע, וואו ער איז אומגעקומען ביי זשעזשמער.

הרב מה־יפית, (רב פון פּאנעמון), איז אומגעקומען דעם 26טן סעפּטעמבער, 1941, ביי די ערשטע געטאָ אקציע.

הרב ר' זלמן אסאָווסקי, (רב אין סלאָבאָדקע) איז אומגעקומען אין סלאָבאָדקער פּאָגראָם.

הרב ר' שמחה גיטעלעוויץ, (רב פון גרינעם בארג און ראש הישיבה פון „עטרת צבי") איז אומגעקומען אויפן זיבעטן פּאַרט נאָך פּאַרן געטאָ.

הרב ר' יעקב משה שמוקלער, (רב פון שאנץ) איז געשטאָרבן א' פּסח, תש"ג, אין געטאָ.

הרב ר׳ דוד פּערעלמאן, (אלעקסאָטער רב) איז אומגעקומען אין א בונקער אין בלאָק א׳ ביי דער געטאָ-ליקווידאציע.

הרב ר׳ משה סקארוטע, (רב אין סלאָבאָדקע) איז אומגעקומען אין בלאק א׳ ביי דער געטאָ-ליקווידאציע.

הרב ר׳ מרדכי קרימער, (רב פון סאָסיי בארג) איז אומגעקומען אין די גרויסע אקציע ח׳ חשון, תש״ב.

הרב ר׳ שלמה קאָרב, (מו״צ אין קאָוונע), איז אומגעקומען אויפן זיבעטן פאָרט, נאָך פאַרן געטאָ.

הרב ר׳ שלמה מאנצער, (משגיח אויף כשרות) איז אומגעקומען דעם 26טן סעפטעמבער, 1941, ביי די ערשטע געטאָ-אקציע.

הרב ר׳ אהרן ברוידע, (רב אין קארמעליטע) איז אומגעקומען אין ריגע.

הרב ר׳ חיים מאָסט, (קאָוונער שטאָט-מגיד) איז אומגעקומען ביי די קינדער אקציע ד׳ ניסן, תש״ד.

קאפיטל זעקס

קאָונער אידן וועלן פאַרטריבן אין געטא אריין

יוני און יולי נייַנצן אייַן און פערציק, זיינען געווען די חדשים פון בלוטיקסטן טעראָר אין אידישן ליטע. אין פאַרלויף פון יענע צוויי חדשים, האָט מען געמאָרדעוועט און געפיניקט טאָג און נאַכט. טויזנטער אידן — מענער, פרויען און קינדער, יונג און אַלט — זיינען דאָן דערהרג׳עט געוואָרן מיט אַלערלי מיתות משונות. דאָביי האָט מען, פאַרשטייט זיך, געראבעוועט און געפלינדערט וויפיל עס האָט זיך נאָר געלאָזט. אָבער דאָך — טראָץ די אַלע מערדעריַיען און רציחות — זיינען יענע צוויי חדשים געווען אַן ״אידיליע״ אין פאַרגלייך מיט דעם, וואָס עס האָט זיך

אפגעשפילט שפעטער. אין יענע חדשים האָט מען טאָקע געדויבט און
געהרג׳עט, אָבער דער בלוטיקער טעראָר איז נאָך ניט געווען אָרגאַניזירט,
ער איז נאָך ניט געווען סיסטעמאטיש און נאָך אַן אַ פּלאַן. עס איז געווען
מער ליטווישער טעראָר, — אַ „הוליאַנקע" קעגן אידן דורכגעפירט פון
די „גוטע" ליטווישע שכנים, איידער אַ פּלאַנירטע אויסראָטונגס אַקציע
לויטן נאַציאַנאַל סיסטעם.

און דאָס ערגסטע אין דער גאַנצער געשיכטע פון מאָרד און גזילה,
איז געווען דאָס, וואָס אידן האָבן אפילו דאַן נאָך ניט געזען וואָס
עס קומט, וואָס עס דערוואָרט אונז שפּעטער, אַז דאָס דאָזיקע בלוטיקע
שפּיל, איז ניט מער, ווי אַ פּאָרשפּיל צו דער קומענדיקער גרויסער טראַ־
געדיע. דער פּראָלאָג איז געווען בלוטיק גענוג, אָבער געווען אידן וואָס
האָבן געגלויבט, אז אפשר דאָך וועט זיך דאָס אַלץ אינשטעלן.

אָבער אמאָל איז עס מער ניט קיין בטחון, נאר אפשר נאכלעסיקייט און
אומפּאָרזיכטיקייט. דאָס איז געשען אין ליטע. די נאַציס אליין — און
זייערע אגענטן— האָבן פּאָרשפּרייט קלאַנגען, אַז זיי, די נאַציס, קלייבן
זיך מאכן אָרדענונג. איטלעכער פון אונז האָט געווואוסט, אַז די דייטשן
זיינען „מענטשן פון אָרדענונג", און זיי אליין האָבן געזאָגט: „מיר דייטשן
האַלטן אייך אידן פּאָר אונזערע שונאים, דערפּאָר וועלן מיר אייך מאכן
רעכטלאַז, און אייך שטעלן אין דער מדרגה פון פּאריאַס, פון שקלאַפּן־
אָרבעטער, איר וועט פּאר אונז ארבעטן, אזוי ווי מען ארבעט פּאר
מייסטער און האָרן, און אויב איר וועט פּאַלגן וועט אייך גאָרניט געשען.

אַזוי האָבן די נאַציס געראַדט צו די פּירער פון עלסטן־ראַט, די
אידישע קהילה־פּאַרוואלטונג, וועלכע זיי האָבן אליין באשטימט, דעם עלטסטן־
ראַט האָבן זיי, נאַטירליך, נאָמינירט כדי ער זאָל מיט זיי קאָאָפּערירן אין
דער דורכפירונג פון זייערע אייגענע פּלענער. אָבער ווי געזאָגט, ניט אַלע
האָבן געפּילט, אז דער „יודנראַט" איז ניט מער ווי אַן אינסטרומענט פּאר
דער דורכפירונג פון נאציש פּינצטערע פּלענער.

ניט אַלע האָבן געוואָלט, אַדער געקאָנט גלויבן, אַז אפילו די
נאַציס זאָלן זיין פּייאיק אויף אַזעלכעס, אויסצוראָטן אַ גאַנץ פאָלק, ווי זיי

האָבן דאָס שפּעטער באַוויזן מיט זייערע מעשׂים. מען האָט זיך געט־ רייסט מיט חלשות־טראָפנס, דער אייביקער אידישער אָפּטימיזם האָט דאָ צוגעהאָלפן — יענער אָפּטימיזם וואָס גרענעצט זיך אָפּט מיט אומפאַרזיכ־ טיקייט און לייכטגלויביקייט. דאָס איז געשען דעמאָלט אין ליטע.

אידן האָבן, אינמיטן דעם בלוטיקסטן טעראָר פון די ליטווינער, געגלויבט, געהאָפט, אַז טראָץ אַלעם, וועט עס זיך אָפּשטעלן: עס מוז דאָך נעמען אַן עק, האָבן זיי געטענה׳ט, ווי לאַנג קאָן דען אַנהאלטן אַזאָ בלוט־באָד? און אודאי האָבן מיר אַלע, די אידן מאמינים, מתפלל געווען און געהאָפט אויף אַ סיעתא דשמיא, אויף דער הימלישער הילף, און גראָד צווישן אונז, די גלויביקע אידן, איז געווען שטאַרק דאָס געפיל, אַז דער גזר איז גע׳חתם׳עט, און על פּי דרך הטבע, אויפן נאַטירליכן וועג, איז ניטאָ קיין האָפענונג, אַז דאָס אַלץ זאָל זיך בקרוב ענדיקן. פּונקט פאַרקערט, מיר האָבן געפילט און געזען, אז עס רוקט זיך אַן דאָס שרעקלעכסטע, אַז עס קומען די חבלי גאולה.

דער פּעריאָד פון בלוטיקן גאָסן־טעראָר האָט זיך טאַקע געענדיקט. דאָ און דאָרט זיינען אָנפאַלן און רציחות נאָך פאָרגעקומען, דאָס מאָרדן אידן האָט קיינמאָל ניט אָפּגעשטעלט. אָבער דער מאָסן־טעראָר, ווי ער איז אָנגעגאָנגען אין די ערשטע וואָכן און חדשים, האָט זיך מער וועניקער אָפּגעשטעלט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה — דער פּעריאָד פון אומברענגען אידן לויט אַ סיסטעם, אויפן נאָצישן אופן. ניט אַלע האָבן געוואוסט אַז דאָס איז עס, וויייל ווי געזאָגט, האָט עס זיך אָנ־ געהויבן פון מאכן אָרדענונג, און אָריינברענגען דעם דייטשן „סדר". די ליטווינער, האָבן, נאטירליך, צוגעהאָלפן אויסראָטן אידן מיט גרויס ענטוזיאָזם, מיט באגייסטערונג, ווי זיי האָבן עס געטאָן אין משך פון דער גאָנצער צייט פון דער אָקופּאַציע, אָבער די באָפעלן זיינען שוין געקומען פון די נאָצים. נאצישע אינהייטלעכע פּלענער, פאַר דער אויסראָטונג פון די אידן אין אייראָפּע, וועלכע זיינען אויך אָנגעוועגדט געווארן אין ליטע.

און אָנגעהויבן האָט עס זיך ביי אונז, ווי אומעטום אין אייראָפּע,

וואָס איז געווען אונטער זייער בלוטיקער ממשלה, מיט דער „אויסזידלונג".

„אויסזידלונג" איז געווען דער טערמין, וואָס די דייטשן האָבן געשאַפן פאַר ארויסנעמען די אידן פון זייערע היים־שטעט און באַזעצן זיי אין קאָנצענטרירטע פלעצער, אַרבעטס לאַגערן און געטאָס. שפּעטער האָט עס געמיינט, פירן זיי אין פארניכטונגס לאַגערן.

צוערשט, ביים סאָמע אָנהייב, האָט עס דוכט זיך, נאָך געהייסן „איבערזידלונג". מען האָט, הייסט עס, בלויז אַריבערגעפירט אידן אין אַנדערע וואוינערטער. דאָס איז געווען דער פּעריאָד וועז מען האָט געשאַפן די „געטאָס".

אין קאָוונע האָט זיך די „איבערזידלונג" אין די געטאָס אַריין, אָנגעהויבן דעם 15־טן יולי 1941. דער דאָזיקער דאַטום דאַרף בלייבן ביי אונז אין זכרון, — דאָס איז געווען דער אָנהייב פונם טראגישן סוף פון ליטווישן אידנטום.

יענעם טאָג האָבן די אידן פון קאָוונע זיך אָנגעהויבן אריבערציען אין די געטאָס אַריין, וואָס זיינען געשאַפן געווארן אין סלאָבאָדקע. דאָס טראַגישע דערביי איז, וואָס די צוויי געטאָס אין סלאָבאָדקע פאר די קאָוונער אידן, האָבן די אידן אַליין געבויט.

אידישע יונגע לייט, צוואנגס־ארבעטער, האָבן עס געבויט. זיי האָבן ניט געווואוסט צוליב וואָס זיי בויען די געטאָ.

ביז דאַן האָבן שוין די אידן אין קאָוונע זיך געהאַט רעגיסטרירט אין ארבעטס־אַמט, און די וואָס האָבן זיך דאָרט פאַרשריבן האָבן אויך ניט געווואוסט, אַז דאָס רעגיסטרירן זיי זיך ביים מלאך המות. די נאַציס האָבן געדאַרפט האָבן אַלע אידישע נעמען, כדי זיי זאָלן קענען גרינגער און גיכער אומברענגען די אידן, כדי קיינער זאָל זיך ניט ראַטעווען. אָבער דאָס אַלץ, האָבן אידן אין דער ערשטער צייט ניט געווואוסט.

אין סלאָבאָדקע זיינען אויפגעשטעלט געווארן צוויי געטאָס: די גרויס געטאָ און די קליינע געטאָ. אין דער גרויסער געטאָ זיינען געווען פאַרשפּאַרט זיבן און צוואַנציק טויזנט פינף הונדערט אידן. און אין דער קליינער געטאָ, צוויי טויזנט פינף הונדער אידן. אַלץ איז געטאָן געווארן

מיט אַ סיסטעם. די צוויי געטאָס זיינען געווען פאַרבונדן מיט אַ לאַנגער הילצערנעם שווינדל־בריק. און איבער איר זיינען אידן, דערשלאָגענע — געלאָפן פון דער גרויס־געטאָ צו דער קליין־געטאָ אראָפּ און אַרויף. די געטאָס האָבן געהאט אַ שטאַרקע וואַך. יעדע צוויי מע־טער איז געשטאַנען א סאָלדאט — אַ דייטש אָדער א ליטווינער. אַזוי ווי, להבדיל, בהמות צו דער שחיטה, אזוי זיינען געגאנגען די אידן אין די געטאָס אריין. זיי זיינען געגאנגען צופוס, מענער, פרויען און קינדער. אויפן וועג האָט מען זיך געחוזקט איבער זיי. יעדן טאָג האָט זיך געצויגן דער מתים־מאַרש פון קאָוונע קיין סלאָבאָדקע.

און אפילו דאָן, ווען די אידן זיינען געגאנגען אין די געטאָס אריין, האָבן נאָך אַ סך פון אונז געגלויבט, אז אולי ירחם, אפשר וועלן מיר דאָך גערעטעוועט ווערן. די דייטשן האָבן אונז געזאָגט, אַז איצט וועט די אידן זיין „גוט". זיי האָבן איינגערעדט אַ סך אידן, אז זיי וועלן האָבן אַן „אייגענע רעגירונג", זיי וועלן זיין בלויז צווישן אייגענע, זיי וועלן דאַרפן בלויז ארבעטן. געוויסע דייטשן האָבן גערעדט ערנסט, אַנדערע מיט שפּאָט און חוזק, אָבער די אומגליקליכע אידן האָבן זיך אַנגעכאַפּט אין אַ שטרוי פון האָפענונג; „אפשר, טאָמער — פילייכט וועלן מיר דאָך קענען אויס־האַלטן די שווערע צייט . . . אפשר וועט עס בלייבן טאַקע בלויז ביי עבודת פרך. . . ״

אַזוי האָבן אידן געערעדט, און בלויז ווייניקע צווישן זיי האָבן געפילט, אַז דאָס פאַרציט מען אַ שטריק אַרום האַלדז.

כדי צו שאפן פּלאַץ פאר אלע אידן אין די צוויי געטאָס, האָבן די דאָרטיקע ליטווינער געדאַרפט פאַרלאָזן זייערע דירות אין סלאָבאָדקע, און זיך אַריבערקלייבן אין קאָוונע אין די אידישע דירות, אָדער בלייבן אין סלאָבאָדקע, אין יענע גאַסן, וואָס זיינען נישט אַריין אין תחום פון געטאָ. עס איז אָבער אַלץ נישט געווען גענוג פּלאַץ פאר די דרייסיק טויזנט אידן, וואָס האָבן דעמאָלט געלעבט אין קאָוונע. האָט מען דעם גרעסטן טייל בתי מדרשים פאַרוואַנדלט אין וואוינונגען, וואו א לאָך וואו אַ שפּאָרונע האָט מען פאַרכאַפּט, וואר ס׳האָט געהאַט די מעגלעכקייט,

האָט געצאָלט ריזיקע סומען אָפטרעט געלט און זיך באַזאָרגט מיט אַ דירה.

אמערגסטן אָבער, האָבן זיך געפילט די אומבאמיטלסטע, וואָס האָבן נישט געקאָנט זיך איינשאָפן אַ שטיקל דירה. יענע האָבן דערווייל אַריבער־געפירט זייערע זאַכן, און זיי ערגעץ אָפגעלייגט ביי אַ פריינט אָדער באַקאַנטן. אין אַ סך גאַסן זיינען געלעגן פונאַנדערגענומענע שטיקער מעבל, פּעק מיט זעק און פּאַרשיידענע שטוב זאַכן, וואָס האָבן באַלאַנגט צו אָרימע אידן, וואָס האָבן נישט געקאָנט געפינען פּאָר זיך כאָטש אַ בוידעם דער אַ קעלער, וואו אהינצוטאָן זייער ביסל האָב און גוטס.

שוין אין דער ערשטער וואָך פון דער איבערזידלונג, האָט זיך דער גרעסטער טייל פון דער אידישער באַפעלקערונג געפונען אין דער געטא. זאָל זיין אין אַ געטא, אבי וואָס וויייטער די רוצחישע פּנימער, אַבי נישט הערן זייער חיה׳ש געבריל, — זאָל זיין אַ שטייג, אַבי זיין צווישן אידן.

און טאָג־איין טאָג־אויס האָבן זיך געשלעפּט וועגענער דורך דער סלאָבאָדקער בריק, אין געטא אריין. מען האָט פארלאָזן אייגנעפונדעוועטע וואוינונגען, הייזער און נחלות און זיך געלאָזן הינטער די שטעכיקע דראָטן, אַבי מען זאָל זיי לאָזן צורו.

הינטערן שטעכיקן דראָט, האָט דאָס לעבן אָנגענומען אַ „נאָרמאַלן" מצב מיט אַלע ביטערע סתירות; מען האָט געלעבט מיט דער רגע, מען האָט זיך אַרויסגעכאַפּט אויף אַ שעה פון דער מאוימדיקער גרויס פון דער קאַטאַסטראָפע און מען האָט געהאָפּט מה יביא יום.

מיט גרויס מסירות נפש איז געלונגען אַרויסצונעמען פון די קאָוונער שולן אַלע ספרי־תורה, און די ש״ס׳ן און ספרים. מיר האָבן אויך אַריבערגעפירט די ביבליאָטעק. פון רבי יצחק אלחנן זצ״ל, ווי אויך די ביכער פון די שטאָטישע ביבליאָטעקן, אַלץ איז דערווייל אָוועקגעשטעלט געוואָרן אין פינצטערע צימערן אין דער אַגראָנאָם שולע וואָס איז געווען אין געטא.

דעם 15־טן אויגוסט, 1941, זיינען אידן אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטא, מען האָט זיך צונויפגעקאָרטשעט אין די חורבות, אַבי מען לעבט. אַ שטראָם פון נייע גזירות. קוים זיך צוגעוואוינט צו איין אָרט, און

אויף מאָרגן אַ נייע פאַראַרדענונג: גיין! בייט מען אין גאַס אויף אַן צווייטע דער שטח ווערט אַלץ ענגער. מע יאָגט די אידן, ווי אַ טשערעדע שאָף אין שטאַל אריין, וואָס מיאוסער זיי צו מאַכן דאָס לעבן, טיפער מבייש זיין.

אז קיין אויסוועג איז נישטאָ, ווערט דער סאָמע אומנאַטירליכסטער מצב נאַטירליך. מען מאַכט שלום מיטן גורל, מען איז מצדיק את הדין, נאָר אָנצוהאַלטן אַ טראָפן כח אין זיך. מען גלויבט אויף דער אויסלייזונג, אפילו ביים סאָמע ברעג פון פאַרצווייפלונג. די אידן האָבן געמאַכט אַ פלויט פון שטעכיקע דראָט אַרום דער געטאָ.

יעדער מענטש האָט געהאָט פאָר זיך אַ שמאָל אָרט, וואו ער האָט זיך קוים געקאָנט אויסקערעוון. ביי דעם לעצטן אַקט פון יציאת־קאָוונע, האָט מען ביי אידן צוגענומען זייער מעבל, בשעת דעמדאָזיקן לעצטן רויב האָבן די נאַציס און זייערע יצר־משרתים גלעאַכט און געשפּאָט פון די דערשלאָגענע און פאַרפיניקטע קרבנות. מען האָט זיך איבער זיי איז־דיקעווען, אַז זיי דאַרפן נישט האָבן אַזויפיל מעבל. אַז אין געטאָ וועלן זיי דאָס אינגאַנצן נישט דאַרפן האָבן. זאָלן זיי דאָס איבערלאָזן ביי אונז אויף שפּעטער. ווען זיי וועלן זיך צוריק אומקערן פון געטאָ, ווערט זיי אַלץ צונוץ־קומען און אין זייערע, ס׳הייסט אין די הענט פון די ליטווינער, ווערט אַלץ ווערן אָפּגעהיט און קיין זאַך ווערט נישט פעלן. דער סוף איז געווען אַז אויך די ליטווישע אונטערלעקער האָבן קיין זאַך נישט געקראָגן. די דייטשן האָבן עס אין פולע וואָגאָנעס געשיקט קיין דייטשלאַנד, אין אייגענע היימען.

ביזן פופצענטן אויגוסט האָט געדויערט די איבערזידלונג אין געטאָ זו הודש צייט, דרייסיק טעג, האָט מען מארשירט איבער די גאַסן. אידן פלעגן פאָלן אויפן וועג אין געטאָ אריין.

אָט אַזוי האָט זיך געענדיקט די געשיכטע פונם אידישן קאָוונע, פון דער עיר ואם בישראל, די שטאָט פון ר׳ יצחק אלחנן, די שטאָט פון ישיבות, פון תורה, פון אידישער קולטור, נייער און אַלטער. אַלע זיינע אַרויס־געטריבן געוואָרן. קיין איד איז דאָרט ניט פאַרבליבן נאָכן פופצענטן אויגוסט. אָבער קאָוונע, דאָס אידישע קאָוונע, דאָס קאָוונע וואָס מיר אַלע

געדענקען, האָט זיך געענדיקט דעם 15־טן אויגוסט 1941. און ווער ווייסט, צי עס וועט נאָך אַמאָל אויפשטיין צום לעבן דאָס אידישע קאָוונע. איך האָב מורא, אז עס איז געענדיקט אויף אַלע צייטן. וואָרום די אידן וואָס זיינען איצט צוריק געקומען אַהין — זיינען בלויז עצמות יבשות, קליינע גרופּקעלעך אידן, זיי וועלן דאָס אַמאָליקע אידישע קאָוונע ניט מער אויפּ־שטעלן.

פון קאָוונע זיינען געבליבן עטלעכע אידישע מאָנומענטן: עס איז געבליבן די כאָר־שול, און עטלעכע אַנדערע בנינים, ווי, הויסמאנס שול, וואו עס געפינט זיך איצט די קהילה, די לעבעדיקע אידן זיינען אָבער דאָרט מער נישטאָ.

קאפיטל זיבן

די שקלאפן ארבעט פון אידן ביים אַראַדראָם אין קאָוונער געטא

איך האָב שוין דערמאָנט אין קאַפּיטל פּיר וועגן דער עבודת־פּרך, וואָס איז אַרויפגעלייגט געוואָרן אויף די קאָוונער אידן, ביים בויען דעם מיליטעריטן לופט־פּאָרט ביי קאָוונע. אין איצטיקן קאַפּיטל וויל איך זיך אויף דעם בריייטער אָפּשטעלן, ווייל דאָס איז איינס פון די טרויעריקסטע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון אידישע עינויים אין קאָוונער געטאָ.

די גרעסטע צאָל שקלאַפן־אַרבעטער פּאַרן אַראָדראָם, האָבן גע־ליפערט די צוויי געטאָס אין סלאָבאָדקע. צוויי שיכטן אַ מעת־לעת האָט די געטאָ געמוזט צושטעלן. די ארבעט איז באַשטאַנען אין אויסבויען דעם מיליטערישן לופט־פּאָרט אין דער פּאָר־שטאָט פון קאָוונע — אַלעקסאָט.

דעם 19־טן סעפּטעמבער 1941, איז געקומען דער ערשטער באַפעל, צו שיקן טויזנט מענטשן יעדן טאָג צום אַראָדראָם אויף אַרבעט. פון

דער פראָווינציעלער קליינער עראָפלאַן־סטאַנציע אין אַלעקסאָט, האָבן זיך די דייטשן פאַרנומען איבערצובויען אין אַ מאָדערנעם גרויסן פלוג־פלאַץ, צוגעפאַסט צו דער נייעסטער קריגס־טעכניק.

טאָג און נאַכט פלעגט מען גראָבן קאַנאַלן, טראָגן שוועריע זעק מיט צעמענט, מישן בעטאָן, און ענלעכע אַרבעטן.

אין אָנהייב האָבן די נאַציס געזומען אויך צו נאַכט־ארבעט. דאָס „נעמען" איז צוגעגאנגען אויף אַזאַ אופן: עס פלעגט זיך אַ לאָז טאָן אַ באַנדע סאָלדאַטן אין געטאָ אריין, און כאַפן אידן און אַוועקפירן זיי צום אַראָדראָם קיין אַלעקסאָט.

שפעטער האָט דער אידישער אַרבעטס־אמט אליין געזומען אויף זיך, צוצושטעלן די צאָל ארבעטער פאַר די צוויי שיכטן צום אַראָדראָם.

דאָס פלעגט מען איבערטוישן די רוסישע קריגס־געפאַנגענע וועלכע האָבן אַ גאַנצן טאָג געאַרבעט און איצט צוריק געטריבן געוואָרן אין לאגער אַריין.

צווישן די געפאַנגענע רוסן זיינען אויך געווען אידן, און נאָר דורך נסי־נסים פלעגט אַמאָל איינעם געלונגען זיך איבערצוכאַפן אין געטאָ.

די ארבעט איז געווען זייער אַ שווערע אין די האַרבסט־נעכט, קאַלט און נאַס. באזונדער שווער איז געווען די אַרבעט פון מישן צעמענט ביי די מיש־מאַשינעס אויף אַן אָפענעם ריזיקן פלאַץ, און די אידן האָבן ביי דער אַרבעט געמוזט נאָכהאַלטן דער מאשין. עס פלעגן כסדר אָנקומען צענדליקער וואַגאָנעס צעמענט, וואָס אידן האָבן געמוזט אין דער קורצסטער צייט אויסלאָדן די אייזנס און אַנדערע שווערע משאות, און נאָך אַנדערע עבודת־פרך. די אויפזיכט פון די דייטשע באאמטע איבער אונז איז געווען אומדערטרעגליך. זיי האָבן זיך געוויצלט, געׂחוזק׳ט איבער אונז, זיך גערייצט מיט יעדן אידן, אַז „איר באַקאָמט געזונ צו פרעסן".

„איהר פרעסט דויטשעס בראָט" — פלעגן זיי זאָגן צו די אויס־געהונגערטע אידן — טאָ אַרבעט, מאַכט זיך נוצליך, מיר מאַכן אייך פאַר פראָדוקטיוויט מענטשן. די זלזולים און עקלהאַפטע בלבולים זייערע זיינען באַגלייט געוואָרן מיט מכות רצח, פון זייערע נייגייקעס און שטעקנס.

דאָס „געגוג עסן" וואָס די דייטשן האָבן אונז געגעבן איז באשטאַנען אין הונדערט גראָם ברויט אַ טאָג פּער־פּערזאָן, און שפּעטער, אַביסל ברודיק וואָסער־זופּ (אָדער ווי מען האָט עס גערופן אין געטאָ „יושניק").

עס איז איבעריק צו זאָגן, אז יעדן טאָג פּלעגן אַוועקפאַלן עטליכע אידן פון דער שרעקלעכער איינגעפּירט געלויף און יאָגעריי בכדי צו קו־מען גיכער צום אָרט און פון הונגער און פון שווערער אַרבעט. און טאָקע שוין אין די ערשטע טעג פון דער אַרבעט איז געפאַלן אַ איד מיטן נאָמן שפּילער צום טויט, גייענדיק צום פלוג־פּלאַץ.

אויסער די שווערע אַרבעט, איז איינגעפאַלן אַ שפּאָגל נייע אידייע, וואָס גיכער אויסצומאַטערן די אידן. בעת זיי פּלעגן צוריק־ברענגען די אידן פון „קאַטאָרגע" פּאַרטאָג, האָבן די באַוואָפנטע באַגלייטערס זיך אַ וואָרף געטאָן מיט זייערע ביקסן און פּלעגן געבן אַ באָפּעל צו די אידן: „לויפן שנעלער, — לו־אוֹ־סס !".

און די הונדערטער אידן האָבן נעבאָך נאָך אַ שלאָפלאָזע נאַכט און שווערער אַרבעט, געלאָפן אין גאַלאָפּ באַרג־אַראָפּ, פון פלוג־פּלאַץ און אויך איבער דעם אלעקסאַטער בריק ביזן „ראַטהויז־פּלאַץ", וואו ס׳איז געווען דער „זאַמל־פונקט" און פון דאָרטן האָט מען אלעמען אין קאַמאַנדע, אָפּגעפּירט אין געטאָ אריין. איז שוין קיין וואונדער ניט וואָס די אידן פּלעגן פאַלן פון האַרץ־שלאָג. און דאָס האָט צוגעגעבן די דייטשן נאָך מער קוראַזש, צו „יאָגן" וואָס שנעלער די אויסגעמאַטערטע אידן, כדי צו דערגרייכן זייער „ציל".

מיט אָט די אַלע צרות און פּיין האָט זיך נאָך ניט געענדיקט דער ענין „פּלוג־פּלאַץ". און ווי קען מען פאַרגעסן דעם ערב ראש השנה תש״ב (זונטיק פאַרנאַכט, דעם 21־טן סעפּטעמבער, 1941).

צוליב ראש השנה איז געקומען אַ קליינע צאָל מענטשן צו דער שקלאָפן־ארבעט. וועז די דייטשן האָבן געזען אַז עס פּעלט זיי אידן צו דער ארבעט, האָבן זיי באשלאָסן זיך לאָזן אליין אויף אידן - יאָגד אין געטאָ, אונטער דער אויפּזיכט פון יעפּרייטער נוימאַן, האָבן זיך די סאָלדאָטן געלאָזן אין געטאָ אַריין, זיך צעלאָפן אין געסלאָך. געשלעפּט

אידן פון די הייזער, פון די שולן וואו אידן זיינען געקומען בעטן און וויינען פאַרן באַשעפער פון דער וועלט, אַז ער זאָל שוין רחמנות האָבן אויפן אידישן פאָלק. און דאָ אין די שוהלן זיינען אידן געשלאָגן געוואָרן און אונטער אַ האָגל פון קוילן זיינען זיי געפאלן טויט. בוים, דער אייזן־קרעמער פון לינקעווער גאַס איז געלאָפן מיטן מחזור אין האַנט וואָס האָט זיך געקליבן גיין דאַוונען אין „אבא־יחזקאל קלויז". נאָך אים איז געפאַלן טויט בערל מענדעלעוויץ (רבי אליעזר סאַלאַנטערס זון פון יורבער־גער גאַס). ער האָט געטראָגן עסן אין געטאָ־שפיטאָל צו דער קראַנקער רחל ראכעלזאָהן, וואָס האָט פאַרלאָרן אַ פוס, אין סלאבאָדקער פאָגראָם, וואָס די ליטווישע מערדער האָבן אַיינגעפירט ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט קאָווגע.

גרופּעס אידן זיינען אין יענער צייט אַנגעקומען פון אַנדערע בריגאַדעס וואו זיי האָבן געאַרבעט. נוימאַן האָט אויף זיי געוואָרט ביים געטאָ־טויער און זיי אויפגענומען מיט בייזווילליקן חוזק און געשריי „לו־או־סס".

ביים געלאָף פון די אידן, האָט נוימאן אַ באפעל געגעבן צו די נאַציס זיי זאָלן שיסן. די באַנדיטן האָבן געשאָסן און עס זיינען טויט־געפאַלן מאיר וויינער און בנימין קלוגמאן. די צוויי הרוגים זיינען געהאָט פריער אַנגעקומען פון מיל'ס בריגאַדע. און איין פרוי פון אַנאַנדער בריגאַדע.

וועג קלוגמאַן האָט זיך נאָך געוואָרפן אין קאַנוואולסיעס, האָט דער צערייצטער רוצח נוימאַן באפוילן אויסגראָבן אַ גרוב אין דערביי־איקן גאָרטן נעבן געטאָ־טויער, און מען האָט קלוגמאַנען פאַרשאָטן נאָך אַ האַלב־לעבעדיקן. אָט אַזוי האָט אויסגעזען דער ערשטער ראש השנה אין געטאָ. אָבער אידן האָבן דאָך געדאַוונט ראש־השנה און מיט מער תחנונים ווי אַלע מאָל, דעם גייסט זייערן האָבן די דייטשישע רוצחים נישט אויסגעלאָשן.

דעם ערב ראש השנה זיינען זיבן אידישע קרבנות געפאלן.

עס איז געקומען דער הייליקער טאָג יום כפור. באַלד אינדערפרי זיינען די אידישע פּאָליציאַנטן אַריין אין אלע ערטער וואו מען האָט געדאַוונט, און געגומען אַלאַרמירן, אז מען מוז גלייך גיין צו דער אַרבעט צום אַראָדראָם, אויב ניט, סטראָשעט יאָרדאַן מיט אַן „אַקציע".

די צום טוט דערשראָקענע אידן, האָבן גוט געוואוסט וואָס עס מיינט אַן „אַקציע", ווייל ערשט מיט אַ וואך פריער האָט מען ביי אַזאַ „אַקציע" אַוועקגעפירט טויזנט אידן צום ניינטן פאָרט און זיי דאָרט אומגעבראַכט.

עס איז באַלד צוזאַמענגעקליבן געוואָרן די טעגלעכע צאָל פון טויזנט מאַן, און זיי זיינען אונטער אַ וואַך אַוועקגעפירט געוואָרן צום אַראָדראָם.

די רוצחישע אויפזעערס האָבן אָנגעהויבן אָפחוזק'ן און אָפשפאָטן פון די אומגליקלעכע אידן, און געוויסע אויפזעער האָבן איינפאַך געממית'ט וועמען ס'האָט זיך זיי פאַרגלוסט. אידן זיינען אָפגעאַנגען אין שווייס און בלוט, פארמאַטערטע פון דער קאַטאָרזשנער ארבעט, און פאַרשמאַכ־טע פון תענית, האָבן זיי זיך קוים אויף די פיס געהאלטן, און שטיל גע־שעפטשעט: רבונו של עולם, האָב רחמנות און באצאָל די רשעים און ראַטעווע אונז ארויס פון זייערע הענט!

מען טאָר נישט פאַרגעסן דעם פאַקט, וועלן אידן זיינען געיאָגט געוואָרן צו דער עבודת־פרך אין אַראָדראָם, — און דאָס איז געווען אַנ־הויב הערבסט, איז מען אַרויסגעגאנגען נאָך געווען שטאָק פינצטער, ס'הייסט שפעט אין דער נאַכט און צוריק געקומען אַ שטיק אין דער נאַכט. איז געשטאַנען דאָס פראָבלעם פון תפילין. ווייל לייגן תפילין מעג מען נאָר בייטאָג, און נישט ביינאַכט. הגם אין מיין ספר „דברי אפרים" וואָס איז ארויס אין ניו יאָרק אין יאָר 1949, האָב איך על פי נויט געפסקנ'ט אַז מען מעג לייגן תפילין פאַרן גיין צו דער אַרבעט, האָבן אָבער די גאָר פרומע יונגעלייט נישט געקענט פועל'ן ביי זיך צו לייגן תפילין ביינאַכט און איינער פון זיי האָט אויף זיך אָנגעטאָן קליינע תפילין, ממש מיט סכנה, און ביי דער ארבעט, האָט איינער איבערגעגעבן דעם צווייטן, אין שטאָר־קער פאַרזיכטיקייט, און מורא און סכנה, די תפילין, און אַלע האָבן אויף אַזאַ אופן געלייגט תפילין. אפילו אין די פייערדיקסטע פרעסט האָבן זיי זיך אַזוי נוהג געווען און אָפגעהיט די חומרה פון דין.

עס איז כדאי צו פאַרצייכענען וועגן די מנחה־מעריב'ס וואָס פלעגן געדאַוונט ווערן אויפן אומגליק־פעלד און אין די גריבער וואו מען האָט

דאָרטן געאַרבעט מיט בכיות און תחנונים, און אויך אין די פּרייטיק־צו־נאַכטן אין וועלכע מען האָט יעדן קבלת שבת געזונגען אין דער שטיל ״לכה דודי״ מיט אַ ניגון אין וועלכן צער און בטחון זיינען פאַרזונגען געוואָרן צוזאמען. נאָכן דאָוונען פלעגט מען זיך, בײַם רידל, ווינטשן „גוט שבת״ אין דער שטיל. איינמאָל, געדענק איך, האָט מען צונויפגעכאַפּט אַ גרופּע אידן אין אַ טראָק צו פירן אַפּצולאָזן צעמענט. צווישן זיי בין איך, און הרב שמעון סגל, וואָס געפינט זיך אין ניו־יאָרק, אויך געווען. פאַרנדיק אַזוי מיטן טראָק האָבן מיר אַריינגעכאַפּט אַ תפילת־מנחה בציבור. דער חזן ביי יענער מנחה איז געווען קאָוואַלסקי.

פאַראַן אַ סך צו שרייבן און צו דערציילן און אָן אַ שיעור פרטים וועגן אידיש שווייס און בלוט, אידישע יסורים און נסיונות מיט וועלכע עס איז אָנגעזאַפּט דער קאָונער אַרבעטער, נאָר דערווייל זאָל זיין גענוג.

קאפיטל אכט

דאָס בלוטיקע שפּיל מיט די קראַנקע אידן בײַם ליקווידירן די קליין־גענטא

אַ באזונדער קאַפּיטל אין דעם איכה־בוך פון חרוב׳ן ליטע — איינס פון די טרויעריקסטע, סאַמע־האַרצרייסנדיקע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון פּיין, יסורים און סוף כל סוף־דיקער אויסראָטונג פון די אידן אין ליטע, אין די מורא׳דיקע, מאוימדיקע אָקופּאַציע־יאָרן, — איז די מעשה פון דער דייטשישער מלחמה קעגן אידישע קראַנקע.

אַ מלחמה פון דער דייטשער אַרמיי קעגן אידישע קראַנקע. קלינגט עס ניט אויסטערליש, — אַפילו צווישן די אויסטערלישע געשיכטעס פון חורבן און אומקום פון אונזער פאָלק אין אייראָפּע? וואָס האָבן עס די דייטשן געדאַרפט „פירן מלחמה״ קעגן אידישע קראַנקע? צי האָבן זיי

ניט געהאַט אַלע מעגלעכקייטן זיי אויסצורַאַטן, פונקט ווי זיי האָבן אויס־
געראַטן די געזונטע?

און ריידנדיק וועגן מלחמה, — ווי האָבן קראַנקע אידן זיך גע־
קאָנט פאַרטיידיקן אין אַזאַ קריג?

און דאָך, ווי אויסטערליש און אומגלויבליך דאָס זאָל ניט קלינגען,
האָבן די דייטשן — צוזאַמען מיט זייערע ליטווישע אַרויסהעלפער, —
געפירט אַט אַזאַ קריג. דער קריג קעגן אידישע קראַנקע איז געפירט
געוואָרן באַזונדערע, מיט אַ ספעציעלן סיסטעם, ווי אַלץ ווי דייטשן האָבן
עס געטאָן. עס איז געווען אַ סיסטעמאַטישע מלחמה קעגן אידישע קראַנקע,
געפירט לויט אַ באַזונדערן סיסטעם.

די דאָזיקע שרעקליכע מלחמה קעגן קראַנקע אידן, ווי איך האָב
געזען אין קאָוונער געטאָ, האָט נאָטירלעך ניט געפאַדערט קיין סטראַטע־
גיק דערפאַר, ווייל די דייטשן האָבן זיך ניט געקאָנט געבן קיין עצה
מיט אונזערע אידן, — מיט די קראַנקע פונקט ווי מיט די געזונטע. איר
אורזאַך איז געווען פשוטער סאַדיזם. די מלחמה קעגן אידישע קראַנקע
איז געווען אַ מין טייוולאַנישער שפיעל מיט מענטשן, וועמענס יסורים
און אומבאַהאַלפנקייט אין דער פאַרטיידיקונג עס האָט די דייטשישע
און ליטווישע רוצחים פאַרשאַפט „פאַרגעניגן".

די דייטשע און די ליטווישע רוצחים זיינען כסדר געווען פאַר־
נומען מיט אירן זאַרג: ווי אַזוי וואָס שטאַרקער צו פיניקן אידן, כדי
צו האָבן וואָס מער „הנאה" פון אידישע יסורים. דאָס — סאַדיסטישע
געיעג נאָך יסורים ביי זייערע קרבנות, — איז געווען דער צוועק פון אַ
סך פון די אַנטי־אידישע „פאַגראָמען". מען האָט זיך געשפילט מיט אידן
דאָ האָט מען זיי באַפרייט, דאָ אַרעסטירט, דאָ זיי געפיניקט, דאָ זיי
אפילו געהיילט, כדי זיי ווידער צו קאָנען פיניקן.

דער וואָס האָט עס אליין ניט געזען, — ווי דער שרייבער פון די
שורות, — קאָן זיך בכלל ניט פאָרשטעלן. ווען איך וואָלט עס אַליין ניט
מימגעמאַכט, וואָלט איך גאָרניט גענגלויבט, אַז עס איז מעגלעך, אַז אפילו
מערדער זאָלן זיך קאָנען דערקייקלען צו אַזאַ נידעריקער מדרגה פון

סאַדיזם: אפילו אויך קינדער־מערדערס ווי די דייטשן, וואָלט איך עס קיינמאָל ניט געגלויבט.

אָבער אין דער דאָזיקער „קליינער מלחמה" קעגן קראַנקע אידן אין קאָוונער געטאָ, וואָס איך האָב אליין צוגעזען, ווי אַלע אידן וועלכע האָבן געלעבט אין געטאָ, איז פאַרקערפערט די גאנצע נאַצישע רציחה אַן אוממענטשליכע בלוט־דורשטיקייט. פונקט ווי אַ חיה רעה אין אַ דזשאַנגל שפילט זיך מיט איר מענטשליכן קרבן, איידער זי פאַרצוקט אים, — דאָן וועלן דער מענטש איז פאַרוואונדעט און קען זיך ניט פאַרטיידיקן, — כדי נאָך מער צו שטילן איר תאוה נאָך מענטשליך בלוט, — אָזוי האָבן די דייטשע רוצחים האָבן זיך געשפילט מיט די אידן, וואָס זיינען געווען קראנק און אומבאַהאָלפן.

* * *

אָנגעהויבן האָט זיך דאָס שפיל מיט קראנקע אידן, וועלן די דייטשן האָבן ארויסגעגעבן אַ באפעל צו בויען אַ אידישן שפיטאָל אין געטאָ.

געווען איז דאָס נאָך דעם ווי מען האָט פאַרענדיקט אויפצובויען די צוויי קאָוונער געטאָס, — דאָס קליינע און דאָס גרויסע געטאָ.

דאָס שאָפן אַ שפיטאָל פאַר אידן וועלכע די נאצישׂ האָבן פאַר־אורטיילט צום טויט, צום אומקום, איז שוין אין זיך גופא געווען אַ טייל פונם חוזק שפיל.

דייטשן פלעגן זאָגן צו אידן אין געטאָ:

„איר זעט וואָס פאַר אַ נאָבעלע מענטשן מיר זיינען, ניט נאָר גיבן מיר אייך אַ געלעגנהייט צו ארבעטן, נאָר מיר בויען אויך א שפיטאָל פאַר אייערע קראַנקע".

דער שפיטאָל האָט, אויסערליך אויסגעזען כמעט לייטיש. ער איז אפילו געווען אַיינגעטיילט אין צוויי אַפּטיילונגען: אַן אַפּטיילונג פאַר געוואוינליכע קראַנקע, און אַ באַזונדערע אַפּטיילונג פאַר מענטשן וואָס האָבן געליטן פון אַנשטעקיקע קראַנקהייטן, ווי טיפוס און דאָס גלייכן.

איבער די קראַנקע האָט זיך דער רוצח זייער מיאוס „איזדעקעווטע" — „דאָס קראנקנהויז" ווי די דייטשן האָבן עס פאַר אונז איינגעריכט בכדי

אונז צו פֿאַרבלענדן די אויגן, אַז זיי זאָרגן זיך כלומרשט פֿאַר אונזער געזונט און אַז מיר ווערן ביי זיי פֿאַרעכנט פֿאַר לעבעדיקע נפשות — האָבן זיי דעם 4־טן אָקטאָבער 1941 ביים אויפלייז און ליקווידירן די „קליין־געטאָ" מיטן בלבול אַז עס געפינט זיך דאָרטן לעפֿראָ־קראַנקע און באַ־גיסנדיק מיט בענזין האָבן זיי אונטערגעצונדן דעם שפּיטאָל און פֿאַר־ברענט אַלע קראַנקע בערך זעכציק אידן, וואָס האָבן זיך געפּונען אינע־ווייניק, צווישן די פֿאַרברענטע האָבן זיך געפּונען די קראַנקן־שוועסטערס און ד״ר. דאָוידאָוויטש.

כדאי צו דערמאָנען אז די אידן מיט וועלכע מען האָט זיך באַנוצט ביי דער „אַרבעט" צו פֿאַרברענען דעם שפּיטאָל, זיינען אויך אויפן גרוי־זאָמסטן אופן דערשאָסן געוואָרן.

די קולות פון דעם שפּיטאָל זיינען געגאַנגען עד לב השמים. אָבער קיינער האָט ניט געטאָרט אריינגיין ראַטעווען.

אינדרויסן זיינען געשטאַנען דייטשן און ליטווינער און געהיט דאָס שפּיטאָל, — אַז קיין לעבעדיקער נפש זאָל זיך נישט קענען ראַטעווען.

אזוי זיינען אומגעקומען די קראַנקע.

דאָס איז געווען דאָס לעצטע טייוול־שפּיל פֿאַר די דייטשישע רוצחים. ..

זיי זיינען געשטאַנען אינדרויסן און זיך געקוויקט פון די געשרייען פון די פֿאַרצווייפלטע קראַנקע און אויך פון דער הילפּסלאָזיקייט פון די אידן אַרום, וועלכע האָבן זיי ניט געקאָנט ראַטעווען.

אַלץ וואָס די דייטשן האָבן געטאָן קעגן אידן איז געטאָן געוואָרן פֿלאַנמעסיק.

אויך דאָס פֿארטיילן די קאָוונער געטאָ אין א קליין־געטאָ און א גרויסע געטאָ איז געווען אַ טייל פון די טייוולאַנישע פּלענער. וועז די דייטשן האָבן עס געטאָן האָבן זיי אינזינען געהאַט אַז די קליינע געטאָ וועט ליקווידירט ווערן פֿאַר דער גרויסער געטאָ.

אָבער דאָס האָבן די אידן, נאַטירליך, ניט געוואוסט.

אָבער פונקט ווי זיי האָבן אויסגעפונען אַנדערע טייוול־פּלענער פון די דייטשן וועז עס איז שוין געווען צו שפּעט, האָבן זיי אויך דאָס אויסגעפונען.

אט איז אַ מעשה נורא פונם קאָוונער געטאָ וואָס קיינער פון אונז קאָן ניט פאַרגעסן.

געווען איז עס אַ שבת.

די דאָטע פון יענעם מאוימדיקן טאָג איז: פערטער אָקטאָבער, 1941.

באַלד אינדערפרי האָבן זיך אריינגעריסן אינם קליינעם גטאָ דייטשן צוזאַמען מיט זייערע ליטווישע אַרויסהעלפער, — די שאָאוליסטן.

זיי האָבן אַרויסגעטריבן אַלעמען פון די שטיבער, — אלע אָן אונטערשייד.

מען האָט ארויסגעטריבן פרויען מוטער־נאַקעט פון די בעטן אין גאָס אַריין: מען האָט געטריבן אַלטע און שוואַכע; קינדער און זקנים.

מען האָט זיך ניט באַנוגנט מיט טרייבן אין גאָס אַריין. אויפן וועג האָבן די רוצחים, סיי די דייטשן און סיי ליטווינער, געשלאָגן אַלעמען מיט די קאָלבעס פון זייערע ביקסן. בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער. טייער, הייליק אידיש בלוט!

וויי צו די אויגן וועלכע האָבן יענעם שבת געזען די שרעקליכע פאָגראָמען אין דער קליינער גטאָ!

אַזוי, צעבלוטיקט און אונטער אַ האָגל פון קלעפ, האָט מען אַלע־מען פאַרטריבן אויפן פּלאַץ פון אַמאָליקן פערד־מארק אין סלאָבאָדקע.

דאָרט האָט מען זיך געגומען „סאָרטירן" די אידן, — ווי להבדיל אלף הבדלות בהמות פאַר דער שחיטה.

טאַקע ווי שאָף, ווי אַרעמע, הילפּסלאָזע שעפּעלעך, זיינען דאָרטן געשטאַנען די אידן, וועו די דייטשן און ליטווישע פאַשיסטן האָבן זיי „סאָרטירט":

— רעכטס, לינקס.

— טויט, לעבן.

בעת'ן סאָרטירן האָבן די קרבנות געוויזן זייער „יאָרדאן־שיינס", דער וואָס האָט געהאט אזא מין אָנווייזונג, איז דערווייל געבליבן אַ געראַטעוועטער. פונדעסטוועגן, וועו דעם דייטשן רוצח איז איינער פון די קרבנות גישט געפעלן געווארן, האָט ער געשיקט אויף „דער שלעכטער זייט",

„ווי ס׳איז אים אריין אין קאָפ״ — אזוי האָבן זיך אידן דעמאָלט אויסגע־דריקט. אויך צו אָט דעם ביטערן שלימזל, האָט מען געדארפט האָבן מזל, רחמנא ליצלן.

ניט שווער זיך פאָרצושטעלן וואָס ביי יענער סאָרטירונג איז פאָר־געקומען. קינדער האָט מען אָפגעריסן פון עלטערן, עלטערן פון קינדער, מאָנען פון פרויען, חתנים פון כלות. ברידער פון שוועסטער.

אָזוי איז עס צוגעגאָנגען אָפן.

קאָן מען זיך דען אויסמאָלן וואָס עס האָט זיך אין יענע רגע׳ס אָפ־געשפילט אין די הערצער פון די דאָזיקע אידן? וואָס זיי האָבן גע־טראָכט אין זייערע רגע׳ס? מיט וואָס פאָר א קללות אויף די ליפן זיי זיינען אוועק אויף דער שלעכטער זייט?

דאָס טראגישסטע בילד אין דער דאָזיקער מוראדיקער טראָגעדיע וועז עס האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאָציע פון דער קליינער געטא, איז געווען דער גורל פון הונדערט אכציק אידישע יתומים וואָס מען האָט גע־פונען אין דער קליינער געטא.

אידן האָבן געוואוסט אז קינדער, ספעציעל יתומים, פלעגן גיין די ערשטע אויפן פייער. איז וועז מען האָט דערזען אויף דעם פלאָץ, באזונדער „אויסאָרטירט״, די הונדערט און אכציק יתומים, געראטעוועטע קינדער, איז אויסגעבראכן א שרעקליך געוויין און געיאָמער.

מען האָט געוואוסט ווי אזוי עס וועט זיך ענדיקן דאָס לעבן פון די קינדערלאך וואָס מען האָט אָפגעראָטעוועט מיט כל׳ערליי קונצן און איינפאָלן.

ניט געווען קיין מיטל זיי צו ראָטעווען.

די דאָזיקע הונדערט און אכציק יתומים זיינען געווען די קינדער וואָס די דייטשן האָבן דערמאָרדעט זייערע עלטערן נאָך אין די ערשטע טעג פון קריג, נאָך איידער די אידן זיינען פאָרשיקט געוואָרן אין די געטאָס.

די דאָזיקע קינדער זיינען געראָטעוועט געוואָרן בלויז א דאנק דעם וואָס זייערע עלטערן האָבן זיך — פאָר זייערטווענען — געאָפפערט. זיי זיינען אוועק פון דער וועלט, כדי די קינדער זאָלן לעבן.

די עלטערן זיינען געווען די ערשטע קרבנות. איצט האָבן די רוצחים געכאַפט די קינדער. און די הונגערט און אַכציק טייערע אידישע קינדער זיינען שוין געשטאָנען אויסגעשטעלט באזונדער. די רוצחים האָבן זיי געפונען. און איטליכער פון די וואָס האָבן די שרעקלעכע סצענעס צוגעזען, האָט פאַרשטאָנען ווי אזוי עס וועט זיך ענדיקן זייער יונג, אומשולדיק לעבן.

וועו מען האָט געזען די דאָזיקע אומשולדיקע שעפעלעך פאַר דער שחיטה, אויפן פערד־מאַרק פון סלאָבאָדקע, האָט געוואָלט אויסשרייען:

— רוצחים, טוט מיט אונז וואָס איר ווילט, אָבער לאָזט אָפ די קינדער!

אָבער קיינער האָט דעם אויסגעשרייי ניט געמאַכט. ווייל יעדערער האָט געוואוסט אַז עס איז ניטאָ צו וועמען צו שרייען.

די חיות וועלן ניט הערן. זיי וועלן זיך נאָך מער איזדעקעווען...

אין יענער צייט זיינען אומגעבראכט געוואָרן נאָענט צו פופצן הונדערט אידן. מיט זיי אינאיינעם זיינען אומגעקומען די יתומים־קינדער מיט זייער אויפזעערינס און ערציערס, אויפן „ניינטן פאַרט".

די דערווייל „לעבנגעבליבענע" אידן זיינען אריבערגעטריבן געוואָרן דורכן הילצערנעם בריק אין די גרויסע געטאָ, ניט לאָזנדיק מיטנעמען מיט זיך זייערע בעבעכעס.

אזוי האָבן די מערדער ליקווידירט די קליינע געטאָ.

קאפיטל ניין

א „רואיקער" טאָג אין קאָוונער געטאָ

מען פרעגט מיך אָפט אין בריוו און אין פריוואָטע געשפרעכן: — ווי האָט עס אויסגעזען אַ „רואיקער" טאָג אין געטאָ? צי איז דען נישט געווען אין געטאָ, אין קאָוונע און אין אנדערע שטעט, קיין טאָג, קיין אייניציקער טאָג, וועו מען האָט נישט געשאָסן, נישט געפיניקט, נישט געמאַרדעט? צי קומט דען ניט אַ צייט וועו אפילו מערדער ווערן מיד?

וועגן דעם איז כדאי צו דערציילן, ווייל בכלל געגומען, איז געווען אַ „רואיקער" טאָג, געווען איין טאָג אין דער וואָך, וועו די רוצחים אין קאָוונער געטאָ האָבן זיך אויסגערוט, געמאָרדעט וויניקער ווי געווינליך, דאָס איז געווען — זונטיק.

זונטיק האָט מען ביי די רוצחים זיך פיל געווויילט, אַז מען זאָל זיך קענען פאַרנעמען מיט מאָרדעווען. קיין שיסעריי פלעגן זונטיק אינגאַנצן ניט פאַרקומען.

זיינען די זונטיקס געווען „רו־טעג", אחוץ אַ ביסל געשלעגן, קלענערע אַנפאַלן, פלעגט זונטיק זיין מער־וויניקער מנוחה.

די רוצחים האָבן אַפּנים געהאַלטן, אַז דאָס פיניקן און מאָרדעווען אידן איז אַן אַרבעט. און אַזוי ווי אַלע „ארבעטער", זיינען זיי בארעכטיקט אויף אַן אָפרו־טאָג, און זונטיק איז געווען דער אָפרו־טאָג. אויך די דאָזיקע מערדער האָבן זיך געהאַלטן פאַר „פרומע קריסטן". דאָס מאַר־דעווען, שעכטן לעבעדיקע מענטשן האָט זיי נישט געשטערט אין זייער פרומקייט . . . .

אפילו אַ טייל פון די שקלאַפן־ארבעטער, פלעגט נישט אַרבעטן זונטיק, ווייל די אויפזעער, די נוגשים, פלעגן זיך אויך אָפרוען זונטיק.

דערפאַר פלעגן די בתי מדרשים, בתי תפלה אין געטאָ זיין פול געפאַקט זונטיק.

אידן האָבן געדאַוונט, געלערנט, געזאָגט תהילים, זיך אויסגעווויינט דאָס האַרץ. אַ גאַנצע וואָך האָט מען אפילו וויינען און דאַוונען נישט געקענט. אומעטום זיינען געווען די פיניקער, נוגשים, וואו אַ איד האָט זיך געגעבן אַ קער און אַ וועגד האָט מען אים געשלאָגן און געפיניקט. אַבער זונטיק וועו די רוצחים האָבן „געהרט פון דער אַרבעט" האָבן אידן געדאַוונט און געבעטן רחמים ביים השם יתברך . . .

דאָס וויינען און דאָס דאַוונען פון די אידן זונטיק אין געטאָ קאָן זיך קיינער נישט אויסמאָלן, דאָס איז געווען די אייגציקע נחמה פון די אידן.

מען האָט געוואוסט, אַז זונטיק שיכור'ן זיי, לאָזן זיי אונז מער־

וויניקער צורו. האָבן מיר אָבער אויסגענוצט די פּאָר מנוחה שעה'ן, דאָס ביסל רו, מ'שטיינט געזאָגט, כדי צו דינען גאָט.

מיר האָבן כסדר געבעטן, קיינמאָל ניט אויפגעגעבן די אמונה.

געווען אָבער איין זונטיק, ווען אָפילו דאָס ביסל מנוחה, אויף וועלכע מען האָט ארויסגעקוקט, איז די שקלאָפן־ארבעטער געשטערט געוואָרן.

עס איז געווען אַ זונטיק נאָך סוכות תש"ב. דער ערשטער האָרבסט רעגן האָט זיך אָראָפּגעלאָזט אויף קאָוונע.

די הימלען האָבן געווייגט ממש. אונז האָט זיך געדוכט, אז אויף אונז, אויף אונזער ביטערן גורל, פאַרגיסן טרערן די הימלען....

ווי קאָנען די הימלען נישט ווייגען ווען טאָג־איין טאָג־אויס ווערט פאַרגאָסן אַזוי פיל אומשולדיק בלוט?

דער רעגן האָט געגאָסן מיט קאָנען. אָבער אונז, די אידן וואָס פלעגן זיך צונויפקומען דאָוונען, פאַרשטייט זיך, האָט אָפילו דאָס דאָזיקע געווויין נישט געקאָנט אָפּהאַלטן פון גיין טאָן די עבודת הבורא פון תשובה טאָן, נאָך מער בעטן אויף דערבאַרימונג און גאולה.

איך בין יענעם זונטיק אַוועק אין דער הלוית המת־קלויז. וועו איך בין אַזוי געשטאַנען און געדאַוונט, געבעטן מיט התמדה, אויסגעווייגט פאַר דעם באַשעפער מיינע צרות, און געווייגט אויף דעם חורבן פון גאַנצן כלל, איז פלוצלונג געוואָרן אַ טומל אין בית המדרש.

וועו איך בין אַזוי געשטאַנען אָנגעטאָן אין די תפילין, האָט זיך דערהערט א שיסעריי און אידן האָבן געגומען לויפן.

מיר האָט אויסגעוויזן, אַז עס איז גאָרנישט. ווי געזאָגט, מיר האָבן געוואוסט, אַז זונטיק זיינען נישטאָ קיין „אָקציעס", ווי זיי האָבן געקופן די געיעגן אויף אידן, און איך האָב וויייטער געדאַוונט.

איבעריקס, אַ איד אין געטאָ האָט שוין נישט מורא געהאַט פאַר שיסעריין. וואָס מיינט אַ שאָס מער? מיר זיינען געווען געוואויינט דערצו.

אַ סך אידן, וועלכע זיינען אָנטלאָפן האָבן מיר געפּראוווט באַאייניפלוסן צו אָנטלויפן אָבער איך האָב זיך דווקא נישט דערשראָקן. איך ווייס נישט פאַרוואָס. אפשר איז עס געווען דער כח פון דער מצוה. איך האָב

געהאלטן אינמיטן זאגן קריאת שמע און נישט געוואלט מפסיק זיין, געוואלט כאטש אפדאוונען, אפזאגן כאטש ביז נאך שמונה־עשרה.

אבער דער טומל איז געווארן גרעסער און איך האב שוין, פון דערבייאיקן הויז געהערט דייטשישע גרילצנדיקע קולות. איך האב דערקענט, אז עס שרייען די מערדער: „הערא פון היער"!.

איך האב קודם כל, שנעל אויסגעטאן די תפילין. איך האב געגומען די תפילין און זיי פארשטעקט הינטער די מלבושים, און צו אנטלויפן איז שוין פאר מיר געווען צו שפעט.

מען האט מיך דאן מיט נאך אידן פארנומען און ארעסטירט.

מען האט אלע ארעסטירטע אויסגעשטעלט אין רייען, צו פיר אין א רייע, און געפירט אין דער ריכטונג פון דעם געטא־טויער.

צוזאמען מיט מיר, אין דער זעלבער רייע זיינען געווען: הרב משה סקארוטע, אברהם באראן, צבי כהן (פון די לעצטע געבליבענע בחורים פון דער סלאבאדקער ישיבה).

וועו מיר זיינען צוגעקומען צום געטא־טויער האבן מיר געטראפן דארט נאך ארעסטירטע אידן. ארום צוויי הונדערט. מען האט אלעמען איבערגעציילט, ווי זייער פירעכץ איז געווען, און אלע האבן געדארפט ארופגעמען די היטלען (אזוי איז געווען דאס געזעץ פון די מערדער...)

דאן האט מען אונז פארארדנט צו מארשירן — ארויס פון געטא.

די שרעק, די מורא וואס איז אלעמען באפאלן, קאן מען זיך פארשטעלן.

מען האט שוין געוואוסט, וואס עס הייסט ארויספירן פון דער געטא און כאפן מענטשן זונטיק. אויסער דעם געטא איז נישט געווען דערלויבט א אידן צו גיין, סיידן מען האט אים געפירט. און געפירט האט מען אדער צו דער ארבעט אדער צו ליקווידירן.

דער טעראר איז געווען אומגעווענליך מוראדיק. אידן וואס האבן אונז אנגעקוקט האבן פארשטאנען, אז אונז פירט מען איצט נישט צו דער ארבעט, וואו קען מען אונז איצט פירן אויב נישט צום ניינטן פארט, אדער צו פארניכטונג אויף אן אנדער פלאץ?

און טאקע אזעלכע אידן צווישן אונז וואס האבן געבאך, מורא

געהאָט, זיך געשראָקן, אז דאָס זיינען די לעצטע מינוטן ממש. און אַזוי גייענדיק געגומען זאָגן וידוי.

אָבער דאָך, געוויסע פון אונז האָבן געהאָפט... זיי האָבן געהאָפט, אז צוליב זונטיק וועלן די „פרומע" קריסטן היינט נישט שיסן. אפשר איז דאָס בלויז אַזאַ מין שפיל אָפּצוסטראשען די אידן. אפשר דוכט זיך זיי, אַז אידן האָבן עפּעס צופיל מנוחה אום זונטיק...

וועג מען האָט אונז אַזוי געפירט צו יורבערגער גאָס האָט מען ווידער געגומען טראָכטן (ווייל דאָרטן איז דער וועג צום ניינטן פאָרט):

— די רוצחים גייען עובר זיין אויף זייער זונטיק. זיי פירן אונז וואָר־שיינליך צום ניינטן פאָרט, וואו זיי האָבן געשאָסן אידן...

אָבער וועג מיר זיינען דורך די יורבערגער גאָס, האָט מען אונז נישט געפירט צום ניינטן פאָרט, נאָר אין אַן אַנדער ריכטונג, צום רויטן־הויף גאָס אין סלאָבאָדקע.

וועג מיר זיינען צוגעקומען צו דער מעבל פאָבריק „פּעטריקאָס" האָבן מיר זיך אַרומגעזען, אז די רוצחים האָבן אויסגעטראָכט א נייעם שפיל פאָר אונז.

די ערשטע אידן, וועלכע זיינען אַריין אין דעם הויף פון דער פאָבריק זיינען אַרויסגעקומען פון דאָרט מיט שטולן אויפן קאָפּ. יעדערער האָט געטראָגן אויפן קאָפּ צוויי „שטולן". די ביידע שטולן זיינען געווען ווי אַנגעטאָן אויפן קאָפּ, און מיט די הענט האָבן זיי צוגעהאלטן די פיסלעך פונם שטול.

מיר האָבן זיך גיוואונדערט וואָס דאָס אַלעס באַדייט.

פּרצ'קע, דער סלאָבאָדקער טרעגער, האָט זיך אַנגערופן: איך קען טראָגן די בענקלעך אונטערן אַרעם, איך האָב שוין געטראָגן שווערערע משאות. צו וואָס דאַרף איך עס טראָגן אויפן קאָפּ?

אָבער דער באָפעל־געבער האָט אויסגעשריגן ווילד, מיט רוגזה:

— דאָס איז דער באָפעל, טראָגן אויפן קאָפּ.

ער האָט צוגעגעבן: „ווער עס וועט טאָן אנדערש ווערט דערשאָסן".

אזוי, מיט די שטולן אויפן קאָפּ, האָט מען אונז געטריבן קיין קאָווונע...

מיר זיינען געגאַנגען איבער דער בריק וואָס פֿאַרבינדט סלאָבאָדקע מיט קאָוונע. צוגעקומען צו די קאָוונער הויפּ־גאַסן ווי לייסוועס אלייע, האָבן די גויים אונז אָנגעקוקט ווי אַ בייז וואונדער. צוערשט האָבן זיי זיך נישט געכאַפּט, אַז דאָס זיינען אידן. אָבער גלייך האָט זיי איינער „באַרואיקט“:

— דאָס זיינען בלויז „זשידאַסן!“ (אידן).

דאָס איז דווקא געפעלן.

אז מיר זיינען צוגעקומען צו דער קאָוונער הויפּט פּאָסט, האָבן מיר געזען הויכע דייטשישע אָפּיצירן (לעבן זיי זיינען געווען אַנדערע דייטשן), מיט פּאָטאָגראַפּישע אַפּאַראַטן האָבן אונז פּאָטאָגראַפּירט מיט די שטולן אויפן קאָפּ.

און אזוי האָבן מיר מאַרשירט איבער גאנץ קאָוונע, ביז מיר זיינען געקומען צו די מיליטעריש באַראַקן (קאַזאַרמעס) אין שאַנץ (אַ פּאַרשטאָט אין קאָוונע). — דער באָפעל איז געווען שנעל אַוועקצושטעלן די שטולן, נישט געבן קיין קלאַפּ, און ווער עס האָט נישט דערפילט דעם באָפעל האָט באקומען מכות רצח, און צוריק מאַרשירן דורך די זייטיקע געסלעך פון קאָוונע, אין געטאָ אריין. דער וואָס איז נישט געגאַנגען געניג שנעל האָט באקומען נאָך אַמאָל מכות רצח. אָבער ביים געטאָ טויער האָט מען אונז ווידער געציילט. קיינער האָט נישט געפעלט ג־ט צו דאַנק!

עס איז געווען אַ „רואיקער טאָג“. מיר זיינען אָפּגעקומען מיט מורא מיט קלעפּ, מיט באַלייַדיקונגען, און בזיונות. אָבי מען לעבט נאָך. און אַז מען לעבט קאָן מען האָפן אויף אויסלייזונג.

אַזוי האָט אויסגעזען אַ „רואיקער“ טאָג אין קאָוונער געטאָ. אַזוי האָט אויסגעזען אַ טאָג ווען מען האָט נישט געשאָכטן און געמאָרדעט אידן...

קאפיטל צען

דער „שוואַרצער־טאָג" אין קאָונער געטא

אונזער לעבן אין קאָונער געטאָ איז געווען גלייך צו דער עקזיס־טענץ פון לעבעדיקע מתים.

יעדער פון אונז האָט געוואוסט אַז לאַנג קאָן מען — על פּי דרך הטבע — דאָ ניט אויסהאַלטן. וועט מען ניט אומקומען פון עבודת פּרך, פון מוטשעניש, פון פּייניקונגען, פון הונגער — וועט מען דערשאָסן ווערן.

קיינער פון אונז האָט זיך ניט אַיינגערעדט, אז ער וועט קאָנען אויס־האַלטן די אַלע צרות און יסורים.

אין געטאָ פלעגט ארומגיין אַ ווערטל אַז „מיר אַלע זיינען מתים אויף אורלויב".

טאָמער האָט מען דערציילט וועגן אימיצן, וואָס איז אַוועק אַהין פון וואַנען מען קומט ניט צוריק, פלעגט די רעאַקציע דערויף אויך זיין אַ „הומאָריסטישע". מען פלעגט דערויף זאָגן:

— אַ סימן, אונזער „אורלויב" ענדיקט זיך אינגיכן.

גאַלגאַן־הומאָר האָט געלעבט אין געטאָ. אין די סאָמע מוראדיקסטע צייטן האָט מען זיך דערציילט וויצן...

און די דאָזיקע וויצן האָבן געהאָט אַ שייכות מיט דעם פינצטערן, ביטערן גורל, וואָס יעדערן פון אונז האָט דערוואַרט.

* * *

מיר האָבן געפילט, אז עס וועט ניט נעמען לאַנג ביז עס וועט קומען אַ מאַסן אַקציע, — ווי מען האָט גערופן דעם מאַסן־מאָרד פון די דייטשן קעגן אידן.

דאָס געפיל, — ריכטיקער, אַ פאָרגעפיל, אַז די דייטשן וועלן אַ ליאַדע טאָג אַנגעהויבן אַ מאַסן־אַקציע — ווי זיי האָבן עס געטאָן אין אַנדע־

רע ערטער — כדי וואס גיכער פטור צו ווערן פון אידן, האט אונז ניט גענארט.

דער שרעקליכער מורא׳דיקער טאג פון דער מאסן־שחיטה אין געטא איז געקומען.

קאוונער אידן, די וואס האבן דאס אלץ איבערגעלעבט און געבליבן לעבן, ווען דאס קיינמאל ניט פארגעסן.

דער „שווארצער טאג" ווי די שארית הפליטה פון קאוונער אנדן רופן אים עד היום — איז געווען דעם 28־טן אקטאבער, 1941. אויף אונזער קאלענדאר, אכט טאג אין חשון, תש״ב.

עס איז געווען אן אמת׳ער טרויעריקער, שווערער האַרבסט־טאג.

עס איז געווען קאלט, פייכט — אביסל שניי איז שוין געלעגן אויף די גאסן. דער וועטער איז געווען פונקט אזוי ווי אונזערע געמיטער: סוף האַרבסט, אנהויב ווינטער...

מען האט געפילט, אז אלץ עקט זיך. עס האט זיך געוואלט זאגן צו די הימלען: ווערט נאך מער פארוואלקנט, מער שווארץ און חושכדיק, ווארפט אראפ א פינצטערניש אויף דער וועלט, ווייל דער טאג האט זיך אפגעוועגדעט פון אונז;

— זאל ווערן פינצטער!

עס האט אויסגעזען ממש ווי די נאטור ארום אונז טוט טרויערן און מיט־ווינען.

יעדנפאלס, אונז איז געווען סם־המות׳דיק און ביטער ווי גאל. און עס האט זיך געדוכט, אז עס איז גארניט מעגלעך, אז די הימלען זאלן מיט אונז ניט מיט־ווינען.

* * *

יענעם „שווארצן־טאג" — דעם זיבן און צוואנציקסטן אקטאבער 1941, האבן מיר בחוש דערפילט, אז עס הויבט זיך אן דער אנהויב פון סוף. די „געשטאפּא" האט ארויסגעגעבן א נייעם באפעל.

אלע איינוואוינער פון קאוונער געטא — יונג און אלט— מוזן זיך

צונויפקלייבן דעם 28־טן אויפן „דעמאָקראטן־פּלאַץ" (אזוי האָט געהייסן אַ גרויסער פּלאַץ אין דער געטאָ).

זונטיק, ארום 11 בייגאָכט דעם 26־טן אָקטאָבער, 1941, זיינען די פּי־רער פון עלטסטן־ראָט געלאָפן צו הרב שאָפּיראָ ז"ל, פּרעגן צי מעג מען על פּי דין אויפהענגען די מעלדונג אַז די אידן זאָלן אַרויסקומען דעם 28־טן אָקטאָבער אויפן „דעמאָקראָטן פּלאַץ?", ווייל זיי האָבן דערשפּירט די גרויסע סכנה פונם מצב. דער רב האָט פּארשטאָנען די לאגע און כאָטש אַן אלטער מאן און צובראָכן פון יסורים, פּיזיש אַ שטאַרקער קראנקער, האָט אַ גאָנצע נאָכט נאָכגעפּאָרשט אין די ספּרים וועגן דעם ענין. אינדערפּרי, וועז זיי זיינען געקומען און געמוזט וואָרטן נאָך אַ פּאָר שעה און דער רב איז פּאָר־טיק געוואָרן מיט זיין תשובה, אז וועז עס האָנדלט זיך אין אַ גזרה אויף אַ גאַנצע קהילה, דאַרף מען ראָטעווען וואָס עס לאָזט זיך און ער האָט גע־הייסן די מודעה ארויסהיינגען. די עניני הלכה וועגן דעם, באריר איך אין מיין ספּר „דברי אפרים".

דער באָפעל האָט געלויטעט, אַז קומען מוזן אַלע, יונג און אַלט, קינד און קייט, מענער און פּרויען, אויך קראנקע. און די וואָס וועלן בלייבן און זיך באַהאַלטן אין די הייזער וועלן דערשאָסן ווערן.

פּאָרשטייט זיך, אַז קיגן אַזאַ באפעל איז נישט געווען קיין עצה.

באלד פּאָרטאָג האָבן זיך אָנגעהויבן ציען די צענדליקער טויזנטער געטאָ איינוואוינער צום „דעמאָקראטן־פּלאַץ" אפילו קראנקע האָבן געמוזט גיין.

דער דאָזיקער מאָרש האָט אויסגעזען ווי אַ פּראָצעסיע פון שאָטנס. די מערסטע איינוואוינער פון דער געטאָ האָבן שוין דעמאָלט ניט אויס־געזען ווי לעבעדיקע מענטשן נאָר ווי מענטשליכע שאָטנס.

נאָך מער שרעק איז אַלעמען באָפאַלן וועז מען האָט געזען די קינדער־וועגעלעך, מיט לעבעדיקע אידישע קינדער, און די בעטלעך מיט קראנקע וועלכע מען האָט געמוזט טראָגן צום פּלאַץ.

מיר האָבן געקוקט אויף די עופה'לעך, די זויג־קינדער, און ביי

זיך געטראַכט: — רבונו של עולם, ראַטעווע כאַטש זיי, די תינוקות שלא חטאו!

מיר האָבן געפילט אַז דאָס גייען מיר צום מלאַך המות.

וועז מיר זיינען אָנגעקומען צום אָרט, איז געווען שטאָק־פינצטער אוז עס איז אונז נאָך אויסגעקומען וואַרטן אַ פּאָר שעה אויף די רוצחים.

פּונק אַכט אַזייגער אין דער פרי, וועז אַלע צענדליקער טויזנטער אייגוואויגער זיינען דאָרט געווען פאַרזאַמלט, האָט „ראָוקע", דער הויפּט רוצח, פּערזענליך, אָנגעהויבן די אָרבעט.

דער טרויעריקער „ראָוקע", אַ בעסטיע, וועמען מיר האָבן שוין געקענט פון זיין ראָלע אַלס ליקווידאַטאָר פון די אידן.

ער איז דאָרט געשטאַנען אוז לעבן אים זיינען געווען די גרעסטע רוצחים. די גאַנצע כנופיא פון דער „געשטאַפּאָ", דייטשע אוז ליטווישע סאָלדאָטן.

אויף די בערג אַרום דער געטאָ אויף ביידע זייטן וויליע טייך, האָט זיך פאַרזאַמלט אַ ריזיקער עולם ליטווינער, וואָס איז געקומען אָנ־קוקן דעם שרעקלעכן ספּעקטאַקל. הונדערטער ליטווינער זיינען דאָרט געווען פארזאמלט. אוז זיי האָבן אַפּגים געהאַט הנאָה פון דעם וואָס עס געשעט מיט די אידן.

ער האָט אַליין געזומען אויף זיך די אָרבעט צו „סאָרטירן" אידן. געהייסן מענטשן גיין „רעכטס" אָדער „לינקס" עס איז געווען אַ סאָרטי־רונג וואָס האָט ממש געמיינט: „מי לחיים ומי למות", (ווער עס זאָל גלייך פאַרניכטעט ווערן, אָדער ווער עס זאָל נאָך אַ צייט אָרבעטן אוז בלייבן דערווייל לעבן).

דער רוצח פלעגט די „אָרבעט" טאָן זייער רואיק, קאַלטבלוטיק אוז סיסטעמאטיש. ער פלעגט אליין צוגיין צו יעדן מענטשן, צו יעדער משפּחה, אוז „סאָרטירן".

די אידן זיינען געווען פאַרזאַמלט משפּחה־ווייז; אין יעדן אָרבעט־פּלאַץ וואו ער האָט געאָרבעט. יעדערער האָט זיך געהאַלטן ביי זיינע, ביי ווייב אוז קינד. ווי שעפּעלאך ממש, האָבן די קינדער זיך געטוליעט

צו זייער טאָטע־מאַמע. דעם מערדער און זיינע באַהעלפער, האָט דאָס אַלץ ניט געאַרט. ער האָט „סאָרטירט „רעכטס, „לינקס".

רעכטס האָט אין דעם פאַל געמיינט — צום טויט און לינקס — צום לעבן בלייבן דערווייל. אַלס אילוסטראציע צו אזא פאַל דערמאָן איך זיך אין דער פרוי דאָבע קיסיניסקי (ר' חנן גורעוויטשעס טאָכטער), וועלכע זי מיט איר קינד זיינען פארבייגעגאנגען דעם מערדער „ראוקע" האָט ער איר געפרעגט, וואו איר מאַן איז, האָט זי האָט אים געענפערט: אויפן זיבעטן פאַרט, האָט ער איר מיט אַ געשריי אַנגעוויזן אויף רעכטס, און זי מיינענדיק אז רעכטס מיינט זיכער צום לעבן, האָט זי אים געדאַנקט און זיך געלאָזט צו דער קליי־נער גרוב, און די ליטווינער האָבן איר שוין געטריבן צו אַ זיכערן טויט.

מען האָט געוואוסט אַז איין זייט איז פאַרניכטונג — דער גזלן ראוקע, איז געשטאַנען ווי אימיצער וואָס סאָרטירט בהמות פאַר דער שחיטה. ער האָט אפילו נישט געשעמט צו פרעסן זיין פרישטיק.

וועלן עס איז געקומען די צייט פון פרישטיק, האָט דער גזלן, בפני כל עם ועדה זיך אַוועקגעשטעלט פרעסן. די אויסגעהונגערטע קינדערלאַך האָבן געקוקט ווי ער פרעסט די ווייסע זעמל מיט פוטער.

דערביי האָט ער, ווי געזאָגט, די „אַרבעט" ניט אָפגעשטעלט, ווייטער סאָרטירט, מאַכנדיק מיטן מויל „רעכטס", „לינקס", אַוועקגענומען פרויען פון מענער, מאַמעס פון קינדער, טאַטעס פון זין, ברידער פון שוועסטער...

נאָכן פרישטיק האָט ער זיך פאַרוויכערט אַ סיגאָר און ווייטער סאָרטירט.

דאָס סאָרטירן האָט געדויערט ביז אין אָוונט וועלן „ראוקע" איז פארטיק געוואָרן מיט דער ארבעט, האָבן די וועלכע זיינען געבליבן אין דער גרויסער געטאָ. די זיינען באשטימט געוואָרן צו ארבעט, די איבעריקע האָט מען געטריבן אויף דעם אָרט וואו עס איז געווען די קליינע געטאָ.

ניט אַלע האָבן זיך אַריינטירט וואו עס איז די „גוטע זייט" און וואו די „שלעכטע זייט", אַ סך אידן זיינען אין דעם טומל אַליין איבער־געלאָפן פון דער „גוטער" זייט אויף דער „שלעכטער".

אויף מאָרגן גאָנץ־פרי איז דר. עלקעס אַריבער אין דער קליין־

געטאָ מיט אַ דערלויבעניש פון די דייטשע מערדערס אַרויסצונעמען הונ־דערט מענטשן. ווי נאָר די אידן האָבן אים דערזען, זיינען זיי באַפאַלן דר. עלקעס. דר.׳ ראַטעווט מיין קינד! מיין טאַטן! מיין מאַמע!.... דער טומל איז געוואָרן גרויס, דער ליטווישער סאַלדאַט האָט אים דער־לאַנגט מיט דער קאָלבע פון ביקס איבערן קאָפּ און ער איז אין אַ בא־וואוסטלאָזן צושטאַנד געפאלן — די אידישע פּאָליציי האָט זיך אייגענעמען דר. עלקעס׳ן אַריבער צוטראָגן אין דער גרויסער געטאָ.

דערנאָך האָבן די מערדערס, ימ״ש, געטריבן די אידן מאַסנווייז פון קליין־געטאָ צום „ניינטן פאָרט״.

מען האָט זיי געטריבן איבער פּאָנערו גאָס. שוין אויפן וועג האָט מען געשאָסן, ווער עס איז מיד געוואָרן און ניט געקאָנט ווייטער גיין, האָט מען דערשאָסן, מען האָט אויך געשלאָגן מכות רצח.

מיר זיינען געשטאַנען און געקוקט ווי מען טרייבט די אידן צום טויט, אָבער מיר זיינען געווען מאַכטלאָז עפּעס צו טאָן.

אזוי מאַרשירנדיק האָט אַ מוטער — וועלנדיק ראַטעווען איר קינד — אריבער געוואָרפן דאָס קינד אין דער גרויסער געטאָ, אָבער עס איז איר נעבאָך ניט געלונגען, דאָס קינד איז נעבאָך געבליבן הענגען אויפן שטעכל־דראָט (צאָם פון געטאָ). עס האָט געמומען ווייטן און אַ דייטש, וועלכער האָט עס באמערקט, האָט דאָס עופה׳לע גלייך דערשאָסן.

פון די אַלע אוועקגעפירט צום „ניינטן פאָרט״, האָט זיך בלויז איין קליין אינגל אייגעגעבן צו ראַטעווען און ער האָט דערציילט וואָס מען האָט געטאָן מיט די אידן.

צען טויזנט אידן זיינען יענעם טאָג אָפּגעקליבן געוואָרן פאַר פאַר־ניכטונג.

אויפן „דעמאָקראַטן־ פּלאַץ״ האָבן זיך פארזאַמלט זעקס און צוואַנציק־טויזנט און פינף הונדערט אידן. צוריקגעקומען אין זייערע היימען זיינען זעכצן טויזנט און פינף הונדערט.

אין ניינטן פאָרט, האָט מען אַלעמען דערשאָסן — צו הונדער. —

מען האָט אַלעמען פריער געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט, זיי געטריבן צו די גריבער און דאָן דערשאָסן...

וועז די אידן זיינען שוין געלעגן אין די גריבער, האָט מען זיי פאַר־שאָטן מיט קאַלך און ערד, (שפעטער זיינען זייערע קערפערס פאַרברענט געוואָרן).

אָט אַזוי זיינען אומגעקומען צען טויזנט אידן על קידוש השם.

קאַפּיטל עלף

קאָונער — שלאַכט־הויז פאַר דייטשע אידן

עס איז פיל געשריבן געוואָרן וועגן אָשוועניטשים, מאַידאַנעק טרעב־לינקע, דאַכאַו און בוכנוואַלד.

זייער וויניק אידן וויסן אָבער וועגן דעם ליטווישן אָשוועניטשים, וועגן דעם „גייגטן פאַרט", לעבן קאָונע — וואו עס זיינען פאַרגעקומען מאסן־מאָרדן, מאַסן־אויסראָטונג.

פאַקטיש האָבן זיך די מאַסן־אויסראָטונגען פון אידן אָנגעהויבן אָ סך פריער אין „גייגטן פאַרט" ווי אין אָשוועניטשים. — אָשוועניטשים און מאַידאַנעק זיינען אפשר געווען מער „וויסנשאַפטליך" אייגעאָרדנט, די מאָרדן זיינען דורכגעפירט געוואָרן מיט מער פאַרנעם, אָבער דער „גייגטער פאַרט איז ניט געווען וויניקער שוידערליך און מאוימ׳דיק.

מען פרעגט מיר אַזוי אָפט:

—וואו זיינען אָהינגעקומען די ליטווישע אידן? וואו איז מיין קרוב? וואו איז משה, וואו איז שרה, וואו איז יאנקעלע?

—איז טאַקע אמת, אַז זיי זיינען ניטאָ?

און אויב אָ איד פארשטייט שוין, אַז זיין קרוב איז ניטאָ, פרעגט ער מיך: —וואו איז זיין מצבה?

ווי קאָן איך יעדן ליטווישן לאָנדסמאַן מיינעם, דערציילן באָזונדער וועגן „ניינטן פֿאָרט"?

אָגב, ניט נאָר ליטווישע אידן האָט מען דאָרט אומגעבראַכט.

מען פלעגט ברענגען אַהין אידן פון כל־ערליי לענדער פֿאַר פֿאַר־ניכטונג, ספּעציעל פון דייטשלאַנד, עסטרייך און טשעכאָסלאָוואַקיע, און דאָרט, ניט ווייט פון סלאָבאָדקע, אַ קורצע שטרעקע פון קאָוונע, זיינען זיי אומגעקומען על קידוש השם.

דאָרט איז כסדר אָנגעגאַנגען אייניער פון די שרעקליכסטע מאַסן־מאָרדן אין דער געשיכטע.

* * *

איך ווייס נישט צי אַלע מיינע ליטווישע לאָנדסלייט געדענקען עס: ארום סלאָבאָדקע, ביי קאָוונע האָט דער רוסישער קיסר געהאָט אויפגעבויט אַ קייט פון פעסטונגען. די דאָזיקע ליניע פון פעסטונגען האָט געדאַרפט זיין אַ מין „מאַזשינאָ" ליניע קעגן די דייטשן.

ניט ווייט פון קאָוונע, וואו ליטע האָט זיך געגרענעצט מיט אָסט־פּרייסן און די רוסישע קסרים, וועלכע האָבן געקענט דייטשלאַנד, האָבן געוואוסט, אז קיין גרויסן צוטרוי אין די דייטשן טאָרן זיי ניט האָבן. —האָבן זיי זיך „באָוואָרנט" מיט אַ מין פאָרטיפיקאַציע־ליניע ארום סלאָבאָדקע, און אויך ארום קאָוונע.

די פעסטונגען (פֿאָרטן) זיינען געווען אין בערג און טאָלן. טויזנטער, טויזנטער און טויזנטער מענטשן האָבן געאַרבעט ארום די פֿאָרטן. מיליאָנען רובל זיינען אַריינגעלייגט געוואָרן אין זיי. אָבער אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, זיינען די פֿאָרטן געווען פונקט אַזאַ הילף פאר רוסלאַנד, ווי די פראַנצויזישע מאשינאָ ליניע האָט געהאָלפן פראַנקרייך...

און ווער האָט עס אַמאָל געקענט גלויבן, אַז דער דאָזיקער ניינטער פֿאָרט וועט אַמאָל שפּילן אַזאַ שרעקלעכע ראָלע אין דער געשיכטע פון אידן אין ליטע, — אז דאָרט וועט ווערן דער בית־עולם פון ליטווישן אידנטום?

דער „ניינטער פֿאָרט" איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה גע־יוואָרן אַ טורמע — אַ טורמע פאר די שווערסטע פארברעכער.

דער „ניינטער פאַרט" האָט געהאַט אלע אַייגריכטונגען פאר גרויסע פאַרברעכער. די נאַציס האָבן אים געגוצט פאַר דער מאַסן־אויסראָטונג פון אידן. מען פלעגט צווינגען אידן זיך אויסצוטאָן נאַקעט און לויפן אין די טראנשייען, און דאן פלעגט מען אויף זיי שיסן פון מאַשין־געווער.

אַ סך זיינען פאַרשאָטן געוואָרן לעבעדיקערהייט, אָדער אומגעבראַכט געוואָרן דורך אנדערע מיתות משונות.

אַהין פלעגט מען פירן אידן גלייך אין אָנהויב נאָך דער אָקופאַציע. טאָמער האָט מען אימיצן געגומען אויפן ניינטן פאַרט, האָבן מיר שוין געוואוסט, אַז דאָס איז דער סוף.

צוערשט האָבן מיר געמיינט, אז דער „ניינטער פאַרט" איז אַן אויסראָטונגס פלאַץ בלויז פאַר ליטווישע אידן. שפּעטער אָבער, האָבן מיר זיך אַרומגעזען אַז מען ברענגט אהין אויך אויסלענדישע אידן, מיטן צווועק זיי צו פאַרניכטן.

אָנהויב דעצעמבער, 1941, זיינען קיין קאָוונע אָנגעקומען בערך 40,000 אויסלענדישע אידן, דייטשע, עסטרייכישע, טשעכישע און פראנצויזישע, מערסטענס פון בערלין, פראנקפורט און האמבורג.

עס איז געווען אין אַ דינסטיק אָוונט, איך געדענק עס ווי הייַנט. פון יענער זייט צוים פון געטאָ האָבן מיר פלוצלונג דערהערט געוואָלדן און געשרייען אויף דייטש . . . דאָן האָבן מיר געהערט קרעכצן..

מיר האָבן זיך געוואונדערט, ווי קומט עס, אַז דייטשן זאָלן קרעכצן, אַז דייטשן זאָלן שרייען געוואלד?

מיר זיינען צוגעגאַנגען נעענטער צום געטאָ־צוים און אַריבער־געקוקט אויף יענער זייט צוים.

אַ שרעקליך בילד האָט זיך אַנטפלעקט פאַר אונזערע אויגן. מיר האָבן געזען ווי עס־עס לייט טרייבן פרויען, מענער און קינדער. אלטע און קראַנקע האָט מען געפירט מיט פורן צום ניינטן פאַרט. וועז מען האָט זיי געטריבן, האָבן אַ סך געווייגט און געקרעכצט און געשריען אויף דייטש . . . וואו איז די אידישע געטאָ?

מיר האָבן גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס זיינען אויסלענדישע אידן.

ביינאַכט זיינען צוריקגעקומען אין אונזער געטאָ אידישע פֿאַלי־
ציאנטן, וועלכע זיינען געווען אויף יענער זייט.

די פֿאַליציאנטן האָבן אונז איבערגעגעבן דעם שרעקלעכן גרוס
פון יענע אידן — דערציילט ווי די נאַציס האָבן זיי אָפּגענאַרט.

זיי האָבן באַשטעטיקט אונזער מורא: דערציילט, אַז מען הויבט
אָן ברענגען אידן פון אויסלאַנד פֿאַר פֿאַרניכטונג אין ניינטן פֿאָרט. די אידן
וועלכע מיר האָבן געזען, האָבן די פֿאַליציי־לייט אונז איבערגעגעבן, זיינען
טאָקע פרעמדע, זיי רידן טאָקע אַלע דייטש.

די פֿאַליציי־לייט האָבן מיט זיי געריידט און זיי אויסגעפרעגט פון
וואַנען זיי קומען. זיי האָבן דערציילט, אַז זיי קומען פון פראַנקפורט, פון
וויען, פון בערלין, האַמבורג, ברעסלאָו און פּראָג — פון אַ סך שטעט און
שטעטלאַך אין עסטרייך און דייטשלאַנד.

די פֿאַליציי־לייט האָבן איבערגעגעבן, אז זיי האָבן לכתחילה ניט
געווואוסט וואוהין מען פירט זיי, די דייטשן וועלכע האָבן זיי געבראַכט אַהער,
די שרעקלעכסטע עס־עס־מערדער, האָבן איינגעשמועסט די דייטשע אידן,
אז זיי פירן זיי אין די באַלטישע לענדער. זיי האָבן זיי אַיינגערעדט, אז זיי
גייען באַזעצן דייטשע אידן אין ליטע, לעטלאַנד און עסטלאַנד, אז עס וועט
זיי דאָרט גאָרניט פעלן.

די נאַצישע מערדער האָבן פאר די אומגליקליכע דייטשע אידן געמאַלן,
בילדער פון דעם וואָס עס וועט אלץ זיין וועט זיי וועלן אָנקומען אין די
באַלטישע לענדער. שיעור ניט אַ גן עדן התחתון פאר די דייטשע אידן,
האָבן זיי געזאָגט. מען האָט די אידן געהייסן מיטנעמען כל־ערליי חפצים,
שטוב זאַכן. אפילו ספרים און ביכער, ספרים וואָס זיינען געבליבן, זיינען
זייער וויכטיקע אַנטיק־זאכן מיט די שטעמפּלען פון דער ביבליאָטעק פון
באַראָן ראָטשילד, און פון בית־המדרש הישן פון האַמבורג, (אַ טייל פון די
ספרים געפינען זיך היינט אין הויסמאַנס־קלויז אין קאָוונע) נעמט מיט וואָס
מער, האָבן זיי, די עס־עס לייט געזאָגט, ווייל איר וועט עס דאָרטן דאָרפן.

ווען זיי זיינען אָנגעקומען אין קאָוונע אויף דער באַן סטאַנציע,
האָבן זיך די אידן אַרומגעזען אַז מען האָט זיי אָפּגענאַרט.

צוערשט האָבן זיי ניט געקאָנט פאַרשטיין פאַרוואָס מען הייסט זיי עפּעס איבערלאָזן די זאַכן אויף דער סטאַנציע. מען האָט זיי געזאָגט, אַז זיי טאָרן מיט זיך גאָרניט מיטנעמען, ווייל דערווייל גייען זיי אין געטאָ. די דייטשע באַאַמטע האָבן אונטערגעשטראָכן דאָס וואָרט: „פאַרלויפיק".

די אידן האָבן אָבער פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז עפּעס ניט גלאַטיק. וואָס הייסט מען נעמט ביי זיי צו אַלצדינג? פאַרוואָס? און אויב אפילו אין געטאָ — דאַרף מען דאָרטן ניט קיין זאַכן?

זיי האָבן נעבאָך ניט געוואוסט וואָס דאָס באַטייט. די דייטשע באַאַמטע האָבן אָנגעזאָגט דעם „עלסטן־ראַט" פון געטאָ צו מאַכן פּלאַץ אין געטאָ פאַר נאַך אידן.

אידן האָבן נאַטירלעך געמאַכט פּלאַץ פאַר אידן. מען האָט די אידן געוואָלט ראַטעוון. עס איז פאַר קיינעם פון אונז ניט געווען קיין פראַגע, אַז מען דאַרף די אידן ראַטעוון.

יעדער פון אונז איז געווען גרייט זיך צו טיילן מיט זיין לאָגער־בעטל, מיט זיין בגד, מיט דעם קליינעם שטיקעלע ברויט, אָבי צו האָלטן אידן . . .

אָבער מען האָט די אידן אין געטאָ ניט געפירט. נאָר געפירט פון סטאַנציע צום נייַנטן פאָרט.

דאָס וואס איז פאַרגעקומען אין יענע טעג פון דעצעמבער, 1941, איז ממש זיך ניט פאַרצושטעלן. יעדן טאָג האָט מען אויסגעמאַרדעוועט ממש טויזנטער אידן. מען האָט זיי אומגעבראַכט אויפן שוידערליכסטן אופן, ווייל ווי שפּעטער האָט זיך ארויסגעוויזן דורך עדות און פאַקטן, אַז די אידן האָבן געשטעלט אַ וויידערשטאַנד. וועג מען האָט שפּעטער פאַר־ברענט די אַלע אידן וואָס האָבן זיך געפונען אויפ'ן נייַנטן פאָרט, האָט מען אין די גריבער פון די אויסלענדישע אידן געפונען זיי מיט זאַכן אויף זיך און די אָנדערע נאַקעטע, (אָבער דאָס אין אַ שפּעטערדיקן קאַפּיטל). מען האָט דערשאָסן אומגעפער 40 טויזנט אויסלענדישע אידן.

די געשטאַפּע און עס־עס־לייט וועלכע האָבן די אידן געבראַכט קיין קאָוונע, האָבן זיך געטיילט מיט די זאַכן און געלטער וועלכע זיינען איבער־געבליבן נאָך די אידן וואָס זיי האָבן אומגעבראַכט.

מען האָט געגומען אידן פון געטאָ צו סאָרטירן די זאַכן און אייגער האָט מיר געבראכט אַ סידור׳ל פון אַ וויענער אידן וואָס מען האָט אים אומ־געבראַכט אין יענעם מוראַ׳דיקן טאָג אויפ׳ן ניינטן פאָרט. (נאָך דער באַפרייאונג וועט איך האָב באַזוכט דעם ניינטן פאָרט האָב איך געזען אויף די וועגט פון פאָרט אַן אויפשריפט פון 16־טן יולי, 1944, פון אַ גרופּע פראנצויזישע אידן, וואָס מען האָט זיי דאָרטן אומגעבראכט.

דאָס דאָזיקע סידור׳ל האָט זיך מיר אַיינגעגעבן צו רעטעווען, וואָס איך האָב עס מיט מיר. עס איז אַן אוצר מיט וועלכן איך וועל זיך קיינמאָל ניט שיידן.

דער נאָמען פון דעם איד, וואָס איז געווען אַיינגעשריבן אין סידור, איז יעקב קערבל, אין אַמעריקע האָב איך געטראָפן וויענער אידן וועלכע האָבן געקענט יעקב קערבלען. ער איז געווען אַ פרומער אידישער רעליגיאָנס־לערער פון וויען, אַ תמימותדיקער איד. זכר קדוש לברכה.

בכלל זיינען נאָך יענע פאַרברענטע אידן וועלכע מען האָט געבראַכט פון דייטשלאַנד און עסטרייך געבליבן אוצרות מיט אידישע ספרים.

איך האָב זיי געפונען נאָך דער באפרייאונג. אָבער וועגן דעם וועל איך נאָך דערציילן, געווג צו זאָגן, אַז די דייטשן, וועלכע זיינען געווען כסדר פאַרנומען מיט ראַבעווען און מאָרדן מענטשן, האָבן פאַרגעסן צו פארניכטן די דאָזיקע וואונדערבארע ספרים. צווישן זיי זעלטנסטע ספרים פון פופנצטן יאָר־הונדערט, אמת׳דיקע יקר המציאותן — דאָס איז אַלץ וואָס איז געבליבן נאָך יענע דערמאָרדעטע אידן.

קאפיטל צוועלף

ווי אַזוי ליטווישע אידן האבן זיך מוסר נפש געווען פאַרן אידישן ספר

עס איז אַ סך דערציילט געוואָרן וועגן אידישן קידוש־השם אין דער צייט פון דער נאַצי־אָקופאַציע אין אייראָפּע.

אָט דוכט זיך, אַז מען ווייסט די טראַגישע אונטערשטע שורה, מען קען דעם לעצטן סך־הכל: זעקס מיליאָן קרבנות. אָבער וואָס מער דו דערציילסט, אַלץ וויניקער, דוכט זיך דיר, וויסן דאָ אידן, וועגן דעם, ווי אַזוי אידן זיינען געשטאָרבן און, נאָך וויניקער, ווי אידן האָבן געלעבט ביז זייער אומקום. עס איז פאַראַן אַ קאַפּיטל וואָס איז אַזוי שרעקלעך וויניק באַקאַנט: דער קידוש השם פאַר'ן גייסט, פאַר גייסטיקייט, פאַר'ן אידישן ספר, פאַר דעם הייליקן אות. ניט תמיד איז דער אומקום אין געטאָ געווען „העלדיש" — לויט אונזער באַגריף, אָבער דאָס געמוטשעטע, שוידערלעכע געטאָ לעבן פון יעדן איינצלנעם אידן, ביז די לעצטע מינוטן, איז געווען העלדיש ביז גאָר — אין גייסטיקן זין. אידן האָבן זיך צוגעוואויגט צום געדאַנק, ליידער, אַז עס דראָעט יעדן איינעם פון זיי אומקום, יעדן באַזונדער, און דאָך ווי לאַנג אַ איד האָט געשיפּעט אינם געטאָ, אָדער אינם לאַגער, האָט ער ניט געוואָלט לעבן אָן אַ ניצוץ פון רוח הקודש.

דערין, אפשר מער ווי אַלצדינג, האָט מען געקאָנט זען די הייליקייט פונם אידן, דעם „אתה בחרתנו" און טאָקע אויך אונזער דערהויבונג. ווער עס האָט געזען דאָס אַלץ, וואָס איך האָב געזען, אין פּרט פון אידישער צוגעבונדענקייט צום ספר, דער וועט דאָס קיינמאָל ניט פאַרגעסן — דער האָט באַגריפן דעם זין פון „אתה בחרתנו".

מען קאָן אונז באַשולדיקן אין צופיל אָפּטימיזם, אין צופיל אמונה אין דער מענטשליכקייט פון אַנדערע, אָבער גראָד אין די דאָזיקע שוועריע

און טראגישע טעג, וואכן, חדשים און יאָרן, האָט מען געזען די קדושה פונ׳ם אידישן פאָלק.

דאָס זיינען מיר — טראָץ אַלעם: דער עם הנבחר אין פרט פון גייסט.

איך האָב געזען גייסטיקע גבורה ביי אידן, און איך האָלט עס פאָר מיין חוב קדוש צו דערציילן וועגן דעם.

וואָס מער און טיפער איך קוק אויף צוריק אויף דער אַלעם, וואָס איך האָב געזען אין משך פון די שרעקלעכע יאָרן אין געטאָ, אַלץ בולט׳ער און שאַרפער זע איך דאָס גרויסע ליכט אין דער פינצטערניש, דאָס ליכט פונ׳ם ספר. פון אַלץ האָבן אידן זיך געקאָנט שיידן מיט לייכטקייט: פון הויז, פון היים, פון געשעפט, פון אָ פאָסטן — אָבער ניט פונם ספר.

ווער איז דאָס אימשטאַנד איבערצוגעבן די וועלטער וואָס זאָלן זיך פאָסן פאָר דער שילדערונג פון יענעם גרויסן קידוש השם פאָר דעם אידישן אות?

איך האָב געהאַט אָ שייכות מיטן דאָזיקן קאָמף פאָר׳ן ספר אין דער קאָוונער געטאָ — און דערפאָר אפשר האָט זיך אין מיין זכרון אייגנע־קריצט אויף אייביק יענע מלחמה פאָר אונזערע הייליקע אותיות.

אידן אויסגעמאַטערטע, פאָר׳חושכ׳טע, הונגעריקע — אידן וואָס האָבן ממש ניט געהאַט קיין שטיקל ברויט פאָר זייערע קינדער — האָבן דאָס ספר, דאָס רעליגיעזע און דאָס וועלטליכע להבדיל, געמאַכט פאָר זייער לעצטן אַנהאַלט־פונקט, דאָס רעליגיעזע מער ווי דאָס וועלטליכע האָט געצויגן צו זיך. די אידן האָבן אין דעם הייליקן ספר, און אין די יריעות פון דער ספר תורה, געזען אָ זין, געפונען עפעס וואָס איז ווערט צו באַהאַלטן, און זיי האָבן מיט די לעצטע כוחות געקעמפט דערפאָר, אַז דאָס תורה לערנען, זאָל ביי זיי ניט צוגעריבט ווערן.

אַלץ האָבן זיי געלאָזן ביי זיך צונעמען — אַלץ אָבער ניט דאָס ספר. ווען עס איז געקומען צו קעמפן פאָר אָ ספר תורה, אויסצובאַהאַלטן אָ ספר תורה, האָט דאָס סאָמע שוואַכסטער אידעלע זיך אַרויסגעוויזן פאָר׳ן גרעסטן גבור. די מערקווירדיקסטע אייגנפאַלן האָבן אידן געהאַט ווען עס האָט זיך געהאַנדלט אין ראַטווועוון ספרים. דאָס סאָמע־רירנדסטע אין

דער דאָזיקער גרויסער דראַמע פון קאַמף פאַר די הייליקע אותיות, איז זיכער געווען די מסירות נפש וואָס קליינע אידישע קינדער האָבן ארויסגעוויזן ביים פאַרטיידיקן דאָס ספר. דאָס זיינען ניט געווען מער קיין קינדער נאָר אידן גבורים. אַ סך פון זיי האָבן אַליין געקאָנט זייער וויניק, אָבער די קדושה פון די ספרים איז אומבאַוואָוסטזיניק, געווען אין זיי. דער ניצוץ האָט געברענט ווי אַ גרויס פייער...

לאָמיר דערציילן לויטן סדר פון דער פאַסירונג.

נאָכדעם ווי די נאַצישע רוצחים האָבן שוין געהאָט דורכגעפירט אַ היפּשע צאָל מערדערישע „אַקציעס" אויף די אומגליקלעכע געטאָאידן, איז געקומען נאָך אַ נייע אַקציע, אַן אקציע אויפן אידישן גייסט, די גזילה פון אידישן ספר. (18־טן פעברואַר, 1942.)

וואָס איז אייגנטליך געווען דער צוועק פון דער דאָזיקער אַקציע? וואָס האָבן זיי געוואָלט? זיי האָבן געוואָלט קודם כל אַנטמענטשן דעם איד — צונעמען ביי אים דאָס גייסטיקע פרצוף, צונעמען ביי אים דעם צלם אלוקים, פאַרוואַנדלען אים אין אַ צוויי־פיסיקער חיה, כדי ער זאָל ניט קאָנען זיך אַנטקעגנשטעלן דעם דייטש.

אין דעם זין פון פיזישן קאַמף איז דאָס ליידער, ביז אַ געוויסער מאָס, די דייטשן געלונגען. פיזיש האָבן מיר ניט באַוויזן אַרויסצוואוויזן אַ סך גבורה, אָבער דעם אידישן גייסט האָבן זיי קיינמאָל ניט געבראָכן, קיינמאָל ניט.

וועז עס איז דעם 15־טן אויגוסט, 1941, ארויסגעגעבן געוואָרן דער דייטשישער באַפעל, אַז אַלע אידן מוזן אַריין אין געטאָ, האָט זיך גלייך אַנגעהויבן די מלחמה פאר ראטעוועז די אידישע גייסטיקייט. דורך די אינציאטיוו פון קאָוונער רב, הגאון ר' אברהם דובער שאַפּירא ז"ל, אוז דער שרייבער פון די שורות אוז אנדערע, האָבן גלייך אַנגעפאַנגען אַן אַקציע אַרויס־צופירן ספרי־תורות אוז ספרים אוז אלערליי תשמישי קדושה אוז להבדיל, ביכער, פון קאָוונע אין געטאָ.

קודם כל, האָבן מיר זיך קאָנצענטרירט אויף צו ראַטעוועז די ביב־ליאָטעק פון הגאון ר' יצחק אלחנן זצ"ל, ווי באַקאַנט איז די ביבליאָטעק

פון ר׳ יצחק אלחנן זצ״ל געווען אייגע פון די באַרימטסטע אין דער וועלט, זיין ש״ס, מיט די אייגענע באמערקונגען אויף יעדן דף, איז ממש ניט אָפּצוּ־שאַצן, דערצו, זיינען דאָרט געווען אַלטע אַנטיק־ספרים פון ראשונים, וואָס זייער ווערט קאָן ממש ניט אָפּגעשאַצט ווערן.

אָבער ניט, דאָס איין האָבן מיר זיך באַמיט צו ראַטעווען, אַלע ספרים פון די בתי מדרשים, האָבן מיר ארויסגענומען פון קאָוונע — און ווי מיר האָבן דאָן געמיינט — גערַאַטעוועט.

טאָג נאָך טאָג האָבן זיך געצויגן פורן און וועגענער פון קאָוונע קיין סלאָבאָדקע, וועלכע זיינען געווען באלייגט מיט ספרים. גאָר באַזונדער האָבן מיר געפירט די הייליקע ספרי תורות.

אין די פורן איז נאַטירלעך אַלץ געווען פאַרשטעקט כדי די רוצחים זאָלן זיך ניט כאָפּן וואָס מיר טוען דאָ.

און עס איז געלונגען דאָס וויכטיקע און ווערטפולע, אַריבער־צופירן אין געטאָ, וואו — ווי מען האָט דאָן נאָאיווערהייט געַרעכנט — אַז מען וועט קאָנען איבערלעבן די מורא׳דיקע צייטן.

די הייליקסטע זאַכן האָבן מיר דאָן באַהאַלטן אין פיר זייטיקע צימערן פון דער קריסטליכער קונסט־שולע וואָס איר בנין איז געלעגן אינערהאַלב דעם געטאָ.

מיר האָט מען באַשטימט פאַרן פאַרוואַלטער פון די אַלע גנזי ספרים; איך האָב עס געדאַרפט היטן אונזער טייערן פאַלקס־אוצר.

עס איז נאַטירלעך, געווען שווער אָפּצוגעבן כבוד די אַלע ספרים ווי געהעריק צוליבן מאַנגל פון אָרט פאַר זיי, אָבער וואָס האָבן מיר געקאָנט טאָן? מיר זיינען געווען צופרידן וואָס מיר האָבן (ווי עס האָט זיך אונז דאָן געדאַכט) די ספרים אָפּגערַאַטעוועט...

איך געדענק ווי די קינסטלערין אסתר לוריע (זי איז איצט אין ישראל) איז געקומען באזוכן דעם ביכער לאַגער, ווי מען האָט עס גערופן (ביבליאָטעק האָט מען ניט געטאָרט רופן. אידן זיינען געווען אונטערמענטשן וועמען עס קומט ניט קיין ביבליאָטעק) און געמאַכט אַ בילד פון די דאָזיקע באַהאַלטענע ספרים.

עס האָט אונז דאָן געדאַכט, אַז די דאָזיקע הייליקייטן אונזערע באַהאַלטן זיך פאַר די נאַצי־שדים, גלייך ווי זיי וואַלטן געווען לעבעדיקע מענטשן.

* * *

ניט לאַנג האָבן מיר אָבער, געקאָנט האַלטן דעם ביכער־לאַגער.

עס איזווידער געקומען אַ נייער באַפעל: ליידיק מאַכן די צימערן פאר ווארשטאַטן, ווו מען דארף ארבעטן.

האָבן מיר אַלץ ליידיק געמאכט — און געפונען אַן אנדער הויז פאר אונזערע גייסטיקע אוצרות אויף ווארעמע גאַס.

אַגב ניט נאָר ספרים האָבן מיר אין די האַלב־געהיימע ביכער־לאַגערס געהאַלטן, נאָר אַלץ וואָס עס האָט צו טאָן מיט אונזער גייסטיקייט: טליתים, תפילין, סדורים, מחזורים — דאָרט אַריינקומען נאָך א סידור'ל און אן אַזוי ווייטער. קינדער פלעגן זיך צו לערנען דאַוונען, עלטערע נאָך אַ ספר, נאָך אַ טלית, אַפּצודאַוונען, נאָך אַ פאַר תפילין — וכדומה.

איינמאָל ווען עס איז געקומען אין געטאָ אַ פאַרשטייער פון דעם אַנטיסעמיטישן טעאַרעטיקער אַלפרעד ראָזענבערג ימח שמו, אַ געוויסער רשע, וועמען מען האָט גערופן דר. בענקערס, איז ער אריינגעקומען זען דעם ביכער לאגער.

איך בין געשטאַנען ווען דר. בענקערס, צוזאמען מיט דעם אויפזעער איבערן געטאָ, יאָרדאַן ימח שמו, זיינען אהין אריינגעקומען צוזאמען מיט פאַרשטייער פון עלטסטן־ראַט.

— ווער ביזטו? — האָט מיר יאָרדאַן געפרעגט.

— איך בין דער אויפזעער — האָב איך געענטפערט.

דער נאַצי־רוצח האָט זיך מסתמא געוואָלט אויספיינען מיט זיין „קולטור", האָט ער מיר אַ פרעג געטאָן:

— צייג מיר דעם עלטסטן בוך אין דער קאַלעקציע!

— איך האָב אים געוויזן די קאַרקאַדאַנץ פון יאָהאַן שטראַוס, געדרוקט מיט בערך פיר הונדערט יאָר צוריק.

דערנאָך האָב איך אים געוויזן נאָך אַלטע ספרים.

איך האָב פֿאַרשטאַנען אַז די רשעים זיינען ניט בלויז געקומען אַהין אַ קוק צו טאָן אויף דער קאָלעקציע. יעדער באזוך פון „וויכטיקע נאַציס", האָבן מיר שוין געוואוסט, מיינט, אַז עס קומט אַ נייע גזירה.

איך האָב געקלערט ביי מיר:

— וואָס פֿאר אַ גזירה קאָן קומען איצט?

איך האָב ניט געדאַרפט לאַנג וואַרטן, איך האָב זיך דערוואוסט דעם סוד טאַקע דעם זעלביקן טאָג וואָס די רשעים האָבן באַזוכט דעם ביכער־לאַגער.

גלייך נאָכדעם ווי זיי זיינען געהאָט אַרויסגעאַנגען פונם לאַגער, האָבן די רוצחים צונויפגערופן דעם „עלטסטן־ראַט" (די אָפּיציעלע פֿאַר־שטייערשאַפט פון געטאָ) און געגעבן אַ באפעל:

— דער ביכער־לאַגער דארף גלייך פֿאַרזיגלט ווערן, מען מוז זען אַז מען זאָל אָפּהיטן די טייערע חפצים. די דייטשן, „וויסן זי, זיינט קולטור־מענטשן", און זיי ווילן ניט אַז די אַלע וויכטיקע ביכער זאָלן פֿאַרלאָרן גיין.

מען מוז גלייך זען, אַז אלץ זאָל ווערן איבערגעציילט פּינקטליך, אַז ס'זאָל ניט פֿאַרלאָרן גיין קיין אייניציק בוך.

ווי יעדער באפעל, האָט אויך דער נאַצי־אָרדער זיך פֿאַרענדיקט מיט אַ דראָונג:

די געטאָ־פֿאַליציי האָט באקומען אַ באפעל צו היטן די ביכער. זי איז געמאכט גערוואָרן פֿאַראַנטוואָרטליך דערפֿאַר, אַז קיין בוך זאָל ניט פֿאַרלאָרן גיין.

* * *

נאָך יענעם באַזוך איז געקומען דער אָנהויב פון דער ליקווידאַציע פון אונזערע ספֿרים.

די אידן האָבן באַשלאָסן צו פֿאַרטיידיקן אונזערע ספֿרים מיט ניט וויניקער און אפשר מיט מער עקשנות ווי מיר האָבן געהיט מענטשליכע לעבנס. דאָ האָט מען אָנגעריכט דאָס נצחיות פונם איד. און דער איד האָט זיך פֿאַרטיידיקט.

ווען איך דערמאָן זיך אין דער האַלטונג פון די נאַצי־רוצחים לגבי

דעם אידישן ספר, קאָן פון מיין זכרון ניט אַרויס איין פּרט — די נאַציש מורא פאַרן אידישן בוך.

אָפטמאָל האָבן מיר אַלע באַמערקט ווי די נאַציס האָבן זיך געשראָקן פאַר ביכער אַ סך מער ווי זיי האָבן מורא געהאַט פאַר מענטשן.

עס איז מערקווירדיק ווי גרויס עס איז דער כוח פונם הייליקן אידישן ספר. עס האָט אין זיך נשמה, עס טראָגט אין זיך ליכט פון דורות, און עס איז אוממעגליך ניט פאַרבלענדט צו ווערן פון דער גרויסער ליכטיקייט וואָס עס שטראלט ארויס פון אַ אידיש ספר, — אויב מען איז ניט ראוי דערצו זיך צו דערנענטערן.

געווען אַזעלכע צווישן די מערדער וואָס האָבן אַרויסגעוויזן אַן אינסטינקטיווע מורא פאַרן אידישן בוך. זיי זיינען נאַטירליך, געווען אין אַ קליינער מינדערהייט — אָבער עס זיינען געווען אַזעלכע וואָס זיי האָבן לייכטער געהרג׳עט אַ מענטשן ווי ליקווידירן אַ בוך.

זיי האָבן מורא געהאַט זיך דערצו צו צורירן — אפילו דאן ווען זיי האָבן באַשלאָסן עס צו פאַרניכטן.

און אויך דאָס איז אַן אורזאַך פאַר וואָס עס איז געלונגען צו ראַטעווען אַ צאָל אידישע ספרים.

* * *

די הויפּ־אורזאַך פאַר דער רעטונג פונם אידישן ספר איז געווען די גרויסע מסירת נפש פון אידן גופא.

אידן פון אַלע קלאַסן און פון אַלע שיכטן האָבן אַרויסגעוויזן אַ גוואַלדיקע מסירת נפש פאַר דעם אידישן ספר, — שוין אָפגערעדט פון דער אָפּפערווויליקייט ביים באַהאַלטן ספרי תורות.

אידן בעלי־מלאכה, שוסטערס, שניידערס, קאָוואַליעס, האָבן אין דער מלחמה פאַרן אידישן ספר זיך דערהויבן צו דער העכסטער מדרגה פון קדושה.

און אידישע קינדער זיינען ניט אָפּגעשטאַנען פון זיי, זיי האָבן דער־פילט אין דער דאָזיקער מלחמה פאַרן ספר אַ זין, אַ טיפערע סיבה. עס איז געווען קאַמף פאַר אידישע נצחיות, און אין דעם דאָזיקן קאַמף איז נאַ־

טירליך, געלייטערט געוואָרן און זיך דערהויבן צו די העכסטע הויכן, די נשמה פונם לאָגער־איד און פונם געטאָ־איד.

וועו די דייטשן, ימח שמם, האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אלע אידישע ספרים און ביכער מוזן צוגעשטעלט ווערן אין משך פון דריי וואָכן — און וועו זיי האָבן אין דעם זעלביקן באפעל געלאָזט וויסן, אַז אויב מען וועט נאָך די דאָזיקע דריי וואָכן געפינען אַ ספר ביי אַ אידן, וועט ער ווערן באַשטראָפט — אידן האָבן פארשטאַנען אז דאָ הויבט זיך אָן די מלחמה פאַרן ספר. און זיי האָבן אויך באַגריפן אַז די דאָזיקע מלחמה מוז געפירט ווערן ערנסט און פולשטענדיק. מען מוז ראַטעווען די וויכ־טיקסטע ספרים.

עס האָט זיך אָנגעהויבן די טעטיקייט פון באַהאַלטן ספרים. דאָס שווערסטע איז געווען דאָס באַהאַלטן ספרי תורה.

ביי אונז אין קאָוונער געטאָ, האָבן זיך אָנגעזאַמלט אומגעפער, דריי הונדערט ספרי תורה. —

אונזער באַשלוס איז געווען קלאָר: קיין איין ספר תורה טאָר צו די רשעים ניט אריינפאַלן, מען מוז עס טאָן אפילו אויב מען זאָל דערפאַר באַצאָלן מיט די לעבנס.

אָבער ווי אזוי טוט מען דאָס? מיר האָבן פארשטאַנען אז בלויז מסירת נפש איז דאָ ניט גענוג, מען קאָן מפקיר זיין לעבנס, שטאַרבן על קידוש השם, און דאָך זאָלן דערנאָך די ספרי תורה חס ושלום אריינפאַלן צו די מערדער.

איז מען געזעסן און זיך באַראַטן ווי אַזוי די ספרי תורה צו ראַטעווען. עס איז באַשלאָסן געוואָרן אז עס איז דאָ איין וועג צו באהאַלטן די הייליקייטן: פארמויערן זיי. אָבער פארמויערן, — ווי אזוי - פארמויערן, אַז די רשעים זאָלן זיי ניט געפינען, אז די רוצחים זאָלן גאָרניט באמערקן?

האָט מען באשלאָסן, אז ביי הירשל לאפיאנסקין אין שייער אויף לינ־קעווער גאָס קאָן מען די ספרי־תורות פארשטעקן צווישן די באַלקאָנס פון דער סטעליע און אויבן פארקלאָפן מיט ברעטער, אויף אזא אופן מען זאָל זיך נישט כאַפן און דערקענען אַז דאָ ליגט עפעס. באהאַלטן.

אַזוי אַרום, האָבן מיר געגלויבט, וועט מען קאָנען לאָזן די ספֿרי תורה ביז די באַפֿרייאונג וועט קומען.

אַז עס וועט קומען אַ סוף צו דער רשעות האָבן מיר קיינמאָל ניט געצווייפלט. מיר האָבן נאָר תפילה געטאָן און געהאָפט, אַז מיר זאָלן דער־לעבן די באַפֿרייאונג...

יענע טעג פון מסירת נפש ביים באַהאַלטן די ספֿרי תורות וועל איך קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן. אידן האָבן געאַרבעט, געהאַרעוועט מיט דער גרעס־טער מסירת נפש הינטער די אויגן פון דער „געסטאַפּאָ", כדי צו ראַטעוועז ספֿרי תורות.

געלט, גאָלד, זילבער, בריליאַנטן, האָבן אידן אַוועקגעגעבן זייער לייכט, זיי האָבן ניט ארויסגעוויזן קיין מסירת נפש ביים באַהאַלטן זיי.

ביים אַוועקגעבן דאָס דאָזיקע גאָלד, האָבן אידן אַרויסגעוויזן וואָס פֿאַר אַ הייליק פֿאָלק זיי זיינען; און זייער קדושה האָט זיך אַרויסגעוויזן נאָך שטאַרקער ביי יענער אַקציע צו פֿאַרמויערן די ספֿרי תורה.

קיינער וואָס האָט ניט געלעבט אין אַ דייטשן לאַגער אַדער געטאָ, קאָן זיך ניט פֿאַרשטעלן וויפיל שוועריקייטן פון כל המינים, עס זיינען געווען פֿאַרבונדן ביים איינמויערן די דאָזיקע ספֿרי תורה צווישן די סטעליעס. עס אַיז ממש אוממעגליך געווען — אויב מען איז צוגעגאַנגען דערצו על פּי דרך הטבע.

אָבער דאָך איז געווארן לייכט און איינפאַך וועז אידן האָבן זיך געגומען צו דער דאָזיקער עבודת הקודש מיט קדושה וטהרה.

און זיי האָבן די דאָזיקע אויפגאָבע אַדורכגעפירט. דאָס זעלבע איז געווען מיט אַנדערע ספֿרים.

יונגעלייט און עלטערע האָבן געגראָבן גריבער און דאָרטן באַהאַלטן ש״ס׳ן, רמב״ם׳ס, טורים און שאלות ותשובות. אנדערע האָבן אויס באַ־האַלטן ביי זיך צו איין, צוויי ספֿרים, חומשים, גמרות.

איך געדענק בערטשיק בריקער, וועמען מען האָט ביי אונז געפרופן בערטשיק דער גלעזער, ווי ער האָט זיך מוסר נפש געווען ביים באַהאַלטן גמרות און אנדערע ספֿרים.

איך געדענק, אז נאָכ'ן זאָגן דעם שיעור אין „תפארת בחורים", פאַר די יוגנטליכע, האָב איך געפרעגט די עלטערע און די אינגערע קינדער: „וואו וועלן מיר נעמן חומשים, גמרות? האָבן זיך אַלע יוגנטליכע אויפגעשטעלט און אויסגערופן:

— רבי, זאָרגט זיך ניט, מיר וועלן יעדער באזונדער באהאלטן א חומש, אַ גמרא, כדי עס זאָל זיין פון וואָס צו לערנען!

טרערן זיינען מיר געקומען אין די אויגן, ווען איך האָב דאָס געהערט. און איך האָב ביי זיך געטראַכט:

— רבונו של עולם, זע וואָס פאַר אַ הייליק פאָלק מיר זיינען, פאַר באַהאַלטן אַ גמרא קומט טויט־שטראָף, און דאָך האָט יעדערער פון די קינדער באשלאָסן צו ריזיקירן מיטן לעבן, כדי צו האָבן אַ חומש, א גמרא פון וואָנען צו לערנען!

איך האָב דערמאָנט אייניקע די סכנה מיט וועלכער עס איז פאַרבונדן דאָס באַהאַלטן אַ ספר.

דערויף האָבן אייניקע מיר געענטפער ווי אין אַ כאַר:

— רבי, עס מאכט ניט אויס, אויב מען וועט אונז שיסן צוזאַמען מיט די גמרות! זאָל מען כאָטש אונז שיסן על קידוש השם!

ביים ראטעווען די ספרים האָט מען אויך אַרגאַניזירט אַ ספעציעלע אַפּטיילונג, וואָס האָט געדארפט ארויסכאַפּן געוויסע אַלטע ספרים און אַנטיק־זאַכן. דאָס פלעגט מען טאָן ביים אַנלאָדענען ספרים און ביכער אויף וועגענער, אַדער ווען די ספרים זיינען שוין געפירט געווארן אין די וועגענער...

די ספרים און ביכער וואָס די רוצחים האָבן אַריינבאַקומען האָבן זיי איבערגעפירט אין זייערע אייגענע אַנטיסעמיטישע ביבליאָטעקן, וואָס דער שונא ישראל דר. ראָזענבערג, ימח שמו וזכרו האָט געהאַט אַרגאַניזירט אין דייטשלאַנד.

נאָך דער ליקווידאציע פונ'ם ביכער לאָגער, איז געקומען די פולשטענדיקע ליקווידאציע, פון דער אידישער גייסטיקייט.

מען האָט פֿאַרמאַכט די לעצטע שולן, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין תחום פון דער געטאָ, דאָס איז געווען דעם 26־טן אויגוסט, 1942.

עס איז געווען פֿאר ראש השנה ,און פֿארשטייט זיך, אז די רוצחים האָבן אויך די גזירה ארויסגעגעבן מיט אַ כוונה אין ריכטיקן סעזאָן וועז אידן האָבן זיך געקליבן צו די ימים נוראים. אָבער פונדעסטוועגן וויל איך זאָגן, אַז טראָץ דער גזירה, האָט מען יענע ימים נוראים געדאַוונט מיט התלהבות אוז ברען — אוז טאָקע מיט מנין...

דאָס האָבן די מערדער ביי אָפּגעשוואָכטע אוז אויסגעפיניקטע אידן ניט געקאָנט צונעמען...

די ספֿרי תורה וואָס מיר האָבן דאָז פֿאַרמויערט, זיינען ביי דער ספֿרים ליקווידאַציע גערעטעוועט געוואָרן.

שפּעטער וועז די געטאָ איז פֿאַרקלענערט געוואָרן, האָט מען אויך געמוזט ארויסנעמען די ספֿרי תורה. מיט פיל מסירת נפש האָט מען זיי געבראכט אין בלאק „צע", וואו זיי זיינען געווען באהאלטן, וועז די רוצחים האָבן ליקווידירט די קאָוונער געטאָ, כ"ב תמוז, תש"ד, ביים סוף פון דער אָקופּאַציע אוז פֿאַרברענט אַלע בנינים פון געטאָ, צווישן זיי, אויך דעם בלאק „צע", וואו עס זיינען געווען די ספֿרי־תורה.

בלויז איין ספֿר תורה, מיינע אן אייגענע, איז געבליבן — וואָס איך האָב ביי זיך געהאַלטן אוז מיטגענומען מיט זיך אומעטום וואו איך בין געווען.

די ספֿר תורה געפינט זיך איצט מיט מיר.

וואָס שייך די באַגראָבענע ספֿרים, זיינען אַנדערע פון זיי געבליבן.

מען האָט זיי אויסגעגראָבן נאָך דער באַפֿרייאונג אוז זיי געפינען זיך אין הויסמאַנ׳ס בית המדרש, אין קאָוונע.

וועז דער שרייבער פון בוך האָט נאָך דער באפֿרייאונג געעפנט הויסמאנס בית־המדרש, איז געווען מיין ספֿר־תורה די איינציקע, אוז אַ צווייטע האָט מען געבראכט פון ווילנע.

דאָס איז דאָס קאַפּיטל פונ׳ם קאַמף פֿאַרן אידישן ספֿר, פֿאַרן אידישן גייסט, אין דער צייט פון דער נאַצי־אָקופּאַציע.

קאפיטל דרייצן

דער געהיימער ברית אין געטא

דעם 7־טן מאי, 1942, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באפעל צו דער אידישער באַפעלקערונג אין קאָוונער געטאָ, אַז מען טאָר נישט געבוירן קיין קינדער. יעדעס קינד וואָס וועט געבוירן ווערן, וועט דער־שאָסן ווערן צוזאַמען מיט דער מוטער.

מען קאָן זיך פאָרשטעלן די שרעק און מורא פון די שוואַנגערע פרויען און בכלל דעם איינדרוק פון דאָזיקן גזר. די הויפט־פראַגע איז געווען: ווי באהאלט מען אויס אַ נייַ־געבוירן קינד? ס׳איז דאָך אַ קינד. עס וויינט דאָך, און די דייטשן פלעגן כסדר גיין באזוכן די הייזער פון געטאָ. אַ באפעל איז אויך געגעבן געוואָרן צום פאַרוואַלטער פון קראַנקן־הויז, דר. זאכאַרין, נישט אריינצונעמען קיין שוואַנגערע פרויען אין שפּיטאָל אריין.

אָבער דער וואָס מיינט, אז אידן האָבן זיך אונטערגעגעבן דער גזירה, מאכט אַ טעות. מיר זיינען נישט די בעלי בתים איבער לעבן, האָבן מיר זיך געזאָגט, און מיר וועלן נישט אומברענגען דאָס אידישע פאָלק. מיר וועלן נישט ווערן די מערדערס פון אידישע קינדער.

מען האָט אָנגעהויבן אָפּנעמען קינדער אין געהיים...

און נישט נאָר זיינען קינדער געבוירן געוואָרן אין געהיים, מען האָט זיי אויך געאידישט באַהאַלטענערהייט, אַזוי ווי עס פּאַסט פאַר אידן.

איך קאָן ניט פאַרגעסן די געהיימע ברית׳ן וואָס איך האָב אַליין בייגעוואוינט. און איך וויל דערביי באַמערקן, אַז ברוך השם, לעבן אַ סך פון יענע קינדער, וועלכע זיינען אָפּגענומען געוואָרן אין געהיים, געבראַכט געוואָרן בבריתו של אברהם אבינו, אין געהיים.

זיי זיינען געבוירן געוואָרן על פּי נס און זיי זיינען געבליבן לעבן על פּי נס.

זיי, די דאָזיקע אָפּגעראַטעוועטע קינדערלאך, זיינען די דענקמעלער

זואס זיינען געבליבן נאך יענע קדושים וטהורים, די טאטעס און מאמעס זייערע, וואס זיינען אומגעקומען על קידוש השם, און זיי געבראכט צום לעבן בקדושה ובטהרה.

ווי קאן איך דען פארגעסן יענעם ברית ביי יצחק בלאך (די פרוי איז די טאכטער פון רעמיגאלער רב, ר' זיסל שטיינפעלד) — א געהיימער ברית אין געטא ?!

פינף יאר האבן זיי געלעבט און עס איז ניט געבוירן געווארן קיין קינד. ג־ט האט זיי מיט קיין קינדער ניט באשאנקען. און פלוצלונג, גראד אין געטא, גראד נאך דער גזירה, האט זיי ג־ט באשאנקען מיט א קינד.

אינ'ם געטא האבן זיי געוואוינט אין בלאך „צע"

עס איז געווען א גרויסער בנין, פיר שטאק הויך, ארום 65 מעטער לאנג. אין יענעם מויער האבן זיך געפונען א סך אנשטאלטן פון געטא.

אינ'ם בלאך „צע" איז געווען א געהיימער ציוניסטישע ארגאניזאציע, א „תפארת בחורים", צוויי בתי מדרשים, די באד וואס מען האט גערופן „ענטלויזונגס־אנשאלט", די קיך, געהיימע שפייז געוועלבער, אונטערערדישע, געהיימע דירות פאר צו באהאלטן אידן, און אזוי ווייטער.

די מעשה פון בלאך „צע" איז געווען, אז ווען מען האט די אידן „איבערגעגעבן" יענעם געגנט פאר דער געטא, איז דער בנין נאך ניט געווען פארטיק. עס איז געקומען א באפעל, דעם בנין פארטיק צו מאכן. האט מען אים אזוי פארענדיקט, אז מען זאל קאנען דארט איינארדענען כלערליי נויטיקייטן.

אין יענעם בנין האט מען אויסבאהאלטן געווער, אפגעהאלטן מיטינגען פון אידישע פארטיזאנער, און אזוי ווייטער.

דארט האבן אויך געוואוינט א סך אידן, צווישן זיי דער דערמאנטער יצחק בלאך.

דארט, אין בלאך „צע", איז געווען א פאך־שולע פאר אידישע קינדער, די פאמיליע האט זיך דערפאר דארט באהאלטן, ווייל זיי האבן אינזינען געהאט, אזוי ווי דארט איז א שולע פאר קינדער און דארט הערט מען דאס קלאפן פון האמערס, וועט דאס קלאפערייי פארטויבן דאס געשרייי פון קינד.

אין דער פאך־שולע האָט מען אויסגעארבעט קלייניקייטן פאר דער דייטשער מלחמה, און די דייטשן האָט גאָר ניט געקענט איינפאַלן, אז גראָד דאָרטן זאָל מען קאָנצן געבוירן אַ קינד.

דאָרט איז טאַקע פאָרגעקומען דער ברית.

איך וועל יענע סצענע קיינמאָל אין מיין לעבן ניט פאַרגעסן.

בעת דער מוהל האָט געזומען דעם מוהל־מעסער אין האַנט אריין, האָט זיך פלוצלונג, פאַרן בלאָק אָפגעשטעלט אַ טעקסי מיט געסטאַפּאָ־לייט. די שרעק איז געווען גרויס. ביים מוהל האָבן אָנגעהויבן ציטערן די הענט. אלע זיינען געוואָרן נערווועז.

איך געדענק עס ווי הייַנט. עס איז געווען אַ זונטיק פאָרמיטאָג. וואָס טוט מען איצט? וואָס טוט מען מיט דער מוטער, ווי ראַטעווט מען די נפשות? מיר אלע ציטערן פון שרעק. דעם מוהל טרייסלען זיך די הענט, אָבער די מוטיקסטע פון אַלע, איז געווען די מוטער.

— „גיכער זייט מל דאָס קינד, האָט זי אויסגעשריען, איר זעט דאָך, אַז מען גייט אונז אַלעמען שיסן, זאָל דאָס קינד שטאַרבן אַ איד!"

מיר האָבן געוואָרט אויף די מערדערס זיי זאָלן קומען צו אונז, נאָר מיר זיינען ב"ה אָפּגעקומען בלויז מיט שרעק, די רוצחים זיינען צו אונז ניט אַריינגעקומען.

זיי זיינען גאָר געקומען באזוכן די פאַך־שולע, און זען ווי די קינדער אַרבעטן, אין די קלייניע וואָרשטאַטן. עס איז געווען אַן אינספעקציע פון דער קריגס־מאַשין.

קיינער פון אונז האָט עס אָבער ניט געוואוסט, מיר זיינען געווען זיכער, אַז דאָס זיינען אונזערע לעצטע מינוטן.

מיר האָבן זיך צוגעהערט צו דער העלדישער מאמען, מען האָט מל געווען דאָס קינד, אין שאָטן פון טויט.

ביז דער לעצטער שעה פון מיין לעבן, וועט מיר בלייבן אין זכרון יענער גהיימער ברית, און די וווערטער פון דער העלדישער מוטער.

דער כח פון גרויסן און שווער־געפּרואווטן אייביק פאַלק.

קאפיטל פערצן

דער געהאנגענער אין געטא

נאָכדעם ווי די בלוטיקע מאַסן־אַקציעס און ביכער אַקציעס האָבן זיך פאַר אַ שטיקל צייט געהאַט אָפּגעשטעלט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ תקופה פון פאַרהעלטנמעסיקער רו. ווי איך האָב שוין דערמאָנט אין קאַפּיטל נייַן, איז קיין פולע רו, קיינמאָל נישט געווען אין געטאָ, דער־שיסונגען פון אייַנצלנע אידן, פאַר פארשיידענע „חטאים" און סתם דער־שיסונגען, האָט די גאנצע צייט נישט אויפגעהערט, אָבער לפי־ערך, אין פאַרגלייך מיט די מאַסן־מאָרדן, האָט עס שוין געהייסן — רו...

עס איז אַלזאָ געקומען אַן אָטעם־פויזע. עס איז באַלד געשאַפן געוואָרן אַ פאַרבינדונג מיט די געטאָס אין אַנדערע ליטווישע שטעט ווי: ווילנע און שאַוול. און מען האָט זיך דערוואוסט, אַז דער זעלבער צושטאַנד עקזיסטירט אויך דאָרט, און אַ שטראַל פון האָפענונג האָט זיך געגומען אַרייַנגנבֿענען אין די הערצער, אז מסתמא וועט שוין דער מצב אָנ־האַלטן, אז דאָס ערגסטע איז שוין פאַריבער.

צו יענער צייט האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן פאַרשיידענע רע־ליגיעזע און וועלטליכע באַוועגונגען. אויך עקאָנאָמיש האָט זיך דער מצב אַ ביסל פאַרבעסערט. עס איז פאַרבריייטערט געוואָרן די צאָל ארבעטער אין די געטאָ וואַרשטאַטן, וואו אידן האָבן געאַרבעט פאַר דער דייטשער וועלט. דער פּלאַן צו שאַפן אין געטאָ וואַרשטאַטן איז געקומען טאָקע פון אידן גופא, כדי צו קענען אַ ביסל פאַרלייכטערן די שווערע אַרבעט ביים אַראַדראָם, און אויך כדי צו מאַכן זיך „נוצליך" ביי די רוצחים, און אזוי אַרום אפשר קענען ראַטעווען דאָס נפש.

און אַזוי איז טאָקע געווען, די דאָזיקע געטאָ־וואַרשטאַטן האָבן אין אַ גאַר היבשער מאָס געהאָלפן אויפהאַלטן אידישע נפשות, און האָבן בכלל געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין געטאָ.

אידן האָבן זיך שוין צו ביסלעך געהאַט באַרואיקט, און עס האָט אויסגעזען, ווי די וואונדן הויבן זיך אָן צו פארהיילן, ווען פלוצלונג איז די געטאָ ווידער אויפגעטרייסלט געוואָרן פון אָן אומגעריכטער פּאַסירונג. דאָס איז געווען אינמיטן חודש נאָוועמבער 1942, אין אַ זונטיק נאָכמיטאָג, ווען עס האָבן זיך דערהערט עטלעכע רעוואָלווער־שאָסן, און עס איז געוואָרן אַ געלויף און אַ מהומה.

באַלד האָבן אַלע אין געטאָ געוואוסט, אַז עס איז געשען אָן אומגליק, אַ איד מיטן נאָמען מעק, אַ געוועזענער יוועליר־סוחר אין קאָוונע, האָט זיך געוואָלט אומלעגאל דורכרייסן דורך דער געטאָ־צאָם, און איז באַמערקט געוואָרן פון אַ דייטש מיטן נאָמען פליישמאַן, וואָס האָט אים געוואָלט פאַרהאַלטן, האָט מעק אויף אים געשאָסן פון אַ רעוואָלווער.

די דאָזיקע ידיעה האָט זיך בליץ־שנעל פאַרשפרייט אין געטאָ און אַרויסגערופן אַ מהומה און א שרעק. אידן האָבן זיך אויסגעמאָלט שרעק־לעכע בילדער פון דער שטראָף וואָס דערוואָרט זיי מצד די נאַציס. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און עס האָט זיך אָנגעהויבן די אויספאָרשונג, און דעם זעלבן אָוונט זיינען ארעסטירט געוואָרן, אַ חוץ מעקן, אויך אַלע מיטגלידער פון עלטסטן־ראָט, און 20 אידישע ערוב'ניקעס, ביז די געטאָ פאָליציי וועט נישט כאַפן מעקס אַ פריינט, וואָס זאָל האָבן זיך אַדורכגע־ריסן דורך דער געטאָ־צאָם.

די שפּאַנונג אין געטאָ האָט געהאַלטן אין איין שטייגן, מען האָט דערוואָרט חלילה, דאָס ערגסטע.

צומאָרגנס אינדערפרי האָט די געשטאַפּע געלאָזט וויסן איר באַשלוס, אַז מעק וועט עפּנטלעך אויפגעהאָנגען ווערן, און די מיטגלידער פון עלטסטן־ראָט האָט מען באפרייט.

כאָטש די געטאָ איז שוין געוואוינט געווען צו אַלערליי „אַקציעס", האָט אַבער ביז דעמאָלט נאָך אַזעלכעס נישט פּאַסירט, אַז מען זאָל אַ אידן הענגען עפּנטלעך אין געטאָ. מען קאָן זיך דעריבער פאָרשטעלן וואָס די אידן אין געטאָ האָבן געפילט וועגן דער פאָרשטייענדער עקזעקוציע.

אַבער דאָך האָבן די אידן נישט געקאָנט אויפקלערן די סיבה,

פֿאַרוואָס די געשטאַפּא האָט עפּעס פֿאַרהעלטנעסמעסיק דאָס מאָל געהאנדלט אזוי „מילד"? ווער קאָן וויסן די סודות און טאַקטיקעס פון די נאַצישע רוצחים?

דינסטיק, דעם 18־טן נאָוועמבער, פונקט צוועלף אַ זייגער בייטאָג, זיינען אָנגעקומען די געשטאַפּא און עס־עס־לייט און געצוואונגען די אידן אויפצושטעלן די תליה אויף דעם לידיקן פּלאַץ, אַנטקעגן דעם עלטסטן־ראַט.

די עס־עס־לייט האָבן זיך אַ לאָז געטאָן איבער די אידישע הייזער אַרויסיאָגן אַלעמען בייצואוואוינען די עקזעקוציע. אָבער עס איז אַ פּאַקט, אַז די מערסטע אידן האָבן זיך אַיינגעשטעלט און זיך אויסבאַהאַלטן און נישט אויסגעפירט דעם באַפעל בייצוזיין די עקזעקוציע.

אַ צוממית׳טן, קוים אַ לעבעדיקן מיט די הענט געבונדן אויף הינטן אָבער אויסערלעך רואיק האָט ער זיך דערנעענטערט צו דער תליה. ער האָט זיך געפרעגט ביי די אידישע פּאָליציסטן וואו עס געפינען זיך זיין מוטער און שוועסטער, צי זיי זיינען אין געטאָ? די פּאָליציי האָט אים באַרואיקט און אים פאַרזיכערט, אַז זיי לעבן, און זיינען אין געטאָ. אָבער אין דער אמת׳ן האָבן די געשטאַפּא־לייט שוין געהאט אוועקגעפירט די מוטער און שוועסטער אויפן ניינטן פּאָרט, און דאָרטן זיי אומגעבראַכט.

דער גוף פון מעקן האָט געהאָנגען אַ גאַנצן מעת לעת אין געטאָ, און דערמאָנט די אידן אין געטאָ, וואָס זיי קאָנען דערוואַרטן פון די רוצחים.

צומאָרגנס, נאָך דער עקזעקוציע, האָט די געשטאַפּא אַרויסגעלאָזט אויך די צוואַנציק ערוב׳ניקעס, און דערלויבט מעקס קערפער אַראָפּצונעמן פון דער תליה. זיין קערפער איז געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל אויפן געטאָ בית־עולם, וואו ער איז נקבר געוואָרן אין אַ זייט, כדי נישט אויפצורייצן די רוצחים, און אויף זיין קבר איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ ברעטל בלויז מיטן נאָמען מעק.

קאפיטל פופצן

דאס גייסטיקע לעבן פון די אידן אין קאונער געטא

וועגן גייסטיקן לעבן אין קאָונער געטאָ, קאָן מען אָנשרייבן אַ גאַנץ בוך. אַ גרויס שנירל מיט פערל איז אייגנגעוועבט אין יענער שוידער־ליכער תקופה, וואָס טראָץ אַלעם האָט זיך אין איר אָנטפלעקט אַ גייסטיק לעבן פול מיט שיינקייט און רייכקייט. איך געפין פאַר מיין חוב אָנצוצייכענען אייניקע געשעענישן, פון וועלכע די צוקונפטיקע דורות וועלן קענען לערנען צו וויסן, ווי האָט אויסגעזען דאָס גייסטיקע לעבן אין דער גרויסער נויט און עלנט פון אונזער פאָלק.

אפילו אין יענע ביטערע און חושכ־דיקע געטאָ יאָרן, וועלן מאָרד און גזילה זיינען געווען מעשים בכל יום, וועלן די מערסטע גדולי התורה און ישיבה־לייט זיינען אומגעקומען על קידוש השם, וועלן דער טויט האָט געלויערט אויף יעדן איד — זיינען דאָך קאָונער אידן געקומען אין שול דאָונען, לערנען אַ פרק משניות, זאָגן אַ יום תהילים און אויסגיסן דאָס האַרץ פאַרן רבונו של עולם, און שעפן כוח צו קאָנען ווייטער לעבן, ביז דער אויבערשטער וועט זיך דערבארימען אויפן כלל ישראל און אים ארויסראטעווען פון זיין מורא־דיקן מצב.

אין פריוואָטע הייזער איז מען פונדעסטוועגן געזעסן און געלערנט. צווישן אנדערע האָט זיך אויסגעצייכנט דאָס הויז פון מיין רבי'ן הגאון הצדיק ר' אברהם גראָדזענסקי הי"ד, דער מנהל פון סלאָבאָדקער ישיבה. דאָס הויז איז געווארן אַן אכסניה פון תורה. עס האָט נישט אויפגעהערט פון דאָרט דער קול תורה. מען האָט געלערנט צוזאַמען און צומאָל באַזונדער. דער מנהל פלעגט זאָגן מוסר פאַר די אַלע וואָס זיינען געווען אין הויז. דער גאון ר' אלחנן וואַסערמאַן הי"ד, האָט אין דער שטוב

געלערנט מסכת נדה מיטן עולם, ביז מען האָט אים אַוועקגעפירט, י"א תמוז תש"א, צום ניינטן פאַרט, און דאָרטן דערמאָרדעט מיט נאָך צוועלף רבנים. דער גאון ר' יחזקאל בערנשטיין, דער ראש־ישיבה פון „אור ישראל" האָט געלערנט מיט אַ גרופע מס' נדרים; הרה"צ ר' ישראל יעקב לובטשאנסקי הי"ד, דער איידעם פון ר' יוזעל פון נאָווהרעדאָק, האָט געלערנט פאַרן עולם „שערי תשובה לרבינו יונה". דער שרייבער פון דעם בוך איז אַ לעבעדיקער עדות וועגן אַלץ וואָס האָט פּאַסירט אין יענעם הויז. שטענדיק בין איך דאָרטן געווען און געהערט די שמועסן פון מיין הייליקן רבי'ן ר' אברהם גראָדזענסקי הי"ד, וועגן קידוש השם. מיט אזא טיפקייט האָט ער וועגן דעם געדעט, אַז איך האָב נאָך אַזוינס קיינמאָל ניט געהערט.

דער רבי האָט זיך געהאַלטן פעלזן־פעסט און האָט געהאַט התרוממות הרוח אזוי ווי ר' עקיבא ווען מען האָט אים געקאָמט זיין לייב מיט אייזערנע קאָמען. די תלמידים האָבן אים דאָן געפרעגט: „רבי, אויף אזוי וויט?" האָט ער זיי געענטפערט: „אַלע מיינע יאָרן האָב איך געזוכט אַ געלעגנהייט צו מקיים זיין דעם פסוק פון בכל נפשך". ר' אברהם גראָדזענסקי הי"ד, האָט וויזט אויס, געוואָרט אַלע זיינע יאָרן אַפילו ווען מען וועט דאָרפן זיך מוסר נפש זיין אויף קידוש השם, זאָל מען קענען מקיים זיין דעם „בכל נפשך".

דאָס הויז פון מיין רבין איז געווען אין גאנצן הייליק. דאָרטן האָבן זיך געפונען רבנים און ישיבה־לייט וואָס זיינען געזעסן יומם ולילה איבער דער תורה.

חדשים לבקרים:

יעדער טאָג האָט געבראַכט צרות, נייע גזירות רעות, שוידערליכע ידיעות וועגן אומגעקומענע רבנים מיט זייערע קהילות, מיט זייערע מנהיגים, וועגן אומגעבראַכטע ישיבה־בחורים. עלטערן זעען ווי מען פירט זייערע קינדער צום טויט און ראשי ישיבות קוקן זיך צו ווי זייערע תלמידים ווערן אומגעבראַכט. די טראַגעדיע שטייגט און ר' אברהם שטייט און רעדט וועגן קידוש השם. וואונדערבאַרע רייד וואָס די וועלט־נשמה וואָלט רייכער געווארן מיט זיי ווען מען פארשרייבט זיי, נאָר ליידער זיינען זיי

פאַרלוירן געגאַנגען מיטן מחבר ר׳ אברהם גראָדזענסקי הי״ד.

די בתי מדרשים וואָס זיינען אריינגעפאַלן אין תחום פון סלאָ־באָדקער געטאָ זיינען געווען פול מיט לומדים און מתפללים. אין בית המדרש „אַבא יחזקאל״ וואו אַיך האָב געדאַוונט און געלערנט בציבור, און וואו איך בין געווען רב, האָט זיך נישט איבערגעריסן דאָס דאַוונען און לערנען. אזוי האָט זיך געפירט ביז צו דער גרויסער אַקציע וועמען מען האָט ארויסגענומען צען טויזנט אידן צו דער שחיטה אין טאָג פון ח׳ מרחשון תש״ב. און דאָס בית המדרש איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טורמע פאַר אידן.

אויפן צווייטן טאָג נאָך אָט דער גרויזאַמער אַקציע, איז צו מיר געקומען צו לויפן „בערטשיק דער גלעזער״ — פול מיט טענות: „רבי, און פארן טויט דארף מען נישט לערנען? אַ גאַנצע צייט האָבן מיר געלערנט און איצט — נישט? ״ איך האָב אים געזאָגט אַז מיר וועלן לערנען אין קלויז „הלוית המת״. זיינען וועלטער האָבן געמאַכט אויף מיר אַ גע־וואַלטיקן אייndרוק און איך האָב אַנגעהויבן לערנען מיטן עולם „עין יעקב״, ווייל דאָן איז שווער געווען צוליב הסתלקות המוחין, זיך צו פאַרנעמען מיט גמרא. אין עטליכע וואָכן זיינען די גרויזאַמע פאַסירונגען האָבן אַנ־געמען דעם כאַראַקטער פון „נאַטירלעכן לעבנס־שטייגער״, האָט הרב משה סקאַרוטע הי״ד, געלערנט דעם בלאַט גמרא.

פון פופצנטן אויגוסט 1941 ביז דאָן וועמען האָט אונז געפירט ווי שאָף צו דער שחיטה, האָב איך געלערנט מיט די תלמידים פון „תפארת בחורים״ (דריי ביז פיר שעה אין טאָג) און אין די ערגסטע צייטן האָט מען זיך געזאַמלט און געלערנט גמרא, תנך, קצור שלחן ערוך א. אַ.

אַפילו נאָך דער גרויסער אַקציע זיינען די לעבן־געבליבענע נישט אַפגעשטאַנען פון דעם לערנען. פאַרמאַטערט פון דער שוועראַר אַרבעט וואָס די נאַציס האָבן אַרויפגעצוואונגען און אין קעלט, האָט מען זיך דאָך געזאמלט און געלערנט, די געבליבענע ישיבה־לייט פון סלאָבאָדקער ישיבה און יונגע לייט פון „כולל״, פלעגן זיך צוזאמענקומען נאָך דער שוועראַר אר־בעט און לערנען אלע אָוונט אַ בלאַט גמרא אין „הלוית המת״ קלויז, וואו

דאָס לערנען איז אַנגעגאנגען איז אזא טיפער פארטאָנקייט און אינטערעס, ווי אין די גאָר אַלטע צייטן. דער רוח החיים איז געווען הרב זלמן פערמוט, הי"ד.

צווישן די ישיבה־לייט איז געווען איינער אַ בחור יצחק דאָנציגער. דער דאָזיקער בחור איז געלעגן אויף אַ בוידעם - באהעלטעניש און געלערנט. דריי חדשים צייט. ס׳איז געווען דאמאָלט ווינטער, דאָס בוידעם - באהעל־טעניש איז געווען אַ חורבה און קעלט האָט געהערשט אין דער חורבה. דעם בחור יצחק דאָנציגער, האָט דאָס אַבער וויניק וואָס געקימערט. ער האָט זיך פארטיפט אין לערנען און געלעבט אינגאנצן אין אן אנדער וועלט.

נאָך אַ בחור איז כדאי צו דערמאָנען — לייב אָרלינסקי, פון יאנעווע. אויך ער איז אַ גאָנץ ווינטער אָפגעזעסן באהאלטענערהייט און נישט מבטל געווען די צייט פון לערנען.

שווער צו פארגעסן דאָס בילד פון שבועות אין געטאָ. אין דער הלוית־המת קלויז זיינען ישיבה־לייט אויפגעווען די גאנצע שבועות - נאכט און געלערנט. דאָס לערנען איז געווען מיט אַן אומגעוויינליכן ברען און דביקות, ווי זיי וואָלטן געזוכט אַ תיקון פון נשמה׳דיקער התעוררות נאָך זייער שווע־רער שקלאָפן־ארבעט אונטער דער דייטשער בייטש. דער איינדרוק וואָס דאָס האָט איבערגעלאָזט אויף אַלע אנדערע אידן אין געטאָ, האָט זיי געגעבן מוט און געשטאַרקט זייער שווערע סבלנות און דערהויבן זייער גייסט אזוי, אז עס האָט זיי געגעבן כוחות אריבערצוטראָגן זייער פינצטער לעבן און זייער מורא׳דיקן גזר.

אין יום־טוב סוכות האָבן אידן געבויט סוכות אין געטאָ.

איין גרויסע סוכה אַ רשות־הרבים׳דיקע, איז אויפגעשטעלט געווארן לעבן בלאק „צע". אין איר האָבן א סך אידן מקיים געווען די מצוה פון סוכה און אפילו דאָרט געשלאָפן. משה זלמן דער בלינדער, האָט זיך אפילו בא־האַלטן אין סוכה און זיך געראטעוועט פון די דייטשן ביי דער אקציע אין עסטלאנד. אידן האָבן אויסגעזוכט דעם ערשטען יאָר, פאראיאָריקע אתרוגים און לולבים און מיט זיי זיך באנוצט.

אין געטאָ איז איינגעפירט געווארן אַז נאָך שחרית און מנחה זאָל מען זאָגן די קאָפיטלעך תהילים:

קל. שיר המעלות ממעמקים קראתיך:
קמב. משכיל לדוד בהיותו במערה, — הצלני מרודפי כי אמצו ממני:
און אחינו כל בית ישראל הנתונים בצרה ובשביה:
און אבינו מלכנו.

דאָס געווייַן בעת'ן זאָגן איז געווען זייער הארצרייסנדיק. אויך תעניתים זיינען אָפּגעריכט געוואָרן פון צייט צו צייט אין געטאָ, אָפּצושרייַען די שוועַרע גזירות. ביינאכט, ארום צוועלף אזייגער, פלגעט מען זיך פארזאמלען זאָגן תהילים און מעורר זיין דעם עולם לתשובה.

כשרות האָבן אידן שטאַרק אָפּגעהיט מיט די לעצטע כוחות אפילו די וואָס פלעגן גיין אויפן אראָדראָם, האָבן זיך וויי וועגלעך אָפּגעהיט צו עסן פון קעסל. אידן האָבן זיך געהאלטן אין אידישקייט מיט אויסערגעווייַנליכער זהירות.

איך האָב אויך געלערנט אלע אָוונט עין יעקב און חיי אדם פאַרן עולם אויף וויטענא גאָס 7, ביי גאפאַנאָוויטש דעם שניידער, ער האָט אוועקגעגעבן זיין ענג צימערל, — וואו ער מיט זיין פרוי און טאָכטער האָבן געוואוינט, — צום לערנען און דאוונען. איך האָב אויך געלערנט פאר אידן אינם מנין, וואָס חיים שאָפער האָט געמאכט פון זיין האָלץ־קאַמער, לעבן עלטסטן־ראט.

אויך האָב איך אין געטאָ געהאַלטן דרשות מדי שבת בשבתו און גענטערט און געמוטיקט דעם עולם און געשטאַרקט זייער אמונה און גערעמט זייער בטחון.

אויף קאקלע גאָס נומער 8 איז געשטאַנען זינגערס נישט־פארענדיקטער מויער, נאָך אַן פענצטער, אַן טירן, אַן דילן און פול מיט מיסט און אומריינקייט. און אזוי ווי די „תפארת בחורים" האָט נישט געהאַט קיין אָרט וואו צו לערנען און דאַוונען צוליב דער גרויסער ענגשאַפט אין געטאָ, וואו מען האָט זיך ממש געשטיקט פאַר אַ פריי שטיקל אָרט און נישט געהאַט וואו זיך אהינצוטאָן, זיינען מיר געפאלן אויף אַ פּלאַן — שמעון סגל און דער שרייבער פון אָט — די שורות— זיך אריבערקלייבן אין אָט דעם מויער. נישט אזוי גרינג טוט זיך ווי עס רעדט זיך, דער מויער איז געווען פארוואָרפן מיט בערג

מיסט און שטויב, האָט מען זיך גוט אונטעגעגארטלט און די גאנצע יונג־ווארג וואָס האָט געלערנט אין „תפארת בחורים" האָט זיך מיט דער אמתער התמדה אַ נעם געטאָן רייניקן דעם פלאַץ, אין אַ פאַר טעג ארום איז דער מויער געווען ריין און מיר האָבן אהין אריבערגעקליבן לערנען, גאָר אינ־גיכן האָבן מיר געקראָגן גלאָז אַ דאַנק בערל פרידמאַן (איצט אין ישראל) אַנצוגלאָזן די פענצטער און אויך ברעטער אויסצולייגן די דילן און די טירן און קאַלך אויסצוקאַלכן די וועגט. די עלעקטרי פאַרן „תפארת בחורים" האָט מנדב געווען אפרים גוטמאן (איצט אין ישראל). אויך בענק, טישן און דער ארון קודש — אַלץ איז פארטיק געווארן ווי עס דארף צו זיין. די גאנ־צע ארבעט איז אָפגעטאָן געווארן מיט גרויס מי און מסירת נפש פון די יוגנטליכע און עלטערע פון „תפארת בחורים". דאָס איז כדאי צו דערציילן, אז ביי איין וואַנט לעבן ארון קודש איז איבערגעלאָזט געווארן אַ באַהעלטעניש־אָרט וואו מען האָט געקאָנט אַנטרונען ווערן, ווי מען האָט זיך געריכט, ווען די דייטשע מערדער וועלן זיך לאָזן אויף אידן בעתן לערנע אַדער דאַוונען.

ט״ו מנחם אב, תש״ב, איז פאָרגעקומען דער חנוכת הבית פון „תפארת בחורים" לאָקאל. דאָס ערשטע אין דער געשיכטע פון געטאָ האָט אַן אָרגא־ניזאַציע פון יוגנטליכע מקדש השם געווען אויף אַזאַ פאַרנעם, אינמיטן דעם שטאַרק־חושך פון לייד און יסורים. פון אלע ריכטונגען איז דער אויפטו אַנערקענט געווארן מיט גרויס לויב.

ביי דעם חנוכת הבית פייערונג האָבן אַלע, אָן אויסנאַם, אַנטייל גע־נומען. אפילו דער שעף פון דעם אידישן צווייטן באצירק פאָליציי, איקע גרינבערג, האָט אויף זיך גענומען די אינציאַטיוו צו היטן אין דער צייט פון דער פייערונג, פון אַ דייטשן איבערפאַל און ניט צושטערן די שמחה. אויך האָט ער באוואָרנט, ווען די שמחה האָט זיך געענדיקט שפעט אין דער נאַכט, אז דער עולם זאָל ווערן אָפגעפירט אַהיים אָן שום ריזיקע, ווייל בלויז ביז 10 אזייגער אין אָוונט איז דערלויבט געווארן ארומגיין אין געטאָ.

ביי דער פייערונג האָבן געערעדט: הרב סקאָרוטע, דער שרייבער פון די שורות און הרב מאראק. די פאָרשטייער פון עלטסטן־ראַט און אנדערע אָרגאַניזאַציעס זיינען געווען די באגריסער. די פייערונג איז אריבער מיט

אַ סך התלהבות פאַר תורה און אידישקייט און דער מוט און קוראזש פונם עולם האָט זיך געשטאַרקט. אַ צייט לאַנג שפּעטער, איז אָט־די פייערונג געוען דער פריידיקער געשפּרעך פון טאָג אין געטאָ.

* * *

„תפּארת בחורים" — וואָס האָט אָט די אַרגאניזאַציע פאַרגעשטעלט מיט זיך?

איר לאָזונג איז געווען:

נידער מיט עם הארצות!

איז דעריבער זייער ציל געווען צו פארשפרייטן תורה און יראת שמים צווישן יונגע אַרבעטער, וואו יעדן אַוונט האָט מען געלערנט גמרא, תנך און הלכה. די „תפּארת בחורים" האָט געהאָט אָפּצוויגן אין הונדערט און פיר שטעט און שטעטלעך איבער ליטע, און האָט געציילט צירקא דריי טויזנט חברים. זיי האָבן אויך ארויסגעגעבן אַ חודש'ליכן זשורנאַל מיטן טיטול „צום יוגנט".

אויך האָט געלערנט מיט די עלטערע פון „תפּארת בחורים" הרב שמואל מאראק, הי"ד.

און וואָס איז געווען מיט די קליינע קינדער? הרב אברהם באַראַן הי"ד, האָט גלייך אַיינגעאָרדנט אין בית הכנסת „הלוית המת" אַ „חדר" צו לערנען מיט קינדער. ער האָט אויפגעזוכט קינדער, זיי געגעבן רעפּטלעך ברויט מיט צוקער אָדער סאַכאַרין און דער „חדר" האָט אָנגעהויבן וואָקסן, ביז ער אליין האָט שוין, צוליב דער גרויסער צאָל נישט גקאָנט לערנען און הרב מרדכי צוקערמאַן (וואס איז איצט אין ישראל) האָט אים צוגעהאָלפן צו לערנען מיט די קינדער.

דער „עלטסטן־ראַט" האָט אויך איינגעאָרדנט בתי ספר פאַר קינדער און דער מנהל פון די שולעס איז געווען דר. נחמן שאַפּיראָ. זיי זיינען אָבער גלייך פארמאכט געוואָרן דורך די דייטשן.

כאָטש די דייטשן האָבן פארבאָטן צו דאוונען און לערנען און פאַרמאַכט די בתי ספר פאר קינדער, האָבן זיך אָבער די בתי מדרשים און מניינים און די חדרים פאַר קינדער, געגעבן אן עצה און האָבן

וויטער פאָרגעזעצט זייער דאוונען און לערנען און נאָך מיט מער התמדה געלערנט.

פאָרשטייט זיך, אַז מען האָט אונז געצוואונגען צו ארבעטן אום שבת און יום טוב. מיר האָבן זיך געשראקן אַז צוליב דעם קען מען חלילה, פארגעסן אין שבת. האָבן מיר געגרינדעט אַ חברה „מזהירי שבת" וואָס האָט געהאַט אַן אויפגאָבע אַרומצוגיין איבער די הייזער און ווירקן אויף שמירת שבת. עס איז אפילו געווען אַ ספעציעלע אסיפה למען השבת. וואו עס האָבן געזעדט הרב סנעג, דער שרייבער פון די שורות און הרב שמואל מאַראַק.

מען האָט פיל געזאָרגט וועגן בויען אַ מקוה. עס איז אָבער נישט געלונגען דאָס צו דערגרייכן.

אין נאָוועמבער 1943, ווען מען האָט ליקווידירט דעם גרויסן געטאָ און עס איז דאָן דורך דער דייטשער מערדערישער מאַכט פראָקלאַמירט געווארן אַלס „קאָנצענטראציע־לאגער", איז געווען אוממעגלעך צו שאַפן אַ מקום תפלה. פונדעסטוועגן, האָט מען איינגעאָרדנט מנינים און אַ בית מדרש צום דאוונען און לערנען אין בלאָק „צע" און איך אַ לאָקאַל פאַרן „תפארת בחורים". עס מוז דערמאָנט ווערן אַז אפילו דר. זאַכאַרין וואָס איז געווען אַסימילאַטאָריש געשטימט, האָט איינגעאָרדנט אין לאַגער־קראנקן־הויז אַ מנין צום דאוונען ראש השנה און יום כפור, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות און מסירת נפש. אין די ווערקשטאַטן וואו אידן האָבן געאָרבעט פאַר די דייטשע ווערמאַכט פלעגט מען דאָרטן דאַוונען און הרב ר׳ בנימין אזינסקי הי״ד, פלעגט דאָרטן זאָגן אַלע טאָג אַ בלאַט גמרא (זעלבסט־פאָרשטענדלעך, געהיים).

אויך זיינען פאָרגעקומען געהיימע ציוניסטישע זיצונגען און לעקציעס. מען האָט ארויסגעגעבן אַן איינמאָליקע שריפט מיטן טיטול „ניצוץ", רעדאַקטירט פון שלמה פרענקל. אויך זיינען פאָרגעקומען לעקציעס וועגן מעדיצינישע מקורות על פי תלמוד און פארגלייך מיט דער היינט־צייטיקער מעדיצינישער וויסנשאַפט. עס איז אויך אָנגעגאַנגען יוגנטליכע קולטור טעטיקייט פון אַלע ריכטונגען וואָס האָט געהאַט גאָר אַ געהויבענעם שם

אין געטאָ. אויך אַ געריכט איז געווען אין געטאָ, אָנגעפירט פון זייער באַקאַנטן פּראָפ. שמעון בעליאצקין.

אָזוי איז פּארשפּרייט געוואָרן דאָס ליכט פון דער תורה אין די שטאָק־פינצטערע טעג, אין די שווערסטע טעג פון אידישן לעבן אין קאָוונע.

קאפּיטל זעכצן

די ווירקונג פון די „פּראָנטן" אויף דער געטא

עס איז כדאי צו דערציילן אָביסל וועגן דעם, ווי אָזוי די געשעענישן אויף די פּראָנטן האָבן געווירקט אויף די דייטשן ביי אונז און אויף זייערע ליטווישע אַרויסהעלפער.

און עס זיכער נאָך מער אינטערעסאַנט איבערצוגעבן אָביסל די שטימונג פון אידן בנוגע דער מלחמה.

מען דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז דאָן — ווען די אידן האָבן זיך געפונען אין די געטאָס, אין די אויסראָטונגס־לאָגערס — האָט יעדער פון אונז געגלויבט, אז עס איז דאָ אַ וועלט אויסער דער געטאָ; אז די וועלט וויסט ניט וועגן דעם, וואָס עס קומט פאָר ביי אונז איז בלויז דערפאַר שווייגט די וועלט.

דערצו פלעגן די דייטשן און זייערע קוויזלינגס כסדר פאַרשפּרייטן די קלאַנגען, אַז די גאַנצע מלחמה איז פאַר אונז, צוליב אונז: אָז מען קעמפט קעגן דייטשלאַנד בלויז צוליב אידן און אַז די „אידן זיינען שולדיק אין אַלע אומגליקן, וועלכע זיינען געקומען אויף אונז".

מילא, ווי ווייט אונזער האָפענונג אויף דער וועלט איז באַגרינדעט, ווייסן מיר איצט. דאָן האָבן מיר עס נישט געוואוסט. ווי האָבן מיר געקאָנט גלויבן, אז די וועלט איז אזוי פאַרדאָרבן, אזוי אוממענטשלעך, אזוי אום־פילבאַר צו אונזערע לידן?

די דייטשן האָבן אָבער נאָך יעדער מפלה זייערער געשריען, אַז דאָס טוען אידן....

האָט מען באָמבאַרדירט בערלין, האָבן זיי געמאָלדן:

— די אידן און די אידישע פאַרבינדעטע צושטערן בערלין.

זייער אָפט פלעגן זיי מעלדן:

— די אידן הרג׳ענען אויס אונזערע פרויען און קינדער!

ניט מיר, הייסט עס, ניט די אידן, נאָר זיי, די דייטשן, ווערן גאָר באַוואלהט; זייערע קינדער ווערן גאָר אויסגעהרג׳עט...

אָבער נערוועז זיינען זיי געוואָרן — די דייטשן. און אזוי זיינען געוואָרן זייערע משרתים צווישן די ליטווינער.

רוצחים קאָנען ניט פארטראָגן קיין קלעפ. דאָס איז אין זייער טבע. די מערדער ביי וועמען יענעמס צער, יענעמס יסורים, זיינען גאָר־ניט — ביי וועמען ליידן פון אַנדערע שפילן קיין שום ראָליע ניט — ווערן היסטעריש, ווען מען רירט ביי זיי אָן אַ פינגער.

אַזוי לאַנג ווי די דייטשע אַרמייען זיינען געגאַנגען פאַראויס, אַזוי לאַנג ווי זייערע חילות האָבן מארשירט פון איין מיליטעריש נצחון צום צווייטן, אַזוי לאַנג האָבן די הענקער געפיניקט און געמאַרדעוועט אָן אָפ־שטעל. זיי האָבן זיך גאָרניט פאַרקלערט איבער דעם פאַרוואָס — זיי האָבן געקוילעט און געפיניקט מענטשן.

ווען זיי זיינען געוואָרן נערוועז, האָבן זיי געגומען פיניקן און הרג׳ענען מענטשן מיט אָן „ערקלערונג".

די ערשטע גרויסע מאַסן־נערוועזיטעט צווישן די דייטשן און זייערע אַרויסהעלפער האָב איך באַמערקט נאָך סטאַלינגראַד.

מיטן אָנהויב פון יאָר 1943, איז די לאגע אויפן מזרח־פראָנט געוואָרן אַלץ ערגער פאַר די נאַציס, זיי האָבן זיך געמוזט צוריקציען פון א סך פארנומענער סאָוויעטישער טעריטאָריע, און די רויטע אַרמיי האָט כסדר געצוואונגען די דייטשן צו מאַכן צוריקצוגן, ביז עס איז געקומען דער היסטאָרישער וועגד־פונקט, די גרויסע נאַצישע מפלה ביי סטאַלינגראד.

די דייטשע מפלה ביי סטאַלינגראַד, דעם 14־טן פעברואַר, 1943, האָט זיי ממש משוגע געמאכט די דייטשן.

איך געדענק, ווי זיי זיינען אריין אין געטאָ מיט כעס און רוגזה און געגנומען אויסלאָזן זייער יוכע אויף די שוצלאָזע אידן.

זייער יוכע האָט זיך נאָך מער צעפלאקערט ווען זיי האָבן געכאַפּט אַ אידן אַריינברענגען אַ לעבל ברויט אין געטאָ אָדער ביים אַוועק שיקן אַ בריוו אָדער קויפן אַ צייטונג — זיי האָבן ארעסטירט און געהאַלטן פאַראנט־וואָרטלעך דערפאַר זייער גאַנצע פאמיליעס. די דייטשן זיינען געקומען צו־נויפגענומען די פאמיליעס פון די ארעסטירטע, צונויפגעווארפן אויף שליטנס, מאַמעס און קליינע קינדערלעך און זיי אוועקגעפירט צו דער געטאָ־וואַך און פון דאָרטן — אויפן „בייגטן פאָרט".

אינטערעסאַנט, אז יענעם טאָג זיינען זיי געווען אַזוי משוגע, אַז זיי האָבן „פאַרגעסן" די דייטשע סיסטעמאַטישקייט און אָרדענונג. געווייג־ליך פלעגן זיי נעמען צו אויסראַטונג הויפטזעכליך יענע, ווענען זיי האָבן געהאַלטן פאַר נוצלאָז. דאָס מאָל אָבער האָבן זיי געכאַפּט דעם, ווָאס איז נאָר געקומען אונטער דער האַנט.

צווישן די אידען, ווועלכע זיי האָבן דעמאָלט געכאַפּט, איז געווען דער שמיד באַקאַנט אַלס טשערנעס מאַן, ווועלכער איז געווען פאַרנומען ביי די דייטשן, ביי אַן ארבעט ווָאס איז געווען וויכטיק פאַר זיי.

אַזוי זיינען געווען די דייטשע טייוולאַנים — תמיד האָבן זיי גע־מאַרדעווענט. איז זיי געווען גוט, האָבן זיי סתם זיך איזדעקעווענט איבער מענטשן און געקוילעט; איז זיי געגאנגען שלעכט, האָבן זיי געקוילעט, ווייל עס איז שלעכט.

קורץ: פאַר דער מפלה ביי סטאַלינגראַד האָבן די דייטשן זיך נוקם געווען מיט אומברענגען פיר און פערציק אידן.

אידן ווידער, פלעגן פון די זיגן דערמונטערט ווערן. זיי פלעגן גלויבן אַז די וועלט ווענט זיך נוקם זיין פאַר אידן. זיי האָבן נאָך אַלע געהאַט אילוזיעס.

די האָפענונג אין די שווערסטע צייטן אין די געטאָס און אין די לאָגערן איז געווען:

— אז מען וועט איבערלעבן, וועט מען דערלעבן די נקמה . . .

די אייניציקע האָפענונג איז געווען:

— איבערלעבן, כדי צו דערלעבן די נקמה!

די לאָגע אויפן מזרח־פראָנט איז ווי באוואוסט, געווען וואָס ווייטער אָלץ ערגער פאַר די דייטשן, און דאָס האָט באַווירקט די געטאָ, באַזונדערס די יוגנט, אז עס זאָלן זיך אָרגאניזירן פּארטיזאנער־גרופּן, וואָס זאָלן אין רוקן פון שונא אָנפירן אַ צעשטערישע ארבעט.

אין פּרילינג, 1943, האָבן סאָוויעטישע עראָפּלאַנען אָנגעהויבן באָמבאַרדירן קאָוונע, און אידן האָבן פאַרשטאַנען, אז דער סוף דערנענטערט זיך, דער סוף פון די רוצחים קומט, און מען דארף מיט אַלע כוחות נאָר קענען איבערהאַלטן, און מען וועט דערלעבן די נקמה.

די יוגנט האָט ממש געברענט זיך אָנצושליסן אין דער פּארטיזאַנער־באוועגונג, און אַזוי ווי קיין פּאַרטיזאַנער זיינען אין קאָוונע, אָדער נאָענט צו קאָוונע נאָר דאָן נישט געווען, האָבן קלענערע גרופּן יוגנט זיך געלאָזט אין די וועלדער אריין זוכן פּארטיזאנער וואָס אנדערע פון די דאָזיקע גרופּן זיינען געכאפט געוואָרן אין וועג, און זיינען אריינגעפאלן אין הענט פון דער געשטאַפּאָ.

אָבער דאָס האָט נישט אָפּגעהאַלטן די יוגנט, און מען האָט געגומען אָרגאניזירן אין דער געטאָ אַ געהיימען קאָמיטעט, וואָס זאָל זיך פאַרבינדן מיט דער נאָענטסטער פּארטיזאנער־באוועגונג.

אין יענעם זומער, 1943, ווען די לאגע אויפן סאָוויעטישן פראָנט איז געוואָרן פאר די דייטשן קאַטאַסטראָפאַל, האָט מען זיך אין קאָוונער געטאָ דערוואוסט, אַז די געטאָס אין ווילנע און אין ריגע זיינען דורך די נאַציס ליקווידירט געוואָרן, און די שטימונג אין קאָוונער געטאָ איז געוואָרן זייער טרויעריק און אָנגעשטרענגט.

אָרום סעפּטעמבער איז קלאָר געוואָרן, אַז די קאָוונער געטאָ גייט אַריבער אין רשות פון די נאָך גרעסערע מערדער — די עס־עס־לייט. עס

איז געווארן קלאר, אז מען גרייט זיך צו טאָן מיט דער קאָוונער געטא, דאָס זעלבע וואָס מיט דער געטא אין ווילנע, ריגע אדער וואַרשע. וועגן דעם וואָס עס איז פאַרגעקומען געגוי אין וואַרשע, האָט מען נאָך נישט געוואוסט, מען האָט בלויז געוואוסט, אז די געטא אין וואַרשע איז ליקווידירט געוואָרן, און אז אידן האָבן געשטעלט א באַוואָפנטן ווידערשטאַנד.

מער וועגן דער ווירקונג פון דער ליקווידאציע און אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטא, אויף די אידן אין קאָוונער געטא, אין ווייטערן קאַפּיטל.

קאפיטל זיבעצן

דער אויפשטאנד אין וואַרשע און זיין ווירקונג אויף קאוונער געטא

עס האָט געגומען לאַנג, גאָר לאַנג, ביז די אידן האָבן זיך איבערצייגט, אז די דייטשן ווילן טאַקע פאַרניכטן אַלע אידן — אָן אויסנאַם, אנשים, נשים וטף און אויב עס וועט נישט געשען קיין נס, און דער נאַציסרעזשים וועט ניט צוזאמענברעכן, זיינען מיר אלע, די איינוואוינער פון געטא, פאראורטיילט צום טויט.

ווען מיר זיינען געקומען צו דער דאָזיקער איבערצייגונג, האָבן מיר שוין גאַנץ היפש פארשפעטיקט, אזוי, אז קיין סך כוחות צו קעמפן און פאַרמעסטן זיך, זיינען אונז שוין ניט געבליבן.

מיר זיינען געווען אָפּגעשוואכט, אויסגעמאַטערט. די עבודת פרך, די אקציעס, דער פערמאַנענטער צושטאנד פון האלב־הונגער, האָבן אונז אָזוי אָפּגעשוואָכט, אז מיר האָבן אָנגעהויבן אויסזען ווי סקעלעטן.

דאָך איז דער גאַנצער כוח ביי אונז ניט צוגענומען געוואָרן. דער

אייביק־אידישער בטחון, די אמונה, וואָס לעבט אין די סאמע טיפענישן פון יעדן אידן, האָט אונז אויפגעהאַלטן. האָט אונז דערהאַלטן די נשמות.

אין יענעם צושטאַנד פון פאַרצווייפלונג, סוף מאַי 1943, האָבן מיר, אין קאָמענדע געטאָ, דערהאַלטן די ידיעות וועגן דער פאַרניכטונג פון דער גרעסטער געטאָ, פונם גרעסטן אידישן קיבוץ — די אַלטע און הייליקע קהילה פון וואַרשע מיט איר האַלבן מיליאָן אידן.

מיר האָבן זיך דערוואוסט נישט נאָר וועגן דעם אומקום, נאָר אויך וועגן דעם העלדישן אויפשטאַנד פון לעצטן הייפל אידן אין וואַרשע — יענעם הראָאישן קאַמף וואָס וועט אייביק לעבן אין דער אידישער געשיכטע.

די ידיעה וועגן דער העלדישער געטאָ־מלחמה אין וואַרשע, האָט עלעקטריזירט די אַיינוואוינער פון דער קאָמענדע געטאָ.

עס האָט געמיינט, אַז מיר, קאָמענדע, דאַרפן זיך ריכטן, אָן די נאַציס וועלן מיט אונז טאָן דאָס זעלבע, זיי וועלן אונז אויך פארניכטן. דאָס איז געווען קלאָר. די סאַמע גרעסטע אָפּטימיסטן צווישן אונז האָבן דערפילט, אַז אונזער גורל איז פאַרזיגלט. בלויז אַ נס מן השמים קאָן אונז ראַטווען.

די דאָזיקע נייע אָפּשאצונג פון דער לאגע, האָבן אַלע שוין פאר־שטאַנען,און דאָס האָט ביי אונז געשאַפן אַ נייע שטימונג. צוערשט איז אונז באפאלן אַ שווערער יאוש. די ידיעה פון וואַרשע, האָט אונז דער־ציילט, ניט בלויז פון פארצווייפלונג ; זי איז פאר אונז געווען גלייך־צייטיק אַ רוף צום הייליקן קאַמף, צו קידוש השם, צו מלחמה קעגן די עמלקים. די דאָזיקע בשורה פון קאַמף האָט ממש עלעקטריזירט די געטאָ, אַרייַנגעבראַכט אַ נייעם גייסט.

אידן האָבן אַנגעהויבן צווישן זיך ריידן אָפן :

— מיר האָבן ניט וואָס צופאַרלירן — לאָמיר כאָטש קעמפן.

די ידיעות וועגן דער דרויסנדיקער וועלט האָבן מיר באַקומען, פון פארלעסלעכע מענטשן אויסער דער געטאָ. אויך דורך דער געהיימער ראַדיאָ וואָס עס האָט אויפגעשטעלט צדוק בליימאַן, דער זון פון אַראַנער רב (ער געפינט זיך אין ישראל).

די נייעס אויף דער ראדיא זיינען געווען קלאָר, אומצווייפלדיק, ניט געווען וואָס צו צווייפלען מער.

קיינער פון אונז קאָן זיך ניט איינרייכן, אַז ער וועט בלייבן לעבן. עס בלייבט בלויז איבער צו שטאַרבן אויף קידוש השם, אין קאַמף.

מען האָט זיך שטאַרקער געגומען אָרגאניזירן די געהיימע ווידער־שטאַנדס באוועגונג.

מען האָט אָנגעהויבן ריידן אָפטער און שטאַרקער וועגן אָנשליסן זיך אין די פּאַרטיזאַנער־גרופּן, וועלכע האָבן זיך אויסבאהאַלטן אין די וועלדער.

בחורים און מיידלעך אין די צענדליקער, האָבן געגומען אָנטלויפן פון געטאָ אין די וועלדער צו די פּאַרטיזאַנער. אין געטאָ גופּא, האָט מען אָנגעהויבן אָרייַנצושמוגלען געווער.

די רעוואָלט־באוועגונג אינם געטאָ איז געווָארן אַזוי שטאַרק, אַז די אָרגאניזאַטאָרן פון די פּאַרטיזאַנער־גרופּעס האָבן זיך גענומען באווייזן אָפן אין געטאָ. אָלע אידן האָבן זיי געקענט. עס איז ניט געווען פון די גאָר לייכטע זאַכן צו דערגרייכן דעם וואָלד.

אָנדערע זיינען אומגעקומען אויפן וועג; דערשאָסן געווָארן אין קאַמף מיט די דייטשע וועכטער. דאָס האָט אָבער קיינעם ניט אָפּגעהאָלטן צו גיין אין די וועלדער, אָנצושליסן זיך אין די קעמפּנדיקע מחנות.

נאָר אַ פּראָבלעם איז אָנגעשטאָנען, דאָס פּראָבלעם פון אָלטע לייט, פּאָמיליע־מענטשן, קינדער, וועלכע האָבן ניט געקאָנט גיין צו די פּאַרטי־זאַנער אין וואָלד.

פּאָר זיי האָט מען גענומען בויען בונקערס, אונטער־ערדישע דירות, פּאַרמויערטע, פּאַרזיגלטע, וואו מען האָט געקאָנט אריינקומען בלויז דורך פּאַרשיידענע קונציקע אומוועגן. יעדן טאָג האָט מען אויסגעטראָכט נייע שפּיצלעך, ווי אזוי אָפּצווישן יעדן שפּור פון צוגאנג צו אַ בונקער.

געווען בונקערס צו וועלכע מען פלעגט צוקומען דורך באַק־אויוונס,

דורך בית הכסא׳ס דורך די משונה׳דיקסטע וועגן, אַזוי, אַז עס זאָל די רשעים בשום אופן ניט איינפאַלן, אז דאָרט איז ערגעץ פאַראַן אַן עפענונג, וואָס פירט צו אַ „דירה".

וועג די דייטשן פלעגן דערנאָך אַריינקומען אין אַזאַ פלאַץ און ניט געפינען די אידן וועלכע זיי האָבן געזוכט פאר דער „אַקציע" (זיי צו פירן צו פאַרניכטונג) — איז זיי גאָרנישט אַיינגעפאַלן אַז דאָרט הינטער דעם אויוון, איז פאראן אַ וועג צו אַ מענטשלעכער באהעלטעניש; אַז מענטשן וועלן הינטער אַ ברענענדיקן אויוון מאַכן אַ וועג צו אַנטלויפן און זיך באהאַלטן.

די, וועלכע האָבן געהאָלפן פלאַנעווען און בויען די „בונקערס" און „מלינה׳ס", זיינען געווען פאַכלייט וועלכע האָבן זייער פאַרזיכטיק אויס־געערבעט וויי אַזוי צו מאַכן די „דירות", אַז מענטשן זאָלן דאָרטן קאָנען אויסהאַלטן; אַז עס זאָל זיין גענוג לופט, גענוג רוים, צו אָטעמען און אַ קיום האָבן... אָבער דער עיקר ביים פלאַנעווען די בונקערס איז געווען, אַז דער חשד זאָל זיין וואָס קלענער, אַז דער צוגאַנג צום בונקער זאָל בלייבן פאַרהוילן.

יעדע נאַכט, קומענדיק פון דער שווערער ארבעט, האָבן זיך אידן געזומען בויען די אונטערדישע באַהעלטעניש. דערצו האָט מען כסדר אָפ־געהאַלטן פאַרזאַמלונגען וואו מען האָט פאַרהאַנדלט ווי אַזוי זיך צו־גרייטן צום טאָג, ווען מען וועט מוזן אויסנוצן אָט די באַהעלטעניש.

די דאָזיקע אָטמאָספערע פון צוגרייטן זיך צום קאַמף, צום ווידער־שטאַנד האָט געשטאַרקט דעם גייסט פון די אידן.

אַ נייע שטימונג איז געבוירן געוואָרן ביי אידן. די גאַנצע שרעק, די גאַנצע אימה, דער גאַנצער טעראָר וואָס אידן האָבן אין זיך אַיינגעזאַפט אין משך פון יאָרן לאַנגע, דייטשע רדיפות, איז פלוצלונג פאַרשוואונדן, ווי דורך אַ צויבער שטעקעלע.

די אידישע שקלאַפן ביי די נאַצי־באנדיטן האָבן זיך מיט אַמאָל דערפילט פרייער. דער בלויזער באַשלוס צו קעמפן פאַר זייער אידישער אוּן מענטשליכער ווערדע, האָט זיי פאַרוואַנדלט אין גאַנץ אַנדערע מענטשן. מען האָט אויפגעהערט מורא האָבן פאַרן טויט.

עס האָבן אָנגעהויבן גיין און קומען שלוחים פון דער דרויסנדיקער וועלט. דאָס געטאָ איז ניט געווען מער איזאָלירט.

די אַרגאַניזאַציע אַרויסצושמוגלען פּאַרטיזאַנען האָט זיך בעסער איינגעשטעלט און איז פארבונדן געווען מיט ווייניקער ריזיקע.

מען האָט זיך אויסגעלערנט צו קעמפן מיט דער „געסטאַפּאָ" דורך פּאַרשיידענע פּאַרטלען און איינפאַלן.

* * *

לערך זעכצן טויזנט אידן זיינען אין יענער צייט געווען אין געטאָ. די דייטשן האָבן זיך באַלד אין אָנהויב ניט געכאַפּט וואָס דאָרט קומט פּאָר.

געווען אידן „אָפּטימיסטן" וואָס האָבן ווידער געגומען גלויבן: אפשר וועלן די דייטשן דאָך לאָזן לעבן דאָס ביסל אידן.

אָבער אינמיטן די דאָזיקע צוגרייטונגען און קלאָנגען איז געקומען אַ נייע גזירה:

אין חודש יולי, איז מיטאַמאָל באַקאַנט געוואָרן, אַז די געטאָ וועט פאַרוואַנדלט אין קאַצעט-לאַגער, און אָנשטאָט דער ציווייל-פאָר-וואלטונג, וועלן די עס-עס-לייט באַלעבאַטים פון געטאָ. אַלע „גוטע סימנים" זיינען באַקאַנט געוואָרן מיטאַמאָל. און אויך אַז די געטאָ באַקומט אַ נייעם קאָמענדאַנט.

דעם 8-טן טעפּטעמבער, איז אָנגעקומען דער טרויעריק-באַרימטער ליקווידאטאָר פון אידישע ישובים דער עס-עס אָבערשטורמבאַנפירער וויל-העלם געקע.

די דייטשן האָבן גלאָזט וויסן, אַז דאָס געטאָ וועט ליקווידירט, און אויפן אָרט פון דער געטאָ וועט זיין דער קאָנצעטראציע לאָגער פון קאָוונע. אידן וועלן אַריבער געפירט ווערן אין די לאָגערס און די פרויען וועלן אָפּגעטיילט ווערן פון די מענער.

אין אָקטאָבער איז באַקאַנט געוואָרן אַז עס ווערן געשאַפן אַ רייע לאָגערן לעבן קאָוונע, אלעקסאט, שאנץ און אויך אַ לאָגער עזשערעניי, אַ קי-לאָמעטער 20 פון קאָוונע.

געווען איז עס ימים נוראים־צייט. יענעם ראש השנה און יום כפור וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן. אידן האָבן פאַרשטאַנען אַז עס איז געקומען אונזער רייַ (ווייל וויילנער געטאָ איז שוין געווען ליקווידירט) אַז מען גרייט זיך אונז צו פאַרניכטן.

ים־עז מיט אידישע טרערן זיינען פארגאָסן געוואָרן יענעם ראש השנה און יום כיפור. אידן האָבן זיך געשלאָגן על חטא ניט ווי ביים דאָוונען נאָר ווי זיי וואָלטן זיך געגרייט אויף יענער וועלט.

אידן האָבן געלערנט זייערע קליינע קינדער צו זאָגן וידוי, ווייל אַלע האָבן געפילט, אַז דאָס איז דער לעצטער ראש השנה.

דעם 26־טן אָקטאָבער 1943, האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע אויס־זידלונגס־אַקציע. עס האָט אויסגעזען ווי אַן אמת׳ע „אַקציע". אין געטאָ האָבן זיך אריינגעריסן עס־עס־לייט. „געסטאפּאָ" מיט רוסישע „וולאסאָווצעס", און נאָך עטלעכע שעה האָט זיך אָנגעהויבן די יאָגעניש און כאַפּעניש אויף מענער, פרויען און קינדער פון די גאַסן און פון די הייזער, און זיי אַוועקגעפירט צו די אָנגעגרייטע וואַגאָנעס.

אידן האָבן געוואוסט וואָס דאָס מיינט, און מען האָט זיך געמומען באהאַלטן. די כאַפּעניש האָט אָנגעהאַלטן אַ גאנצן טאָג. די נאַציס האָבן יענעם טאָג אַוועקגעפירט 2.700 מאַן; די דערוואַקסענע קיין עסטלאַנד און די קינדער מיט די זקנים קיין אויסשוויץ.

יענעם שרעקלעכן טאָג, האָט מען שוין געוואוסט, אַז דאָס איז דער אָנהויב פונם סוף. און די צווישן אונז, וועלכע זיינען געווען באַהאַלטן אין בונקערס, האָבן זיך געגרייט צום קאַמף, — אויב די דייטשן וועלן אונז אָנטדעקן.

אויב אַ דייטש וועט אריינקומען, וועלן מיר אים דערשיסן, — איידער די דייטשן וועלן דערשיסן די איבעריקע פון אונז.

איך אַליין בין געווען באַהאַלטן אין אַ „בונקער" מיט 87 אידן.

די אידן האָבן מיר דערציילט, אַז ביי אונז, אין אונזער באַהעלטעניש, האָבן מיר געווער און אַז אויב מען וועט אונז אָנטדעקן, וועלן מיר שטעלן אַ ווידערשטאַנד.

— רבי, — האָבן זיי צו מיר געזאָגט און דערביי אַנגעוויזן אויף אַ זעקל, וואו עס איז געלעגן געוועזן, — דאָ איז באַהאַלטן דאָס כלי־זיין. מיר האַלטן, אז איר מוזט זיך אויסלערנען שיסן. ווי שאַף וועלן מיר זיך ניט מער לאָזן אויס שעכטן. . . .

אַזוי האָט זיך אַנגעהויבן דער קאַמף און אויך דער סוף פון ליטווישן אידנטום, פון די לעצטע לעבן־געבליבענע אידן אין קאַוונער געטאָ.

אַ סך זיינען אַוועק אין די וועלדער קעמפן, אַ סך האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, די מערסטע זיינען אויסגעראַטן געווארן.

אָבער אין די דאָזיקע לעצטע מאָנאַטן פון דער נאַצישער אָקופאַציע, איז געקומען צום אויסדרוק אַ סך אידישע העלדישקייט און אַ סך הייליקע מסירת נפש.

קאפיטל אכצן

דער קידוש־השם פון מגיד „בן משה ידבר"

אין פריערדיקן קאַפּיטל האָב איך שוין דערציילט, ווי דער אָפּקלאַנג פון ווארשעווער געטאָ אויפשטאַנד, האָט עלעקטריזירט די געטאָ, און געשאַפן אַן אמת'ע רעוואָלט שטימונג קעגן די מערדער. אין דעם קאַפּיטל וויל איך זיך אָפּשטעלן אויף א וואונדערלעכן אקט פון קידוש השם, וואָס עס האָט אַרויסגעוויזן דער מגיד „בן משה ידבר" — הרב גבריאל שוסטערמאַן.

דער נאָמען, ריכטיקער, דעם פּסעוודאָנים פון דעם קדוש, און תלמיד חכם, איז באַקאַנט ביי די ליטווישע אידן.

„בן משה ידבר" איז געבראכט געוואָרן אינם שרעקלעכן „ניינטן פאַרט", איבער אַ שרעקליכער „עבירה" — אַן עבירה לויטן דייטשן אַנטי־מענטש־ליכן געזעץ.

וואָס איז געווען די מעשה?

אין קאָשעדאָר, אַ שטעטל ניט ווייט פון קאָוונע, איז געווען אַ לאַגער פאַר אידישע שקלאַפן־ארבעטער, די אידן זיינען דאָרטן געבראַכט געוואָרן פון קאָוונער געטאָ, געווען זיינען דאָרטן בלויז עטלעכע הונדערט אידן, און צווישן די עטלעכע הונדערט אידן איז געווען הרב גבריאל שוסטערמאַן.

ווי באַוואוסט, איז דורך די נאַציס געווען שטרענג פאַרבאָטן צו דאַוונען, און איבערהויפט מאַכן מניינים אין לאַגער.

אויך האָבן די נאַציס געזוכט די רבנים, די ערשטע אומצובריינגען, כדי צו שיסן אין האָרץ פון אידן.

פאַר הרב שוסטערמאַן איז אָבער דאָס דאָזיקע געזעץ בכלל ניט געווען. ער האָט פשוט איגנאָרירט; ער האָט דעם דאָזיקן געזעץ פון די רשעים ניט געוואָלט זיך אונטערגעבן; ווען ער איז געקומען צו דינען השם יתברך, בכל לב ובכל הנפש, ווי אַ איד דאַרף, האָט אים ניט אינטערעסירט קיין זאַך, עס האָט אים ניט געאָרט דער פאַקט וואָס פאַר אַ שטראָף עס קומט.

וואָס באַטייט טויט־שטראָף ביי אזא אידן ווי ר׳ גבריאל שוסטערמאַן איז געווען?

פאַרקערט: אויב עס קומט דערפאַר טויט־שטראָף, האָט ר׳ גבריאל געזאָגט, איז עס דאָך אַ גרויסע זכיה, דאַרף מען דאָך טאַקע מקדש השם זיין ברבים.

און ר׳ גבריאל האָט אין לאַגער פון קאָשעדאָר באַשלאָסן ניט צו פאַלגן די רשעים אינם פרט פון זייערע אַנטי־אידישקייט־געזעצן. געזעצן אַלגעמיינע קעגן אידן, האָט הרב שוסטערמאַן אויפגענומען ווי אַ גזר מן השמים פאַר אידישע זינד. אָבער ווען מען האָט געגומען אַנרירן זיין אמונה, ווען מען האָט זיך צוגעריבט צו זיין נשמה, האָט הרב שוסטערמאַן זיך פאַרטיידיקט.

איינער וואָס איז געווען מיט הרב גבריאל שוסטערמאַן צוזאַמען אינם לאַגער פון קאָשעדאָר, האָט מיר דערנאָך דערציילט אַ פיין וואָרט פון

אים בעת עס איז אַרויסגעקומען דער גזר פון די רשעים, אַז מען טאָר ניט דאַוונען, האָט הרב שוסטערמאַן צו אים געזאָגט:

— ביי בן משה ידבר קאָנען זיי פּועלן אַ סך זאַכן. זיי קאָנען מיך צווינגען פאַר זיי צו שקלאַפן, פאַר זיי צו ארבעטן עבודת פּרך, זיי קאָנען טאָן אַלץ וואָס איז נוגע אָפשוואַכן מיין גוף, אָנרירן מיין געזונט. מיין קער־פּער אַרט מיר ניט. איך בין ניט מחויב זיך מוסר נפש צו זיין דערפאַר, עס איז אַ גזר מן השמים, מסתמא זיינען מיר זינדיק. אָבער ווען זיי ווילן מיט זייערע שמוציקע לאָפּעס זיך צורירן צו מיין נשמה, — מיך ניט לאָזן דאַוונען, לערנען, טאָן עבודת השם יתברך, — דאָן וועל איך קעמפן, דאָן וועל איך זיך ניט לאָזן.

און נאָך אַ זאַך האָט הרב שוסטערמאַן געזאָגט:

— מיר וועלן ניט נאָר אליין דאַוונען, נאָר זען, אַז אנדערע זאָלן דאַוונען און לערנען. וואָרים, אַ איד איז ניט יוצא וועג ער דאַוונט אַליין, לערנט אַליין, און לאָזט אַנדערע איבער צו אַ הפקר־לעבן.

און אזוי האָט טאַקע „בן משה ידבר" געטאָן.

טראָץ דעם פּאַרבאָט, טראָץ דעם טויט־שטראָף מיט וואָס דאָס האָט געשמעקט, האָט „בן משה ידבר" אָרגאניזירט אַ מנין אין לאַגער און אידן האָבן דאָרט געדאַוונט.

מערקווירדיקע געשיכטעס האָבן מיר אידן פון קאשעדאַנער לאגער דערציילט: „בן משה ידבר" האָט געפּועלט ביים דייטשן מייסטער, אַז אים זאָל מען שבת לאָזן אין לאַגער, ער איז ניט געגאנגען צו דער ארבעט. ער איז געווען באַקאַנט אַלס דער „ראבינער" פון קאָשעדאָרער לאַגער.

ער האָט זיך דערמיט ניט באַנוגנט.

טראָץ די שווערע באדינגונגען, האָט ער געפּראָווט שלש־סעודות'ן יעדן שבת, געזאָגט תורה פאַר אידן, געהאַלטן פאַר זיי וואונדערלעכע דרשות, דערהויבן זייער גייסט, געהיילט זייערע נשמה־וואונדן.

נאָך מערקווירדיקער ווי אַלץ, איז די מעשה ווי אַזוי הרב שוסטער־מאן האָט געפונען אַ ספר תורה פאַר זיין מנין.

אינם לאַגער איז ניט געווען קיין ספר תורה.

די ספרי תורות פון שטעטל זיינען געווָארן פאַרברענט פון די נאַציס, ימח שמם.

איין ספר תורה — האָט אייגער פון די ליטווינער גויים דערציילט — געפינט זיך ביי אים אין הויז, ער האָט זי באַהאַלטן.

וועז הרב שוסטערמאַן האָט זיך דערוואוסט וועגן דעם גוי, אַז דער פּויער האָט באַהאַלטן אַ ספר תורה, האָט ער באַשלאָסן דעם ספר תורה צוריקבאַקומען פאַר זיין לאַגער.

אַ סך פריינט האָבן אים אָפּגערעדט דערפון, מען האָט אים געזאָגט: אין אַזא צייט וועט מען יוצא זיין וועז מען וועט לייענען פון אַ געווייניגער חומש. מען קאָן זיך באַגיין אָן אַ ספר תורה.

— עס שמעקט מיט דער גרעסטער סכנה, רבי, — האָט מען אים געוואָרנט — אַ ספר תורה קאָן מען ניט אַזוי לייכט פאַרשטעקן, ווי מען באַהאַלטן אַ חומש'ל. לאָזט דאָרט די ספר תורה. מיר וועלן לייענען פון א חומש.

אָבער פאַר הרב שוסטערמאַן איז דאָס ניט געווען קיין תירוץ.

— מען קאָן ניט לאָזן ביים פּויער ליגן אַ ספר תורה.

ווי קאָן ער יוצא זיין און לייענען פון אַ געדרוקטן חומש'ל?

ער איז אַרומגעגאַנגען אין לאַגער, צוזאַמענגענומען עטליכע מאַרק פון אידן, וואָס האָבן עס געהאַלטן באַהאַלטן, כדי אויסצולייזן די ספר תורה פון פּויער.

איז ער אַוועק צום פּויער און ביי אים אויסגעלייזט די ספר תורה, און עס אַריינגעבראַכט אין לאַגער מיט פּאַראַד.

אָלע אידן פון לאגער האָבן געוואוסט פון די שלוש־סעודות'ן און מניגים וואָס ר' גבריאל שוסטערמאַן פירט אָן אין זיין לאַגער.

מאַכט זיך אָבער אַז צווּיי אידן פון לאַגער זיינען אַנטלאָפן צו די פּאַרטיזאַנער, „געסטאַפּאָ" איז געקומען קאָנטראָלירן דעם לאַגער, און אַלס משכון, פאַר די אידן האָט מען מיטגענומען אין „געסטאַפּאָ דעם „ראַבינער" פון לאַגער.

פּירנדיק הרב שוסטערמאַן אין „געסטאַפּאָ" איז ער מערדערליך

צושלאָגן געוואָרן; זיינער קליידער אויף זיין קערפּער זיינען פון נאַגייקעס צוריסן געוואָרן.

זיינע ציצית האָבן זיך נאָכגעשלעפּט, האָבן זיך די מערדער איז־דעקעוועט: זיי האָבן די ציצית אַרומגעוויקלט אַרום זיינע פּאַרבלוטיקטע פּיס און זיי געריסן, מיטשלעפּנדיק שטיקער פלייש. דערביי האָבן די מערדער אויסגערופן: „זאָל דיר דיין ג־ט העלפן;".

„בן משה ידבר" האָט זיי גלייכגילטיק געענטפערט: „וועז ג־ט וויל ניט וועט איר מיר ניט שיסן".

און טאָקע על פּי נס איז ער ניט דערשאָסן געוואָרן גלייך, נאָר מ'האָט אים געבראַכט אויפן ניינטן פּאַרט, וואו עס האָבן זיך געפונען אויך די געכאַפּטע יונגעלייט גייענדיק צו די וועלדער.

די אידן וואָס האָבן זיך געפונען אויפן „ניינטן פּאַרט", זיינען באַשעפּטיקט געוואָרן צו פּאַרבערענען די אומגעבראַכטע אידן, זיי אַרויסנעמען פון די מאַסן־קברים און פּאַרברענען, כדי צו פּאַרווישן יעדן סליאַד פון זייער מענטשן־מאַרד.

מען האָט די אידן פון „ניינטן פּאַרט" „באַפוצט" ווי שקלאַפן אויף די פּיראַטן־שיף אין מיטלאַלטער: מיט קייטן אויף די פּיס . . .

ניט נאָר די אידן זיינען באשטימט געוואָרן פּאַר דער אַרבעט, אויך רוסישע מלחמה־געפאַנגענע האָבן געדאַרפט דערין העלפן זיי, צוזאַמען מיט די אידן, וואָס האָבן זיך געפונען אויפן „ניינטן פּאַרט", האָבן עס געדאַרפט דורכפירן דעם טייוולאַנישן נאַצי־פּלאַן — פּאַרברענען די מתים.

שפּעטער איז צוגעגרייט געוואָרן דער העלדישער אַנטלויף פון „ניינטן פּאַרט".

צווישן די אויפשטענדער איז אויך געווען דער מגיד „בן משה ידבר".

דעם דריטן יאנואַר, 1944, איז צו מיר געקומען פייוול מרגלית און מיר דערציילט, אז ער איז דאָ אין געטא, אַנטלאָפן פון „ניינטן פּאַרט"; מען דאַרף אים אויסבאהאַלטן ער זאָל ווייטער קענען גיין אין וואַלד.

וועז מען האָט דעם „מגיד" געבראַכט אין „אַנטלויזונגס־אַנשטאַלט" כדי ארומצעוואָשן זיין קערפּער, וואָס האָט פון זיך אַרויסגעגעבן דעם ריח פון

די געברענטע מענטשן־פלייש, אין דער צייט פון זיין „ארבעט" אויפן „ניינטן פאַרט", זיינען זיינע פיס נעבאַך געווען געפראָרן. ער האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין די וועלדער, געלעבט דאָרט אונטערן פרייען הימל אין די גרעסטע פרעסט אַנטלויפנדיק פון „ניינטן פאַרט" ביזן דערגרייכן די געטאָ.

דר. זאַכאַרין, דער כירורג פון געטאָ־קראַנקן־הויז, האָט פעסטגעשטעלט, אז זיין קריינק איז אַן ערנסטע. פון אַנטלויפן איז ניט געווען קיין רייד, מיר האָבן אים אויסבאַהאַלטן, קורירט, אָבער עס האָט ניט געהאָלפן.

כ"ב שבט, תש"ד, איז ער נפטר געווארן.

פאַר זיין פטירה האָט ער צו מיר געזאָגט: „וועז איך האָב געאַרבעט פאַר אידישקייט, האָבן מיר א סך אידן געזאָגט: "איר וועט זען, מען וועט אייך כאַפן און דאַן וועט מען אייך שיסן. אָבער די דייטשן האָבן מיר ניט געשאָסן, אַז ג־ט וויל — שיסן די דייטשן ניט. איך שטאַרב אויף אַ בעט נאַרמאַל... און קום צו קבר ישראל".

אַזוי איז אויסגעגאַנגען די נשמה פון „מגיד, „בן משה ידבר".

מען האָט אים מקבר געווען אויפן געטאָ בית־עולם, וואו אַ מצבה־ברעטל איז אויפגעשטעלט געווארן מיט דעם נוסח (ווי עס איז מיר אייניגעקריצט אין מיין זכרון):

פ. נ.

לוחם מלחמת ד' הרב ר' גבריאל שוסטערמאַן, „בן משה ידבר",

נפטר כ"ב שבט תש"ד,

תנצב"ה

זאָל זיין אָנדייַנק בלייבן הייליק;

קאפיטל ניינצן

ווי די אידן זיינען אַנטלאפן פון „ניינטן פארט" אין קאוונע

איך האָב שוין דערמאָנט אין קאַפּיטל זעכצן, ווי אזוי די דייטשן האָבן רעאַגירט וועגן זיי האָבן אָנגעהויבן דערשפּירן, אַז זיי פאַרלירן די מלחמה.

זיי זיינען באַהערשט געוואָרן פון אַ שרעקליכער פּאַניק. די „העלדן" וואָס האָבן ניט מורא געהאַט צו הרגענען טויזנטער און מיליאָנען, פאַר־גיסן ים־ען בלוט, זיינען באַפאַלן געוואָרן פון אַן אומגעווויינלעכן פּחד, וועגן עס איז געקומען צו זייער אייגענעם הינטישן לעבן. ווי הינט האָבן זיי געלעבט די גאַנצע צייט פון דער אָקופּאַציע, און ווי הינט, ווי ווילדע חיות, ווי היענעס האָבן זיי אָנגעהויבן ציטערן, וועגן זיי האָבן דערפילט, אַז דער טאָג פון חשבון דערנענטערט זיך.

זיי האָבן באַשלאָסן, ווי אַן ערשטע באַוואָרעניש קעגן דער אומ־פאַרמיידלעכער נקמה — אויסצורוטן דאָס לעצטע ביסל אידן, — די עדות פון זייער שרעקליכן פאַרברעכן.

מיט אַלע מינים קונצן האָבן זיי זיך געמיט צו פאַרווישן יעדן סלי־אָד פון זייער מענטשן־מאָרד; זייער אוממענטשלעכע פאַר־ניכטונג פון אומשולדיקע קרבנות — מענער, פרויען, קינדער, אַלט און יונג.

און ווי אונטערוועלטניקעס וועמען מען האָלט ביים כאַפּן, האָבן זיי געגומען נאָך מער הרג׳ענען, כדי עס זאָלן ניט בלייבן קיין עדות און קיין גואלי הדם פון די קרבנות.

* * *

בעת דאָס איז פאַרגעקומען האָבן די דייטשן געגומען פאַרווישן די שפורן פון די מאַסן־קברים פון די דערמאָרדעטע אידן סיי פון ליטע און סיי פון אויסלאַנד, וואָס האָבן זיך געפונען אויפן „ניינטן פּאָרט", דאָס

זיינען ניט קיין קברים. גיכער זיינען דאָס געווען ריזיקע גריבער, וואו מען האָט אַריינגעוואָרפן די פאַרפיניקטע און דערמאָרדעטע אידן. די דייטשע קינדער־מערדער — און זייערע ליטווישע אַרויסהעלפער — האָבן, פאַרשטייט זיך, ניט געוואָלט, אַז עס זאָלן בלייבן די ביינער פון די דער־מאָרדעטע. די ביינער וואָלטן געווען די עדות קעגן זיי.

דער באַפעל איז געווען אַז פון האַרבסט 1943 ביז פעברואַר 1944, דאַרפן אַלע שפורן פון מאָרד פאַרווישט ווערן; אַלע קרבנות מוזן ביים אויסגראָבן די ביינער פון די מאַסן־גריבער פאַרברענט ווערן אויף די שייטערהויפנס. ביי אָט דער אַרבעט איז געווען באַשעפטיקט אַ בריגאַדע פון 64 אידן, ניט נאָר די געטאָ אידן זיינען באַשטימט געוואָרן דערפאָר, אויך רוסישע מלחמה־געפאַנגענע האָבן זיך דערמיט פאַרנומען.

די אידן פון געטאָ, וואָס זיינען געכאַפט געוואָרן צו דער אַרבעט, זיינען געווען יונגעלייט אַנטלאָפענע פון געטאָ צו די פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער, און אונטערוועגנס זיינען זיי אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער ליטווישער פּאָליציי, וואָס האָבן זיי איבערגעגעבן צו דער געסטאַפּאָ.

די „בריגאַדע" האָבע עס געדאַרפט דורכפירן אָט די טייוולאָנישע אַרבעט, — פאַרברענן די מתים.

די געטאָ־אידן, וועלכע מען האָט אַזאַ אַרבעט שוין ניט געטרויט, וויל עס זיינען שוין געווען אידן וואָס זיינען אַנטלאָפן צו די פּאַרטיזאַנער. און די דייטשן האָבן געוואוסט, אַז אידן פאַרשטייען, אַז זיי קאָנען פון די באַציס דערוואַרטן בלויז דעם טויט. האָט מען די אידן פון געטאָ „באַפוצט" ווי שקלאַפן אויף די פיראַטן־שיפן אין מיטלאַלטער, מיט קייטן אויף די פיס.

אָבער האָט מען ליטע די קרבנות ניט פאַרברענט אין קרעמאַטאָריע. קיין קרעמאַטאָריעס האָבן די נאַציס אין ליטע ניט געבויט; דאָרט זיינען זיי ניט געווען אַזוי „מאָדערן" ווי אין פוילן.

די נאַציס פלעגן באַפעלן אויסצלייגן רייען מיט האָלץ, און אויף דעם געהילץ האָט מען דערנאָך אָוועקגעלייגט די מענטשן, זיי באַגאָסן מיט ברענן־שטאָף און דערנאָך אונטערגעצונדן.

רבונו של עולם! ווער קען באנעמען און ווער קען פאַרגעסן דאָס

דאָזיקע גיהנום־בילד! וועט קאָן עס אויסמעקן פון זיין זכרון די שוידער־סצענעס ווי אידישע קינדער און אַלטע לייט האָבן געברענט אויף הויפנס האַלץ.

דאָס אַלץ האָט זיך אָפּגעטאָן אין „ביינטן פּאָרט" וואו מען האָט אויך געהאַלטן פּאָרשפּאָרט די אידן ווי שקלאָפּן, מיט קייטן אויף די פּיס.

און אויך די דאָזיקע אימה׳דיקע אַרבעט איז דורך די דייטשן דורכ־געפירט געוואָרן אויף א סיסטעמאַטישן, אָרגאַניזירטן אופן. אויסגעפּלאַנט, אויסגערעכנט, סיסטעמאַטיזירט.

מען האָט די שקלאָפן — די אַרבעטער, וואָס זיינען באַשטימט גע־וואָרן פּאַר דער אַרבעט, איינגעטיילט אין עטליכע „קאָמאַנדעס". איין גרופּע האָט געדאַרפט צוגרייטן די האַלץ מיטן ברען־מאַטעריאַל; די צווייטע קאָמאַנדע האָט געדאַרפט ארויסנעמען די מתים פון די גריבער; די דריטע קאָמאַנדע האָט געדאַרפט פּאַרברענען.

דאָס פּאַרברענען די קרבנות איז פּאַרגעקומען אויפן זעלבן פּלאַץ אינם „ביינטן פּאָרט", וואו מען האָט פריער מיט אַ צייט די מענטשן געהאַט דערמאָרדעט.

עס איז אָבער געווען אַ ביסל אַנדערש:

פריער, ווען די נאַציס און זייערע ליטווישע חברים האָבן די מענטשן געהאַט גע׳הרג׳עט, האָבן זיי עס געטאָן אָפן לעיני השמש, אַז אַלע זאָלן עס זען.

זיי זיינען ביי זיך געווען תקיפ׳דיק, געווען זיכער, אַז זיי האָבן שוין זיי האָבן געוואונען די מלחמה, און אַז זיי וועלן קיינעם ניט דאַרפן אָפּ־געבן קיין חשבון פון דעם וואָס זיי האָבן אָפּגעטאָן.

ווען עס איז אָבער געקומען די צייט, אַז די נאַציס האָבן געמוען פילן, אַז אַלץ עקט זיך פּאַר זיי, האָבן זיי געמוען טאָן זייערע רציחות באַהאַלטענערהייט. זיי האָבן ניט געוואָלט האָבן קיין עדות פּאַר זייערע מעשים.

זיי האָבן געמוען פּאַרצאָמען דעם פּלאַץ, וואו די רציחה איז אָפּ־געטאָן געוואָרן, די דורכפירער האָבן זיי געבונדן אין קייטן, זיי האָבן אויס־געגראָבן, אַז דערנאָך וועלן זיי די, וואָס האָבן זיך דערביי מתעסק געווען, אויך פאַרניכטן. דערפאַר האָבן זיי קיינעם ניט ארויסגעלאָזט פון „ביינטן פּאָרט.

אין אָנהויב האָבן מיר אין געטאָ געזען די גרויסע שריפות אויפן באַרג ביינאַכט, ניט פאַרשטאַנען וואָס דאָרטן קומט פאָר. ביסלעכווייז איז מען אָבער דערגאנגען דעם „סוד".

* * *

מען קאָן זיך פאָרשטעלן וואָס עס האָט זיך אָפגעטאָן, וועז אידן, וואָס האָבן געאָרבעט דערביי האָבן גענומען דערקענען די קערפערס פון זייערע פרויען און קינדער.

איינער האָט דערקענט זיין פרוי, אַ צווייטער זיין קינד, אַ דריטער זיין טאַטן, אַ פערטער זיין געליבטע כלה, אַ פינפטער — אַ חבר. יעדערער האָט אימיצן פון זיין משפחה אָדער חברים דערקענט.

וועד קאָן געפינען וועדטער צו שילדערן וואָס די אידן האָבן דורכגעלעבט ביים פאַרברענען די מתים. (ווי פינקע קראַקינאָווסקי, איינער פון די לעבנגעבליבענע פון דער „בריגאָדע", האָט מיר וועגן דעם דערציילט נאָך דער באַפרייאונג).

אַזוינס האָט נאָך די וועלט ניט געזעען.

מענטשן זיינען אַזוי דערשלאָגן און שפל׳דיק געוואָרן אַז זיי האָבן געמומען אַרויסווייזן עקל צו זיך אַליין. און דאָ זיינען זייערע פיס געווען געבונדן אין קייטן. זיי האָבן גאָרנישט געקאָנט טאָן, אָפילו וועז זיי וואָלטן עס געוואָלט.

* * *

אָבער, מערקווירדיק, גראָד דער ביטערער געפיל פון אָט דעם עקל צום לעבן איז גיך פאַרשוואונדן פון די הערצער פון די אומגליקלעכע.

אַ נייַ געפיל איז געבוירן געוואָרן ביי זיי, פונקט אַ היפוכ׳דיקס — צו טראַכטן וועגן דעם ווי אַזוי אַרויסצוראַטעווען זיך פון דעם גיהינום און אָנהויבן פון דאָס נייַ לעבן. אַרויסראַטעווען זיך און בלייבן מאָנעדיקע עדות פאַרן פאַרגאַסענעם בלוט פון זייער פאָלק.

אָלע פון זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז זייערע טעג זיינען געציילט. אויב די נאַציס ווילן ניט, אז עס זאָל בלייבן די טויטע קערפערס פון די קרבנות, ווילן זיי אודאי און אואדי ניט, עס זאָלן בלייבן לעבעדיקע עדות.

אין די לאגערס און געטאָס האָבן מיר אַלע נאָך געגלויבט, אַז די גרויסע וועלט וויס גאָרניט וועגן די רציחות איבער אונז. מיר זיינען געווען זיכער, אַז אויב אימיצער פון אונז וועט זיך ראטעווען און קאָנען דערציילן דער גרויסער וועלט וואָס עס איז פאָרגעקומען, איז גאָר קיין פראגע ניט, אַז די דייטשן, דאָס פאָלק פון קינדער־מערדער, וועלן מוזן אָפגעבן א חשבון פאָר זייערע רציחות און בעסטיאַלישע פיניקונגען.

דער דאָזיקער גלויבן האָט אונז געגעבן כוח און חיות צו האָפן און צו לעבן.

די אידן, וועלכע זיינען געצוואונגען געווען צו דער דאָזיקער שרעק־לעכער טויטן־אַרבעט, האָבן דעריבער געמוען טראַכטן, ווי אַזוי זיך אַרויסצוראטעווען און אַנטלויפן פון גיהנום.

אויפן ערשטן מאָמענט קאָן די גאַנצע מעשה אויסזען אויסטערליש, ווילד: — ווי אַזוי קאָנען עס מענטשן, געבונדן אין קייטן, אַנטלויפן? — די גרויסע פארצווייפלונג אָבער, דאָס באַוואוסטזיין, אַז לעבעדיק וועלן די רוצחים קיינעם ניט איבערלאָזן, און דערצו נאָך דער הייליקער ווילן זיך צו באַפרייען, כדי צו דערציילן דער וועלט וואָס די עמלקים האָבן מיט אונז געטאָן, — האָט אַנגעצונדן דעם כוח און דעם ווילן פאָר נסים, פאָר גרויסע וואונדער.

און אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן אין דעם „גיינטן פאָרט", ביי די מתים־פאָרברענער, די באוועגונג צו אַנטלויפן — אייגס פון די הערליכסטע קאַפיטלען אין דער ווידערשטאַנד־געשיכטע פון קאָוונער אידן.

נאָך ביז היינט איז מיר אוממעגליך צו פאָרשטיין ווי אַזוי עס איז געקומען דערצו.

* * *

עס האָבן זיך אָנגעהויבן באַראַטונגען. אין קייטן געקאָוועטע מענטשן האָבן געמוען טראכטן ווי אַזוי צו אַנטלויפן, נאָך אויסטערלישער: ווי אַזוי צו אַרגאַניזירן דאָס אַנטלויפן פון „גיינטן פאָרט".

וועג דער באַשלוס איז אָנגענומען געוואָרן, האָט מען געמוען טראַכטן וועגן די טעכנישע מעגלעכקייטן אים דורכצופירן טעכניש.

די ערשטע זאַרג פאַר אַזאַ דורכפירונג איז געווען: וואו נעמט מען אַ געניטן שלאָסער? צום גליק האָט מען געפונען און דאָס איז געווען פינקע קראקינאָווסקי.

פינקע האָט זיך אָנגעכאַפט מיט באַגייסטערונג אין דער אידייע און איז גרייט געווען פאַר דער אָנגעשטרענגטער אַרבעט דאָס דורכצופירן: איבער האַקן די קייטן פון די פיס און דורכשניידן די גראַטעס.

אָבער עס רעדט זיך נאָר אַזוי: ווי אַזוי דורזעגן גראַטעס, דורכשניידן קייטן, וואָס מענטשן טראָגן אויף די פיס. וואו נעמט מען מכשירים דערצו? פאַר די מענטשן אין „ניינטן פאַרט" איז דאָס ממש געווען קריעת ים סוף. און מען האָט זיך אָבער געזומען דורכפירן די דאָזיקע פאַנטאַסטישע פלענער.

צווישן דער „בריגאַדע" האָט זיך אויך געפונען אַ אידישער מעדיקער דר. פאַרטנאָי, וואָס איז צוליב עפעס א נאצי־„עבירה" געבראַכט געוואָרן צו דער אַרבעט אויפן „ניינטן פאַרט" אלס דאָקטאָר אין דער „בריגאַדע".

פינקע קראקינאָווסקי, לויטן פאַך אַ שלאָסער, וואָס האָט אויך געאַרבעט אין דער „בריגאַדע" אין „ניינטן פאַרט", איז געווען פון די אָנפירער פון דער גרופּע און האָט זיך געמאַכט אַ געוויסע צייט קראַנק, כדי דער אידישער דאָקטאָר זאָל אים באַפרייען פון דער אַרבעט, ער זאָל קענען בלייבן אין זיין צעל־קאַמער. דער דאָזיקער פינקע האָט געזומען צוגרייטן אינסטרומענטן, שליסלען און אַנדערע מכשירים. וואָס ער האָט אליין געשאַפן פון טאַשן־מעסערלעך וואָס מען האָט געפונען אין די בגדים פון די הרוגים, כדי די אין קייטן געקאָוועטע שקלאַפן פונם „ניינטן פאַרט" זאָלן קאָנען אָנטלויפן און זיך ראַטעווען.

דער עיקר ארבעט, האָט פינקע געוואוסט, וועט זיין דורכצוזעצן די אייזערנע שטאַנגען פון זיין קאַמער און אויסבויערן אַ לאָך אין דעם דעק פון דער אייזערנער טיר, וואָס האָט געפירט צום טונעל.

פינקע האָט זיך אַ נעם געטאָן צו דער דאָזיקער וויכטיקסטער פון אַלע ארבעטן מיט מסירת נפש און אויסערגעווינלעכער אויסגערעכנטקייט.

און געמאַכט האָט עס פּינקע אַזוי, אז די דייטשן זאָלן האָבן וואָס ווייניקער חשדים און זאָלן ניט באַמערקן וואָס די אידן טוען און צו וואָס זיי גרייטן זיך.

די קלענסטע אומפּאַרזיכטיקייט האָט דאָ געמיינט פּראָסט און פּשוט: באַלדיקער טויט פּאַר דער גאַנצער „בריגאַדע".

עס וואָלט געווען ניט בלויז געמיינט דער סוף פון די אַלע שקלאַפן־אַרבעטער. דאָס אַליין האָט זיי ניט אַזוי שטאַרק געאַרט.

ווייל וועמען פון די לאגער אידן האָט באמת געאַרט זיין אייגן לעבן?

דאָס פּאַר וואָס זיי האָבן זיך אַמשטאַרקסטן געשראָקן, איז געווען, אַז זייער פּלאַן זאָל חס ושלום ניט אויפגעדעקט ווערן. אויב מען וועט זיי כאַפּן וועלן זיי פּאַר דער וועלט ניט קאָנען דערציילן וועגן די רציחות פון די נאַציס. אַפילו פּאַר דער כראָניק וועט עס פּאַרלאָרן גיין. די געשיכטע וועט דערפון ניט וויסן.

כדי צו זיין פּאַרזיכטיק אויף דאָס אויסערסטע, האָט פּינקע קודם כל אָפּגעזאגט די שרויפן ביים ברעג פון אַן אייזערנעם שטאַנג פון זיין קאַמער. דעם שטאַנג גופא האָט ער דערווייל געלאָזט הענגען. אַזוי אַז קיינער פון די וועכטערס זאָל גאָרניט באַמערקן. יאָ, דער פּלאַן אָט דאָס אַלץ דורכצופירן איז גאָרניט געווען אַזוי פּשוט.

שוין נאָכדעם אפילו, ווי מען וואָלט געהאַט דורכגעבראָכן דעם שטאַנג, און געעפנט די טירן פון אַלע קאַמערן, וואו די אידן האָבן זיך געפונען, וואָלט מען נאָך ניט געווען פריי.

ווייל נאָכדעם ערשט איז געקומען דער קאָרידאָר. און נאָכן קאָרידאָר אַן אייזערנע וואַנט, וועלכע מען האָט אויך געדאַרפט דורכבויערן, כדי ארויסצוקומען אויף יענער זייט פּאַרט.

און ווען מען וואָלט שוין געהאַלטן ביים ארויסקומען אויף דער אַנדערער זייט פּאַרט דורך דער אייזערנער וואַנט, וואָלט מען געדאַרפט צוקומען צום באַרג, און אַרום און אַרום, טאָר מען אויף קיין איין רגע ניט פּאַרגעסן — איז געשטאַנען די וואַך פון די דייטשע רוצחים.

אַז די וועכטער און אויפזעער וועלן אין יענער נאַכט זיין בגילופּינ־

דיק און פאַרגעסן אין זיי אָביסל, דאָן וועט זיין דער בעסטער מאָמענט צו אָנטלויפן.

די אָנפירערס פון דער „בריגאדע" האָבן זיך באמיט די גאנצע צייט זיך צו וויזן פאַר די געשטאַפּאָ אויפזעער פאַר גוטע אַרבעטער, כדי די וואָך זאָל זען, אז זיי טוען זייער אַרבעט פינקטליך און ראַיעל.

צוליב קריסטמעס האָבן זיי פאַרענדיקט זייער אַרבעט פריער ווי אַלע טאָג און אויך באַקומען זייער יום־טוב׳דיקע ראציע פון שנאַפּס, ציגאַרעטן און אַנדערע זאַכן.

די אָנפירער פון דער „בריגאַדע" האָבן געמאָלדן די אַלע מענטשן זייער צוגעגרייטן פּלאַן צו אָנטלויפן און דאָס דאַרף זיין היינטיקע נאַכט.

אין אָט דעם אָוונט איז פאַרגעקומען אַ שמחה לכבוד קריסטמעס די אָנ־פירער האָבן שוין געזעען, אז די שנאַפּס וואָס די אידן האָבן באַקומען זאָלן אויסטרינקען די וועכטער.

די וועכטער זיינען אָוועק שכור׳לעך פון דער שמחה און אַלע אידן האָבן זיך געלייגט שלאָפן (כלומרשט) אויף זייערע נאָרעס אין זייער אָנ־טוענץ און געוואַרט אויף דעם מאָמענט ...

די אָנפירער פון דער „בריגאַדע" האָבן געגעבן זייער באַפעל שטילער־הייט צו אָנטלויפן. יעדערער האָט געגומען די שיך אין די הענט און זיך געגומען אַרויסשאַרן פון קאַמער. מען איז געגאנגען גרופּנווייז צו דער אויסגעבויערטער ארויסגאַנגלאָך פונם טונעל. פאר דער שיין פון אַ שטיקל ליכט איז מען געגאנגען זייער פאַרזיכטיק.

די נאַכט איז געווען אַ ליכטיקע, אַ ווייסע און די גאַנצע וועלט האָט אויסגעזען ווי אַייגעטונקען אין שנייאיקער קלאָרקייט.

אַלץ אַרום האָט געלויכטן וויים און דער פראָסט איז געווען אין לשער. בכדי צו פארשטעלן זייערע סילועטן אויפן שניי, די וועכטער זאָלן זיי ניט באַמערקן האָבן צוויי מענטשן פאַראויסגעטראָגן אַן אָנגעצויגענעם ליילעך, כדי די שניי־וויסקייט זייערע זאָל זיי פארשטעלן און זיך אויסמישן מיט דעם שניי... און דעם בארג זיינען זיי אריבער מיט צוגעגרייטע שטריק־לייטער, וואָס איז געמאַכט געוואַרן פון האָנטיכער.

און פלוצלונג דער גרויסער נס.

ג־ט האָט געהאָלפן.

אַלע זיינען אַנטלאָפן.

מען איז דורכגעגאַנגען.

מען איז פריי . . .

קיינער אין דער וועלט, אָחוץ די וואָס האָבן דורכגעמאַכט אַ נאָצישן לאַגער, און איבערהויפט די ארבעט פון ברענען די מתים, אויפן „ניינטן פאַרט", קאָן ניט פאַרשטיין דעם טעם פון זיין אַ פרייער מענטש.

און עס איז געווען אמת! מען איז געווען פריי!

לעבעדיקע פון די אַנטלאָפענע פון „פאַרט" קאָנען אייך דערציילן וועגן דעם טעם פון יענעם מאָמענט.

בערל גימפל (ער איז פון די אייגציקע געראַטעוועטע פון די אנטלאָפענע פון פאַרט וואָס געפינט זיך איצט אין מאָנטרעאָל), קאָן אויך דערציילן, וועגן דעם טעם פון יענעם מאָמענט.

אַלע האָבן לייכטער אָפגעאָטעמט! — דאָס גרויסע גליק אָבער האָט געדויערט בלויז אַ קורצע רגע.

גלייך ווי די אַנטלאָפענע האָבן באַמערקט די תפיסה־וועגט הינטער זיך. די בערג ווייט פון זיי האָבן זיי זיך געשטעלט די פראַגע: נו, און וואָס וועט איצטער זיין?

די באַפרייטע האָבן פאַרשטאַנען, אַז זייער איצטיקע פרייקייט איז אפשר ניט מער ווי אַן אילוזיע! ווי קאָן מען זיין פריי? ביידע קאָנען ניט זיין פריי — די הענקער און די קרבנות.

גלייך וועט מען וועט זיך אַרומזען אַז די אידן זיינען אַנטלאָפן און מען וועט זיי נעמען זוכן. און אידן האָבן געוואוסט, אַז זוכן קאָנען די דייטשע רוצחים.

איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן, אַז ניט אַלע זאָלן גיין צוזאַמען. נאָר אין קליינע גרופּעס און אין פאַרשיידענע ריכטונגען. אַ טייל זיינען טאַקע דערגאַנגען צו דער גטאָ און האָבן זיך אַריינגעגנבעט אין גטאָ.

די איבעריקע האָבן זיך צעשפּרייט אין די וועלדער אַרום קאָוונע.

עס האָט לאַנג ניט געדויערט, ביז די רוצחים האָבן זיך געכאַפּט, אַז אַלע אידן, צוזאַמען מיט די רוסן, זיינען אַנטלאָפן פון „נייַנטן פּאָרט".

וואָס פאַר אַ פּאַניק דאָס האָט אַרויסגערופן ביי דער געסטאַפּאָ קאָן מען זיך אויסמאָלן.

די געשטאַפּאָ איז ממש אריינגעפאַלן אין אַ משוגעת פון געיעג נאָך די אַנטלאָפענע.

אַ קליניקייט, די גרעסטע און וויכטיקסטע עדות פונם מאַסן־מאָרד קעגן אידן זיינען אַנטלאָפן.

דער געיעג נאָך זיי איז געווען אַ ווילדער ביז משוגעת. אַ סך פון די אַנטלאָפענע זיינען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די געשטאַפּאָ, וואו זיי זיינען אומגעקומען. נאָר די וואָס זיינען אַריין אין גטאָ, וואָס האָבן זיך דאָרטן אויסבאַהאַלטן זיינען שפּעטער אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער מיט געווער אין די הענט, כדי נקמה צו נעמן.

* * *

אין גטאָ האָט מען זיך גלייך דערוואוסט וואָס עס איז געשען.

פּלוצלונג איז צו מיר צוגעקומען חיים יעלין, פון דער אונטערערדישע באוועגונג און מיך געבעטן אוועקגיין מיט אים אין אַ זייט:

— רבי, איך מוז מיט אייך גלייך רעדן. איר ווייסט וועגן דעם אַנטלויפן פון „נייַנטן פּאָרט"? — איך ווייס, — וואָס טוט מען?

— כ'פּאָרשטיי ניט — אַ צאָל פון זיי איז פּאָראן אין גטאָ.

איך האָב פּאָרשטאַנען וואָס דאָס מיינט. — איך בין געווען ממונה איבער דעם אַזוי־גערופענעם „אַנטלויזונגס־אַנשטאַלט" פון דער באָד. מען האָט געדאַרפט גלייך נעמען די אידן אין באָד זיי אַרומוואָשן, כדי דער ריח פון די מתים, ביי וועלכע זיי האָבן געאַרבעט זאָל „פאַרשווינדן". — מען דאַרף אויך פאַרברענען די קליידער. אויב ניט, וועלן די דייטשן קומען מיט שפּירהינט און דאָן זיינען מיר אַלע פאַרלאָרן.

עס איז געווען אַ געוואָגטע זאַך דאָס צו טאָן, עס האָט געשמעקט מיט לעבנס־סכנה. חיים האָט צו מיר געזאָגט:

— רבי, ווייסט איר מיט וואָס דאָס שמעקט? — איך ווייס. מיך אַרט ניט, אומקומען ביים ראַטעווען אידן, אַרט מיר ניט.

איך האָב גלייך אין מיטן נאַכט אונטערגעהייצט די באָד. (איך האָב די אַרבעט אליין געטאָן, כדי מען זאָל ניט וויסן), אלץ איז דערלויבט געוואָרן. די אַנטלאָפענען אידן פון „ניינטן פאָרט" האָבן זיך אַרומגעוואַשן און אַנגעטאָן נייע קליידער. אויך דער רוסישער אָפיצער האָט דאָס אייגענע געטאָן.

די געשטאַפֿאָ האָט פון דאָסניי אַרגאַניזירט אַ נייע „בריגאַדע" געכאָפט אידן פון געטאָ און פון די אַרומיקע לאַגערן וואָס האָבן פאַרענדיקט די אַרבעט ביים פאַרברענען די הרוגים. די מענטשן האָט מען שוין געהאַלטן אונטער זייער אַ שטרענגער „שמירה". נאָכן פאַרברענען די טויטער האָט מען זיי אויך פאַרברענט.

אַ סך פון די אַנטלאָפענע זיינען געבליבן לעבן צווישן די פאַרטיזאַנער נאָך זייערע העלדישע קאַמפן. פּינע קראַקינאָווסקי איז טאַקע דאָ וווייטער. ער לעבט אין קאָוונע. עס זיינען געבליבן בערל גימפל (איצט אין מאַנטרעאָל, קאַנאַדע), מיכאל געלבטרונק, גיטליץ און אַנדערע.

נאָך דער באַפרייאונג, האָב איך פּינקע געטראָפן אין קאָוונע און מיר האָבן פיל גערעדט וועגן דער מעשה פון דעם העלדישן אַנטלויפן פונם „ניינטן פאָרט". מיר זיינען אויך געגאַנגען, אַ גאַנצע גרופּע אויפן ניינטן פאָרט, וואו פּינקע און גימפל האָבן אונז געוויזן ווי אַזוי זיי האָבן אַלץ דורכגעפירט.

עס איז געווען איינס פון די העלדישסטע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון די אידן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע.

עס איז כדאי, אַז אידן זאָלן וויסן ניט נאָר די מעשה נורא פון דעם אומקום פון אונזערע ברידער און שוועסטער, נאָר אויך די געשיכטע פון די העלדישע קאַמפן אין די געטאָס — די מעשה פונם „ניינטן פאָרט".

קאפיטל צוואנציק

די פּטירה פון קאונער רב הגאון רבי אברהם דובער שפּירא זצ"ל

איך האָב שוין פריער דערמאָנט דעם קאָונער רב, הגאון רבי אברהם דובער שאַפּיראָ זצ"ל, וועלכער איז נפטר געוואָרן אין קאָונער געטאָ.

עס איז כדאי זיך אַביסל ליינגער אָפּשטעלן אויף דער לעצטער צייט פון זיין לעבן און דער פּטירה, פון דעם דאָזיקן וויירדיקן און באַליבטן קאָונער רב. ער האָט פאַרבראַכט זיינע לעצטע טעג אין געטאָ, און ביים סוף פון זיין גרויסן לעבן, נעבאָך געזעגן דעם אָנהויב און סוף פון חורבן ליטע

דער דאָזיקער גאון איז געווען איינער פון די גרויסע פערזענליכקייטן וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פאַרמאָגט. זיין ביאָגראַפיע איז אין קורצן ווי פאָלגט:

געבוירן מוצאי יום כפור תרל"א, אין קאָברין ביי זיין פאָטער הגאון רבי זלמן סנדר ז"ל, רב און ראש הישיבה אין מאַלטש, לעבן בריסק. אין זיין יוגנט האָט ער געלערנט אין וואָלאָזשינער ישיבה, און געווען באַ־ רימט אַלס „קאָברינער עלוי" און געהערט צו די ערשטע חובבי ציון. ער האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון מינסקער רב, הגאון רבי ירוחם לייב פערלמאַן זצ"ל, צו 25 יאָר ווערט ער רב אין סמאָלאָוויטש לעבן מינסק.

אין תרע"ג, איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס הויפט רב פון קאָוונע. ער איז אויך געווען פאָרזיצער פון אגודת הרבנים פון ליטע. ביי זיין לעבן, האָט ער געדרוקט זיינע ספרים: „דבר אברהם" אין צוויי חלקים, „טהרת המשפחה", איצט איז ארויס אין אמעריקע „דבר אברהם" — „דריטער חלק" — און „דבר אברהם" — „חלק דרוש".

איך האָב שוין אין די פריערדיקע קאַפּיטלעך דערציילט ווי גרויס

עס זיינען געווען די דייטשע רדיפות גלייך נאָך דעם ווי די נאַצי־ארמייען האָבן באַזעצט קאָוונע. די יסורים, וואָס אידן האָבן זיך אָנגעליטן, די פיזישע און מאָראַלישע פיניקונגען וועלכע זיי האָבן דורכגעמאַכט, קאָן מען בשום אופן ניט שילדערן. און וויפיל איך זאָל ניט האָבן דערציילט ביז איצט, איז עס אָ טראָפן אין ים פון די דאָזיקע אומפאָרגלייכלעכע יסורים פון אידישער ליטע.

אָבער מער פון אַלעמען האָט געליטן דער גייסטיקער מנהיג פון קאָוונע. אויסער דעם וואָס ער האָט פערזענלעך געליטן, האָט ער געטראָגן אויף זיך און מיטגעווייטיקט מיט די ליידן און יסורים פון אַלע קאָוונער אידן. ער האָט מיטגעליטן מיט אלע אידן מיט זיין עדה, ווי אָ טאַטע ליידט מיט, מיט זיינע אייגענע קינדער. און אָ טאַטנס יסורים איבער דעם פיין פון זיינע קינדער זיינען אמאָל גרעסער און שטאַרקער ווי די יסורים וואָס ער ליידט אַליין

ווי דער רב הכולל פון ליטע, האָט ער זיך געפילט פאַראַנטוואָרטליך פאַרן גאַנצן ליטווישן אידנטום, פאַר אַלץ וואָס געשעט מיט זיינע אידן. זיין גאונישער קאָפ האָט געזען אָ סך זאָכן קלאָרער ווי עס האָבן געזען אַנדערע. און דערפאַר האָט אויך זיין האַרץ מער געווייטיקט ווי דאָס האַרץ פון אַנדערע. וועלכע האָבן אין אַנהויב ניט געזען אַלצדינג אַזוי קלאָר ווי ער.

וען די געסטאַפּאָ האָט געגעבן אָ באַפעל דעם קאָוונער רב צו שאַפן אָן „עלטסטן־ראַט" — די אידישע פאַרטרעטערשאַפט פאַר די דייטשן, און צוזאַמענגערופן געוואָרן, אָן אסיפה פון בעלי־בתים פון שטאָט, ביים רב אין שטוב. דער צוזאַמענשטעל פון „עלטסטן־ראַט" איז אין זיין גרעסטער מערהייט באַשטאַנען פון ניט אַרטאָדאָקסישע אידן. אויף די טענות, פון אייגעם פון די פרומע אידן פאַר וואָס? האָט דער רב קורץ געענטפערט: „די זאך געהערט ניט צו פרומע אידן". .

חוץ די צרות פון כלל האָט דער קאָוונער רב, אויך געדאַרפט טיילן די פערזענליכע צרות פון אָ סך אידן.

אַזוי האָט ער געלעבט אונטער דער אָקופאַציע טאָג נאָך טאָג, שעה

נאָך שעה, מינוט נאָך מינוט... ער האָט זיך ממש געבאָדן אין אַ ים פון אידישע צרות און יסורים. . עס איז ממש געווען אַ רחמנות אים צו זען!

אַזוי ווי דער רב האָט באַקומען דעם באפעל, צוזאמענשטעלן דעם „עלטסטן־ראַט", האָבן אַ טייל אידן געמיינט על פּי טעות, אַז דער דאָזיקער „עלטסטן־ראַט" האָט עפּעס אַ מעגליכקייט צו העלפן אידן. איז אין דער ערשטער צייט, וואו נאָר מען האָט אַרעסטירט אַ איד, מען האָט פאַרשלעפּט אידן אין זיבעטן און ניינטן פּאָרט, איז מען געלאָפן צום רב, אז ער זאָל העלפן דעם איד אַרויסנעמען.

ניט נאָר פון קאָוונע אליין איז מען געקומען נאָך הילף צום רב. די ליטווישע מערדער האָבן געבראכט צו פירן דעם יאָנאָוועֿר רב, הרב רבי נחום ברוך גינזבורג הי״ד, מיט אַ כוונה, אַז דער קאָוונער רב זאָל שאָפן דעם געוויסן סכום געלט וואָס די מערדער האָבן באַשטימט פאַר יאָנאָוועֿר אידן ,וועלכע זיינען ניט געווען פאַרמעגליך צו צאָלן.

דער אויסזען נעבאָך פון דעם יאָנאָוועֿר רב איז געווען אַ מוראדיקער, זיין באָרד איז געווען אויסגעריסן דורך די רשעים. אויפן פּנים — סימנים פון מכות רצח.

אין דער ערשטער צייט האָבן אידן נאָך געגלויבט, אַז דייטשן וועלן האָבן דרך ארץ פאַר אַ רב.

זיי האָבן שנעל אַיינגעזען דעם טעות. אָבער דערווייל האָט דער קאָוונער רב נעבאָך פּערזענליך געליטן פון יעדער צרה...

ער האָט ניט געקאָנט העלפן. אָבער ער האָט מיטגעווויינט און מיט־געקרעכצט מיט יעדן איד באַזונדער.

דערביי איז דער קאָוונער רב אַליין געווען קראַנק. ער האָט אַ צייט לאַנג געליטן פון אַ קענסער אויפן מאָגן און מען האָט אים געהאָט אין דער שווייץ אָפּערירט. האָט ער פונדעסטוועגן ניט אין זינען געהאָט זיין אייגענע קראנקייט, זיינע פּערזענליכע, פּיזישע און קערפּערליכע יסורים. ער האָט געפּילט די ליידן פון יעדן אידן. און אפשר האָט ער איבער זיין זאָרג פאַר די ליידן פון כלל, פאַרגעסן זיינע אייגענע יסורים...

איך פּלעג צו אים אַלע טאָג אַריינקומען. איינמאָל וועֿן איך בין צו

אים אריינגעקומען, האָט ער מיר טאַקע געזאָגט: „די צרות פון כלל מאַכן מיר פאַרגעסן מיינע אייגענע יסורים...

ער האָט גערעדט מיט אַ שמייכל, פריינטליך, טראָצדעם וואָס ער איז געלעגן אין בעט, אין די גרעסטע וויטיקן...

אָבער איינמאָל אַריינקומענדיק גאַנץ־פרי צום רב, האָב איך אים געטראָפן זיצנדיק פאַרטיפט אין יורה דעה סימן קנ"ז, און אַרום אים איז דער גאַנצער טיש אָנגעלייגט מיט ספרים. זיין קערפער האָט געשוידערט, די רבי'צין האָט אים צוגעטראָגן וואַלעריאַן־טראָפנס. איך שטיי ווי צו־טומלט, איך וויס ניט וואָס דאָ האָט פאַסירט.

דער רב ווייזט מיר דעם רמב"ם פון קידוש השם און זאָגט מיר: „איך האָב אַזאָ שאלה איינמאָל אין מיין לעבן".

פון דער רביצין ווער איך געוואָר, אַז נעכטן 11 ביינאַכט, האָבן אים באַזוכט די פאָרשטייער פון „עלטסטן־ראַט" און איבערגעגעבן דעם רב, די גרויסע צרות וואָס לויערן אויפן געטאָ. יעדער גזירה וואָס די געשטאַפּאָ האָט פאַראָרדנט, אַז דער „עלטסטן־ראַט" זאָל מעלדן דער גאַנצער געטאָ פון קליין ביז גרויס צו קומען דינסטיק, ח' חשון (28 אָקטאָבער), אויף „דעמאָקראַטאָ־פּלאַץ". האָבנדיק די השערה אז דער אָפּעל באדייט גזרה פאַר די אידן — צי מעגן זיי דער „עלטסטן־ראַט" אַרויסהענגען די אָפּעל־מודעה וואָס די געשטאַפּאָ האָט זיי פאַראָרדנט?

דער רב האָט מיר געוויזן ענליכע פאַלן אין ספרים וועגן דער שאלה. (דעם ענטפער פון דער שאלה האָב איך שוין געדרוקט אין מיין ספר „דברי אפרים"), טראָץ דעם וואָס ער האָט געוואוסט, אַז דאָ איז פאַרבונדן דער גורל פון זיין לעבן. ווייל ניט איינמאָל האָט די געסטאַפּאָ געזוכט דעם רב אומצובריינגען, (און טאַקע ביי דער גרויסער „אקציע", בעת מען האָט אַרויסגעפירט די צען טויזנט אידן פון קאָוונער געטאָ צום „ניינטן פאָרט", האָבן די דייטשן־מערדער געוואָלט צונעמען אויך דעם רב. נאָר דורך אַ נס האָט זיך אַיינגעגעבן דעם רב צו ראטעוון פון זייערע הענט), האָט דער רב פונדעסטוועגן זיך געהאַלטן רואיק און זיך געגריבלט אין דער שאלה.

אַזוי ווי איך בין געווען אין טעגליכן קאָנטאַקט מיט די אידן אין

געטאָ, ביי דער שקלאָפן אַרבעט, פלעג איך אָפט איבערזאָגן דעם רב די שאלות, וואָס מען פלעגט מיר פרעגן און אויך אים דערציילן ווי אזוי איך האָב אין די ענינים גע׳פסקנט.

איינמאָל געדענק איך, בין איך צו אים געקומען און אים דערציילט וועגן דער פאָלגנדיקער שאלה: די אידן ביי דער צוואַנגס־אַרבעט פלעגן באקומען ביי זייער אַרבעט אַ ליטער זופּ. די זופּ פלעגט ווערן געקאָכט מיט כּערדן פלייש, האָבן אַ סך אידן ניט געוואָלט עסן די זופּ צוליב טרפות און דאָס האָט נאַטידליך אָפּגעשוואָכט זייער געזונט צושטאַנד.

וועז אידן זיינען געקומען צו מיר און האָבען מיר וועגן דעם דערציילט, האָב איך געפּסקנט אַז זיי מעגן עסן די זופּ.

דאָס איז פּקוח נפש, האָב איך געזאָגט. אמת דער פּקוח נפש קאָן ווערן ערנסט ערשט אביסל שפּעטער, דאָן וועט איר מוזן עסן און ניט האָבן וואָס צום עסן. איצט זיינט איר נאָך שטאַרק געזונ צו עסן, טאָ עסט איצט, ברענגט זיך ניט אום, באַגייט ניט קיין זעלבסטמאָרד.

איך האָב איבערדערציילט דעם רב מיין פּסק. און ער איז געווען זייער צופרידן דערפון. געווען נאָך ענליכע פראַגן.

וועגן דעם אַלעם האָט דער רב מיר געזאָגט:

„עס איז געקומען אַ צייט וועז מען דאַרף פאַרשטיין די הלכות אביסל טיפער. ספּעציעל וועז עס האָנדלט זיך אין ענינים פון פּקוח נפש״.

„פּקוח נפש איז דאָ אויף טריט און טריט, און איר ווייסט, ר׳ אפרים, אַז עס וואָלט ניט געווען קרום וועז איר שטעלט צוזאַמען אַ ספּר וועגן די אַלע פּקוח נפש דינים. עס איז וויכטיק, אַז עס זאָל בלייבן אַזאַ דאָקומענט. (איך האָב דאָן פאַרשריבן אַ טייל שאלות וואָס איך האָב געדרוקט אין מיין ספּר „דברי אפרים״, אין קונטרס עמק הבכא).

דער קאָוונער רב איז געווען זייער צופרידן דערפון וואָס איך האָב אין געטאָ געלערנט יעדן טאָג אַ בלאַט גמרא מיט אידן, וואָס איך האָב אָנגעפירט און געלערנט מיט דעם „תפארת בחורים״.

מען דאַרף אַריינגעבן אידן בטחון, נאָר „בטחון״, האָט ער מיר גע־זאָגט. דאָס איז וויכטיק ביז גאָר.

אינטערעסאַנט, אז שוין אויפן טויטן בעט האָט ער מיר געבעטן שרייבן זיין ספר „דבר אברהם", חלק שלישי, וואָס זיין זון, מר. לייב שפירא, האָט שוין אַרויסגעגעבן אין אַמעריקע.

אַלץ האָט ער אין זינען געהאַט ליגנדיק אין זיינע יסורים. ער האָט אפילו געשריבן מעמואַרן. און די מעמואַרן זיינע, וואָס זיינען געווען אויסער־געווייניליך אינטערעסאַנט — ספּעציעל דאָרטן וואו ער האָט געשילדערט די אידישע איבערלעבונגען אונטער די נאַציס — זיינען ליידער פאַרלאָרן געגאַנגען. אַ גרויסער שאָדן.

כדאי צו פאַרצייכענען א פאַר אינטערעסאַנטע באמערקונגען וואָס דער קאָוונער רב, האָט געמאכט בעת א שמועס, א פאַר וואָכן פאַר זיין פטירה.

איינמאָל ווען דער שרייבער פון די שורות האָט באזוכט דעם רב און טרעפנדיק דאָרט די חשוב'ע בעלי־בתים פון קאָוונע, ווי ר' לייב אינ־טעליגאַטער, ר' מרדכי יפה און נפתלי ווייַנטרויב און בשעת'ן שמועסן, האָט דער רב אַ זאָג געטאָן:

„איר ווייסט, מיינע ליבע קאָוונער בעלי־בתים, אַז איך דאַרף בעטן מחילה ביי קאָוונער אידן, ווייל זיי האָבן מיר געצאָלט לאנגע יאָרן שכירות און איך מיט מיינע מעשים האָב זיכער נישט געדאָקט דאָס וואָס די קאָוונער אידן זיינען ווערט געווען".

און נאָך אַ באַמערקונג האָט ער דאמאָלט געמאַכט — דאָס איז גע־ווען בעת אַ געשפּרעך ווענן ארץ ישראל.

ער האָט מיט אַ זיפץ אַ זאָג געטאָן:

„איך וואָלט כאָטש געוואָלט האָבן די זכיה, אז מיינע עצמות זאָלן רוען על אדמת ישראל".

זיין מוט און בטחון ביזן לעצטן מאָמענט פון זיין לעבן, זיינען אב־סאָלוט אומפאַרגלייכליך . . .

ביז כמעט זיין לעצטן מאָמענט האָט געאַרבעט זיין גאונישע קאָפּ און עס האָט געווייטיקט זיין האַרץ . . .

דעם לעצטן פרייטיק פון זיין לעבן געדענק איך, האָט ער מיט מיר גערעדט ווענן היתר עגונות. ער האָט מיר אויך געגעבן זיינע מיינונגען

וועגן דער עגונות פּראָגע, פּאַר דער צייט וועז די אידן פון גענאָ וועלן באַפּרייט ווערן...

שבת 3 אַזייגער אין דער פּרי, כ״ב אדר א׳ תש״ג, איז דער רב נפטר געוואָרן. זונטיק, כ״ג אדר איז פּאַרגעקומען די לויה. ווי ווייט דאָס אידישע קאָוונע האָט אים ליב געהאַט, קאָן מען זען דערפון, וואָס עס איז באַשלאָסן געוואָרן אייצואָרדענען אַ לויה. אַן עפּנטליכע לויה, האָט גע־שמעקט מיט סכנת נפשות, אָבער דער „עלטסטן־ראַט״ האָט אָפּיציעל באַ־שלאָסן די לויה דורצופירן טראָץ די געפּאָרן מיט וואָס דאָס האָט געשמעקט.

און די לויה איז געווען אַזוינס וואָס קיינער האָט זיך ניט פּאַרגעשטעלט. אלע רבנים און ישיבה בחורים וואָס האָבן זיך געפּונען אין געטאָ, האָבן באַשלאָסן אַז זיי אליין וועלן טראָגן דעם ארון. און די אַלע וועלכע האָבן זיך מתעסק געווען מיט דעם נפטר, זיינען געגאַנגען זיך טובל זיין מיט תשעה קבים מים שאובים. דאָס האָב איך אַיינגעאַרדנט אין באַד פון „אַנטלויזונגס־אַנשטאַלט״ פון געטאָ.

אין אַ פּראָסטיקן זונטיקדיקן פּרימאָרגן האָט זיך דאָס גאַנצע געטאָ, יונג און אַלט זיך צוזאַמענגעקליבן צו דער לויה. די געטאָ פּאָליציי האָט געהאַלטן מוסטערהאַפּטע אַרדענונג. קיין עפּנטליכע הספּדים אין גאָס האָט מען ניט געהאלטן. דאָס האָט דאָך געשמעקט מיט סכנות נפשות, בלויז אין שטוב האָט מען מספּיד געווען. די מספּידים זיינען געווען: דער שאַנצער רב, הרב שמוקלער ז״ל, קאָוונער מגיד, הרב חיים מאָסט, הי״ד.

שפּעטער צו שלשים, האָט מען אין פּועלי־צדק שול אויף אייראָגא־לער גאס געמאכט א הספּד, געריעדט האָבן הרב ר׳ חיים מאָסט, דער קאָוונער מגיד און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות.

אינטערעסאַנט, אַז אלע זיינען געקומען אַפּגעבן כבוד דעם רב. אָבער ניט איינער פון די מלווים האָט זיך געוואונטשן אַז: „הלואי האַלט איך שוין אַזוי ווייט ווי דער רב. ווי קום איך שוין צו קבר ישראל?״ . . .

ניט איינער האָט טאָקע געזאָגט, „דער רב איז אַ גרויסער צדיק. ער האָט אַ זכיה. ער קומט צו קבר ישראל״...

די קבורה איז טאָקע געווען הונדערט פּראָצענטיק לויטן דין, ווי עס

פאַסט פאַר אַ רבן של כל בני הגולה. און אויף זיין קבר איז אַוועקגעשטעלט אַ מצבה פון האַלץ, מיט די ווערטער:

„פ"נ מורנו ורבנו רשכבה"ג הרב ר' אברהם דובער כהנא שפירא בן הגאון האמיתי ר' זלמן סנדר הכהן זצ"ל. הכהן הגדול מאחיו שהיה רועה נאמן בקהלתנו קרוב לשלשים שנה. נפטר בשבי הגטו בש"ק, כ"ב אדר א', תש"ג. ת נ צ ב " ה".

אזוי איז געבראכט געוואָרן צו זיין אייביקע רו דער קאָוונער רב.

איך האָב דערציילט וועגן דער לויה, ווייל די געטאָ־אידן האָבן עס באטראַכט פאַר אַ נצחון קעגן דער דייטשער מאַכט. זיי האָבן עס אַדורכ־געפירט טראָצדעם וואָס אזוינע „מאַניפעסטאַציעס" זיינען פאַרבאָטן געווען.

די אידן, אָבער, האָבן זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן ממש כדי אָפּ־צוגעבן דעם לעצטן כבוד זייער באַליבטן רב און מורה דרך.

* * *

אָנהויב דעצעמבער, 1943, האָבן געשטאַפּאָ־לייט ארעסטירט די קאָוו־נער רביצין, רחל שפירא אינאיינעם מיט איר זון דר. נחמן שפירא מיט זיין פרוי און איינציקן זון און זיי אוועקגעפירט אויפן ניינטן פאָרט, זיי דער־שאָסן און דערנאָך פארברענט. די אידן וואָס האָבן זיך מתעסק געווען ביים פארברענען די טויטע, האָבן בלויז געראַטעוועט די ציין פון דר. נחמן שפירא.

קאפיטל איין און צוואנציק

די פארטיליקונג פון די אידישע קינדער

וואָס נעענטער די רוסישע אַרמייען האָבן זיך גערוקט צו ליטע, אַלץ ווילדער איז געוואָרן די רציחה פון די נאַציס. זיי האָבן געוואָלט אָפּ־ווישן דעם לעצטן אידן. און געווען צווישן זיי אַזעלכע וואָס האָבן געמיינט, אַז קיין איין איד וועט ניט איבערלעבן דעם נאַציזם. אויב ס'איז דאָך ניט געלונגען דאָס דורצופירן, אָפּצואוועישן דעם לעצטן שפור פון אידן אויפן

אייראָפּייאישן קאָנטינענט, איז עס ניט געווען זייער „שולד". זיי האָבן „געטאָן אַלץ", אויסגעקלערט אַלערליי רציחות און פּיניקונגען, אַלעמען אומצוברייגען.

אָבער מיר דוכט, אַז גרעסער ווי וועלכער ס'איז פּאַרברעכן, וואָס קאָן ניט און טאָר ניט פּאַרגעסן ווערן, — איז די אויסראָטונג פון אונזערע קינדערלעך.

די נאַציס האָבן אומגעבראַכט כמעט אַלע קינדער אונזערע.

אָזוינס האָט די וועלט קיינמאָל ניט געזען ביז די נאַציס זיינען געקומען צו דער מאַכט. לאָמיר האָפן, אַז זי וועט עס מער ניט זען.

* * *

אין דעם פינצטערן לעבן פון געטאָ וואו מענטשן זיינען אַרומגעאנגען ווי שאָטנס, אין שרעק און אין פחד פאַר טרויעריקן היינט און פאַרן טונקלען מאָרגן, ווי לעבעדיקע מתים. אין געטאָ האָט מען זיך טאַקע אזוי געוווינט: „מתים אויף אורלויב".

איין איינציקער ליכטיקער פונקט איז געווען: אונזערע קינדערלעך. שיין זיינען זיי געווען. זיי האָבן געשיינט ווי די ליכטיקע זונען. עס האָט אַרויסגעשטראַלט פון זייערע פנימלעך אַזוי פיל גוטסקייט, אַזוי פיל ליבשאַפט, אַז דאָס האָרץ פלעגט צוגיין פאַר פרייד און פאַר שרעק. — פון פרייד, וואָס מיר האָבן אַזאַ שיינעם יונגן דור, מיט זיין איבערגעבנקייט און בטחון, פאַר ג־ט און פאַר זיין פאָלק; פון שרעק, — ווייל אַ ציטער פלעגט אַדורכגיין שוין ביים בלויזן געדאַנק, טאָמער חס וחלילה, וועט דער נאַצישער מלאָך המות אויסשטרעקן אויף זיי זיינע טייוולאַנישע נעגל.

ווער קען זיך פאָרשטעלן די שמחה און די פרייד וואָס עס איז געווען אויסגעגאָסן אויף די פּנימלעך פון די אידישע קינדערלעך, ווען זיי פלעגן קומען צו מיר לערנען אין „תפארת בחורים" נאָך זייערע טעגליכע שקלאַפן־אַרבעט, זייערע פּנימער האָבן אויסגעדריקט בטחון און אמונה, זייערע יסורים און הונגער, זיינען אין דעם מאָמענט פאַרגעסן געווארן. ווי קען מען פאַרגעסן מנחם שערשעווסקי (דער זון פון ר' זיידל שערשעווסקי) פון וואוסי מאָס. אמעריקע, ווי דער צוועלף־יאָריקער אינגל פלעגט פאָרזאָגן דא־

גמרא מיט תוספות מיט זיין עלוי׳שן שכל און זיין גוטער הסברה? ווי קען מען פאַרגעסן דעם מעריב וועז די קינדערלעך פלעגן דאַוונען נאָכן לערנען? מיט וויפיל געבעט און התלהבות האָבן זיי מתפלל געווען פאַר ג־ט, פאַר זייערע געליבטענע פאַמיליעס און פאַרן כלל ישראל, זיי זאָלן ניצול ווערן פון גיהנום? וועד קען פאַרגעסן ווי זיי פלעגן זאָגן תהילים יעדער ביינאַכט און די טערערן האָבן זיך געקייקלט אויף זייערע פנימער. עס קלינגען נאָך אין מיינע אויערן די צאַרטע קינדערישע שטימען און די אומעטיקע מע־לאָדיע מיט די וועדטער „הצלני מרודפי כי אמצו ממני".

וועד קען פארגעסן די שמחה און די פייערליכקייט ביי דער דער־עפענונג פון זייער אייגענעם לאָקאַל פון „תפארת בחורים" אויף 8 קאָקלו, (וואָס זיי האָבן מיט זייערע הענט אליין געבויט). וועד עס איז ניט בייגעווען ביי דער דאָזיקער דערעפענונג, — דער, האָט קיין אמתע פרייד אויף זיין לעבן ניט געזען.

וועז קען פאַרגעסן זייערע שלש־סעודותן יעדן שבת מיט זייערע זמירות, אַ שמחת יום טוב, אַ שמחת תורה.

איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעסן אָט די קליינע אידישע קינדערלעך פון „חדר" אין „הלוית המת" קלויז. ווי זיי האָבן געזאָגט „מודה אני" און „קריאת שמע". פון די קליינינקע אברהמלעך, יצחקלאָך — וואָס פאַר אַ שמחה ס׳איז געווען אויסגעגאָסן אויף זייערע פנימלאך! קוקנדיק אויף זיי פלעגט מען פאַרגעסן וואו מען איז, און הויך. הויך, איבער דעם שטעכעדיקן דראָט פון געטאָ־טויער, פלעגט די נשמה זיך אריבערטראָגן אין אַן אַנדער וועלט, אַ וועלט פון שיינקייט און ריינקייט, פון אצילות און נשמה׳דיקייט, און וויפיל מוט, וויפיל האָפענונג פלעגט עס אונז, די דערוואַקסענע, צוגעבן.

יענעם טאָג, וועז די דאָזיקע גרויליקע מעשים האָבן זיך אָנגעפאַנגען וועל איך אייביק געדענקען.

אַלץ איז ביי די דייטשן געווען — „אַקציאָן" — מאָרד האָט געהאָט דעם נאָמען „אַקציאָן". „קינדער אקציאָן", „אַלטעלייט אַקציאָן".

דעם 26־טן מערץ, 1944, אין אָוונט, האָט די פּאָליציי דערהאלטן אַ באַ־פעל צו קומען צו דער דייטשער קאָמעדאַנטור אין זויבערע קליידער און געפוצ־

טע שטיוול, צו אַ לופט־אַלאַרם־אינספּעקציע. דעם 27־טן מערץ (ג׳ ניסן,תש״ד), זיינען די אידן אַרויס צו דער צוואַנגס־ארבעט אין שטאָט און די פּאָליציי איז אוועק צו דער אינספּעקציע, ווי צו אַ שפּיל.

אָבט אזייגער אינדערפרי, ווען די טאַטעס און מאַמעס זיינען אַרויס צו דער צוואנגס־ארבעט, פּאר די דייטשן, איז פּלוצלונג געוואָרן א טומל, אַ פּאַניק — די געטאָ איז אַרומגערינגלט, עס פּאָרן אַריין אין געטאָ צענליקער אויטאָבוסן. זייערע פענצטער זיינען געפּאַרבט ווייס, עס שטייגן פון זיי אַרויס דייטשע סאָלדאַטן מיט הינט און וויים־גוואַרדייער, אוק־ראַאינער (אַריבערלויפערס פון דער רויטער ארמיי צו די נאַצים) רוצחים, טייוולאַנים, משחיתים.

באַלד לאָזט זיך אַרויס איבער די גאַסן פון לאַגער אן אויטאָמאָביל מיט אַ הויך־הילכער און שרייט אַרויס מיט אַן אימה׳דיקער שטימע: אָבטונג! אָבטונג! ווער ניכט צו הויזע בלייבע, ווירד ערשאָסן!״ — די שטימע ווידערהאָלט זיך כסדר, די לופט ווערט אָנגעפילט מיט אימת מות.

די מערדער לויפן ווי ווילדע בעסטיעס איבער די הייזער, שלעפּן מיט געוואַלד די אידישע קינדערלעך, די מאַמעס לויפן נאָך, ווילדע גע־שרייען, (אָנדערע קינדער וואָס זיינען אַליין אין שטוב געבליבן) מיט דער גרעסטער אָכזריות שלייַדערט מען די קינדער אריין אין די אויטאָבוסן.

די אומגליקליכע מאַמע וויל אויך אַריינגיין, זי באקומט אָבער באַלד אַ זעץ איבערן קאָפּ מיט אַ ביקס, זי חלש׳ט, זי שטייט באַלד ווידער אויף, ווידער אַ געשרייַ, ווידער אַ זעץ איבערן קאָפּ.

עס הערן זיך אויך ווילדע אויסגעשרייען און אַ ווילד געלעכטער. אַ מאַמע איז פון זינען אַראָפּ.

אין די לעצטע מינוטן טוען די מאַמעס אַלץ אויסצובאַהאַלטן זייערע קינדערלאך וואו אייַנער קען: ווער עס האָט אַ צוגעגרייטע „מלינה״, ווער אין אַ שאפע, אין אַ קעלער, אין אַ גרוב.

אָבער דאָס פּראָבלעם איז געווען זייער אַ שווערער. די קאָמפּליקאַציעס ביים באַהאַלטן די קינדער זיינען פאַרשיידענע.

ערשטנס, קאָנען קינדער ווייַנען, שרייַען, — צווייטנס, ווי אַזוי קאָן

מען טראָגן קינדער איבער די גאַסן, אַז מען זאָל עס ניט באַמערקן. — דריטנס, וואו כאַפּט מען באַהעלטענישן אויף גיך.

אין „ענטלויזונגס־אַנשטאַלט" וואו איך האָב געאַרבעט, האָט זיך געפונען אַ באַהעלטעניש, עס גיט זיך אַיין אַנדערע מאַמעס צו ברענגען זייערע קינדערלאָך אין פאַרמאכטע זעקלאָך, און קאָשיקעס, און זיי דאָרטן באַהאַלטן.

אויך אין זעלבן בלאָק ווערן באַהאַלטן קינדערלעך אין „מלינה" פון די קליינע ווערקשאַטן, אויך אין קיך ביי קאָהאַנסקין. דער גאַנצער בלאָק „צע" (ווי עס האָט זיך געפונען אין געטאָ) ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ באַהעלטעניש פאַר קינדערלאָך.

אַלס זיכער מיטל אַז די קינדערלאָך זאָלן ניט אַרויסגעבן זיך דורכן וויינען אָדער שרייען, האָט מען זיי אַיינגעגעבן שלאָף־געטראַנק, כדי זיי זאָלן זיך ניט אויפכאַפן און וויינען בעת מען האָט זיי געפירט איבער די גאַסן, און ליגנדיק אויך אין „מלינה".

און ווען די אָרימע שפעלאָך זיינען שוין געווען פאַרזונקען אין אַ האָרטן שלאָף. און אפשר אין אַ שלאָף פול מיט די שענסטע קינדערשע חלומות וועגן א שיינער וועלט, האָט מען זיי אַריינגעלייגט אין קוישעלאָך און זעק, און זיי אריבערגעטראָגן אין באַהעלטענישן.

און אָט איז אַ מאַמע, וואָס וויל אויך באַהאַלטן אויף גיך איר אינגעלע, פון שרעק שרייט ער אָבער און מען דאַרף אים אויף גיך איינשלעפערן, זי מאַכט אים אַן אַיינשפריצונג, די הענט ציטערן ביי איר, זי ווייסט ניט געוויס וויפיל שלאָף געטראנק מען דאַרף אים געבן. דאָס קינד ווערט רואיק, שלאָפט איין, אָבער שוין אויף אייביק. אין שרעק און איילעניש האָט זי אים א צו גרויסע דאָזע פון שלאָפמיטל געגעבן.

און עס האָט געטראָפן, אַז אַ מאַמע האָט איר אינציק קינד אין בעט באהאלטן, פאַרדעקט אים קונציק מיט קישנס, און אַ גליק איז איר געשען: דער „אוקראַאינער" האָט קיין זאך ניט באמערקט און איז מיט לייַדיקן פון שטוב אַרויס. דער מאַמעס שמחה איז ניט צו באשרייבן; — איר קינד איז געראטעוועט. זי לויפט צום בעט. זי וויל איר געראטעוועט קינד אויף די הענט נעמען, אים קושן, אים האַלדזן, אָבער וואָס איז מיטן קינד? ער

באוועגט זיך דאָך גאָרניט. ער איז אונטער די קישנס דערשטיקט געוואָרן. די מאַמע האָט מיט די אייגענע הענט אַ סוף צו זיין לעבן געמאַכט.

אָט וויל דר. זלמן גרינבערג (איצט אין ישראל) ראַטעווען זיין צוויי יאָריק קינד, עמנואל, מאַכט אים אַן איינשפריצונג מיט אַ שלאָף־מיטל, און דאָס שלאָפנדיקע קינד האָט ער באַהאַלטן אין אַ פּאַס אויפן הויף און עס צוגעדעקט מיט שטייגער, וואו ער איז דורכגעשלאָפן דעם גאַנצן טאָג פון די זוכענישן.

די סצענעס וואָס האָבן זיך דאָן אָפּגעשפילט ווען מען האָט איבער די גאַסן פון לאַגער געכאַפּט קינדער, זיינען פּחדימדיק. אָט איז אַ מאַמע וואָס ראַנגלט זיך מיט די מערדער, זי לאָזט ניט ארויס איר קליין מיידעלע פון אירע הענט, און באקומט אַ קויל אין קאָפּ, די הענט לאָזן זיך פאַנאַנדער און זי פאַלט.

געוועזן מוטערס וואָס האָבן זיך ביי די גזלנים געבעטן: נעמט מיך מיט! איך וויל גיין מיט מיין קינד! אַזאַ מוטער האָבן די רוצחים סאַדיסטיש אָפּגעשטופּט און געזאָגט: „עס וועט אויך קאָממען דיין ריי!".

ניט בלויז קינדער האָט מען געכאַפּט, נאָר אויך עלטערע מענטשן.

אָט פירט מען דעם מגיד פון קאָווונע, הרב ר' חיים מאָסט, מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם, און אָט פירט מען ר' מרדכי יפה, ר' לייב אינטעליגאַטער, די איבערגעבליבענע איינצלנע בעלי־בתים פון קאָווונע. מען וואַרפט אַלעמען אין די צוגעגרייטע אויטאָס, די קינדער מיט די עלטערע מענטשן אינאיינעם.

מאַמעס וואָס האָבן זיך אָנגעהאַלטן אין אויטאָ, פלעגן אַוועקגעטריבן ווערן מיט די פּריקלאַדן פון די ביקסן, אָנגערייצטע בייזע הינט, פלעגן צעריסן זייערע קליידער, און צעבייסן דאָס לייב פון די פאַרצווייפלטע מאמעס. אַ מאַמע וואָס האָט זיך פאַרקלאמערט אין אויטאָבוס און ניט געוואָלט אַוועק, האָט אַ קויל דאָס הארץ דורכגעלעכערט. דאָס קינד אין אויטאָ האָט עס געזען און געיאָמערט. אַ ראדיאָ האָט געשפילט אין אויטאָ, בכדי מען זאָל ניט הערן די קינדערשע געשרייען. פולע אויטאָס פלעגן אָפּפאָרן, און ליידיקע פלעגן אָנקומען, און ווידער מיטנעמען נייע „פאַסאַזשירן".

צום שפּיטאָל פון לאַגער, זיינען אָנגעקומען ספּעציעלע אויטאָבוסן און האָבן אוועקגענומען אַלע קינדער, יתומים, און סתם קינדער וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען. אייניקע קינדער האָט זיך איינגעגעבן צו פּאַרשטעקן אין די בעטן פון די דערוואַקסענע קראַנקע.

אזוי האָבן די מערדערס אָנגעהאַלטן זייער כאַפּעניש ביז עס איז פינצטער געוואָרן.

אין אָוונט האָט מען זיך דערוואוסט, אַז מען האָט ארעסטירט די אידישע פּאָליציי פון גטאָ און זיי אָפּגעפירט צום „ניינטן פּאָרט", מען האָט זיי באשולדיקט, אַז זיי האָבן געהאָלפן דער יוגנט, ארויסצוגיין צו די פּאָר־טיזאַנער, אז זיי ווייסן פון „מלינה׳ס", בונקערס, וואו מען באַהאַלט אויס קינדער.

אין עטלעכע טעג אַרום, האָט מען דערשאָסן דעם פּאָליציי־שעף פון גטאָ, אלע געהילפ־שעפן, ראיאן־שעפן, העכערע אָפיצירן און אנדערע פּאָליציי באַאַמטע, צוזאַמען פערציק מענטשן.

אַן ערך זיבעציק פּשוטע פּאָליציאַנטן האָט מען באַפרייט.

צו מאָרגנס, דעם 28־טן מערץ, שוין גאַנץ פרי, איז די גטאָ געווען אויף די פיס. די נאַכט האָט ניט בארואיקט, אין דער לופט האָט זיך נאָך געפילט די ביטערע שטימונג פון דעם גרויזאַמן נעכטן. די רוצחים האָבן זיך נאָך ניט אָנגעזעטיקט, צופיל אויסבאַהאַלטענע קינדער זיינען נאָך פאַראַן אין גטאָ. די צאָל אידישע קינדער איז דער גשטאַפּאָ געווען באַקאַנט.

די גאַסן פון לאַגער זיינען פול מיט מענטשן, קיינער איז ניט גע־גאנגען צו דער אַרבעט. פלוצלונג זיינען וויטער אָנגעקומען צום טויער אויטאָבוסן מיט עס־עס־לייט און אוקראַאינער. די פאניק איז ווידער גרויס.

אָבער איצט זיינען די רוצחים געקומען זוכן די באַהעלטענישן פון די קינדער.

מען גייט מיט העק און מיט לאָמען; מען ברעכט וועגט, דילן.

אָט ווייזן זיך דייטשן מיט שפּיר הינט, זוכן די באַהעלטענישן וואו עס

קאָנען זיין פּאַרשטעקט אידישע קינדערלעך; זיי וואַרפן אַהין אַריין האָנט־גראנאַטן וואָס רייסן אויף מיט געוואַלדיקן כוח, און עס ווערן צוריסן אויף שטיקלעך צאַרטע, אומשולדיקע קינדער.

די מערדערס דערנעענטערן זיך אויך צום „ענטלויזונגס אַנשטאַלט", וואו עס איז אויך געלעגן באַהאַלטן מיין רבי, הגאון רבי אברהם גראָדזענסקי, דער מנהל רוחני פון סלאָבאָדקער ישיבה. איך שרעק זיך, מען זאָל דעם רבי'ן ניט צונעמען, איך בין מתפלל צו ג־ט, אַז מיינע אויגן זאָלן דאָס ניט זען.

אָבער ליידער, דערהער איך אַן אויפרייס פון דעם אָרט וואו די באַהעלטעניש איז געווען, אַ שרעק און ציטער נעמט אָרום מיין קערפּער. ווער ווייס וואָס עס האָט געטראָפן מיט מיין רבי'ן ר' אברהם? לעבט ער נאָך? איך קען זיך שוין ניט דערוואַרטן, אַז די מערדערס זאָלן אַוועקגיין, איך זאָל קענען אַרונטערגיין אין דער באַהעלטעניש זען וואָס ר' אברהם מאַכט? ווען די מערדער זיינען אַוועק האָב איך זיך דערוואוסט, אז ר' אברהם איז אָפּגעקומען מיט שרעק, ער איז געראַטעוועט געוואָרן פון טויט.

די מערדערס האָבן זיך ניט באַרואיקט — זיי האָבן געניטשטערט אין אַ צווייטן אָרט פון מויער, און זיי האָבן אַנטדעקט דאָס באַהעלטעניש, פון קיך, זיי פירן אַרויס 11 קינדער. אין דעם מאָמענט האָב איך בייגעוואויגט אַ סצענע, ווי מען נעמט צו אהרן'לען ביי אַ שוועסטער פון דער מוטער.

די מוטער איז געווען אין סיבער און האָט געלאָזן דאָס איינציקע אינגעלע ביי דער שוועסטער, די שוועסטער האָט געשריען כסדר:

לאָזט מיך גיין מיטן קינד! אָבער אַזאַ „פאַרגעניגן" האָבן זיי דער אומגליקליכער פרוי ניט געוואָלט אָנטאָן.

דער סוף איז טאַקע געווען, אַז די פרוי, די טאַנטע פונם קינד איז געבליבן לעבן, זי איז איצט אין אַמעריקע, די מאַמע פון קינד לעבט אין סיביר. אָבער דאָס קינד איז ניטאָ.

אָט זע איך ווי עס־עס־לייט פירן אַ גרופּע קינדער מיט עלטערן, צווישן זיי אויך ר' פייוול זיסמאַן, מיט זיינס אַ קינד. מ'האָט זיי אַלעמען געפונען אין אַ באַהעלטעניש. ר' פייוול מיט זיין פאַטריאָטישן אויסזען

און זיין חסידישן שטאלץ, ווערט אוועקגעפירט צוזאמען מיט די קינדער.

ביז ס׳איז טונקל געווארן האבן די מערדערס געהאלטן אין איין צו־רויבן אידישע קינדערלאך.

אין ביידע טעג האט מען ארויסגעפירט 2000 קינדער מיט אלטע לייט צו די פארניכטונגס־ערטער אין אויסוויץ און מאידאנעק.

אויך איז אין די זעלבע טעג פארגעקומען די קינדער־אקציאן אין די לאגערן ארום קאוונע, שאנץ, אלעקסאט, קאשעדאר, קיידאן, דארטן איז אזוי דורכגעפירט געווארן וואו קיין איין קינד איז ניט לעבן געבליבן.

אין שאולער געטא איז די „קינדער־אקציאן" פריער פארגעקומען ווי אין קאוונע.

אזוי איז חרוב געווארן די אידישע ליטע.

בלויז קליינע רעשטלעך זיינען געבליבן, וואס האפן צוזאמען מיטן כלל ישראל אויף דער גאולה.

פון דער זינדיקער בלוטיקער אייראפע שרייען נאך א סך פון זיי נאך הילף און בעטן אויף נקמה פאר דעם אומשולדיקן פארגאסענעם בלוט פון אונזערע קינדערלעך.

אבינו מלכנו עשה למען תינוקות של בית רבן!

אבינו מלכנו נקום לעינינו נקמת דם הילדים השפוך!

קאפיטל צוויי און צוואנציק

ווי מיר האבן געבאקן מצה אין געטא

איך האב שוין נישט אינמאל דערציילט אין די פריערדיקע קאפיטלעך, אז נישט געקוקט אויף דעם, וואס מיר האבן געלעבט אין געטא, אונטער די שרעקליכסטע באדינגונגען, איז דאך נישט פארלאשן געווארן דעם אידישער פונק, און עס איז אנגעאנגען א אידיש לעבן.

ווען עס פלעגט קומען א אידישער יום טוב, פלעגן מיר מיט אלע כוחות זען, עס זאל זיין יום־טוב׳דיק, כאטש מיר האבן געוואוסט, אז די

דייטשע רוצחים וועלן אונז שוין סייווי דערמאָנען, אַז עס איז יום טוב, דורך זייער ספּעציעלן איזדעקעוועון זיך איבער אונז און טאָקע לכבוד אונזער יום טוב.

די רוצחים זיינען געווען פּינקטליך ווי דער לוח, דער עיקר וועז עס פּלעגט זיך דערנעענטערן דעם יום־טוב פּסח. צו דעם יום־טוב האָבן מיר געמוסען מאַכן הכנות גלייך נאָך חנוכה, מיר פלעגן מאַכן פּארשיידענע פּלענער און געזוכט כלערליי תחבולות ווי צו קריגן אָביסל מעל, וואו צו באָקן, און וואו וועט מען קריגן די טיילן פון מצה־מאַשין און דעם וועג ווי־ארום צו ברייגען דאָס אין געטאָ; אויך צי קאָנען עס באהאלטן אַזוי, אַז די דייטשן זאָלן דאָס ניט דערטאַפּן — און מיט וואָס צו באָקן. מיר זיינען דאָך געווען פּאַרשפּאַרט הינטער שטעכיקע דראָט.

אָבער דער ווילן איז שטאַרקער פון אַלץ, און אין געטאָ איז אפילו געווען אַ מצה־מאַשין. און ניט איינער נאָר טאָקע צוויי, מיט צוויי פּאַדראָטן צו באָקן מצה, די הויפּט־פראגע איז אָבער געווען: וואו נעמט מען מעל? מען האָט געזוכט כלערליי עצות, מען האָט גערעדט מיט די אידן וואָס האָבן גוטע בריגאַדעס, וועגן דעם, אַז זיי זאָלן אַריינשמוגלען מעל אין געטאָ. און אין די יאָרן פון 1942—1943, איז געווען מעל אין געטאָ אויף פּסח, און אלע אידן האָבן געבאָקן מצה, וועד מערער, וועד ווינציקער. און די צוויי פּאַדראָדן האָבן אין משך פון ראש חודש ניסן, ביז פּסח באזאָרגט אַלע געטאָ־אידן מיט מצה, זעלבסט פּאַרשטענדליך, אַז די מעל איז געווען נישט נאָר פון ווייץ נאָר קאָרנע מעל אויך, (על פּי דין מעג מען באקן פון קאָרנע מעל אויך). מען האָט אפילו געגרינדעט אַ „מעות חיטים" קאָמיטעט, און יעדערער וואָס האָט געבאָקן מצה, האָט מען אַראָפגענומען פון זיין ביסעלע מעל פאָר זיין חבר, פונקט ווי אַמאָליקע יאָר, און אזוי האָט מען לויט די מעגלעכקייטן באזאָרגט ווי עס איז כמעט אלע אידן מיט ביסלעך מצה.

איך דערמאָן זיך אַן עפּיזאָד: צוויי וואָכן פאָר פורים האָט מיר אַ ליטווישער מערדער געבראָכט 30 פונט מעל און דאָס אָפּגעגעבן ביים געטאָ־טויער צו פּיוול מרגלית. מרגלית האָט די מעל מיר אָפּגעגעבן און מיר האָבן געבאָקן מצה און צוטיילט צווישן די רבנים און ישיבה לייט. אַ צעטעלע האָב איך געפונען אין דעם מעל, אַז דאָס איז פון פּראָנאָס'ן,

דער וואָס פֿלעגט פֿאַרלעשן די ליכט, פרייטיק־צונאַכט אין אבא יחזקאלס קלויז און ווינטער הייצן די אויוונס ביי די אידן אין סלאָבאָדקע. ער האָט מיר געבעטן אַז איך זאָל דאָס צוטיילן אויף פּסח פֿאַר די אַלע רבנים און ישיבה לייט, וואָס ער האָט זיי געקאָנט פון יאָרן, וועו ער פלעגט קומען שמחת־תורה כאַפּן אַ גוטן טרונק בראָנפן ביי זיי.

יעדעס מאָל מצה באַקן איז געווען פֿאַרבונדן מיט סכנת־נפשות, די מאשין רוישט דאָך און די דייטשן דרייען זיך דאָך אַרום אין געטאָ, און אַלץ איז אומלעגאַל, פון דעם מצה־מאַשין ביז דער מצה וועו זי איז פֿאַרטיק און אפילו דאָס אָרט וואו מען באַקט, קאָן דאָך הייסן ביי די דייטשן, אַז אידן האָבן לוידיקע צימערן צו באַקן מצה, פון וואַנען איז די מעל? און נאָך וווייסע מעל?

אָבער אַמערגסטן איז געווען דער פּסח פון יאָר 1944, ערשט מיט עטלעכע טעג צוריק (ג׳, ד׳ ניסן) איז פֿאַרגעקומען די „קינדער־אקציע״ און אויך די אַקציע אויף עלטערע מענטשן, מען האָט אַרויסגעריסן די קינדער פון מוטערס שויס, ארויסגעפירט די נאָך פֿאַרבליבענע שענסטע בעלי־בתים פון קאָוונע, ווי איך האָב שוין בפרטיות דערציילט אין פריער־דיקן קאפּיטל, יעדערער איז אַרומגעגאנגען ווי משוגע, יעדער אייגער האָט זיך געגרייט צום טויט, עס איז געווען כמעט ווי זיכער, אַז קיין איד וועט ניט בלייבן, טאָ ווי קאָן גאָר איצט דער קאָפּ זיין וועגן באזאָרגן זיך מיט מצה? וועלן מיר דען נאָך לעבן ביז פּסח?

אַלע פֿלענער וועגן באַקן מצה איז צוליב דער „קינדער־אַקציע״ איבערגעריסן געוואָרן. די טעג זיינען געלאָפֿן, עס איז געוואָרן גאָר נאָענט צו פּסח, וואָס טוט מען? וואו נעמט מען כאָטש אַ כזית מצה? אָבער נישט געקוקט אויף אַלע צרות מיט וועלכע מען איז געווען אַזוי אַרומגע־רינגלט, האָבן מיר אָנגעהויבן באַקן מצה. דאָס האָט געמיינט אַ לעבן־אייג־שטעלעניש, ווייל דער מענטשן־פרעסער, „קיטעל״, פון דער געסטאַפּאָ, פלעגט יעדע וויילע באזוכן דעם לאָגער.

מען קאָן זיך פֿאָרשטעלן דעם דאָמאָלסדיגן מצב פון די אידן. שווער צו פֿאַרגעסן דערפאַר דעם שטאַרקן גייסט פון די רבנים, הרב ר׳ יהושע

לעווינסאָן, מנהל פון ראַדינער ישיבה, אַן אייניקל פון „חפץ חיים", הרב ר' זלמן פּערמוט, מנהל פון קאָוונער כולל, הרב בנימין אָזינסקי, הרב ר' שמעון דוביאַנסקי, — זיי אַלע זיינען געגאַנגען נאָך מים שלנו, און ביים שעפּן דאָס וואָסער פּאַר די מצה, האָבן זיי דאָס געטאָן מיט אַזאַ שמחה, וואָס איך קען עס עד היום נישט פאַרגעסן. איך געדענק ווי הרב לעווינסאָן האָט מיר געזאָגט: „איר וואונדערט זיך, וואָס איך טו דאָס מיט אַזאַ שמחה? — עס קען זיין, אַז דאָס איז די לעצטע מצוה פון מיין לעבן".

און אָט איז שוין ערב פּסח, און עס איז נאָך נישטאָ קיין פּיצל מצה, בין איך אַזוי געשטאַנען צוזאמען מיט אַנדערע אידן, וועלכע האָבן געבאַקן מצה, און עס איז שוין שפּעטלעך, ערב פּסח פאַרנאַכט — און מיטאַמאָל האָט זיך דערהערט אַ טומל אינדרויסן: „קיטעל", דער מערדער איז צו־געפאָרן מיטן געשטאַפּאַ־אויטאָ, פונקט צו דעם אָרט וואו מיר האָבן גע־באַקן מצות אין בלאָק „צע".

פון באַהאַלטן זיך האָט גאָר קיין רייד נישט געקענט זיין, וויל איידער איך האָב באוויזן אַ טראַכט צו טאָן, איז דער גזלן שוין געווען ביי דער טיר. פאַרפאלן, האָב איך געטראַכט, אויב יאָ שטאַרבן, איז כאָטש פאַר דער מצוה פון באַקן מצה. איך האָב געזומען זאָגן וידוי. ווען „קיטעל" איז אריין און צוגעגאַנגען צו מיר, און מיך אַ פרעג־געטאָן: „ווער ביסטו"? און איידער וואָס ווען, האָט ער אַ נעם געטאָן צוויי פּעקלאַך מצה און איז אַוועק. איך בין געבליבן שטיין אַ צעטומלטער, ניט וויסנדיק וואָס דאָ קומט פאָר.

דערנאָך האָב איך דערזען ווי מען האָט ארעסטירט אפּרים בונים, דעם פאַרוואַלטער פון די קליינע וואַרשטאַטן. דאָס באַקן די מצה איז גלייך איבערגעריסן געוואָרן, און אַ סך אידן זיינען געבליבן אָן אַ כזית מצה אויף פּסח.

דער פּארשטערטער פּסח, איז טאַקע געווען דער לעצטער פּסח אין קאָוונער געטאָ. אייביק וועל איך יענעם פּסח געדענקען, ווי איך האָב גע־טיילט אַ כזית מצה צו אידן, בכדי יוצא צו זיין די מצוה פון אכילת מצה.

איך קאָן קיינמאָל ניט פאַרגעסן ווי אידן פון די לאַגערן אַרום קאָוונע,

פון אלעקסאָטער לאַגער, שאַנצער לאגער, פאלעמאַנער לאַגער, רויטן־הויף — האָבן זיך געבעטן כאָטש אַ כזית מצה; ווי אייגער אַ איד האָט אויסגערופן: איך האָב אַלע יאָרן אָפּגעהיט די מצוה פון מצה, און איצט, פֿאַרן טויט ניט, ליבער ג־ט זיי מיר מוחל!

די דאָזיקע ווערטער קלינגען מיר נאָך היינט און וועלן שוין קיינמאָל נישט פֿאַרקלינגען פון מיינע אויערן.

קאפּיטל דריי און צוואנציק

דער אומקום פון הגאון הצדיק ר׳ אברהם גראדזענסקי

אַ סך שרעליכע, מאוימ׳דיקע טראגעדיעס האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין לעבן פון די אידן אין סלאָבאָדקע אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. און שרעקליכער פון אלץ איז אפשר געווען דער סוף פון די בני תורה, די בני הישיבות — און פון דער אידישער אינטעליגענץ, אין אַלע אירע קאָלירן און שאַטירונגען — בכלל.

פֿאַר דער אויסראָטונג פונם פֿאָלק האָבן די נאַציס געוואָלט, קודם כל, אומברענגען דעם אידישן גייסט, די קעפּ פונם ישוב, כדי זיי זאָלן שפּעטער קאָנען טאָן מיט די אידן וואָס זיי ווילן; כדי אידן זאָלן פארלירן זייערע פירער, זייערע מנהיגים, זייערע לערער אין דער עת צרה. זיי האָבן געוואָלט פאַר אַלעם, אָפּהאַקן דעם קאָפּ, צונעמען דעם דענקען ביים אידישן ציבור, כדי ער זאָל שפּעטער ווערן אין גאַנצן הילפסלאָז און פֿאַרלירן זיין ליכטיקע צורה — דעם אור תורה.

דאָס איז געווען געטאָן מיט אַ פּלאָן, מיט אַ סיסטעם.

פונקט ווי די גאַנצע אויסראָטונג פון אידן איז געקומען לויט אַ סדר, סיסטעמאטיש, אזוי איז אויך געווען די פֿאַרניכטונג פון דער שיינער,

ליטוויש־אידישער אינטעליגענץ, אין אלע אירע קאַלירן, די רעליגיעזע און די וועלטלעכע, די תורה־אויטאָריטעטן און די וועלטלעכע קולטור־עסקנים.

אייַן גרויסער מנהיג פון דער סלאָבאָדקער ישיבה, דער מנהל הגאון הצדיק ר׳ אברהם גראָדזענסקי הי״ד, איז עס געלונגען מיט דער הילף פון רבונו של עולם, זיך ארויסצודרייען עטליכע יאָר, טראָץ די כאַפּענישן און פּארניכטונגס־אקציע.

דאָס מערקווירדיקסטע דערביי איז, וואָס מיין הייליקער רבי איז געלונגען זיך צו ראַטעווען, טראָץ דעם, וואָס ער איז געווען אַ בעל מום אויף אַ פוס .

און אין געטאָ, האָט ער געלערנט מיט זיינע געבליבענע תלמידים די תורה פון קידוש השם.

די איבערגעבליבענע בחורים אין געטאָ האָבן זיך יעדן שבת פאר־נאַכט, זיך צוזאַמענגעקליבן, אין זיין קליינעם ענגן חדר״ל, אויף פורמאַן גאַס נומער 8, (לעבן דער סלאָבאָדקער ישיבה), דאָרט האָט דער רבי — טראָץ דער געסטאַפּאָ — יעדן שבת געפירט זיינע טיפע אומגעוויינליכע פאַר־כאַפּנדיקע מוסר־שמועסן. אין יענער צייט פלעגט רבי אברהם גראָדזענסקי הי״ד ריידן מייסטנס וועגן קידוש השם, אריינגעבנדיק מוט און נשמה אין די דערשלאָגענע רעשטלאָך פון תורה אידנטום אין ליטע.

מיין הייליקער רבי פלעגט אונז אַלעמען דערמאָנען, אז דער, וואָס גייט באמת מיטן געדאַנק מקדש השם צו זיין, שפירט ניט וועז מען טוט אים אַן יסורים. מען דאַרף זיך בלויז דערמאָנען אין רבי עקיבא׳ס קידוש השם, כדי צו לערנען דערפון, אַז ביי קידוש השם שפירט מען ניט אפילו די שרעקליכסטע יסורים.

דריי יאָר צייט, האָט דער רבי אַזוי געמונטערט און געגעבן עלית נשמה דעם הייפעלע לעבנגעבליבענע בני תורה.

אָבער אויך דעם דאָזיקן גדול הדור האָבן מיר סוף־כל־סוף פארלאָרן אויף אַ טראגישן אופן.

שבת, י״ז תמוז, תש״ד (8־טן יולי, 1944), ביים ליקווידירן דעם

קאָונער לאַגער, האָט מען דעם רבי'ן אויסבאַהאַלטן, אַבער די באַהעלטעניש איז אויפגעדעקט געוואָרן.

ער האָט לויפנדיק צובראַכן זיין קראַנקן פוס און מען האָט אים געמוזט אַפּפירן אין שפּיטאָל פונם לאַגער.

אין שפּיטאָל האָבן זיך געפונען נאָך קראַנקע און אויך קלייגע קינדער. אויך די, וואָס מען האָט זיי געשאָסן, ביים וועלן אַנטלויפן פון לאַגער און האָבן זיך גערַאַנגלט מיטן טויט אין שרעקליכע יסורים.

די דייטשן האָבן זיך דאָן געגרייט צו פאַרברענען דעם שפּיטאָל צוזאַמען מיט די אידן, וואָס האָבן זיך דאָרטן געפונען, און אויך דעם גאַנצן לאַגער.

די יסורים פון רבי אברהם'ן זיינען געווען שרעקליכע פון זיין צובראָכענעם קראַנקן פוס און וועז שמעון סגל (איצט אין ניו יאָרק), האָט אים באַזוכט אין די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן, האָט ער געזאָגט צו שמעון סגל: „מען דאַרף העלפן די מיידעלע וואָס ליגט לעבן מיר, זי איז דאָך אַ קינד, באַרואיקט איר, איז זי שולדיק? פאַרוואָס דאַרף זי, פאַרברענט ווערן לעבעדיקערהייט?".

רבי אברהם האָט געוואוסט וועגן דעם, ער האָט געהערט, אַז די דייטשן האַלטן ביים אונטערצינדן דעם שפּיטאָל, ווייל דער לאַגער האָט שוין געברענט.

אַ בחור פון ישיבה, האָט פארבראַכט די לעצטע מינוטן מיטן גרויסן גאון וצדיק.

דער בחור האָט איבערגעגעבן רבי אברהמ'ס לעצטע וועדטער:

— „מיך אַרט ניט וואָס מיט מיר וועט געשען, ניט מיינע יסורים וועלן מיר פיניקן, נאָר די יסורים פון צוהערן די קרעכצן פון מיינע ברידער און שוועסטער און קליינע קינדערלעך, וועלכע וועלן קראַנקערהייט דערשטיקט ווערן אין דער שרפה.

אַ טאָג שפּעטער, כ"ב תמוז, תש"ד, איז טאַקע מיין הייליקער רבי פאַרברענט געוואָרן מיט אַלע קראַנקע אידן אין שפּיטאָל, וועז די נאַציס האָבן אונטערגעצונדן דעם שפּיטאָל מיט די קראַנקע.

אַזוי איז אומגעקומען על קידוש השם דער גרויסער גאון און צדיק רבי אברהם גראַדזענסקי, הי״ד.

* * *

רבי אברהם גראַדזענסקי איז געבאָרן געוואָרן תרמ״ג, אין וואַרשע, ביי זיין פאָטער הרב הצדיק ר׳ יצחק זצ״ל, ראש ישיבה אין וואַרשע. אין זיין יוגנט, האָט ער געלערנט אין סלאָבאָדקער ישיבה און אין אנדערע ישיבות. ער האָט חתונה געהאַט, מיט דער טאָכטער פון משגיח פון סלאָבאָדקער ישיבה, הרב הצדיק ר׳ דוב צבי העלער זצ״ל. אין תרע״ט איז ער אויפגענומען געוואָרן אין דער הנהלה פון סלאָבאָדקער ישיבה. אין תרפ״ו, ווען דער ״אַלטער״ הגאון הצדיק ר׳ נתן צבי פינקל זצ״ל, האָט עולה געווען קיין ישראל מיט אַ טייל תלמידים קיין חברון וואו עס איז געגרינדעט געוואָרן די חברון׳ער ישיבה, איז ר׳ אברהם געוואָרן דער מנהל פון סלאָבאָדקער ישיבה. אין ישראל ווערט איצט געדרוקט זיין ספר ״חכמת המוסר״, וואָס אַ טייל פון אים האָט זיך אַיינגעגעבן צו ראַטעווען פאַרן קריג.

״באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה.״

קאפיטל פיר און צוואנציק

קאונע — נאך איר באַפרייאונג

די לאגע אויף די פראָנטן, איז פאַר די דייטשן געוואָרן כסדר ערגער, און די האָפענונג ביי די אידן איז געוואָרן אַלץ גרעסער, אַז דער טאָג פון דער פולשטענדיקער נאַצישער מפלה, איז שוין גאָר נאָענט.

דעם ערשטן אויגוסט, 1944, — האָט די רוסישע אַרמיי באפרייט קאָוונע, אָבער די אידן, אָנגעשראָקענע פון די מוראדיקע איבערלעבונגען אונטער די נאַצים, האָבן מורא געהאַט צו באַווייזן זייער פנים פאַר דער ליכטיקער שיין און זיי זיינען געלעגן איינגענורעטע אין זייערע באַהעלטנישן. עס האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט — געציילטע שטונדן בלויז —און

אידן האָבן אָנגעהויבן אַרויסקריכן פון זייערע כל המינים באהעלטענישן: פון בונקערס, בוידעמער, קעלערס, בריגעמער און וועלדער.

אויך די פּאַרטיזאַנער האָבן אָנגעהויבן אַריינשטראָמען פון די וועלדער אין שטאָט אריין.

מיט דריי טעג שפּעטער, דעם 4-טן אויגוסט, האָבן זיך אידן צום ערשטן מאָל צוזאַמענגעקליבן אויפן הויף פון דער קאָוונער כאַר-שול אויף אַזעסקיענע גאַס.

דער צוזאַמענטרעף איז געווען אַ דראַמאַטישער. דאָ האָבן חברים און פרייַנט, ברידער און שוועסטער, עלטערן און קינדער זיך איינע די אנדערע דערקענט, זיך געקושט און געהאָלדזט און זייערע יללות און בכיות מתוך שמחה האָבן זיך געטראָגן עד לב השמים.

צוויי הונדערט מיט פינף און זעכציק מענטשן זיינען זיי געווען אין צאָל און יעדערער פון זיי האָט נישט אַנדערש געדענקט, נאָר אַז ער איז דער אייניציקער לעבן געבליבענער...

לאַנגזאַם, לאַנגזאַם איז דער עולם געקומען צו זיך און עס איז אַפּ-געהאַלטן געווארן אַן אסיפה און עס איז פאַרמירט געווארן אַ קאָמיטעט וואָס איז באַשטאַנען פון פאָלגנדע פערזאָנען: אַדוואָקאַט דינער, הלל בירגער, אברהם שאַפּיראָ און דער שרייבער פון די שורות.

די עובדה פון דעם קאָמיטעט איז באַשטאַנען אין זוכן מיטלען ווי אַזוי צו באַזאָרגן מיט שפּייז די אַנטרונענע פון דעם שונא'ס מערדערישער האַנט אַז מיר האָבן גלייך אינטערוועניִרט ביים פּראָפּעסאָר מאַזילעס און, אויף זיין אינציאַטיוו, האָט דער רויטער קרייץ אונז באַזאָרגט מיט אַ סכום שפּייז וואָס האָט נישט געקלעקט אויף קיין „המוציא"... — מיר האָבן אויך געעפנט אַ פאָלקס-קיך אויף לייסוועס נומער 20 וואָס האָט נישט געהאַט די מעג-ליכקייטן אַלעמען באזאָרגן מיט געקעכץ, מחמת מיט יעדן טאָג האָט זיך גע-מערט די צאָל פון די גערעטעוועטע, זייער צאָל האָט דערגרייכט צו אַן ערך זעקס הונדערט מענטשן און די שפּייז פראָגע האָט אָנגענומען אַ זייער ערנסטן כאַראַקטער.

די רויטע אַרמיי האָט נישט געזאָרגט פאַר דער באַשפּייזונג פון דער

ציווילער באפעלקערונג, מחמת דער פראָנט איז בסך הכל נישט געווען מער ווי צען קילאָמעטער פון שטאָט און קיין ברויט איז נישט געווען בנמצא אפילו פאַר קיין געלט, אַ פשיטא שוין פאַר די נאַקעטע און באַרוועסט, אויס־געהונגערטע און איבערגעשראָקענע, וואָס זיינען אַרויס פון זייערע באהעל־טענישן.

און אַזאַ לאַגע האָב איך, אויף מיין אייגענער אחריות — אַן דער צושטימונג פון דעם קאָמיטעט — באשלאָסן זיך צו וועגדן צו דער שטאָטישער געזעלשאפט „סאָציאלע הילף" אַז זי זאָל אונז אַנטקעגן קומען מיט שפייז, לכל הפחות, פאַר די קראַנקע און פאַר די קינדער.

אין דער באגלייטונג פון מר. לוריע, וועלכער האָט זיך פערזענליך געקאָנט מיט דעם דירעקטאָר פון דער געזעלשאַפט, בין איך אַוועק צו דער „סאָציאַלער הילף" אויסווירקן שפייז נישט חלילה בחינם, נאָר אויף זייערע „ראַציאָנאַלע" פרייזן.

מר. לוריע האָט מיך פאָרגעשטעלט פאַרן דירעקטאָר און אויך פאַר זיינער מיטארבעטער, דער דירעקטאָר — כאָטש מיר זיינען ביי אים קיין אַנגעלייגטע געסט נישט געווען — האָט פונדעסטוועגן געמאַכט דעם אַנשטעל אַז ער איז מלא שמחה וואָס אַ רב, האָט זיך באַוויזן צו ראַטעווען און ער האָט מיר דערלאַנגט אַ בריטן שלום עליכם און, אויף אים קוקנדיק, האָבן די איבעריקע אַנגעשטעלטע אַנגעהאַלטן דעם זעלבן טאָן פון אַפיציעלע העפליכקייט און שלום עליכם׳ס זיינען געפלויגן מכל הצדדים.

איך בין גלייך צו צום פונקט. איך האָב געבעטן ברויט, ברויט און נישט מער, נישט פאַר אַלעמען, נאָר בלויז פאר די קראנקע און פאַר די קינדער.

דער דירעקטאָר האָט זייער העפליך געשמייכלט און האָט מיר, אין אַן זייער „אַיידעלן" טאָן, אָפגעזאָגט מיין בקשה.

דער אויסרייד איז געווען אַז ברויט קאָן ער דערלויבן בלויז צו אַזעלכע שטאָטישע אַרעמעלייט וואָס האָבן אויף דער האַנט אַ קארטל וואָס באַשטעטיקט זייער נויט, וכפי איך קאָן אזעלכע קאַרטלעך נישט באַוויזן, בין איך בכן, נישט באַרעכטיקט צו קיין ברויט.

זיין איראָנישער שמייכל און זיין געמאַכטע העפליכקייט האָט מיר

אזוי דענערווירט אז איך האָב זיך אָנגענומען מיט מוט און האָב אים געענפערט.

— הער פּעטרייטעס! איך בין, צום באדויערן, ביז איצט נאָך אַלץ גענארט געווען אין מיין גלויבן אז עס זיינען דאָך פאָראַן ליטווינער וואָס פילן מיט אונזער טראַגעדיע, אָבער איצט בין איך איבערצייגט אַז איר וואָלט געוואונטשן מיט אייערע אויגן צו זען דעם אומקום פון די לעבן גע־בליבענע דורך אַ הונגער טויט!...

און נישט געזעגענענדיק זיך מיט אים, האָב איך אַ פּראַל געטאָן מיט דער טיר און בין האַסטיק ארויס פון זיין צימער.

ער איז מיך נאָכגעלאָפן זיך אָנטשולדיקט, צוריקגערופן און מיר באַ־רואיקט און פון יוצא וועגן, מיר ארויסגעגעבן אַן אָנווייזונג אויף צוויי הונדערט פונט ברויט.

איך בין אוועק מיט דער אָנווייזונג און איך האָב ביי זיך געמאַכט דעם חשבון אז מיט אָט די צוויי הונדערט פונט ברויט דארפן זיך זעטיקן קוים צו זעקס הונדערט מענטשן, אָבער מיין חשבון איז געווען אַ פאלשער, מחמת ביז איך האָב פאַרטראָגן די בשורה טובה וועגן דעם ברויט צו די געראטעוועטע, זיי זיינען געקומען פון די ארומיקע שטעטלאך: פון פיל־ווישאָק, ווילקאָווישק, שעמעלישאָק, זשאָסליע, ראַסיין, נייע הונגעריקע.

* * *

דעם 10־טן אויגוסט, זיינען עטליכע חשובע באַלעבאַטים פון שטאָט צו מיר געקומען מיט אַ בקשה אַז איך זאָל אָננעמען די רבנות שטעלע פון קאָווגע.

וויסנדיק אַז אלע קהלשע אינסטיטוציעס אין שטאָט זיינען חרוב ומוחרב געווארן, און אַז מיין אויפגאָבע וועט זיין צוריק אויפשטעלן אָט די אַלע אינסטיטוציעס, האָב איך מורא געהאַט צו נעמען אויף זיך אַזאַ פאַראַנטוואָרטליכן אַמט און איך האָב זיי אָפּגעזאָגט אין זייער בקשה.

אָבער זיי האָבן מיר נישט אָפּגעלאָזט, זיי האָבן גענטענה׳עט אַז דוקא איצט מוז מען האָבן אַ גייסטיקן מנהיג און זיי האָבן אָפּעלירט צו מיין רע־ליגיעזן געוויסן מיט כלערליי מאַמרי חז״ל וכדומה... און איך האָב אָננע־

נומען זייער פאַרשלאג און די סאָוויעטן - מאַכט האָט מיר אויך גוטגעהייסן אַלס אָפּיציעלער מנהיג פון דעם קאָונער אידנטום.

איך בין גלייך געוואָרן טעטיק, צוערשט האָב איך אָרגאַניזירט אַ קהילה. אויך די קהילה איז פון דער סאָוויעטן מאַכט אָנערקענט געוואָרן און זי האָט באַקומען אַן אָפּיציעלן סטאַטוס פון אַ קערפּערשאַפט וואָס האָט אין איר רשות צו פאַרוואלטן מיט די געבליבענע בתי מדרשים און בית עלמין'ס.

מיר האָבן גלייך אויפגענומען צווייַ שוחטים: ר' מרדכי צוקערמאַן און ר' יצחק עזרת. מיר האָבן געגרינדעט אַ חברה קדישא. אַלס גבאי פון שול איז באַשטימט געוואָרן דער געוועזענער פאָרזיצער פון דער קאָונער קהילה — אַדוואָקאַט נחום לעוויטאַן.

רבצין ח. מ. שולמאן איז באַשטימט געוואָרן פאַר דעם סעקרעטאַר פון דער קהילה.

אַ גבאי פאַר אַ שול האָט מען אויסגעווייילט, אָבער קיין בית המדרש אין וועלכן מען זאָל קענען דאָוונען איז נישט געווען. כמעט אַלע בתי מדרשים זיינען חרוב ומוחרב געוואָרן, בעת די מקומות קדושים וואָס זיינען נישט פאַרניכטעט געוואָרן, זיינען פון די נאצים פאַרוואַנדלט געוואָרן אין שטאַלן פאַר פערד און אויטאָ גאראזשן און אין סקלאַדן פאַר פראָוויאַנט.

בלויז איין שול איז עפּעס על פּי נס, געשאַנעוועט געוואָרן — די כאָר שול, אָבער זי איז געווען ווייט פון דעם געגנט וואו די מערסטע אידן האָבן זיך, נאָכן חורבן באזעצט, אַזוי אַז עס האָט נישט געקאָנט זיין קיין רייד פון באשטימען די כאָר שול פאַר אַ מקום תפילה און דערפאַר איז „הויסמאַנס קלויז" פון מיראנע גאַס נומער 28, באשטימט געוואָרן פאַר דעם אָפּיציעלן מקום קדוש.

„הויסמאַנס קלויז" האָט נישט געהאַט קיין טירן, קיין שויבן און קיין בענק. זי האָט בלויז געהאַט די אלע נויטיקע איינריכטונגען וואָס פאַ־ דערט זיך פאַר אַ פערדן שטאַל . . .

דער ארון קודש איז געווען צובראָכן, צולאָמעט און איז געשטאַנען אַ פאַרשעמטער, אַ פאַריתומטער צווישן היי און שטרוי ווי אַ מין זכר

לחורבן, ווי אַן עדות אַז נישט לאַנג צוריק איז דאָ געווען אַ מקום קדוש...

דאָס מקום קדוש איז מער ווייניקער פאַריכט געווארן און שבת פרשת עקב, שנת תש"ד, האָבן מיר דאָרטן געבענטשט ראש חודש אלול.

דעם ערשטן ראש השנה און יום־כפור פון אונזער באפרייאונג האָבן מיר געדאוונט אין הויסמאנס־קלויז. די שול איז געווען געפאקט מיט אידישע רויט־ארמייער און אָפיצערן, צווישן זיי איז אויך געווען פראָפעסאָר רע־בעלסקי. יאָרן־לאַנג, אזוי האָבן זיי מיר געזאָגט, האָבן זיי שוין נישט בייגעוואוינט קיין דאוונען אין אַ שול מיט אידן בצבור. זייער געוויין און פאָרשטיקטער יאָמער האָט זיך געלאָזט הערן פון צווישן גרויסן עולם. ביידע טעג ראש השנה און יום־כפור האָב איך געדעדט אין שול און ספעציעל האָבן אלע מתפלל געווען פאר אונזערע ברידער און שוועסטער וואָס האָבן זיך געפונען אין די וועלדער און בונקערס, אין דעם טייל ליטע וואָס איז געווען באזעצט פון די דייטשע מערדער, און די וואָס זיינען געווען געפיניקט אין די דייטשע גיהנום־לאַגער, אז דער רבונו של עולם זאָל זיך מרחם זיין אויף זיי און זיי אויסלייזן פון יסורים און טויט.

מיין פּען איז נישט בכוח צו שילדערן דעם אופן פון התקשרות און דער התחברות וואָס האָט דאָמאָלסט אַלעמען באַהערשט און מיט וואָס פאָר אַ כוונה דער עולם האָט יענעם שבת תפילה געטאָן מתוך עומק הלב.

הויסמאָנס קלויז האָט זיך נישט באַגרעניצט צו אַ בלויזן מקום קדוש וואו מען האָט נאָר תפילה געטאָן. זי איז געווארן דער צענטראלער נערוו, דער אַפּאראט וואָס האָט פארוואלטעט מיט אַלע שטאָטישע אָנגעלעגנהייטן.

אהערצו האָט די פאָסט צוגעשטעלט אַלע בריוו וועמענס אַדרעסן זי האָט נישט געקענט געפינען. אַהערצו זיינען מיט דער צייט אָנגעקומען אַ סך בריוו פון אויסלאַנד מיט נאָכפראָגעס אויף קרובים, משפחה און באַקאַנטע. דאָ, אין שטיבל פון קלויז, האָט די קהילה אָפּגעהאַלטן אירע זיצונגען און דאָ פלעגן זיך אָפּשפּילן האַרצרייסנדיקע סצענעס פון קרובים וואָס האָבן זיך איינע די אנדערע אויסגעפונען.

ביי מיר האָט זיך געפונען אַ ספר תורה וואָס מיר האָט זיך אַיינגע־

געבן זי צו ראַטעווען מיט מיר צוזאמען. האָב איך די ספר תורה אַריינגעגעבן אין הויסמאַנס קלויז. דאָס איז געווען די ערשטע ספר תורה.

הכלל, „הויסמאַנס קלויז" איז געווארן אַ שם דבר און אַ גרויסער פּערסאָנאל פון וואָלונטירן לטובת הכלל האָבן דאָ געאַרבעט זייער טיכטיק און איבערגעגעבן, שלא על מנת לקבל פרס.

קאפיטל פינף און צוואנציק

אַן אוצר פון אידישע ספרים

מיט דעם גאַנג פון צייט האָבן מיר געגרינדעט אַ אידישע שולע אין וועלכער עס האָבן זיך דערצויגן 24 קינדער. פאַר דער שולע האָבן מיר באַקומען די געביידע פון דעם אַמאָליקן אידישן נאַציאָנאַל ראַט אויף קעסטוציע גאַס 36, און מיט די לימודים האָבן אָנגעפירט מר. רפאל לעווין און פרוי אַבראַמאָוויטש.

מיטן אויפקום פון דער שולע איז אויפגעקומען אַ ניי פּראָבלעם ספרים — וואו נעמט מען ספרים פאַר דער שולע, סיי פאַרן מקום קדוש.

מיר האָבן אויסגעווירקט ביי דער סאָוועטן מאַכט אַ דערלויבענעש צו זוכן ספרים אין די קעלערס און אויף די בוידעמער פון הייזער וועלכע זיינען פאַרן קריג, געווען באוואוינט פון אידן און אונזערע „אָביסקן" האָבן געבראַכט גאַלדענע רעזולטאַטן. אין צאָלאַמט האָבן מיר געפונען צוועלף קאסטנס מיט ספרים וואָס האָבן אויף זיך געהאַט דעם סטעמפל „בית המדרש הישן האמבורג".

די ספרים זיינען געווען דאָס אייגענטום פון דייטשישע אידן, אָפּנים אַז זיי האָבן פארכאַפּט מיט זיך די ספרים בעת די נאצים האָבן זיי אויסגעוויזן פון לאנד און זיי זיינען, נעבאך, אומגעקומען על קידוש השם, אויפן „גייגטן פאַרט".

די ספרים זיינען פון זעלטענעם קולטור־היסטאָרישן וועדט. אַן אמתער נאציאָנאַלער אוצר! . . . פיל פון אָט די ספרים זיינען געווען געדרוקט אין 16־טן יאָרהונדערט.

מיר האָבן אויך איבערגענומען ספרים פון די ביבליאָטעק פון דעם נדיב הידוע באַראָן ראָטשילד וחוץ לזה האָבן מיר צוזאַמענגענומען אַ ריזיקן אוצר פון ספרים וואָס מיר האָבן געפונען אויף די בוידעמער פון הייזער וועלכע זיינען אמאָל, פאַרן קריג, געווען באוואוינט פון אידן.

אָט די אַלע ספרים זיינען מיט גרויס פּאַראַד אריינגענומען געווארן אין „הויסמאַנס קלויז" וואו זיי זיינען אינגעאָרדנט געווארן.

די ריזיקע צאָל ספרים האָבן עדות געזאָגט אויף דער גייסטיקער מדרגה פון דעם אַמאָליקן קאָוונער אידנטום און, באטראַכטנדיק די ספרים, האָט ווייגעטאָן דאָס האַרץ און עס איז שווער געווען צו קאָנטראָלירן די טרערן וואָס האָבן זיך אומאויפהערליך געגאָסן פון די אויגן אויפן טראגישן אומקום פון אָט די אַלע קדושים וואָס האָבן עוסק געווען אין די ספרים, און אלע האָבן זיך, איינע די אנדערע, געשטעלט די פראגע: „וואו זיינען אָט די אלע, וואָס פלעגן מעיין זיין אין אָט די ספרים? וואוהין איז זייער געביין אַהינגעקומען? די מערסטע פון זיי זיינען דאָך אפילו ניט געקומען צו קבר ישראל!

און ביי אָט דער פראגע האָט מען זיך געכאַפּט אַז די צוקאַליעטשעטע קערפערס און די ביינער פון עטליכע טויזנט אומגעקומענע מארטירער וואלגערן זיך אין סלאָבאָדקע וואו עס האָט זיך געפונען דער קאָוונער קאָנצענטראציע ־ לאַגער, און אידן באַשטימען, אז אָט די ביינער און די צוקאַליעטשעטע קערפערס פון די חללי חרב זאלן געבראַכט ווערן צו קבר ישראל.

קאפיטל זעקס און צוואנציק

קאונע פירט אירע קדושים צו קבר ישראל

פערצן טויזנט אידן, מענער, פרויען און קינדער, האָבן זיך געפונען אין דעם קאָוונער קאָנצענטראַציע לאַגער.

דעם 8־טן יולי, 1944, (י״ז תמוז, תש״ד), האָבן די דייטשן באַשלאָסן צו ליקווידירן דעם לאגער און זיי האָבן אָנגעהויבן ארויסצושיקן טראַנס־פּאָרטן מיט לאַגער־אידן קיין דייטשלאַנד. טייל אומגליקליכע האָבן זיך, גלייכגילטיק, איבערגעגעבן צום גורל אין די הענט אריין און האָבן זיך, ווי אומבאַהאָלפענע לעמעלעך, געלאָזט פירן צו דער שחיטה, בעת אנדערע האָבן זיך געווערט דורך אויסבאהאַלטן זיך אין די ,,מאַלינעס״.

ווען די נאַציס האָבן זיך געכאַפט, אַז עס פעלט זיי אַ היפשע צאָל אויסבאַהאַלטענע, האָבן זיי מיט דינאָמיט אויפגעריסן דעם לאגער. די וואָס זיינען ארויס פון די לעכער זיינען א טייל דערשאָסן געוואָרן און אנדערע זיינען אוועק מיטן טראנספּאָרט קיין דייטשלאַנד. בעת די וואָס זיינען געבליבן אין זייערע באהעלטענישן זיינען אָדער פאַרברענט, אָדער דערשטיקט געוואָרן.

די צאָל פון די דאָזיקע אומגעקומענע האָט דערגרייכט אין די טויזנטער און טיילן פון זייערע קערפּערס אָדער ביינער האָבן זיך געוואַלגערט אין די גאָסן פון דעם אויפגעריסענעם לאַגער און הינט האָבן געגעסן זייערע פלייש, ווי אין פּסוק שטייט: ,,בשר חסידיך לחיתו ארץ״.

שווער געווען צו דערקענען צווישן די אומגעקומענע ווער עס איז ווער און דאָך האָבן געציילטע יחידים דערקענט זייערע אייגענע לויט דער הלבשה, לויט די נומערן קאַרטלעך, אָדער לויט די אויפטריפטן וואָס זיי האָבן געהאַט אויף דער הלבשה אָדער אין קעשענע, אזוי האָט חיים וויינטרויב דערקענט זיין פאָטער און מוטער, זיין שוועסטער און שוואָגער

און אידן האבן אים אויף דעם שטארק מקנא געווען. איך האב מיט אים געריסן קריעה

איך האב ארומגענישטערט צווישן די טויטע, געהאפט צו דערקענען א זכר פון מיין אמאליקן רבי'ן, דעם צדיק ר' אברהם גראדזענסקי זצ"ל, דעם מנהל פון דער סלאבאדקער ישיבה.

איך האב געזוכט זיין געביין צווישן סקעלעטן, צווישן ביינער, צווישן אפגעריסענע הענט און פיס, צווישן קעפ אן דעם איבעריקן טייל קערפער און צווישן קערפעס אן קעפ. איך דערוויס זיך אז ער איז פארברענט געווארן אין קראנקן הויז, כ"ב תמוז, תש"ד, און אט טרעף איך אן אויף א מאדנעם, ניט קיין דורכגעפרעסענעם פרויען קערפער וועלכער איז האלב איינגעהילט אין א קאלדרע. אין אירע ביידע הענט האלט זי שטארק צוזאמענגעדריקט אירע טויטע צוויי קינדערלעך, וועלכע האלטן אנגעצילט זייערע, האלב אפענע, טויטע אויגן וואס קוקן מיט אויסגעלאשענע בליקן אויף דעם מאמעס פנים.

די פיס ווערן מיר ווי אונטערגעהאקט קוקנדיק אויף אט דעם הארצ־רייסנדיק־שוידערלעכן בילד וואס פארפאלגט מיר, עד היום הזה, ביז משוגעת און רופט ביי מיר ארויס געפילן פון נקמה.

אבער, איך האב זיך באהערשט, מיט אלע מיינע כוחות האב איך קאנטראלירט מיינע עמאציעס און האב געטראכט וועגן דער מצוה פון „לא תלין".

איך האב זיך וועגן דעם ענין דורכגעשמועסט מיט דער חברה קדישא און זיי האבן מיר דערקלערט אז עס איז א קאלאסאלע אונטערנעמונג פאר וועלכער מען דארף מאביליזירן הונדערטער מענטשן, אז פאר געציילטע מענטשן איז טעכניש אוממעגליך קובר צו זיין אזויפיל קדושים.

באין ברירה האט זיך די קהילה געווענדעט צו דער סאוועטן מאכט נאך הילף, און נאך פיל השתדלות'ן, האבן די סאוועטן געשטעלט צו אונזער דינסט הונדערט נאצי־געפאנגענע זעלנער און מיט דער מיטהילף פון די געפאנגענע האבן מיר ארויסגעגראבן עטליכע הונדערט קרבנות פון זייערע פארשאטענע קברים אין די „מאלינעס".

מיר האָבן אָנגעפילט עטליכע צענדליקער וועגענער מיט ביינער. מ׳האָט אויך אָנגעפילט וועגענער מיט קעפ, וואָס זייערע איבעריקע טיילן האָט מען בשום אופן ניט געקאָנט אויסגעפינען.

און די קבורה פון די קדושים איז געווען אָ מאָסן קבורה. זיי זיינען באַגראָבן געוואָרן אויפן גרעטע בית־עולם אין ריזיקע שמאָלע ברידער קברים: יעדער ביינער־סקעלעט באַזונדער מיט דעם נויטיקן מרחק־מחיצה פון איין נפטר צום צווייטן, לויטן אידישן דין.

ד׳ ינקום דמם!

מ׳האָט אויך צוזאמענגענומען אלע ביינער וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אויפן פעלד פון דעם 9־טן פאַרט — ביינער פון ניינציק טויזנט אידן ליטווישע, דייטשישע, עסטרייכישע און פראַנצויזישע, וואָס די נאַצי־מערדער האָבן זיי דאָ אומגעבראכט אין די יאָרן 1941—1944.

אין יאָר 1943, וועו זיי האָבן דערשפירט, אַז די מפלה רוקט זיך אויף זיי אָן, האָבן זיי — אין גרויס אייליניש — געמומען פאַרברענען די טויטע קערפערס פון זייערע אומגעבראַכטע קרבנות. דערמיט האָבן זיי באַצוועקט צו פאַרווישן די שפורן פון זייערע גרויליקאַטן, האָבן זיי אויסגעגראָבן די קרבנות פון זייערע מאָסן קברים, האָבן זיי אויסגעלייגט רייענווייז, אויף קלעצער, וועלכע זיי האָבן אָפּגענעצט מיט אָ ברען שטאָף און נאָכדעם האָט מען די האָלץ מיט די קרבנות צוזאמען אונטערגעצונדן.

די מאָסן קברים האָבן זיי פאַרשאָטן.

פון אָט דער מאָסן שריפה וואָס די נאַציס האָבן דורכגעפירט איבער זייערע אומגעקומענע קרבנות זיינען פאַרבליבן זייער פיל ביינער, וועלכע זיינען ערשט איצט — אין צוויי אָדער דריי יאָר ארום — געבראכט געוואָרן צו קבר ישראל אויפן „גרעטע בית־עולם" הינטער סלאָבאָדקע.

דערמיט איז אָפּגעטאָן געוואָרן אַן ארבעט וואָס האָט אידן קיין רו נישט געגעבן.

די שטאָט האָט אָנגעהויבן קומען צו זיך נאָך דער קבורה פון די קרבנות און די קהילה האָט אָנגעהויבן טראַכטן וועגן ראַטעווען די תינוקות שנשבו בין הגויים.

אָפּגעפֿאַרטיקט זיך מיט אַ תיקון פֿאַר די טויטע איז אויפֿגעקומען דאָס פּראָבלעם פון אויפֿזוכן די לעבן געבליבענע קינדערלעך, די צאָן קדשים וואָס זיינען פֿאַרבליבן אין פּריוואַטע קריסטליכע היימען, אין קינדער־היימען ביי גלחים, קירכן, מאָנאַסטירן וכדומה.

געוואוסט האָבן מיר אַז פֿאַנגען נשמות איז אייגע פון די „מצוות עשה" פון דער קאַטוילישער רעליגיע און עס וועט אונז אָנקומען „מיט גרינער גאַל" צו ראַטעווען די קינדער פון זייערע רעטער.

איך האָב דאָרום באַשלאָסן צו נעמען צו הילף דעם העכסטן קאַטוילישן גייסטליכן פון ליטע און איך האָב באזוכט דעם בישאָף אַדאַמאָוויציאוס, וועלכער האָט מיר זייער פיין אויפֿגענומען.

איך האָב צו אים אָפּעלירט אין נאָמען פון יושר, פון הימלישער מאַכט פֿאַר וועלכער אלע וועלן, סוף כל סוף, באַדאַרפן אָפּגעבן דין וחשבון און איך האָב אים געבעטן אַז ער בכבודו ובעצמו זאָל אויסנוצן זיין איינפלוס לטובת דעם צוריקקער פון די אידישע קינדער צו זייער שטאָם.

צום באַדויערן איז מיין אָפּיל געפֿאָלן אויף טויבע אויערן און איך בין אוועק אָן אנטוישטער פון זיין „ליכטיקייט דעם בישאָף".

איך האָב דערביי — אויפן פֿאַרלאָנג פון דער קהילה — צושיקט צירקולאָרן צו אלע גלחים מיט אַ בקשה אז זיי זאָלן זונטיק אויסרופן אין די קלויסטערס אז סיי יחידים, סיי קלויסטערס, מאָנאַסטירן וכדומה אינסטיטוציעס וואָס האָבן ביי זיך אידישע קינדער, זאָלן זיך מעלדן צו דער אידישער קהילה. דערביי האָב איך, מעשה דיפּלאָמאַט, זיי באַדאַנקט, אין נאָמען פון דער שארית הפליטה, פֿאַר דעם חסד וואָס זיי האָבן גומל געווען מיט די קינדער ביז איצט און איך האָב צו זיי אָפּעלירט אַז זיי זאָלן גומר זיין די מצוה בשלימות דורך אומקערן די קינדער, פֿאַרוואָס די שארית הפליטה וועט זיי בלייבן אייביק דאַנקבאַר און זיי וועלן, פון דעם אַלמעכטיקן, באַלוינט ווערן מיט כל טוב.

אָבער אויך די דאָזיקע צירקולאָרן, האָבן געהאָט אַ קנאַפּע ווירקונג. בלויז געציילט גלחים האָבן, פון יוצא וועגן, אויסגערופן אין די קלויסטערס, בעת די מערסטע גלחים האָבן פשוט איגנאָרירט די בקשה פון דער קהילה

און דער סך־הכל איז געווען אז קיין קריסטליכער יחיד, קיין אינסטיטוציע איז צו דער אידישער קהילה נישט געקומען מעלדן וועגן דעם סכום פון אידישע קינדער וואָס געפינען זיך אין זייער באַזיץ.

צו אונז איז אויך דערגאנגען אַ ידיעה, אַז די קינדער ווערן געהאַלטן אונטער זייער נישט קיין סאַניטערע באדינגונגען און די קהילה האָט אינ־סטרואירט די צוויי דאָקטוירים אַבראַמאָוויץ און פרוי גורוויץ צו באזוכן די קינדער־היימען און זיך איבערצייגן אויף ווי ווייט די ידיעה איז אמת.

די צוויי דאָקטוירים האָבן באַזוכט די קינדערהיים „לאַפסעלעס" וואָס האָט זיך געפונען נישט ווייט פון דעם סלאָבאָדקער אַלטן בית עלמין און זיי האָבן געטראָפן פיר קרעציקע קינדערלעך וועלכע האָבן פון זיך געשונדן די הויט פון צער.

זיי האָבן געפונען די איבעריקע קינדער נישט דערנערט, מאָגער און בלאס אין אויסזען. זיי האָבן זיי גלייך געגעבן מעדיצינישע הילף און זיי האָבן וועגן דעם צוגעשטעלט אַ באריכט צו דער אידישער קהילה.

די קהילה האָט באַשלאָסן קודם כל, צו גרינדן א אידישע קינדער־היים און נאָכדעם קומען מיט אַ פּראָטעסט צו די „גוטהאַרציקע קריסטן" — אָט די קריסטן וואָס האָבן קודם אָנטייל געגומען אין דערמאָרדן די עלטערן און נאָכדעם ארויסגעוויזן „רחמנות" צו די קינדער — אַז זיי זאָלן אומקערן די אידישע קינדער צו דער אידישער קינדערהיים.

מיט דער הילף פון פראָפעסאָר רעבעלסקי און אַנדערע, איז אין דער געביידע פון דער אידישער שולע, געשאפן געווארן אַזאַ קינדער היים וואָס די סאָוועטישע מאַכט האָט דאָס איבערגענומען.

די פיר קרעציקע מיט נאָך פיר קראנקע קינדער פון דער קינדער היים „לאַפסעלעס" זיינען אונז איבערגעגעבן געווארן און מיט דער צייט, האָט זיך אונז איינגעגעבן אויסצובעטלען נאָך 17 קינדער כמו געזונטע, אַזוי אַרום האָט אונזער קינדער היים אָפּגעראטעוועט גאַנצע פינף און צוואַנ־ציק נפשות פון קריסטליכער „גאַסטפריינליכקייט".

אין פּראָפּאָרציע צו דער צאָל תינוקות וואָס זיינען נעבאַך פּאַרבליבן נשבו בין הגויים איז די דאָזיקע צאָל גאראטעוועטע אַ נעבאַכדיקע, וועו מיר

זאָלן זיך אָבער רעכענען מיט דעם מאמר חז"ל: „כל המקיים נפש אחת מישראל, כאילו קיים עולם מלא" אין דער דאָזיקער אויפטו אַ זכות הרבים לדורות עולם!...

דאָס וואָס מיר האָבן נישט געוואוסט געגנוי וואו די אידישע קינדער געפינען זיך, האָט אונז זייער פיל געשטערט אין אונזער רעטונגס ארבעט

מיר זיינען למשל געוואויר געוואָרן, אַז דעם קופישקער רב'ס, ר' אלי' מאיר פייוולזאָנס אַן אייניקל, ברכה'לע שליאפאָבערסקי, געפינט זיך ביים פּאָליציי שעף פון קיידאָן, בין איך, בחפזון גדול, געלאָפן קיין קיידאָן ראטעוון דאָס קינד און, קומענדיק אַהין, בין איך געוואויר געוואָרן, אַז דער פּאָליציי־שעף האָט עוקר געווען קיין דייטשלאנד. (דורך אַ בריוו האָב איך זיך, אַ פּאָר יאָר שפּעטער, דערוואוסט אַז דאָס קינד, ברכה'לע, געפינט זיך איצט ביי איר מומע אין ווילנע. די מומע האָט איר ארויסגענומען פון קריסטליכע הענט).

קומענדיק צוריק פון קיידאָן קיין קאָווגע איז צו מיר געקומען אַ קריסטליכע פרוי און האָט, מיט אַ פרומער מינע אויף איר פּנים, מיר פּאָר־טרויט בסוד סודות, אז זי וויס פון אַ הויז, וואו עס כאָווט זיך אַ אידיש קינד און אויב איך וועל איר באַצאָלן כך וכך אמעריקאַנער דאָלאָרן, וועט זי מיר מגלה זיין דעם סוד.. וואו דאָס קינד געפינט זיך, וכפי כן אַמעריקאַנער דאָלאָרן האָב איך ניט געהאָט, האָב איך אָנגעוענדעט כלערליי תרופות און תחבולות, ביז איך האָב זיך, דורך אנדערע וועגן, דערוואוסט וועגן דער קריסטליכער היים אין וועלכער דאָס קינד האָט זיך געכאָווט און מיר איז בה"ש, געלונגען צו ראטעוון דאָס קינד, וועלכעס געפינט זיך שוין איצט אין ישראל.

איך בין געוואויר געוואָרן וועגן אַן אַנדער אידיש קינד יהודה איידעלמאַן און וועז איך בין געקומען צו דער קריסטליכער „מאַמע" פון דעם קינד, האָט דאָס קינד, מיר דערזעענדיק געגומען כליפען אז ער וויל צוריק אַהיים „צו די אידן"..

זיין טיף רירנדיק קינדעריש געוויין האָט ביי מיר אַרויסגערופן אַ שטראָם טרערן. די טרערן האָבן זיך געגאָסן ווי פון אַן אומאויפהערליכן קוואַל —

בעת די מאַמע האָט אים אַוועקגעגעבן צו דער נייער „מאַמע" האָט זי מיט־געגעבן אַ בריוו.

„קינד מיינס! איך גיי אוועק פון דיר אויף אייביק. דו ביסט אַ איד, און אַ איד זאָלסטו בלייבן, בעסער צו שטאַרבן ווי אַ איד, איידער צו לעבן ווי אַ גוי!"

די לאַגע איז געווען זייער אַ דעליקאַטע, סיי דאָס קינד, און סיי די „מאַמע" האָבן באַדאַרפט באַהאַנדלט ווערן מיט גרויס פאָרזיכט און טאַקט.

די „מאַמע" פלעגט יעדן טאָג קומען צו דער קהילה און פאַרלאַנגען זאָכן פאַרן קינד: איין טאָג האָט זי פאַרלאַנגט די און די זאך, א צווייטן טאָג האָט זי פאַרלאַנגט אַזאַ און אַזאַ חפץ און אזוי איז זי, טאָג איין טאָג אויס, געקומען מיט נייען תביעות און פארלאנגען.

מיר האָבן אלע טאָג באזוכט אָט דעם חנ׳עוודיקן קינד, זייער טאַקטפול נאָכגעקומען די פאָדערונגען פון דער „מוטער" און צו פאַרדאנקען דעם מסירת נפש פון דעם קינדס אַ מומע פון אַמעריקע, הרבנית סאָלאָוויטשיק — געפינט זיך איצט דאָס קינד ביי דער מומע אין ספרינגוואַלי.

כדאי דאָ צו דערמאָנען וועגן דער רביצין שולמאַן, וואָס האָט מיר פאַר איר אַוועקפאָרן פון קאָונע קיין פוילן, אַנגעזאָגט, אז דער גלח וואָס וואוינט אויף איטאליאס גאָס אין קאָונע וועט מיר זאָגן, וואו עס געפינען זיך ביידע מיידעלעך, עדינה׳לע דאָס אייניקל פון הגאון ר׳ אייזיק שער און שולמית׳ל פרידמאַן. איך בין ביים גלח געווען עטלעכע מאָל און אים נישט געטראָפן. לסוף וועז איך האָב שוין יאָ געטראָפן, האָט ער זיך ארויסגעדרייט מיט אַ תירוץ. ביז איינמאָל, וועז איך בין שטאַרק צוגעשטאַנען צו אים און מיט צאָרן גע־פאָדערט, ער זאָל מיר זאָגן וואו די קינדער געפינען זיך, האָט ער מיר גע־ענטפערט, אז אין צוויי וואָכן אַרום וועט מען זיי ברייגען קיין קאָונע. עס זיינען אריבער צוויי און דריי וואָכן און די קינדער האָט מען נישט צוריק־געבראכט. איך בין ווידער צו אים געלאָפן און געמאַכט אַ שטאַרקן טומל, ער איז אַרויסגעלאָפן פון צימער און איך בין געבליבן זיצן. ערשט נאָך אַ פאָר שעה וואַרטן, איז ער צוריקגעקומען און מיר געגעבן אַן אדרעס, אז עטליכע קילאָמעטער הינטער קרעטינגע, אין אַ הויז פון יתומים אונטערן

אויפזיכט פון מאַנאַשקעס, געפינען זיך די קינדער. איך האָב דאָן געשיקט בת־שבע בערקמאן וואָס האָט געאַרבעט אין קהילה, און ראשל דייטש, צו בריינגען די קינדערלעך. מיט ג־טס הילף זיינען די קינדער געבראכט גע־וואָרן און מ׳האָט זיי באזאָרגט. די קינדער האָבן שוין נישט געקענט ריידן קיין אידיש און מען האָט זיי צוריק אויסגעלערנט זייער לשון. די קינדערלעך געפינען זיך אין ישראל אין בני ברק, ביי דער רביצין שולמאָן.

* * *

עס איז אַ פאקט, אז די אידן האָבן אין די געטאָ־וועלט שלום־גע־מאַכט מיט זייער טראגישן גורל און דאָס געטאָ־לעבן האָט אָנגענומען דעם כאַראַקטער פון אַ נאַטירליכן לעבנס שטייגער..

דער טויט איז זיי יעדער שעה געשטאַנען פאר די אויגן. יעדן טאָג זיינען מענטשן געפאלן ווי די פליגן, יעדן טאָג האָט מען געמאכט סעלעקציעס און אָט די אלע גרוילן האָבן, פונדעסטוועגן, נישט אָפגעהאַלטן מענטשן פון חתונה האָבן און פון ברענגען נייע באשעפענישן אויף אָט דעם עולם השפל.

מ׳האָט אין דעם געטאָ מל געווען קינדער. געווען אויך אזעלכע, וואָס האָבן צוליב מאַנגל אין אַ מוהל, נישט מל געווען זייערע קינדער. אנדערע האָבן נישט מל געווען זייערע קינדער מיט דער אויסרעכענונג, אז נישט גע־מל׳עט קינד וועט זיך לייכטער איינגעבן צו ראטעווען דורך אָפּגעבן עס צו א קריסטליכער מוטער.

די קהילה האָט באַשלאָסן מל צו זיין די קינדער, אָבער די מניעה איז באַשטאַנען אין אַ מוהל, דאָס אידישע קאָוונע האָט קיין מוהל נישט גע־האָט נאָכן חורבן...

מיר זיינען געוואויר געוואָרן, אַז אין שטויפּק (ווילנער געגנט) גע־פינט זיך אַ מוהל, ר׳ נח באָקאָוו, האָבן מיר אים געבראכט קיין קאָוונע, און ער האָט מכניס געווען בבריתו של אברהם אבינו פופצן קינדער.

אָט אזעלכעס און ענליכע תקונים האָט די קהילה מתקן געווען און נאָך יעדער תקנה איז אויפגעקומען דאָס פּראָבלעם פון אַ נייער תקנה אין וועלכער די שטאָט האָט זיך, צוליבן חורבן, געוויטיקט, ווי חז״ל זאָגן: „מצוה גוררת מצוה״.

די תקנות מיט וועלכע די קהילה, און מיט איר די גאנצע שטאָט, זיינען געווען באשעפטיקט, האָבן אויפגעטאָן וואונדער נישט נאָר פאר דער שטאָט גופא, נאָר אויך פאר די עוסקים במצוה.

די ארבעט ארום די תקנות האָט אונז קיין צייט נישט געגעבן צו פארטראכטן זיך איבער די טראגישע רעזולטאָטן פון דעם חורבן, וחוץ לזה האָט יעדע דורכגעפירטע תקנה אונז געגעבן אַן אויסערגעווייניליכע באַפרידיקונג, אַ מין קאָמפענסאַציע פאר די אלע צרות און גרוילן, וואָס מיר האָבן אין די געטאָ־יאָרן דורכגעמאַכט.

מיר פלעגן אַלעמאָל אונטערציען אַ סך הכל פון דעם, וואָס מיר האָבן מתקן געווען: מיר האָבן געבראכט צו קבר ישראל די חללי חרב; מיר האָבן געראטוועט פון גויאישע היימען קינדער; מיר האָבן מכניס געווען בבריתו של אברהם אבינו פופצן קינדער. דער סך־הכל פון אָט אַזעלכע וכדומה תקנות, האָט געגעבן אונזער לעבן אַ זין און אַן אינהאַלט, אַ ציל, אַ תכלית און אַ צוועק, דער סך הכל פון אונזערע אויפטוען האָט אונז באַפרייט פון אונזער שפלות געפיל פון וועלכן מיר האָבן געליטן זייענדיק אין געטאָ, און אָט טראכטן מיר שוין וועגן אַ נייער תקנה — וועגן אַ מקוה, וועגן טהרת המשפחה, אַן ענין, וואָס אין די פארגאנגענע דורות האָבן זיך אידן מוסר נפש געווען פאר דעם

אין דעם גרויסן חורבן, וואו דער כח פון דער סטרא אחרא האָט זיך מתגבר געווען איבער דעם כח הקדושה, וואו די טומאָה האָט געהאָט די אויבערהאַנט איבער דער טהרה, זיינען אויך די מקוואות פארניכטעט געוואָרן און די קהילה האָט באַשלאָסן צו בויען אַ מקוה אין דער געביידע פון דער כאָר שוהל, אויף אזעסקעניע גאַס.

מ׳האָט זיך בלב ונפש אַריינגעוואָרפן אין אָט דער הייליקער ארבעט והבא לטהר מסייעין לו... אין געציילטע וואָכן איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ מקוה און גלייך נאָכדעם האָט מען אָנגעהויבן טראכטן וועגן מצות לכבוד פסח — דער יום טוב, וואָס דערמאָנט אין מצרים אין עבודת הפרך, אין חומר ולבנים — זייער א סימבאָלישער יום־טוב, לזכר דעם „בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו!״

דאָס מצה פֿראָבלעם איז אונז שוועדער אָנגעקומען ווי דאָס אויפֿ־שטעלן פון דער מקווה; די מניעה איז באַשטאַנען אין מכשירים און אין גלעט פֿאַרן מעל־איינקויף, וואָס איז געווען בנמצא בלויז אויפֿן שווארצן מאַרק, אָדער ווי דאָס האָט געהייסן ביי די סאָוויעטן „אויפֿן פרייען באזאַר".

און נאָך אַ פראגע איז אַנשטאַנען: וועד וועט געבן מעות חיטים? נישטאָ וועד עס זאָל געבן, אלע, בוכשטעבליך אלע אידן זיינען געווען נצ־רכים, מרי נפש, אבלים, עניים ואביונים, וואָס האָבן געלעבט מיטן חיות פון מתקן זיין תקונים און מקבל נחת זיין פון זיי.

בקיצור, מ'איז אווענק אין אַ געווּעזענער מצה בעקעריי און מ'האָט דאָרטן געטראָפֿן צעבראָכענע טיילן פון מצה מאשינען; פון דאָרטן איז מען אווענק אין אַ צווייטער מצה בעקעריי, וואו מען האָט וויידער געטראָפֿן צעבראָכענע טיילן פון אַ מצה מאַשין. פון דעם ברוכווארג האָט מען צו־זאמענגעשטעלט אַ כמו מצה מאשין, אַ מין קאריקאַטור, אַ פּאראָדיע אויף אַ מצה מאשין און — נאָך אַ הפסקה פון גאנצע פיר יאָר— האָט מען אין זילבערס קעלער אויף בירשטאַנער גאַס, אויפגעשטעלט, אַ מ'שטיינס־געזאָגט, מצה בעקעריי און מ'האָט צוויי וואָכן פאר פּסח געבאקן מצות פאר די לעצטע גראָשנס, וואָס אַלע קאָוונער אידן האָבן געהאַט. מען האָט אויך געגעבן מעות חיטים און די קהילה האָט אויסגעטיילט אזוי, אַז עס זאָל נאָך בלייבן מצה פאר די אידישע פּארוואונדעטע רויטע ארמייער, וואָס זיינען געלעגן אין שפּיטאָל און פאר דער קינדער־היים.

אויף מאיראנע גאַס, אין אַ רחבות'דיקער הויז, האָט מען געפֿראָווען די סדרים פאר אלע עלנטע. דער צווענק פון די אלגעמיינע סדרים איז געווען אַ טאָפּלטער: ראשית, אז די סדרים זאָלן טראָגן אַ מער יום־טובדיגן כא־ראקטער, ושנית, אז יחידים, וואָס אלע זייעריקע זיינען אומגעקומען זאָלן קאָנען זיצן ביי אַ סדר טיש.

די סדרים זיינען געפֿראווען געווארן מיט גרויס פייערלעכקייט. אי־דישע סאָלדאַטן און אָפיצערן פון דער רויטער ארמיי האָבן מיט אונז מיט־געפֿראווען דעם סדר. זיי האָבן מיט אונז מיטגעווויינט און מיטגעזונגען. אויך אין זיי האָב איך געשפּירט „תינוקות שנשבו בין הגויים"...

ט׳ חשון, תש״ה, האָבן מיר צום ערשטן מאָל, פריי און אומגעשטערט בא־קלאָגט אונזער גרויסע אבידה שאינה חוזרת. מיר האָבן געפֿראָווען דעם יאָר־צייט פון אונזערע אומגעקומענע ברידער און שוועסטער, פון אונזערע נאָענטסטע און טייערסטע.

גאנץ קאָונג איז געקומען אין „הויסמאָנס קלויז״ באקלאָגן די שרפה אשר שרף ד׳, און די שול איז פול געווען מיט אידישע רויטע ארמייער, מיט אידישע אָפּיציערן און גאנץ קהל —די קינדער־יתומים, האָבן גע־זאָגט קדיש בציבור.

איך האָב אלס רב, אַדרעסירט דעם עולם מיט דברים כבושין, מיט טרייסט ווערטער. — עס האָט אויך געריידט פֿראָפעסאָר רעבעלסקי און אנד. די הזכרה האָט געמאכט דער מאָסקעווער חזן מישא אלעקסאנדראָוויטש.

שטעט און שטעטלעך

רבנו הגאון ר׳ יצחק אלחנן ספּעקטאר זצ״ל

(קאָוונער רב)

שטייענדיק ביים גרויסן און מורא׳דיקן חורבן־קבר פון ליטווישן אידנטום און זאָגנדיק קדיש נאָך דעם הונדערט־יאָריקן ישוב, וואָס איז אומגעקומען על קידוש־השם בידי הצורר היטלער ימח שמו, איז מיר שווער זיך נישט צו דערמאָנען אין דער בלי־צייט פון די אידן אין ליטע אין דער תקופה פון ראש כל בני הגולה ר׳ יצחק אלחנן זצ״ל. און מיט אַ פּאָר קורצע שטריכן פּרואוון ״מאָלן״ דאָס געשטאלט פון דער דאָזיקער גרויסער און גאונישער פּערזענליכקייט, וואָס איך בין נישט אומשטאַנד צו געבן א פּול און גאַנץ־ארומנעמענדיק בילד און אויספירליכע אָפּשאַצונג פון דעם מענטשן וואָס פארנעמט אין דער געשיכטע פון ליטווישן, רוסישן און וועלט־אידנטום איינע פון די העכסטע און אָנגעזענסטע ערטער פון זיין צייט און וועט בלייבן ווי אַן אייניציקארטיקע געשטאַלט אין אונזער גרויס־סער אידישער געשיכטע לדורי־דורות.

רבי יצחק אלחנן איז אין זיין צייט מפורסם געוואָרן דורך זיין ספר ״באר יצחק״ אלס גאון און פוסק איבער ארבע פּינות העולם. מיט זיין פּסק און הלכה האָבן זיך שטאַרק געריכטן אפילו די גאונים אין זיין צייט, ווי למשל, אין די הונגעריאָרן פון 1868 האָט ער מתיר געווען פאָר אָרימע־לייט צו עסן בעבלעך און אַרבעס אום פּסח, אָדער אין יאָר 1875, האָט ער געׄאסר׳ט די אתרוגים פון קאָרפו, ווייל די סוחרים האָבן צו הויך אַרויפּ־געריסן די פּרייזן און אידן האָבן דאָס נישט געקאָנט נאָכקומען.

רבי יצחק אלחנן האָט אויך אין יענער צייט מתיר געווען, אַז דאָס זיבעטע (שמיטה) יאָר, וואָס איז פארבאָטן צו באָארבעטן די פעלדער אין ארץ־ישראל, אז מען זאָל יאָ אקערן און זייען אין ארץ־ישראל בכדי אידן זאָלן האָבן פונוואַנען צו לעבן.

אין ענין שאלות עגונות, איז ר׳ יצחק אלחנן געווען פארטאָן ראשו זרובו מתיר צו מאכן די אומגליקליכע פרויען פון זייער שווערער, אָפּט פאָרצוויפלטער מערכה. עס איז אמאָל געקומען אזוי ווייט, אז ביי אים אין קיך

האָט זיך אמאָל אריינגעקליבן אן אומגליקליכע עגונה און געוואָרט אויף זיין היתר.

ר׳ יצחק אלחנן האָט נישט נאָר ארויסגעגעבן פסק הלכות פאָרן גאנצן אידישן כלל נאָר ער האָט זיך שטאָרק מטפל געווען מיט יעדן יחיד באזונדער אין יענעמס שווערן מצב. פריצים אפילו, פלעגן קומען צו אים זיך לאדן און ער זאָל ארויסגעבן זיין פסק וועגן זייערע סכסוכים.

ר׳ יצחק אלחנן האָט זיך נישט נאָר אָפגעגעבן מיט רבנישע, לומדישע און הלכה׳שע פראָבלעמען, ער איז אויך געווען אַ גרויסער כלל־טוער פון וועלטליכן פאָרנעם. אין 1870 האָט ער שוין געזאָרגט פאָר הילף פאר די אידן אין שטראָסבורג בעת דער פראנצויזיש־דייטשער מלחמה. אין 1872 האָט ער געווירקט אז דער „אַליאַנס איזרעאַליט״ אין פראַנקרייך, זאָל העלפן די פערסישע אידן. אין 1881, בעת דער גרויסער שרפה אין קאָווּנע איז ער אליין געפאָרן אין פעטערבורג קלייבן געלט פאר די נשרפים און געהאָלפן אויפבויען דאָס אידישע קאָווּנע. אין 1884, בעת אלעקסאנדער דער דריטער האָט באַשטימט אַ קאָמיסיע צו לייזן די אידן־פראָגע אונטערן פאָרזיץ פון גראָף פאלען האָט זיך ר׳ יצחק אלחנן דאמאָלסט דערוואוסט, אז דער דאָזיקער גראָף פאלען זאָל זיך האָבן אויסגעדריקט וועגן תלמוד אז דאָס איז אַ ווערק פון דעמאָראליזאציע. ר׳ יצחק אלחנן האָט זיך תיכף געווענדעט קיין פראַנקפורט אַם־מיין צו הרב הגאון ר׳ שמשון רפאל הירש ז״ל, ער זאָל צוגרייטן אַ קונטרס אין דייטש וועגן דער וויכטיקייט און גרויסקייט פון תלמוד. און ר׳ שמשון רפאל הירש האָט טאָקע באלד פארעפנטליכט זיין ספר „איבער די בעציאונג דעס תלמודס צום יודענטום און צו דעם סאָציאַלן שטעלונג זיינער בעקענער״, דאָס ווערק איז איבערגעשיקט געווואָרן צום דעם גראף פאלען. ווי מען האָט זיך דערפון שפעטער דערוואוסט, האָט דאָס געהאָלפן אַ גוטע השפעה אויפן גראף.

וועז עס האָט זיך אויפגעהויבן אַ העצע קעגן דער אידישער שחיטה אין רוסלאנד, האָט ר׳ יצחק אלחנן געווירקט אויף דר. דעמבא, אז ער זאָל זיך פארנעמען מיט ארויסגעבן אַ בוך וועגן דער וויכטיקייט פון דער אידישער שחיטה. און דר. דעמבא האָט אויפגעווויזן אז די קו וואָס ווערט פריער

באָטויבט מיט אַ קלאַפּ פון אַ האמער, ווי די קריסטן זיינען זיך נוהג, פּוילט דאָס פלייש א סך גיכער, ווי מען קוילעט לויטן אידישן דין.

ר׳ יצחק אלחנן האָט אויך געגרינדעט דעם כשרן קעסל פאַר סאָלדאַטן. אין קאָוונע האָבן געלאגערט אַ סך אידישע סאָלדאַטן האָט ער געזאָרגט, זיי זאָלן האָבן כשר עסן, און דערנאָך איז דער כשר קעסל פאַר סאָלדאַטן געווען אין גאַנץ ליטע, וואו נאָר אידישע סאָלדאַטן האָבן געלאַגערט.

ר׳ יצחק אלחנן איז אַ סך מאָל געפאָרן קיין פּעטערבורג און אנטייל געגומען אין אסיפות צו אָפּשלאָגן גזירות אויף אידן און זען פארגרינגערן דעם מצב פון אידן אין רוסלאַנד. ער האָט געהאָלפן אָפּשרייען גירושים פון תחום - המושב און אין אַ סך אַנדערע פאלן, וואו אידן זיינען געזעצודפט און אונטערדריקט געוואָרן. ער האָט אינאיינעם מיט זיין זון הגאון ר׳ צבי הירש זצ״ל, אָרגאניזירט די אלע פּראָטעסט - מיטינגען אין ענגלאַנד און איבער דער גאנצער וועלט, וואו מען האָט עפּנטליך אריסגעבראכט די פאַקטאָמען און מעשים תעתועים פון דער רוסישער רעגירונג, לגבי די אידן אין רוסלאנד. דאָס האָט ענדליך געווירקט אז די רוסישע רעגירונג האָט אַרונטערגעזעצט דעם צורר היהודים איגנאטעוו פון זיין מיניסטער פאָסטן און אויף זיין אָרט איז געוואָרן טאָלסטאָי.

אין תרל״ז, האָט ר׳ יצחק אלחנן אינאיינעם מיט ר׳ ישראל סאלאנטער געגרינדעט דעם „כולל־קאָוונע״ און זיי האָבן ארויסגעגעבן א ספר „פרי עץ״ צו פארשטארקן דעם לימוד התורה ביי אידן. פון כולל־קאָוונע זיינען ארויסגעקומען אַ סך גאוני עולם.

ר׳ יצחק אלחנן איז געווען באליבט און געאַכט ביי קליין און גרויס. ווען ער איז געלעגן אויף זיין קראנקן־בעט, איז די גאַס, וואו ער האָט געוואונט געווען אויסגעשפּרייט מיט שטרוי, כדי די פורן זאָלן ניט שטערן די רו פון גאון און צדיק. איך געדענק ווי אָרע דער פורמאן, פון סלאָבאָדקע, פלעגט מיר זאָגן: „איך האָב זוכה געווען צו אריכת ימים דערפאר, ווייל אויף מיין דראָשקע איז געפאָרן ר׳ יצחק אלחנן און ער האָט מיך געבענטשט״.

כ״א אדר תרנ״ו, איז דער גאון און צדיק נפטר געוואָרן אין קאָוונע אין עלטער פון 79 יאָר. די לוויה איז געווען אַן אומגעווײנליך גרויסע. רבנים

און עסקנים פון גאנץ ליטע זיינען אראָפגעקומען קיין קאָווּנע. גאנץ קאָווּנע און די פאָרשטעט. קינד און קייט האָבן באַגלייט צו זיין אייביקער רו דעם גאון און צדיק, דעם גייסטיקן לערער און פאָטער פון אידנטום, וואָס האָט ג־טס פאָלק געדינט בכל לבבו ובכל נפשו. הספדים זיינען געזאָגט געוואָרן אין א סך שולען און בתי מדרשים אין קאָווּנע און אין דער גאנצער וועלט *).

זיין אוהל איז תמיד געווען פאַרוואָרפן מיט בקשות פון אלע שוועדע הערצער, וואָס זיינען געבליבן אין אים אָנגעבונדן אויך נאָך זיין טויט.

נאָך מיין באפרייאונג, אין 1944, האָב איך באזוכט ר' יצחק אלחנן'ס קבר. דער אוהל איז געווען צובראָכן. דער דאך, און אויך זיין קבר, איז נישט געווען אין אָרדענונג. איך האָב גלייך געזען אַז אלץ זאָל פאריכט ווערן ווי עס דאַרף צו זיין.

* * *

זאָל דאָ כאָטש מיט אַ וואָרט דערמאָנט ווערן דער גאון ר' צבי הירש זצ"ל, ר' יצחק אלחנן'ס זון, וואָס איז געווען קאָווּנער רב, נאָך דער פטירה פון זיין פאָטער. ער איז געווען אַ גאון בתורה און אַ גרויסער דרשן. אויך זיין השפעה און הילף צו זיין פאָטער אין דער ארבעט לטובת הכלל, איז געווען זייער גרויס.

---

*) הויפטזעכליך האָב איך זיך באנוצט מיט די מאַטעריאלן פון „תולדות ר' יצחק אלחנן" פון ר' יעקב ליפשיץ.

אוטיאן

אוטיאַן איז געווען איינע פון די קרייז־שטעט פון ליטע. אוטיאַן האָט זיך געפונען אין צפון־ליטע און האָט פארמאָגט אַ אידישע באפעלקערונג לערך דריי טויזנט נפשות.

אין דער אידישער וועלט איז אוטיאַן באוואוסט דורך איר געווע־זענעם רב, הגאון הצדיק רבי אברהם צבי הירש אייזנשטאַט ז״ל, דער מחבר פון ,,פתחי תשובה״ אויף שלחן ערוך, וואָס איז אַנגענומען געוואָרן אין דער לומדישער וועלט. וועגן ,,פתחי תשובה (מען האָט אים געפופן אויפן נאָמען פון זיין ספר) וועלן דערציילט הונדערטער מעשיות און מופתים, וועגן זיין צדקות און צדקה, און זיין מסירת נפשדיקייט פאר אידן. עס ווערט דערציילט, אז אַיינמאָל איז געקומען צו אים אַ פרוי אין דער ,,קאל־טער שול״ (אזוי האָט מען גערופן די אַלטע שול) וואו זיין שטייגער איז געווען, צו לערנען ביז האַלבן טאָג אין טלית און תפילין, מיט אַ געוויין: רבי, זאָגט מיר וואו איז מיין מאן? ער איז אַוועק פון הויז שוין העכער אַ יאָר, איך האָב אים ארומגעזוכט אומעטום און ניט געפונען? הרב אייזן־שטאַט ענפערט: ,,איך ווייס נישט״. און די פרוי ווייניט און מאַנט אַלץ ביים רב ער זאָל איר אויסזאָגן וואו איר מאן איז. עס העלפט ניט דעם רבס ארגומענטן אז ער ווייס ניט. די פרוי טרעט אַבער ניט אָפּ, עס העלפן ניט די דראָענגען פון שמש. די פרוי גייט אלץ ניט אוועק און שטערט דעם רב אין לערנען. לסוף הויבט אויף דער ,,פתחי תשובה״ זיינע הויכע ברעמען, און זאָגט צו דער פרוי: ווייניט נישט, אידענע, פאָרט קיין קאָוונע וועט איר אים דאָרט געפינען״. די פרוי איז אוועקגעפאָרן קיין קאָוונע און האָט דעם מאן אירן געפונען, און אים געבראכט צוריק אין שטעטל.

אין שטעטל איז געוואָרן אַ טומל: אַ מופת פון רב! ער האָט גע־וואוסט וואו ער איז! שבת אין דער פרי פאר קריאת התורה איז דער רב ארויף אויף דער בימה ריידן, אַלע פון שול זיינען פארוואונדערט: ,,וואָס איז געשען?״ (אמאָל פלעגן די רבנים ריידן צוויי מאָל אַ יאָר שבת שובה

און שבת הגדול) דער רב וועגדעט זיך צום עולם און זאגט: וואונדערט זיך ניט וואס איך האלט איצט אַ דרשה. אזוי ווי עס איז פאַרשפרייט געוואָרן אַ קלאַנג אין שטאַט, אז איך וויז „מופתים" ווייל איך אייך מודיע זיין, אז איך בין נישט קיין בעל מופת. נאָר — די פרוי האָט מיך ניט צורוגעלאָזן און געשטערט אין מיין לערנען, און אזוי ווי אין קאָוונע, האָב איך געוואוסט, האָט דער רוסישער קייזער געבויט די פעסטונג אַרום דער שטאַט, דארף מען דאָך האָבן ארבעטער, איז מסתמא, האָב איך געטראכט איז ער דאָרטן.

אויך איז געווען רב דעם פתחי תשובה'ס זון, הרב ר' בנימין ז"ל. הרב ר' אברהם צבי אייזנשטאט ז"ל, אַן אייניקל פון „פתחי תשובה", איז געווען דער לעצטער רב אין אוטיאַן, און איז נפטר געוואָרן אַ יאָר פאַרן חורבן פון זיין קהילה. און צוליב געוויסע פערזענליכע אָנגעלעגנהייטן איז דעם רבס משפחה, האָט די קהלה באשלאָסן אויפצונעמען א צייטווייליקן רב. עס איז אויפגענומען געוואָרן הרב ר' נחמן הירשאָוויץ, פריער רב אין יעלאָק.

אוטיאן איז געווען פון די ערשטע קהלות אין ליטע. אויף איר בית־עולם האָבן זיך געפונען מצבות איבער 400 יאָר אַלט.

אוטיאן האָט געהאַט אַ צאָל אידישע אינסטיטוציעס, אָנשטאָט די קהילה איז געגרינדעט געוואָרן די אַרגאניזאציע „עדת ישראל", וואָס האָט זיך פארנומען אין דער הנהגה פון קהל'שן לעבן. אויך איז געווען אין אוטיאַן אַ פאָלקס־באנק, אַ לינת־הצדק, תפארת בחורים און אנדערע חברות.

צדוק בליימאן וואָס האָט זיך געראטעוועט דורך א נס אין קאָוונער געטאָ, און פריער אין אוטיאַן וואו ער האָט בייגעוווינען די שחיטה אויף אוטיאַנער אידן, דערציילט, ווי אזוי די אידן פון אוטיאן זיינען אומגעבראכט געוואָרן. און צווישן זיי זיינען אויך אומגעקומען זיין פאָטער הרב ר' צבי בליימאַן, רב פון אַראַן, וואָס האָט זיך צופעליק געפונען ביי זיין טאָכטער אין אוטיאַן, און הרב נחמן הירשאָוויץ, צייטווייליקער רב אין אוטיאַן.

איך וועל דאָ איבערגעבן דעם דאָזיקן באריכט אין צדוק בליימאַנס אייגענע ווערטער:

„ביזן אויסברוך פון קריג, דעם 22־טן יוני, 1941, בין איך געווען אין קאָוונע. דעם 23־טן יוני, בין איך אנטלאָפן פון קאָוונע וועלכע איז שוין געווען פאַרלאָזן פון די רוסן. און די ליטווינער האָבן אָנגעהויבן באלעבאטעווען אין שטאָט. דעם 26־טן יוני, 10 אזייגער אין דער פרי, בין איך אָנגעקומען אין אוטיאן. איך האָב אין שטאָט ניט געקענט אריינגיין, ווייל זי איז באמבארדירט געוואָרן פון די דייטשן. נאָך אייניקע שעה״ן איבערוואַרטן, בין איך אריין. קיין אידן־קרבנות זיינען כמעט ניט געווען, אויסער אייניקע צעשטערטע אידישע הייזער. 2 אזייגער בייטאָג, זיינען אריין די דייטשן און פון דער שעה אָן האָבן זיך אָנגעהויבן די אידישע צרות. גלייך האָט מען זיך אַ לאָז געטאָן כאָפן צו דער ארבעט, בעיקר צו זוכן מינעס אין הייזער וועלכע זיינען פאַרלאָזן געוואָרן פון די רוסן. ביי אָט דער „ארבעט״ זיינען אומגעקומען אייניקע אידן.

אויף מאָרגן דעם 27־טן יוני, האָט מען ארויסגעטריבן אַלע אידן צו דער ארבעט. די ארבעט איז ניט געווען נויטיק, נאָר עס איז געטאָן געוואָרן כדי זיך איזדיקעווען איבער אידן. טרייבן זיי צו דער אַרבעט האָט מען ניט אויפגעהערט די גאנצע צייט און איז נאָך מיט מער קראפט פאָרטגעזעצט געוואָרן פון דער פולשטענדיקער ליקווידאציע.

יעדער טאָג איז געוואָרן אַלץ ערגער און ערגער. אויף איטליך אידישן הויז איז אָנגעשריבן געוואָרן „יודען״. דער מיט האָט מען געגעבן אַ הכשר פאר יעדן ליטווישן און דייטשן כוליגאַן פריי צו ראבירן און מאָרדן. יעדע דייטשע אָפּטיילונג, באזונדערס עס־עס און ס. א. פלעגן גייענדיק דורך אוטיאָן צום פראָנט, האָלטן פאר זייער „הייליקער״ פליכט זיך אָפּ־צורעכענען מיט די אידן.

אין איין טרויעריקן אָוונט, האָבן ליטווינער מיט דייטשן פאַרניכ־טעט אלע בתי מדרשים, געברענט און געריסן די ספרי־תורות. דאן זיינען זיי געקומען צו מיין פאָטער, אים אוועקגעפירט אין בית המדרש און אים געהייסן זינגען, טאָנצן און אויך העלפן רייסן די ספרי־תורות. פאַרשטייט זיך, אז ער האָט דאָס ניט געטאָן. זיי האָבן אים אָפּגעשאָרן די באָרד און אָנגעטאָן אנדערע עינויים קשים און צום סוף געשאָסן אין אים. מיר האָבן

אים שפּעטער געפונען אין אַ טייך בלוט אַ קוים לעבעדיקן. אַ דאנק מיין שוואָגער דר. אפרים יודעלאָוויץ, וועלכער איז געווען דער בעסטער דאָק־טאָר אין גאנצן קרייז, איז דער פּאָטער אַפּערירט געוואָרן און וואָלט נאָך געקענט לעבן בלייבן, אָבער זיי האָבן אים, אינאיינעם מיט אלע אנדערע שפּעטער אומגעבראַכט. וועל וויס וואָס פּאַר אַ עינויים זיי האָבן אים נאָך אָנגעטאָן פּארן טויט.

אין אַ צושטאַנד פון מאַרד, הונגער און שרעק האָבן מיר דערצויגן ביז דעם 14־טן יולי. ביז דער צייט איז די טורמע פול געווען מיט אידן. די חרובע בתי מדרשים האָבן זיי פארוואנדלט אין טורמעס פאר אידן, קאָ־מוניסטן, רוסן, וועלכע מען האָט געהאַלטן אין שמוץ און הונגער. און צום סוף פארפֿיניקט. דעם 14־טן יולי, 1941, 6 אזייגער אין דער פרי, זיינען אויסגעקלעפּט געוואָרן מעלדונגען מיט פאָלגנדן אינהאלט:

אלע אוטיאָנער אידן, מוזן 12 אָזייגער אָוועקגיין אין וואַלד אין דער ריכטונג פון מאלאָט. מען קען מיטנעמען אייגנטום וויפיל מען ווייל, נאָר מען טאָר ניט שעדיקן קיין אייגנטום. ווער עס וועט געפונען ווערן אין שטאָט נאָך 12 אזייגער, וועט דער שאָסן ווערן אויפן אָרט.

אונטערגעשריבן:

בירגערמייסטער פון אוטיאן

(דר. סטעפאַנאָוויץ)

קריגס־קאָמענדאנט

(פולקיניקאָס).

איך האָב די מעלדונג איבערגעלייענט אייניקע מאָל. עס האָט זיך ניט געוואָלט גלויבן אָז אזוי שנעל וועט מען אונז ארויסטרייבן. אַ פּאָר שעה נאָכן אויסהענגען די מעלדונגען, האָט מען שוין געשלאָגן און גע־טריבן פון די הייזער. דער עולם איז וואָס שנעלער געלאָפן אין וואלד, און זיך ניט פאָרגעשטעלט, אז דאָס איז דער לעצטער וועג. 2,000 אידן האָבן פארלאָזן די שטאָט און באלד איז געקומען אַ מעלדונג אין דער ליטווישער

פּרעסע און מיט שמחה מודיע געווען אַז אוטיאַן איז די ערשטע שטאַט וואָס איז שוין געוואָרן „יודענריין".

פּאַרן אוועקגיין אין וואלד האָט מען יעדן אונטערזוכט, צוגענומען גאָלד, זילבער, געלט און אנדערע ווערטזאכן און דערנאָך אריינגעלאָזן אין וואלד. מיר זיינען באוואכט געווען פון ליטווינער, מיר זאָלן ניט אנטלויפן. מען האָט אונז געזאָגט, אז מיר וועלן זיין אין וואלד נאָך 3 טעג און שפּעטער וועט מען אונז צוריקשיקן אין שטעטל, און אין אזירע גאס וועט זיין פּאר אונז אַ געטאָ.

גאנצע צוויי וואכן זיינען מיר געלעגן אונטערן פרייען הימל. עס האָט געריגנט. עס איז אויך געווען גאָנץ קאַלט און וואָס וויטער איז געוואָרן נאָך קעלטער. אַ סך זיינען קראנק געוואָרן און קיין דאָקטוירים זיינען ניט געווען וויל אלע אידישע דאָקטוירים זיינען ארעסטירט געוואָרן אין אייניקע וואָכן ארום, נאָכדעם ווי די דייטשן זיינען געקומען, און מען האָט זיי אַלעמען דערשאָסן.

צו עסן האָט מען אונז געבראכט נאָר ברויט און פון דער דרויסנדיקער וועלט זיינען מיר געווען פולשטענדיק איזאָלירט. די וואך איז געוואָרן אַלץ ערגער און חוצפהדיקער. בייטאָג פלעגט מען טרייבן צו דער ארבעט און ביינאכט שיסן אין דער לופט, אָנווארפנדיק אַ שרעק אויף אלעמען און ניט לאָזן שלאָפן. די כוונה איז געווען: וואָס גיכער אונז אָפּשוואכן פיזיש און ברעכן גייסטיק.

כדאי צו באָמערקן, אַז צווישן די אידן איז די באָציאונג פון איינעם צום צווייטן געווען אַ מוסטערהאַפטע. מען האָט זיך דאָס שטיקל ברויט געטיילט איינער מיטן אנדערן. אין איין ארבעטס פּלאַץ פלעגט מען געבן נאָך דער ארבעט צו גלאָז מילך יעדן, קיינער האָט אָבער די מילך ניט געטרונקען אליין, מען האָט דאָס יעדן טאָג געבראכט אין וואלד און צעטיילט צווישן די קינדער און קראנקע. מען האָט ניט געהערט קיין קריגערייען אָדער אנדערע נעגאטיווע דערשיינונגען, וועלכע קומען פאָר זייער אָפּט אין אומנאָרמאַלער לאגע.

אזוי האָט עס אָנגעהאלטן ביזן 1־טן אויגוסט. און מיר זיינען נאָך

אַלץ געלעגן אונטערן פרייען הימל. אין דעם טאָג זיינען געקומען ליטווישע פּאָליציי אגענטן און פארשריבן אַלע מענער און פרויען פון 17 ביז 55 יאָר. אין דער צייט פון דער רעגיסטראציע, האָט מען מיך און נאָך 10 מאן אַוועק־געפירט אין שטאָט אויף ארבעט. מיר האָבן געארבעט ביז נאַכט. אין אַוונט האָט מען אונז פארבייגעפירט אַ גרופּע אידן פון וואלד אין דער צאָל פון 500 מאן, צווישן זיי, דעם געוועזענעם אידישן וויצע־בירגערמייסטער פון אוטיאן, זשיראט מיט זיינע צוויי זין, הרב נחמן הירשאָוויץ, דער שוחט יודל שאפשטיין און אַנדערע חשובע בעלי בתים פון שטאָט. נאָך דער אר־בעט האָט מען אונז געבראכט אין וואלד צוריק.

אויף מאָרגן 3 אזייגער בייטאָג, האָבן מיר, זייענדיק אין וואלד, גע־הערט שיסעריי־ען. מען האָט זיך אליין געטרייסט, אז דאָס דערנעענטערן זיך די רוסן, און קיינער האָט זיך ניט פאָרגעשטעלט, אז דאָס שיסט מען די אידן וועלכע מען האָט נעכטן אַוועקגעפירט. עס איז פאַרלאָפן ווידער אַ וואָך, פון די ארויסגעפירטע האָט מען גאָרניט געהערט, דאָך איז מען געווען מיט דער מיינונג אז זיי לעבן.

די נאַכט פון 6־7 אויגוסט, האָט זייער שטאַרק געריגנט. אויסער דעם האָט די וואָך די גאַנצע נאַכט געשאָסן כדי אונז צוברעכן, און אויפן פרימאָרגן, האָט מען אלע ארבעטספעאיקע מענער ארויסגעטרייבן צו דער ארבעט. מידע, נאַסע, ניט קיין געשלאָפענע, זיינען מיר געגאנגען צו דער ארבעט ניט איבערטראכטנדיק, אז דאָס גייען מיר דאָס לעצטע מאָל. מיין מוטער האָט מיר נאָך צוגעטראָגן אַ מאַנטל, זאָגנדיק, אפשר וועט מען אייך האַלטן לענגער. איך האָב געענטפערט, אז איך וועל אינגיכן קומען צוריק. מיין מאמעס האַרץ האָט געפילט, אז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל. איך בין שוין ניט געקומען צוריק אין וואלד.

מען האָט אונז אָנשטאָט צו פירן צו דער ארבעט, אוועקגעפירט אין אוטיאָנער טורמע, צוגענומען אלע דאָקומענטן, דעם רימען פון די הויזן און גאלאָזן וואָרטן אין הויף פון טורמע. אזייגער צוויי איז געקומען אַ דייטש פון „געסטאַפּאָ". מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט צו פיר אין אַ ריי. בסך הכל 100 רייען. דער שעף פון דער טורמע, אַ ליטווינער, האָט גע־

זאָגט צו אונז אז מיר זאָלן אַראָפנעמען די מאנטלען, ווייל מיר וועלן מוזן אביסל ארבעטן.

נאָכדעם האָט מען אונז ארויסגעפירט פון טורמע. מיר האָבן פאר זיך געזען אַ גרופּע אידישע פרויען און היינטער זיי האָט מען אונז אויס־געשטעלט. מיר זיינען שטארק באוואָכט געוואָרן פון באוואָפנטע ליטווינער, צווישן זיי זיינען געווען שילער און סטודענטן, און וועז מיר האָבן זיך עטוואָס דערווייטערט, האָט מען אונז שטארק געשלאָגן און געטריבן מיר זאָלן גיין שנעלער און שנעלער. די פרויען וועלכע האָבן ניט געקענט נאָכהאַלטן, האָט מען געשאָסן אויפן אָרט. אזוי לויפנדיק אייניקע קילאָמעטער, האָט מען אונז געהייסן זיך לייגן מיטן פּנים צו דער ערד און די פרויען זאָלן גיין פאָראויס. עס האָבן זיך געהערט געשרייען און אַ שיסעריי פון מאשינען־געווער. אין אַ 15 מינוט ארום האָט מען געהייסן גיין די מענער און איך האָב פאר זיך געזען אזא מין בילד: עטליכע אויסגעגראָבענע גריבער. לעבן אייניע פון די גריבער איז געשטאַנען אַ דייטש מיט מאַשינען־געווער. ניט וויים פון גרוב איז געשטאַנען אַ ליטווינער מיט אַ מאסקע אויפן פּנים און מיט אַ קאַנטשיק אין האַנט, וועלכער פלעגט שמייסן יעדן פאַרבייגיי־ענדיקן, כדי מיר זאָלן גיכער צולויפן צום גרוב. און דאן פלעגט שוין דער דייטש „דערליידיקן". אין דער זייט זיינען געשטאַנען ביי אַ לייכטן אויטאָ־מאָביל די פירער פון דער ליטווישער אינטעליגענץ, צווישן זיי דער בירגער־מייסטער, דער דאָקטאָר, טורמע־שעף און אייניקע דייטשן, וועלכע זיינען געקומען זעען די בלוטיקע פאַרשטעלונג.

איך האָב דערפילט, אז אין אייניקע סעקונדן ארום וועל איך זיך אויך צאַפלען צווישן די איבעריקע אידן, און כ׳האָב אויפן מאָמענט „באַ־שלאָסן": אויב שוין שטאַרבן, מוז אויך מיטגיין מיט מיר איינער פון זיי.

אויך מיין חבר קלמן כץ, וועלכער איז געשטאנען נעבן מיר, האָט אַנגעהויבן לויפן צום דייטש. ער איז גלייך געפאַלן טויט אויפן אָרט, שרייענדיק: „איך שטאַרב". איך האָב געקראָגן אַ קויל אין פוס און פון שטאַרקן וווייטיק האָב איך געחלש׳ט און זיך אַראָפגעקייקלט פונם בערגל אין אַ זומפיקן באָדן. (די גריבער זיינען געווען אויף אַ בארג און אונטן

איז געווען זומפיקער באָדן). קייקלענדיק זיך בין איך געקומען צום באַ־ וואוסטזיין. איך האָב זיך געשארט אין הויכן גראָז ביז איך בין אריין אין אַ טיפער גרוב מיט וואסער, באוואָקסן מיט הויכע גראָז. איך בין אַפגעלעגן אין גרוב א גאנצן טאָג אין טויט שרעק טאָמער וועלן זיי מיך געפינען און וויידער שיסן. ס׳איז געווען אַ נס מן השמים און זייערע אויגן זיינען פארשטעלט געוואָרן, און זיי האָבן מיך נישט דערזען. ביינאַכט, האָט געגאָסן אַ שטארקער רעגן. איך בין ארויס אַ פארוואונדעטער און פאַרפראָרענער פון דער קאַלטער גרוב מיט וואסער, און אַנגעהויבן וואנדערן אין דער פינצטערנעש פון דער נאַכט.

אין דעם טאָג פון 7־טן אויגוסט, 1941, האָט מען אויסגעשאָסן דעם גרעסטן טייל אידן. ליגנדיק אין גרוב האָב איך, לויט די שיסעריי־ען, גע־ הערט ווי מען האָט געבראַכט פיל גרופעס מיט אידן און זיי אויסגעשאָסן. די פרויען מיט די קינדער האָט מען אויסגעשאָסן מיט צוויי וואָכן שפעטער.

דאָס איז די מעשה־נורא ווי צדוק בליימאן באַשרייבט, ווי אזוי מען האָט אויסגעשאָכטן אוטיאנער אידן, און איך גיב זיי איבער אָן שום קאָמענ־ טארן. וואָס איז דאָ פאַראן וואָס מוסיף צו זיין?

יהי זכרם ברוך.

אליטע

אליטע איז געווען צוטיילט אויף צוויי שטעט, די פוילישע אַליטע און די רוסישע אַליטע, די פאנאַנדערטיילונג פון דער שטאָט אויף צווייען איז געווען צוליב דעם ניעמאַן, וואָס איז דורכגעגאנגען דורכן שטאָט און האָט די שטאָט צעשפאַלטן. די צוויי שטעט זיינען געבליבן באזונדערע מיט אַ צוגאָב נאָמען, פוילישע אַליטע, און רוסישע אַליטע, מיט באַזונדערע קהי־ לות, ווי בתי מדרשים, רבנים, בעלי בתים און אינסטיטוציעס, ווי צוויי בא־ זונדערע שטעט, נאָר וואָס זיי זיינען געווען נאָענט אין שטח אייניע לעבן די אנדערע, און זיי האָבן אפילו געהערט צו באזונדערע קרייזן; די פוי־

לישע אַליטע, איז געווען סואוואַלקער קרייז, און די רוסישע אַליטע, וויל־בער קרייז. נאָר וועָן ליטע איז אנשטאָנען פאר אַ זעלבסטשטענדיקע מלוכה איז אַליטע געווארן אַ קרייז שטאָט, און דוקא די פוילישע אליטע, וויל זי איז געווען גרעסער סיי אין באפעלקערונג און סיי אין בילדונג פון דער רו־סישער אַליטע, וואָס זי איז געבליבן אַ קליין שטעטל לעבן איר שוועסטער אַליטע, פוילן, וואָס איז געווען גרעסער פאַר איר. דעריבער האָט זי זיך גע־מוזט בייגן צו איר און אריין אין איר קרייז.

אַליטע איז געווען 50 וויאָרסט פון קאָוונער, און האָט געהאַט פאר־בינדונג מיט קאָוונע, סיי מיטן באן און סיי מיט אויטאָס, דורך אַן אַספאַל־טירטן סאָשיי, וואָס פלגעט געבן די מענטשן, א מעגלעכקייט צו קאָמוניקירן מיט קאָוונע דורך די אויטאָס וואָס פלעגן קורסירן יעדער צוויי שעה פון פון קאָוונע נאָך אַליטע, און פון אַליטע קיין קאָוונע. זי האָט פארמאָגט, צו־זאמען מיט דער רוסישער אַליטע, אַ אידישע באפעלקערונג פון זיבן טויזנט נפשות.

אַליטע איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ גרויסן סאָסנעם וואַלד, און די שטאָט האָט אויסגעזען ווי אַ קוראָרט. דעריבער איז אַליטע אויך געווארן אַ סטראטעגישער פונקט, און מען האָט טאַקע געמאכט אין וואַלד פאַרטיפי־קאציעס, אַ קליינע מאָזשינאַ ליניע, ווי מען האָט דאָס געראופן „פאַרטן" וואָס איז געווען געבויט אין וואַלד, וויל די נאַטור פון וואַלד און וואָסער האָט מיטגעהאָלפן און עס זיינען געווען סאָלדאָטן און מיליטערישע קאָזאַרמעס פאַר סאָלדאָטן, וואָס האָבן געהיט די פעסטונג. די קאָזאַרמעס פאַר די סאָל־דאָטן זיינען געווען אין די ביידע שטעט פון אַליטע.

אַליטע איז געווען אַ שטאָט פון פרנסה׳דיקער שפע צוליב די קא־זארמעס וואָס האָבן זיך געפונען אין איר.

זייער מקור חיונה האָבן אידן געצויגן דערפון וואָס זיי זיינען געווען פאַדראטשיקעס פאַר דער ארמיי: האָבן זיך פאַרנומען מיט קרעמעריי, גאַר־בעריי, האָבן געהאַלטן טאַרטאָקן, געהאַנדלט מיט וואַלד־סוחרים און געווען האָנטווערקער.

די אָנפירנדיקע בעלי בתים אין דער פוילישער אַליטע זיינען געווען:

שמואל פּאַטאַטאָווסקי, גבאי פון בית מדרש: יעקב יהודה איזרעלסקי, יוסף מארשאק: חיים קארצמאר; קאַלמאַנאָוויץ דער לערער א. אַנ. — פון דער רוסישער אַליטע: לייבע טקאץ: ר׳ אברהם חיים קאַפּלאן, אַן איד וואָס איז געווען אָנגעזעהן סיי ביי אידן און סיי ביי קריסטן, וועגן אלע אידישע און ניט־אידישע סכסוכים פלעגן אלץ דורכגעפירט ווערן ביי אברהם קאַפּ־לאַן, און ביידע צדדים פלעגן זיין צופריידן, ווי ער האָט געזאָגט „דער פשרה מאַכער". ער האָט דאָס געטאָן שלא על מנת לקבל פרס. יצחק חאזאנאָוויץ,א.אנ.

אין אליטע האָט געלעבט דער גר קעסטיג, פון זינט דער ערשטער וועלט־מלחמה, אַן אָפּיציער פון דער דייטשער ארמיי. מען דערציילט אז ער האָט אָפּגעהיט אידישקייט און מען פלעגט אים אָפט זען אין אליטער בית־מדרש.

אליטע איז אויך באקאַנט געווען מיט איר אלטן בית־עולם בערך פיר הונדערט יאָר אַלט.

אירע רבנים זיינען געווען: הרב לעוענבוק, הרב קאַלאַדיצקי זצ״ל, הרב אהרן מילעוסקי (איצט רב אין מאַנטוועדיאָ) און הרב בצלאל לעווין הי״ד, הרב יהודה יאבלאָנסקי הי״ד, רב פון דער רוסישער אַליטע.

די אַליטער אינסטיטוציעס זיינען געווען: אַ אידישע פּאַלקס־שולע, אַ אידישע מיטל־שול ביבליאָטעק, פּאַלקס־באנק און די באנק פון יוסף מארשאק.

דער געלערנטער דר. חיים לייב פּעקער וואָס ארבעט היינט אין דר. וויצמאַנס אינסטיטוט אין רחובות, איז פון אַליטע. און דער באוואוסטער כלל טוער אין ניו יאָרק, שמואל אהרן איזראַעל, קומט אויך פון אַליטע.

דעם 22־טן יוני, 1941, איז אַליטע געווען פון די שטעט וואָס זיינען גלייך באַמבאַרדירט געוואָרן פון די דייטש מערדער, צוליב איר סטראטעגישן פונקט און צוליב אירע פּאַרטיפּיקאַציעס. די אידן זיינען ווי צוטומלט גע־וואָרן און ניט וויסנדיק פון וואַנען דאָס קומט. וועז מען האָט זיך געלייגט שלאָפן, האָט מען נישט געהאַט דעם מינדעסטן דמיון, אז מאָרגן גאַנץ פרי וועט מען שוין וואַרפן באַמבעס און פאַרניכטן אומשולדיקע פּרויען און קינ־דערלעך. עס איז כדאי צו דערמאָנען, אז פון די אַלע נייעס פון קריג מיט

דייטשלאַנד האָט די באפעלקערונג ניט געהאַט קיין שום ידיעות פון די אויס־
לענדישע ראדיאָס, ווייל זיי זיינען צוגעזומען געוואָרן פריער פון דער רו־
סישער רעזשים און מען האָט ניט געוואוסט, אז די לאגע איז אזוי ערנסט.
די פלוצלונגדיקע ענדערונג האָט זייער צוטומלט אלעמען און מען האָט
ניט געוואוסט וואָס מען זאָל טאָן. מען איז ניט געווען צוגעגרייט, אין געדאנק
אפילו, אז די מלחמה קומט שוין פאָר מיט די דייטשן. נאָך עפעס דאַרף דאָ
דערמאָנט ווערן: די הויכע מיליטערישע באַאַמטע האָבן אין די טעג פון
ערב קריג, געבראכט אין ליטע זייערע פרויען און קינדער פון טיף רוסלאנד,
האָט מען דאָס אָנגענומען פאַר אַ סימן, אז די מלחמה מיטן דייטש איז נאָך
גאָר ווייט און די קליינע ידיעות וואָס פלעגן זיך דורכרייסן, אַז די דייטשן
קאָנצענטרירן אַ סך מיליטער ביים ליטווישן גרענעץ, האָט מען גהאלטן
פאר ענגלישער פראפאַגאַנדע, האָבן זיך דעריבער זייער וויניק געראטע־
וועט, פון דער ליטווישער פראָווינץ. פון צענדליקער שטעטלעך איז אפילו
ניט געבליבן קיין איינער.

די באָמבארדירונג האָט געטראָפן אַ סך הייזער און די שטאָט האָט
געזומען ברענען. אידן זיינען אָנטלאָפן פון שטאָט אין די דערפער, אָבער
די וועגן זיינען שוין געווען א סכנה פאַר אידן געהרג׳עט צו ווערן פון דעם
צוגעגרייטן פינפטן קאָלום. דאָס אייגענע אין די דערפער — אידן האָבן שוין
ניט געקענט בלייבן דאָרט. אויך האָבן די ליטווינער באשאָסן דעם אָפטרעטע־
דיקן רוסישן חייל. די צוטומלטקייט איז געווען זייער גרויס: וואו לויפט
מען? איידער מען איז פאַרטיק געוואָרן מיטן געדאָנק צו לויפן טיפער אין
רוסלאָנד, איז שוין דער דייטש געווען פריער פאַר אַלעמען, און אַליטע איז
שוין געווען, מאָנטיק פרי, דעם 23־טן יוני, אין די דייטשע הענט. די שטאָט
איז שוין געווען חרוב פון דער באָמבאָרדירונג, די בריקן צושטערט,
און עס איז שוין געווען שווער זיך צו פאַרבינדן פון דער פוילישער אַלי־
טע מיט דער רוסישער.

אויף די אידן האָט זיך מיטאָמאָל אַראָפגעלאָזט דער באַרג צרות און
פיין, מען האָט גלייך ארעסטירט דעם אלטן דר. אבראָמאָוויץ, און דעם רב
הרב לעווין און נאָך עטלעכע בעלי בתים, מען האָט די אידן ארומגעטריבן פון

דאנען אהין און אלעמען געגומען גלייך אויף ארבעט אָפּצורַאמען די חרובע געבוידעס. א סך זיינען ביי דער ארבעט פאַרפֿיניקט און דערשאָסן געוואָרן.

דעם 25־טן יוני, ביינאכט, האָט מען צוזאמענגענומען עטליכע הונדערט אידן אויף ארבעט אין סואוואלק, אָבער מער האָט מען זיי שוין ניט געזען צוריק. די רויבעריַיען און מערדעריַיען פון די ליטווינער זיינען געוואָרן שרעקלעך, צוליב אַ פּאָר שטיוול וואָס אַ ליטווינער האָט געזען אויף אַ אידנס פיס, פלעגט ער דעם אידן הרגענען און אראָפּציען פון אים די שטיוול.

פרויען זיינען פארגוואלדיקט געוואָרן און דערנאָך אין טייך ניעמאָן אַריינגעוואָרפן געוואָרן.

מען האָט עטלעכע הונדערט אידן אַריינגעטריבן אין שוהל, די שוהל אונטערגעצונדן און זיי זיינען דאָרט לעבעדיקערהייט פארברענט געוואָרן.

אָט דאָס דאָזיקע מין „לעבן" האָט אויך ניט לאנג אָנגעהאַלטן. מען האָט ארומגערינגלט ביינאכט די הייזער וואו די אידן האָבן זיך געפונען, אָפּגעטיילט די מענער און זיי אַוועקגעפירט אין וואַלד און זיי דאָרט געהאַלטן עטליכע טעג אונטערן פרייען הימל אָן שפּייז און דערנאָך זיי אומגעבראכט אין די גריבער וואָס זיי אליין האָבן פאר זיך געגראָבן. אין עטלעכע וואָכן ארום זיינען אויך אומגעקומען אין וואַלד די פרויען און קינדערלעך.

אַניקסט

אניקסט (פּאָנעוועזשער קרייז) איז געווען פון די גרעסערע שטעטלעך פון ליטע און האָט פארמאָגט אַ אידישע באפעלקערונג לערך פיר הונדערט פאמיליעס.

יעדער שטעטל האָט געהאַט איר אייגנאַרטיקייט, סיי אין טיפּן און סיי אין איר מקור חיונה פון וואַנען דאָס רוב אידן האָבן געצויגן פרנסה. די אידן פון אניקסט האָבן זיך פארנומען מיט מאכן וואַליקעס אויףווינטער און עס זיינען געווען אַ סך פאבריקלעך וואו די וואַליקעס פלעגן אויסגעארבעט ווערן און צוגעשטעלט ווערן פארן געברויך פון גאַנץ ליטע. דאריבער

איז געווען אַניקסט באקאַנט אין ליטע מיט איר „וואַליקעס פראַדוקציע". — אויך האָבן אידן געלעבט פון טרייבן די פּליטן אויפן וואסער, — דורך אַ־ניקסט גייט דער טייך שוועכטע־ריקע און פאלט אריין אין ניעמאן.

אויך איז דאָס שטעטל געווען באוואוסט מיט אירע גרויסע רבנים, ווי: הגאון רבי משה יואל זצ"ל, מחבר פון „ראשי בשמים", הגאון רבי אהרן בורשטיין זצ"ל (דערנאָך רב אין טאַווריק), הגאון ר' שמואל אביגדור פּייוולזאָן זצ"ל, (דערנאָך רב אין פּלוגיאָן) הרב הגאון ר' אליהו בער שור זצ"ל (געשטאָרבן אין ישראל), הרב הגאון ר' אברהם מרדכי וועסלער הי"ד דערנאָך רב אין פּלוגיאָן), און דער סאמע לעצטער רב הגאון הצדיק רבי קלמן קלונימוס קאדישעוויץ הי"ד, באוואוסט אלס דער לאָטעוועער רב, (לאָ־טעוועץ איז געווען אַ דאָרף לעבן אניקסט). וועגן דעם לאָטעוועער רב וואָלט זיך מיר וועלן דערציילן אַ געוויסן עפּיזאָד.

ווי מיר האָבן דערמאָנט, האָט מען אין אַניקסט אויסגעארבעט וואָ־ליקעס און די בעלי בתים פון די פאבריקלעך, פלעגן צוגעבן צו דער ריינער וואָל אויך אַלטע קליידער־שטאָף, וואָס פלעגט פאַראַרבעט און פאַרמישט ווערן צוזאמען פאר דער אויסארבעטונג פון די וואָליקעס. האָט דער לאָטעוועער רב מודיע געווען די אידן אַז מען זאָל נישט טראָגן די וואָליקעס וואָס ווערן נישט געמאַכט פון ריינער וואָל, ווייל עס איז שעטנז, ווייל דער שטאָף פון די אַלטע קליידער קאָן זיין פון פלאַקס, און פלאקס מיט וואָל טאָר מען על פּי דין נישט טראָגן. ער האָט זיך נישט געשראָקן פאר זיינע בעלי בתים פון שטעטל וואָס ער טוט זיי שאָדן אין געשעפט. נאָכמער: ער אליין האָט נישט געטראָגן קיין אנדערע קליידער נאָר אזוינע וואָס זיינען געמאכט פון באָוול, ווי מען האָט דאָס געפרופן ביי אונז „קאָרט" כדי ער זאָל נישט געשטרויכלט ווערן חלילה, אין איסור שעטנז. ער האָט אויך נישט געטראָגן קיין קאַלאשן, ווייל דער אונטערפוטער פון די קאַלאָשן, האָט ער מורא געהאַט, איז אפשר געמאכט פון פלאקס מיט וואָל צוזאמען. ער האָט זיך נישט געזעצט אויף אַ באצויגענעם שטול, אלץ איבערן חשד פון שעטנז.

דעם לאטעוועער רב'ס ערליכקייט און תמימותדיקייט איז געווען צו באוואונדערן. עס ווערט דערציילט, אז איינמאָל איז מען אים געקומען זאָגן

אז דער פריזירער ארבעט אין שבת אריין, איז ער גלייך נאָך ליכט בענטשן געגאנגען אין דער פאריקמאכערסקע. ווי נאָר די אידן, וואָס האָבן זיך געפונען דאָרטן, האָבן דערזען דעם לאָטעווער רב, זיינען זיך אלע פונאַנדערגעלאָפן. אייניקע פון זיי מיט האַלב אָפגעשאָרענע קעפּ, אנדערע מיט האַלב ראזירטע בערד. וועז מען האָט אים געפרעגט: רבי, ווי קומט איר דאָ אזוי שפּעט אין פאריקמאכערסקע? — — „איך בין געקומען זאָגן אידן גוט שבת" — איז געווען זיין תמימותדיקער ענטפער.

אָט אזוי האָט ער אויסגעמיטן אָ חילול שבת אין שטעטל. ער איז דאריבער געווען זייער חשוב אין שטעטל און אין דער רבנישער וועלט. ער האָט אויך אריסגעגעבן אָ רבנישן ספר „תולדות יצחק".

עס איז שוין דערפאר ניט קיין וואונדער וואָס אניקסט האָט געהאַט זייער חשובע בעלי בתים, לומדים און בעלי צדקה, ווי שיינזאָן אָדער ווי מען האָט אים געוופן ישראל־שמעונס, זיין שטוב איז געווען אָפן פאַר הילף, דערצו איז ער געווען אָ גרויסער למדן, שטענדיק געזעסן און געלערנט. כדאי אויך צו דערמאָנען מאנעס גורוויץ, יצחק טשאַרני, שמעון ראטנער און אנדערע. אין שטעטל איז געווען גרויס די ליבשאַפט פאַר תורה, מען האָט געזומען פאר איידעמס די בעסטע ישיבה־בחורים פון די ישיבות ווי רבי חיים ז"ל, דער ראש השוחט פון אניקסט האָט געזומען פאר אָן איידעם הרב הגאון רבי מאיר אליהו וויינער זצ"ל, רב אין וויזשון, דערנאָך אין יעדוואב־נע, און אנדערע.

זייערע זין האָבן זיי געשיקט אין די ישיבות. כמעט אין אלע ישיבות פון ליטע האָבן געלערנט אניקסטער בחורים. מיט מיר צוזאמען האָבן געלערנט אין פאָנעווועזשער ישיבה כמעט צוויי צענדליק אָניקסטער בחורים.

דאָס שטעטל האָט אויך געהאַט חסידים און אָ געמויערטע חסידישע קלויז. און פאר דער ערשטער מלחמה האָט אָניקסט געהאַט אָ חסידישן רב, מען האָט אים געוופן דער אוזשפּאלער רב.

אָזוי האָט דאָס שטעטל געלעבט און געשאַפן אידער די דייטשע מער־דער האָבן עס דעם 27־טן יוני, 1941, פארנומען.

און אזוי ווי די דייטשן האָבן באזעצט דאָס שטעטל, האָט זיך גלייך

אַנגעפאנגען אויף די אידן צרות און פיין און עקזעקוציעס. איבערהויפט, אויף די אידן וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען אַנגעפאָרענע פון אנדערע שטעט און שטעטלעך. אידן זיינען אַנטלאָפן פון קאָוונע כדי צו לויפן קיין רוסלאַנד אַדער אַנטלויפן פון די שטעטלעך וואו די דייטשן האָבן חרוב געמאכט. אַ סך שטעטלעך זיינען אָפגעשניטן געוואָרן און מען האָט נישט געקאָנט ווייטער לויפן.

דאָס שטעטל איז פול געווען מיט אַ סך אַנגעלאָפענע אידן וואָס האָבן זיך געפונען אין די שולן און בתי מדרשים, אהין זיינען גלייך געקומען די ליטווישע פאשיסטן, ימח שמם, און אַנגעווויזן די דייטשן אז דאָס זיינען אידן וואָס לויפן קיין רוסלאַנד. און דאָ האָט זיך אַנגעהויבן די עקזעקוציע איבער זיי. די שול איז פאַרוואנדלט געוואָרן אין אַ בארג אָפגעריסענע הענט און פיס, אַ סך זיינען דערשאָסן געוואָרן און די שול האָבן זיי פארברענט. די אידן וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן האָבן געמוזט גלייך פארלאָזן דאָס שטעטל. אויך זיי זיינען אויפן וועג אומגעקומען.

ווען די רוצחים זיינען פאַרטיק געוואָרן מיט די אידן פון די אנדערע שטעטלעך, האָט מען זיך גענומען צו די שטעטלדיקע אידן. מען האָט אַנגעהויבן ראבירן זייער האָב און גוטס און שלאָגן און פארגוואלדיקן די יונגע טעכטער און טרייבן אויף ארבעט.

דעם 28־טן יולי, 1941, האָט מען צוזאמען געזומען אלע אידן, מענער, פרויען און קינדער און קראנקע. מען האָט די מענער אָפגעטיילט פון די פרויען און קינדער, און זיי געפיניקט און געמאכט מיט זיי אַ שדים טאַנץ. מורא׳דיק געפיניקט האָבן זיי דעם רב פון שטאָט, געהייסן אים זינגען און טאַנצן פאר זיי. דערנאָך האָט מען צוזאמענגענומען די חשובע בעלי בתים פון שטעטל און מען האָט זיי געפירט צו האָזענבערג (אַן אָרט פון שטעטל וואָס מען האָט אזוי גערופן) אין דעם אָרט איז אמאָל געווען די שעכטהויז פון שטעטל. אויף דעם זעלבן וועג פלעגן אידן פירן זייערע בהמות צו דער שחיטה, איצט זיינען דער רב און יאָסל דער שוחט, מאַנעס גורוויץ, יצחק טשארני, שמעון ראטנער און די איבעריקע געטריבן געוואָרן צו דער שחיטה די מערסטע פון זיי זיינען באגראָבן געוואָרן לעבעדיקערהייט.

מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער, זיינען אויך אומגעבראכט געוואָרן די פּרויען און קינדערלעך. אָט אזוי איז אָפּגעווישט געוואָרן אַן אלטע אידישע קהילה. מיט די אידן איז אויך אוועק מיטן רויך דאָס גאנצע שטעטל און פון אַלץ זיינען געבליבן טויטע בערגלעך אַש.

בוטרימאנץ

בוטרימאַנץ איז פאר דער ערשטער קריג געווען טראקער קרייז, נאָכן אַנטשטיין פון ליטע, איז עס געוואָרן אליטער קרייז, און האָט פארמאָגט אַ אידישע באפעלקערונג פון צווישן הונעדערט משפּחות.

בוטרימאַנץ איז געווען פון די אלטע אידישע קהילות אין ליטע, און ניט ווייט פון בוטרימאַנץ איז געווען אַ הויכער בארג, וואָס האָט געהאָט אַ היס־טאָרישע באדייטונג. וועז נאַפּאָליאָן האָט געפּירט קריג מיט רוסלאנד — 1820, האָט ער געמאכט אויף דעם בארג זיין פּעסטונג, און האָט דאָרטן אַ געוויסע צייט געלעבט. מען פלעגט נאָך אלץ גראָבן דעם בארג און זוכן אַל־טערטימליכקייט ווי מטבעות און אַנדערע זאכן וואָס האָבן צו טאָן מיטן לעבן פון נאַפּאָליאָנען.

אירע בעלי בתים, זיינען געווען גרויסע לומדים, ווי ר׳ גרשון דער שניט־קרעמער, — ער האָט געהאָט סמיכה אויף רבנות, געזעסן אַ גאַנצן טאָג און געלערנט, און די פרוי האָט געפּירט דאָס געשעפט, געווען — ניט אָפּיציעל — דער רב פון נייעם קלויז, וויל וואָס ר׳ גרשון האָט געזאָגט אין קלויז, איז געווען ביי אלע אידן, קדוש. ר׳ לייב גאָרדאָן, אַ למדן און אַ משכיל, און דערצו געבענטשט מיט עשירות, איז געווען דער גביר פון שטעטל — אָבער זיין עשירות האָט ער ניט אויסגענוצט פאר זיך, נאָר זיין שטוב איז געווען אָפן פאָר אַלעמען, אָרעם און רייך, ווער אַ נדבה, און ווער אַ גמילות־חסד, פלעגט מער קריגן מיט אַ סבר פּנים יפות ביי ר׳ לייב גאָרדאָנען. און וועלוועלע שמחה׳ס, ער איז שוין געווען אַן אָנדער טיפּ איד, געווען שטענדיק אַ דעה־זאָגער און ליב געהאָט צו זאָגן אַ דעה אין

שטעטל, וואָס הייסט, ער איז דאָך דער אידישער „פריץ", ער איז דאָך אַ גרויסער גוט־באזיצער, און זיך געהאַלטן פאַר אַ גרויסן תקיף. שמחה פאר־גאמענט, דער סטארעסטע פון שטעטל. זיסל דער קצב, גבאי פון דער אַלטער שוהל.

די רבנים זיינען געווען: הרב הגאון ר' אליעזר שטראשון זצ"ל, (פון דער משפחה פון גאון ר' שמואל שטראָשון פון ווילנע); הרב הגאון ר' אברהם משה וויטקין, הי"ד, מחבר פון די ספרים „תועפות ראם".

בוטרימאנץ האָט געהאַט אירע אינסטיטוציעס — אַ פאָלקס־שולע, פאָלקס־באנק, אַ ביבליאָטעק, ביקור־חולים, הכנסת־אורחים און ציוניסטישע אָרגאניזאציעס.

אויך מוז דערמאָנט ווערן די הצנע־לכתדיקע ארבעט פון מתן בסתר, פון פייגע גלאַטקאָוויץ, זי פלעגט אַרומגיין און צוזאמענעמען געלט און עסן־ווארג און דערנאָך דאָס פאנאנדערטראָגן צו די אַרעמע לייט פון שטעטל, אַדער צו געפאלענע משפחות, און איבערהויפט פאַר „הכנסת כלה".

אויך דאַרף דעמאָנט ווערן אַ יונגערמאַן, אַ יונגער ציוניסטישער טוער, יעקב צפנת, אָדער, ווי די יונגוואַרג האָבן אים גערופן „פוניער רב". אין דער צייט פון די דייטשע באזעצונג פון ליטע אין 1918, האָט מען גע־נומען אויף צוואַנגס־ארבעט, אָבער רבנים זיינען געווען באפרייט. און לעבן בוטרימאַנץ איז געווען אַ קליינער ישוב פון אידן, איז יעקב צפנת דאָרטן געוואָרן דער רב. אזוי איז געבליבן זיין נאָמען „פוניער רב", אָבער צפנת האָט געהאָט אין זיך אַ גרויסן רעדנער טאַלאַנט, און ווען מען האָט געדאַרפט האַלטן אַ רעדע וועגן ציוניזם, פלעגט מען בעטן יעקב'ן און ער פלעגט גלייך נעמען זאָגן. אויך, ווען יונגע חברה פון שטעטל פלעגן וועלן פארברייגען זייער צייט, איז צפנת געווען זייער פאָרווויילער, מיט זיינע דרשות.

דעם מקור חיונה האָבן די אידן געצויגן פון מסחר, קרעמערע, וואַלד־סוחרים, קאראבעלניקעס און האַנטווערקער.

דעם 22־טן יוני, 1941, ווען די רוסן זיינען באפאלן געוואָרן דורך די דייטשע מערדערס, האָט ניט לאנג געדויערט און בוטרימאַנץ איז אריינגע־פאלן צו די דייטשן.

גלייך האָבן זיך אָנגעפאנגען די רויבעריין און מערדערייען אויף די אידן. געהאָלפן אין דעם, האָבן, די ליטווישע מערדער, די אונטערלעקער פון די דייטשע מערדער.

מען האָט געזומען די יונגע מענטשן אויף ארבעט אויך יונגע פרויען. זיי האָבן געארבעט אונטער שוידערליכע באדינגונגען. הרב וויטקינען האָט מען זייער געפיניקט, מען האָט אים אונטערגעצונדן די באָרד און אַ ברע־ נענדיקן, אים געטריבן איבערן שטעטל. זיינע באגלייטער, די ליטווינער, האָבן געשריען: אזוי וועלן מיר טאָן מיט אלע „ראבינאָס" — רבנים. אויך ר׳ גרשון איז געפיניקט געוואָרן (וואַרשיינליך האָבן זיי געוואוסט, אז ער איז אויך אַ רב).

אידן פלעגן דערשאָסן ווערן און פארפיניקט ווערן ביי דער ארבעט, און דאָס האָט אויך ניט לאנג אָנגעהאַלטן. אָנהויב סעפטעמבער, 1941, איז גע־ מאַכט געוואָרן אַ געטאָ. מ׳האָט די אידן פון שטעטל, אינאיינעם מיט די סטאָקלישקער אידן, צונויפגעטריבן אין די בתי מדרשים, זיי געפיניקט דאָרט. די גויים האָבן געגראָבן גריבער צווישן קילאָמעטער פון שטעטל און דאָרט זיי אומגעבראכט.

דער פאָליציי־שעף האָט דעם דאָקטאָר פון שטעטל מיטגענומען מיט זיין פרוי, און זיי אַוועקגעפירט אין אַ דאָרף, און דאָרטן זיי פארמויערט אין אַ הויז, וואו דעם דאָקטאָרס פרוי איז משוגע געוואָרן. דעם דאָקטאָר האָט זיך איינגעגעבן צו ראטוועען.

בירז

דאָס שטעטל בירז האָט פארמאָגט דריי טויזנט אידישע נפשות בערך. נאָכן ערשטן קריג איז בירז געוואָרן אַ קרייז־שטאָט אין ליטע.

בירז וועט שוין דערמאָנט אין דער געשיכטע פון ליטע אין 1415. די שטאָט האָט געשפילט אַן אָנגעזעענע ראָלע מיט איר קולטורעלן און עקאָנאָמישן לעבן אין ליטע. אין בירז פליסן דורך די טייכן אמלאנא און

אפאסטא. ארום שטעטל געפינען זיך פיר אינזלען. דאָס שטעל האָט אַ שם איבער ליטע מיט איר היסטאָרישן שלאָס, נאָך פון זעכצנטן יאָרהונדערט. וועגן דעמדאָזיקן שלאָס גייען אַרום פארשיידענע מעשות און לעגענדעס, ווי למשל, אַז נאַפּאָליאָן אליין איז געווען אין אָט־דעם שלאָס. אונטערן שלאָס געפינט זיך אַ היול, וואו עס ליגט פאַרבאָרגן אַ גרויסער אוצר.

זייער גוט און פריינטליך אויפגענומען די אידן אין בירז האָט פרינץ ראדזיוויל און ער האָט זיי דאָרט איינגעאָרדנט עקאָנאָמיש און זיי באשיצט.

אומגעווײנליך און ביז גאָר אינטערעסאַנט איז דער פאַקט וואָס אין בירז זיינען געווען גאָר אַ גרויסע צאָל קאָטאָרינשטשיקעס, וואָס פלעגן ארומפאָרן מיט זייערע קאטערינקעס און פארשיידענע חיה׳לעך ווי וועוועркעס, פאָפוגייען, ווייסע מייזעלעך, וואָס פלעגן באווייזן גרויס שכל ביים ארויסציען דאָס מזל־קוויטל. פון דער דאָזיקער פרנסה האָבן אַ סך אידן געצויגן גאַנץ פיין חיונה. ווען זיי פלעגן צוריק קומען אויף יום־טוב אַהיים צו זייערע משפחות האָבן זיי זיך געפירט ווי שיינע און גאנץ חשובע בעלי־בתים, געזאָגט אַ דעה אין שול און אין קהל׳שע זאָכן און זיך אויפגעפירט בכבוד.

אין בירז זיינען אויך אַמאָל געווען קאָראָאימער צווי, צוויי געסלעך זיינען גערופן געוואָרן „קאָראָאימסקי". האָבן געהאַט זייער אייגענעם בית־עולם און אַ שול. שפעטער איז די שול אָפּגעקויפט געוואָרן פון אידן. זייער באַפעלקערונג שיטערער און שיטערער געוואָרן.

אַ שם גדול האָט בירז געהאַט מיט אירע גאוני הרבנים. ווי ר׳ שמעון און זיין איידעם ר׳ אשר ניסן, מחבר פון ספר „גן נעול", דער פאָטער פון בירזער עלוי, מנחם נחום נתן (געשטאָרבן צו אכצן יאָר), וועגן אים ווערן דערציילט אויסטערלישע, ממש לעגענדאָרע זאָכן. דער בירזער עלוי האָט געקאָנט מיטן בליק איבערציילן וויפיל ציגל אין אַ וואָנט געפינט זיך און וויפיל בלעטער אויף אַ בוים געפינט זיך.

ר׳ ישראל סאַלאַנטער זצ״ל, איז אמאָל געקומען דעם עלוי פאָרהערן און דערנאָך האָט ער וועגן אים געזאָגט אַז דאָס איז אינער פון די חריפות־דיקסטע מוחות וואָס געפינט זיך ביי אידן. ער איז געשטאָרבן צו אכצען יאָר,

זיינען חידושי תורה זיינען געדרוקט אין זיין פאָטערס ספר „גן נעול". אויך אַ הספד וואָס זיין פאָטער האָט אויף אים געזאָגט.

צווישן די רבנים זיינען געווען הרב ר' פייוול סגל (געווען דיין), הרב ר' פּנחס, און הרב ר' אליהו בער שור, שפּעטער רב אין אַניקסט. אויך איז געווען רב אין בירז ר' פּנחס'עס אַן אייִדעם הרב ר' בנימין מאוושא, שפּעטער רב אין קרעקענאָוע וואו ער איז אומגעקומען דורך די דייטשן, ימ"ש. דער לעצטער רב איז געווען הרב ר' יהודה לייב בערנשטיין.

בירז האָט אויך געהאַט אַ ישיבה וואו עס האָבן געלערנט יונגע בחורים, די ראשי ישיבות זיינען געווען הרב ר' יהודה לייב בערנשטיין און הרב ר' בנימין מאָוושא. שפּעטער האָבן זיי אלע געלערנט אין סלאָבאָדקער ישיבה און זיינען געווען פון די בחירי הישיבה.

די מפורסם'דיקע משפּחה אין ליטע אַשרי, האָט אויך געשטאַמט פון בירז. זי האָט פון זיך אַרויסגעגעבן גרויסע רבנים און אַנגעזעענע בעלי־בתים פון תורה וגדולה במקום אחד. אויך האָט בירז געהאַט בעלי־בתים לומדים און משכילים ווי ר' נטע דער שד"ר אויף סלאָבאָדקער ישיבה, (דער שוועַר פון בירזער רב, הרב בערנשטיין) וועלוול חענקין, אהרן יודע קרעמער, אליהו און זונדל ווין, משה לייב חייט, יצחק מינדעלעוויץ, יצחק מאס, שלום קריפּסט, חדש, לייב פאסווּעלעצקי און אנדערע.

בירזער אידישע אינסטיטוציעס: העברייאישע און אידישע פאָלק־שולעס, און „אָזע" אָפּטיילונג, לינת הצדק, פאָלקס־באנק, מושב זקנים, אַ ביבליאָטעק און אַ רייע ציוניסטישע אָרגאַניזאציעס.

בירז האָט אויך פארמאָגט חסידים און אַ חסידישע קלויז, וואו מען האָט געפראָוועט חסידות על פי נוסח חב"ד.

חיונה האָבן די בירזער אידן געצויגן פון קליין־מסחר, קרעמעריי און פארשיידענע מלאכות און אויך פון די צוויי גרויסע מילן, וואס זיינען דאָס אייגנטום פון פינף אידישע שותפים. פון די ארומיקע שטעטלעך ווי פאס־וואָל, פאקראָי, לינקאָוע, פומפּיאן, יאנושקעל, אבאלניק, פלעגן אידן קומען קויפן געבייטלטע מעל, אָדער מאָלן זייער אייגענעע תבואות.

וועז די דייטשן זיינען אריין אין בירז איז דער ערשטער אידישער קרבן געווען דער רב פון שטאָט, ר׳ יהודה לייב בערנשטיין. די ליטווישע רוצחים האָבן דעם רב צוגעזרופן צום פענסטער פון זיין הויז און אויסגערופן: „דערפאַר וואָס מען איבערגעגעבן אז מיר האָבן „אמאָל״ אויסגעשלאָגן די פענסטער פון בית־המדרש און מ׳האָט אונז באשטראָפט, דערפאַר צאָלן מיר דיר אָפּ״, דאָס זאָגנדיק האָבן זיי דעם רב מאָמענטאל דערשאָסן. פאלנדיק האָט דער רב אויסגערופן צו זיין פרוי: „זעסט״, צוליב אַ מצווה בין איך זוכה צו קומען צו קבר ישראל.

מיט מסירת נפש האָבן אידן אים מקבר געווען אויפן בית־עולם.

דערנאָך האָט זיך איבערגע׳חזר׳ט די זעלבע בלוטיקע בהלה ווי אויפן מעטום. מען האָט אומגעבראַכט די מענער, פרויען און קינדער לעבן שלאָס. דאָס שטעטל איז פון דער באָמבארדירונג פארוואנדלט געווארן אין שטויב.

אַזוי איז בירז אומגעקומען אין חורבן אונטער דער שווערד פון ווילדן אידן־שונא.

גארזד

גאָרזד איז געלעגן ביים פרייסישן גרענעץ, אז מען האָט גלייך פון שטעטל געזען די ראָגאַטקע, וואו ס׳איז געווען די דייטשע גרענעץ, פופצן קילאָמעטער פון מעמעל.

דער אידישער ישוב אין שטעטל האָט שוין געהאַט אַ טראדיציע פון גזירת ת״ח, וואו ס׳וועלט דערציילט אַז אַהין איז אַנטלאָפן פון פוילן, פון כמעלניצקיס פּאָגראָמען, ר׳ בענדעט פּאָטקאָווע. (וועגן אים וועלט אַ סך דערציילט אין משה מאַרקאָוויצעס ספר „שם הגדולים החדש השלישי) ער איז געווען דער פאָטער פון ר׳ שמואל החסיד, וואָס האָט געוואוינט אין ראַסיין, וואו ער האָט געלערנט צוזאַמען מיטן גאון און צדיק ר׳ משה, וואָס איז דערנאָך געווען רב אין טעלז, און מיטן גאון און צדיק ר׳ מרדכי, דערנאָך רב אין

פאקראַי. דאָרט האָבן זיי געלערנט בקדושה וטהרה. אין ראָסיין איז נאָך געשטאַנען די קלויז וואו זיי האָבן געלערנט. ר׳ שמואל דער חסיד איז שטאַרק באַליבט געווען ביים ווילנער גאון. דער גאון האָט אים געפונען דער זאַמוטער חסיד.

גאָרזד האָט פארמאָגט עלף הונדערט אידישע נפשות. געווען דאָרט אַ סך אָנגעזעענע באַלעבאטים תלמידי־חכמים און יראים. מפרנס געווען האָבן זיי זיך בדוחק האנדלענדיק אין מעמעל און אויך איבערן דייטשן גרענעץ.

זייערע רבנים זיינען געווען ווי הרב הגאון ר׳ שבתי שפירא דער זון פון ריגער רב הגאון ר׳ משה שפירא ז״ל. און דער לעצטער רב הרב ר׳ מאיר לעווין, הי״ד.

געווען אין גאָרזד חוץ, נאַטירליך, שולן און בתי־מדרשים, אַ צאָל חדרים, אַ פאָלקשולע, אַ תפארת בחורים, אַ פאָלקס־באנק, לחם־עניים און ביקור־חולים וואָס פלעגן שטיצן אָרימע און אַ לינת־הצדק, אויך צוויי ביב־ליאָטעקן זיינען דאָרט געווען — אַ אידישע און אַ העברייאישע. אויך אַ צאָל ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס.

דעם 22־טן יוני, 1951, גלייך אינדערפרי זיינען אריין די דייטשן און אונטערגעצונדן דאָס שטעטל. מ׳האָט אַלע איינוואוינער ארויסגעטריבן אויפן מאַרק, אויסגעשטעלט די אידן באַזונדער און געשטעלט איבער זיי אַ שטאַרקע וואַך מיט מאשין־געווער. די אידן האָבן געמיינט אַז ס׳איז שוין געקומען זייער סוף, נאָר פון דאוולין איז פלוצלונג אָנגעקומען אַ שליח און איבערגע־געבן אַז מען זאָל די עקזעקוציע דערווייל אָפהאַלטן. מען האָט די אידן אריינ־געטריבן אין גאָרטן און זיי געהאלטן דריי ביטערע טעג אין הונגער און אין דאָרשט.

דעם 24־טן יוני, האָט מען צונויפגענומען אַלע מענען און זיי אָוועק־געטריבן קיין לאָווגאַלן און בייטאָג האָט מען זיי געפירט גרופנווייז צו די גריבער לעבן די קאָזאַרמעס, זיי באַפוילן זיך אויסצוטאָן און נאַקעטערהייט האָט מען זיי געטריבן אין די גריבער, הרב לעווין האָט אויסגעשריען: „אידן, מיר גייען אויף קידוש השם, ווייל מיר זיינען אידן״.

די פרויען און קינדער האָט מען אָוועקגעשיקט קיין אָנעלישקע, און

דאָרט געמאַכט פאַר זיי אַן ארבעטס־לאַגער. מען האָט זיי אויך געצוואונגען טראַנצן אויף די קברים פון זייערע אייגענע. דריי חדשים שפעטער, האָט מען זיי אומגעבראַכט אין אַנעלישקער וואַלד.

דראָביאן

דראָביאן, קרעטינגער קרייז, איז געלעגן פופצן וויאָרסט פון לעטישן גרענעץ, לערך זעכציק וויאָרסט פון ליבוי. לערך הונדערט און דרייסיק אידישע פאמיליעס האָבן געוואוינט דאָרטן, עכטע זאמוטער אידן. געווען דאָרטן לומדים און אמת'ע יראי־שמים, יגיע־כפים'ניקער און דערנאָך געלערנט תורה. אַ סך פון זיי האָבן זיך אפגעגעבן מיט פאַרשיידענע האַנדל איבער די גרענעצן און אויך מיט פיש־מסחר.

אירע רבנים זיינען געווען: הרב הגאון אלכסנדר און זיין איידעם הרב ר' ישראל איסר לעווין (דערנאָך רב אין אמעריקע), איר לעצטער רב איז געווען, הרב ר' איסר וויסבאָרד, הי"ד.

פון די טיפן אידן פון שטעטל האָבן זיך ארויסגעטיילט ר' שלמה משה לעווי, דער שוחט, אַן איד אַ גרויסער למדן און א גוואלטיקער בעל־מדות.

דראָביאנער אינסטיטוציעס: חדרים, אַ פאָלקשולע, אַ תפארת בחורים און ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס.

באלד, אין אָנהויב קריג, איז דאָרטין באזעצט געוואָרן פון די דייטשע גזלנים און די פאַרניכטונג האָט זיך אָנגעפאַנגען דעם 29־טן יוני, 1941, האָבן זיי אויסגעשאָסן אַלע מענער. די פרויען און די קינדער האָבן זיי פאַר־שפאַרט אין שול און זיי דאָרט געפיניקט איבער צוויי חדשים.

אָנפאַנג סעפטעמבער, 1941, האָט מען אָנגעהויבן פאַרניכטן די פרויען און קינדער. מען האָט זיי פאַנאנדערגעטיילט אין דריי באזונדערע גרופעס און זיי געפירט אין וואַלד, לעבן דאָרטין, און זיי אומגעבראַכט אויפן אכזריות'דיקן אופן.

אין נאָוועמבער, 1944, ווען די רוסן האָבן באַפרייט דאָרטין, זיינען

די גריבער אויפגעגראָבן געוואָרן און מ׳האָט דאָרטן געפונען העלצער און אייזנס, מיט וועלכע מען האָט דער׳הרג׳עט די פרויען און קינדער.

דווינסק*)

דווינסק איז געווען אַן עיר ואם בישראל, איינע פון די חשובסטע קהילות ביי אידן, מיט אַ אידישע באפעלקערונג פון לערך 30 טויזנט נפשות. זי איז געלעגן ביים טייך דווינע. אידן האָבן זיך דאָרט באזעצט אַנהויב ניינצנטן יאָרהונדערט. די שטאָט האָט זיך „צעטיילט" אויף חסידים און מתנגדים. פון די חסידישע רבנים, פון די ערשטע אין דווינסק זיינען געווען: הרב ר׳ אריה לייב האָמלער און הרב ר׳ יוסף לעווין.

דווינסק איז געווען בארימט אין דער ברייטער וועלט מיט אירע גרעסטע רבנים גאונים אין דער וועלט. און אויך מיט אירע בעלי בתים, ווי שאָנע הורוויץ, אַ איד אַ גרויסער גביר און אַ גרויסער בעל צדקה וואָס האָט אויסגעהאלטן אַ ישיבה פון זיין געלט, ווי מען האָט עס גערופן אין דווינסק, „שאָנע הורוויצעס ישיבה". און טאָמער מיינט איר, אז ער איז געווען בלויז איינער אזא אין דווינסק, האָט דער צווייטער גביר, וויטענבערג, אויך אויסגעהאַלטן אַ ישיבה אויף זיין חשבון און די אנדערע ישיבה האָט מען טאָקע גערופן: „וויטענבערגס ישיבה". אין די צווויי ישיבות אין דווינסק, וואו ס׳האָבן געלערנט הונדערטער בחורים, ניט נאָר פון דווינסק, נאָר פון אלע שטעט און שטעטלעך ארום, איז פינאנציעל באזאָרגט געוואָרן פון די דער־מאָנטע צווויי בעלי בתים פון שטאָט.

דווינסק האָט געשפרודלט מיט בעלי בתים לומדים און משכילים. צווישן די דווינסקער משכילים האָט זיך אַרויסגעזען דער דר. דוד שפירא (זיין טאָכטער איז געווען די באַקאַנטע שרה שפירא, וואָס האָט פאַרפאסט

*) הגם דווינסק האָט געהערט נאָכן ערשטן וועלטקריג צו לעטלאנד דאָך איז זי אַיינגע־פאַרבונדן מיט ליטע.

דאָס ציון־ליד „אל טל ואל מטר"), דער שרייבער ראובן וועלער, מחבר פון בוך „גינת אגוזים"" און דער דראַמאַטורג דער מחבר פון דער דראמע „עזרא" אָדער „שיבת ציון". די שטאָט האָט אויך פארמאָגט א סך אידישע אינסטיטוציעס און חברות.

דווינסק איז באזונדערס געווען באוואוסט דורך אירע וועלט־ גאונים וואָס זיינען געווען פון די אייניציקע, וואָס די וועלט האָט פארמאָגט. ווי הגאון רבי ראובן זצ"ל ווי מען האָט אים געפופן רבי ראוב'עלע דינאבורגער. — דווינסק האָט אמאָל געהייסן דינאבורג), הגאון רבי שמחה כהן זצ"ל, מחבר פון די ספרים „אור שמח" אויף רמב"ם און „משך חכמה" אויף חומש, וואו ער וואָרנט דעם דייטשן אידנטום, אז עס וועט קומען אויף זיי איינגער, וואָס וועט זיי אומברייגען. ער האָט פאראויס געזאָגט דעם אָנקום פון היטלער'ן ימח שמו, נאָך מיט 15 יאָר צוריק, איידער ער איז נאָך געקומען צו דער מאַכט. ס'איז כדאי נאָכצוקוקן אין פרשה „בחוקותי" אין דער שטעל פון דער תוכחה, ווי ער שרייב וועגן דעם.

רבי מאיר שמחה ז"ל, אויסער זיין גאונות איז ער געווען באקאַנט פאר אַ גרויסן חכם און פּיקח.

דווינסקער אידן דערציילן הונדערטער וועריטער פון רבי מאיר שמחה ז"ל.

אין דעם ערשטן וועלט קריג איז רבי מאיר שמחה ניט אַוועקגעפאָרן פון דווינסק, און געבליבן מיט זיין עדה. די מערסטע אידן פון שטאָט זיינען אַנטלאָפן, ווייל אין דווינסק איז געווען אַ סכנה צו בלייבן, צוליב די פעסטונג וואָ די שטאָט האָט געהאַט, אַז מען וועט דאָרטן וואַרפן אַ סך באָמבעס. די בעלי בתים האָבן אים טאָקע געפרעגט פאַרוואָס דער רבי, פארלאָזט ניט די שטאָט אין אַזאַ צייט? — האָט רבי מאיר שמחה געענטפערט: יעדע באָמבע און קויל האָט אַן אַדרעס, דעריבער איז ניטאָ וואָס מורא צו האָבן.

און הגאון רבי יוסף ראָזין זצ"ל, דער ראָגאַטשאָווער גאון, ווי אלע האָבן אים געפופן אויפן נאָמען פון זיין געבורטסשטעטל. ניטאָ נאָך אזא גאון, וואָס זאָל האָבן געגאָסן פון אזויפיל פּאָפולאַריטעט ווי דער ראָגאטשאָווער

זצ"ל. ניט נאָר אין דווינסק (לעטלאַנד), ניט נאָר אין ליטע, פוילן, נאָר אין די פארבאָרגנסטע ווינקעלעך פונם גאנצן ערד קוגל, און ניט נאָר צווישן לומדישע אָדער אָרטאָדאָקסישע קרייזן, נאָר וואו נאָר ס'האָט פארוואָגלט אַ אידיש פוס, וואו נאָר ס'האָט געקלאַפט אַ אידיש האַרץ, האָבן דערגרייכט די ליכטיקע תורה־שטראַלן פון דעם דאָזיקן גאון הגאונים *).

ער איז געווען אַ גאון ניט לויט זיין דור, אַ מענטש ניט נאָך זיין צייט, ער האָט געלעבט און געשאַפן צווישן אונז זיין גרויסן ספר „צפנת פענח", אויפן רמב"ם.

עס איז דאָך אַן אַלטער כלל: יעדער איד האָט זיין חלק אין דער תורה, יעדער איד איז אַן אות אין דער תורה און איז דאָך דער גאון אזוי, נאַטירליך, געווען צונויפגעוואָקסן מיט דעם לערנען, אז מען האָט געזאָגט אויף אים: ווען מען וואָלט זיין פלייש געשניטן, וואָלט ניט געפלאָסן קיין פשוט רויט מענטשליך בלוט, נאָר רמב"סס, ירושלמי'ס, תוספתא'ס און מכילתות. און ווייל ער איז געווען צונויפגעבונדן מיט דער תורה, איז ער געווען במילא נפש אחת מיטן פאָלק. זיין נאַענטקייט צו יעדן אידן, צום למדן און צום סאַמע פשוטסטן, האָט גורם געווען די טיפסטע און אויפריכטיקסטע ליבע און דרך ארץ פון אלע שיכטן פון אידנטום.

ווי בקי ער איז געווען אין דער תורה, אזוי פאָפולער געשעצט און גע־ליבט איז ער געווען אין דער וועלט.

עס איז דאָך ממש נישטאָ קיין איין זייטיק שטעגעלע, קיין איין פאר־קנייטשט אָפּגעלייגט ווינקעלע אין דער גרויסער לומדישער ליטעראטור, וואָס האָט נישט אויפגעלויכטן און אויפגעלעבט אונטער זיין שארפן „ראַ־גאטשאווערישן" בליק.

צענדליקער טויזנטער תשובות זיינע, בלאָנקען ארום אויף דער וועלט צווישן די טויזנטער „שואלים בדבר הלכה".

ווילט איר תכונה? — האָט איר עס ביים ראַגאַטשאָווער. קבלה? —

---

*) מיט געוויסע פאַקטן וואָס ווערן דאָ דערציילט, האָב איך זיך באנוצט מיט הרב ח. בורשטיינס מאטעריאלן.

אויך ביי אים. אַנאַטאָמיע, רפואה. היינט אין לומדות, — אודאי און אודאי ביי אים.

ניט נאָר דער למדן, דער בעל הלכה נאָר אויך דער וויסנשאַפטלער, ווער עס האָט נאָר אַנגעריכט די קליאמקע פון דעם דאָזיקן גאון, האָט דער־שפירט ווי אַ שפרודלדיקער קוואַל האָט זיך פאר אים געעפנט. וועגן אלץ אין דער וועלט האָט איר געקענט הערן זיין מיינונג. ווילט איר וויסן וואָס עס זאָגט דער רבי אָדער וואָס די תורה זאָגט — עס איז אין גרונט היינט־הך. — מכח דער טעאָריע וועגן דער אומטיילבירקייט פון די אַטאָמען, למשל, — קענט איר גלייך הערן אַ מיינונג פון אים.

וועז איך האָב דעם גאון זצ"ל, באזוכט אין 1935, אין דווינסק, האָב איך געהערט ווי דר. שעפנער, אַ באַקאַנטער געלערנטער פון פוילן, האָט אים געפרעגט וועגן אטאָמען. — וואָס הייסט, — האָט דער גאון געזאָגט, עס איז וועגן דעם פאראן צוויי שיטות אין „מורה נבוכים". אזוי האָלטן די „מדברים" (די דיאלעקטיקער), עס איז אויך דאָ אַ תוספות אין זבחים, אַז אַ „חוט השערה" קען מען אויך טיילן אויף צוויי חלקים. עס איז אויך אַ גמרא אין הוריות, בכלל איז עס א גרויסע שאלה צי עס איז פאראן אַ נקודה, אַ חלק שאינו מתחלק, און אזוי ווייטער און ווייטער. האָט דער ראָגאַטשעווער געזומען ווארפן ש"ס, רמב"ם, מכילתות, ספרא, ספרי. איר דארפט נאָר האָלטן קאָפּ און אַנשטרענגען זיך אויפצונעמען און צו געדענקען אַלץ וואָס ער האָט געזאָגט.

— אז אַ קינד וואקסט אונטער און עס ווערט גרויס, האָט ער אין זיך זיין פריערדיקן וואוקס מיט נאָך עטוואָס, אָבער עס איז אַ נייע מציאות פון אַ באַשטימטער גרויס, און וואָס — זאָגט מיר, — איז בכלל אַ צאָל? פינף צום ביישפיל, איז פיר מיט איינע, אָדער עס איז פינף? — אהאָ — אודאי — עס איז אַ גרויסע שאלה, עס איז אַ נפקא מינה אַנטקעגן ציצית.

איר שטייט און גאָפט אויף דער שארפער חכמה און קלוגשאפט, ער אָבער, דער גאון, וואונדערט זיך ניט, ביי אים איז אלץ פשוט, אלץ נאטירלעך.

עס וואָלט געווען אַ חילול פאָרן כבוד פון גאון, אויב מען זאָל אים באצייכענען מיטן טערמין בקי — אויב מען זאָל אפילו צולייגן די ווערטער

בעל פּה, ניט קיין בקי נאָר אַ קינסטלער ממש, אַ פּענאָמען און ניט אין איין דור, נאָר אין אַ סך דורות שפּעטער — ער איז געווען ש"ס. ש"ס בבלי מיט דעם קלענסטן פּאַרוואַרפּנסטן תוספות'ל, ירושלמי, תוספתא, ספרא, ספרי, מכילתא ,רמב"ם, ראב"ד מיט נושאי כלים, רי"ף, ר"ן, בעל המאור און מל־חמות, רא"ש, מרדכי, בה"ג, אזהרות, און נאָך און נאָך. הגם אַזאַ גאוניש׳ער בקי און חריף האָט ער ניט פארטראָגן, מען זאָל אים גלויבן אויפן וואָרט, בפרט, אז עס איז געגאנגען מכוח עפּעס אַ מילתא דתמיה. ער האָט ליב געהאַט אַלץ צו וויזן שווארץ אויף ווייס. אַ מיש געטאָן אַ בלעטל געגעבן אין אַ שטעל מיטן פינגער, אויפן געוואונטשענעם אָרט: „אָט אָ, איז עס!".

יאָ, בלויז זיין פינגער איז געווען דער בקי, ער אליין איז געשטאַנען הימל העכער פּאר בקיאות

עס זיינען פּאַראַן אַלערליי בקיאים, צו אזא הויך אָבער, האָט קיינער אין אונזער דור, זיך ניט געקענט דערהויבן.

און זאָל טאַקע דערמאָנט ווערן אַן עפּיזאָד וואָס איך האָב אליין בייי־געוואוינט ווען איך בין געווען ביי אים. ער האָט מיך פארבעטן צו זיך אויף שבת. שבת־צונאכט, נאָך הבדלה, האָט חצקל דער שמש ארייגעטראָגן די פּאָסט וואָס איז אָנגעקומען: צוויי און צוואנציק בריוו מיט צען פּאָסט־קאַרטלעך פון דער גאנצער וועלט. דער ראָגאטשאָווער האָט יעדן בריוו א־ליין געעפנט און אויף יעדן האָט ער געמאכט זיין באמערקונג און זיי אַרייי־געלייגט אין וועסטל קעשענע אָדער אין שופלאָד, פון זיין טישל, און זיך געזעצט גלייך שרייבן פון זכרון תשובות צו די פרעגער. ער האָט אין די בריוו שוין ניט אריינגעקוקט און אויך ניט אין קיין ספר וועט די בריוו זיי־נען פארטיק געווארן, האָט ער געשריבן די אדרעסן אייגער אליין, ניט קו־קונדיק אויפן קאָנווערט פון בריוו. די אַדרעסן האָט ער געדענקט, די נו־מערן פון די הייזער, די נעמען פון די גאסן. עס זיינען געווען אַ סך בריוו פון אמעריקע, און דאָס איבערלייענען אלע בריוו און דער ענטפער אויף זיי, האָט אינגאנצן געדויערט צוויי שעה מיט עלף מינוט.

וואָס פאַר אַ פענאָמען! — אַ מענטש וואָס האָט קיינמאָל קיין זאך ניט פארגעסן, האָט געטראָגן אין זיך שטיקער לעבן פון איבער זיבעציק יאָר,

מיט וויפיל צער האָט ער געמוזט טראָגן אין זיך די בלוטיקע אַיינדרוקן. אַ וועלט מיט אלע הימלען, שטעט, מענטשן, האָט דער ראָגאטשאָווער געטראָגן מיט זיך.

אין משך פון איבער אַ יובל יאָרן, איז ער געשטאַנען אין צענטער פון עולם היהדות יעטווידע שאלה, סיי אַ דבר גדול, סיי אַ דבר קטן, הן אַ רבנישער ענין, הן אַ וועלטלעכער, אויב נאָר מען איז אין עטוואָס מסופק געוואָרן, האָט מען דאָס איבערגעליפרט צום ראגאטשאָווער, און ער האָט אויף אלץ געפונען די געהעריקע תשובה.

זייט איר אַמאָל אריינגעקומען צו אים, האָט ער איך גלייך דערמאָנט וויפיל מאָל און ווען איר זייט ביי אים געווען און ארום וועלכע ענינים דער שמועס האָט זיך דאָן געקייטלט. וויפיל שאלות איר האָט געשטעלט און אַלץ מיט דער גרעסטער פינקטליכקייט, ווי פון אַ סטענאָגראפישן באריכט.

זיין התמדה איז געווען אויסערגעווינלעך. געלערנט יומם ולילה, קיינמאָל דעם ספר פון האַנט ניט ארויסגעלאָזן

הונדערטער מאָל ש״ס דורכגעלערנט צו פינף, צו זעקס ביז ניין הונדערט מאָל איבערגעחזרט און איז געבליבן אן אייביק דורשטיקער.

טאָג און נאַכט האָט אָפגעהילכט דער קול התורה. ניט קיין וואונדער וואָס ער איז אַ גאון געוואָרן. ניין — עס איז יאָ א וואונדער. וואָרום וואו נעמט מען דען אַזאַ חביבות התורה, אַזאַ דאָרשט, אַזאַ פארשטאנד, אזא זכרון, אַזאַ גאונות און אַזא התמדה אויב מען איז ניט קיין גאון?

זיין עלוישער קאָפּ איז געווען אַן אייגנארטיקער. דאָרט וואו קיין ילוד אשה פון אונזערע דורות האָט ניט געהאַט קיין דריסת הרגל, האָט ער מיט זיין שארפן בליק אריינגעדרונגען.

— איך בין ניט קיין רב — פלעגט ער אָנווייזן אין פאַל, וועו דער ארומיקער, ניט באַקאַנטער עולם, פלעגט זיך וואונדערן אויף זיין געוואָגטקייט צו לערנען פשט אַנדערש ווי אַנגענומענע אויטאָריטעטן. — איך בין אַ „מלמד״ — איך לערן מיט זיך אליין. אַ רב טאָר ניט פסקענען אַנדערש, אַ מלמד אָבער, פרואווט לערנען דעם פשט אזוי צו אזוי.

אין קורצע שטריכן, האָב איך פאַרגעשטעלט אָט דעם גאון הגאונים,

וואָס זיין אָרט איז געווען דווינסק. און טאָקע איז דווינסק געווען שטאָלץ מיט אירע וועלט גאונים. אידן פון דווינסק פלעגן זיך אָפשטעלן קוקן ווי דער ראָגאַטשאָווער לויפט פון פלאָנעווען מנין, אַהיים.

נאָך דער פטירה פון רבי מאיר שמחה זצ"ל, האָט דווינסק אויפגענומען פארן רב אויף זיין אָרט, דעם גאון רבי אלחנן כהן ז"ל, געווען פריער רב אין סומי, רוסלאַנד.

אָט אזוי האָט געלעבט דווינסק, און ווי איז אומגעקומען דווינסק, די עיר ואם בישראל, מיט אירע אידן?

אָט וואָס אַ דווינסקער פרוי האָט דערציילט אין דער „אַפריקאַנער אידישער צייטונג", וועגן דעם אומקום פון דווינסק.

דעם 26־טן יוני, 1941, זיינען די דייטשן אריין אין דווינסק. דעם 29־טן יוני, 1941, האָבן אלע אידן פון גרויס ביז קליין געמוזט זיך צוזאמענקומען אויפן שטאָט פלאַץ און פון דאָרט האָט מען אלע מענער אוועקגעטריבן צו דער טורמע. דאָרטן האָט מען זיי אלעמען געהייסן מאכן „גימנאַסטישע איבונגען", ווי שפרינגען איינער אויף דעם אנדערן, און ווער עס האָט ניט באוויזן דורכצופירן די איבונגען גוט, איז מערדערליך געשלאָגן געוואָרן.

דאן האָט מען אויסגעקליבן אַ גרופּע מיידלעך אין עלטער פון 16 — 25 יאָר. זייער גורל איז געבליבן אומבאוואוסט. צווישן די לעבעדיקע האָט מען זיי מער ניט געזען.

צווישן די ארעסטירטע פרויען איז געווען פרוי דר. יאַקאָבזאָן. דער קאָמענדאנט פון תפיסה האָט פאָרגעלייגט איר צו באפרייען, זי האָט זיך אָבער אנטזאגט כדי צו טיילן דעם גורל פון אירע אומגליקליכע ברידער און שוועסטער. די זעלבע נאכט איז זי דערשאָסן געוואָרן.

וועו די טורמע איז געוואָרן צו ענג, האָט מען פארשפארט אידן אין די בתי מדרשים און פון דאָרטן האָט מען זיי געזומען צו פארניכט. אלע מערדערליכע גרוילטאַטן זיינען באגאנגען געוואָרן פון די פאשיסטישע לאַטישן. די דייטשן זיינען נאָך דאָן געווען פאסיוו.

ביז דעם 12־טן יולי, 1941, זיינען דערשאָסן געוואָרן אלע אידן פון טורמע אויסער די פאכלייט. (צווישן די אומגעקומענע זיינען געווען הרב

כהן, דער זון פון דעם דערמאָנטן רב, רבי אלחנן כהן ז״ל, דעם ראגאַטשאָ־ווערס רביצין, הרב אלתר פוקס ,הרב שעפטל ראָזענהאָלץ, רבי ליפּע, דעם רב״ס אַן איידעם, דעם ראָגאָטשאָווערס טאָכטער, הרב רבי יהודה לייב פּלאָ־צינסקי און די רביצין, (רב פון די פּלעצער, א פּאָרשטאָט פון דווינסק).

די לערערין קאָפּנגוויז־ניישלאָס, איז געווען פּאַרוואונדעט פון אַ קויל. אירע חברים לערער, האָבן איר געטראָגן פון שפּיטאָל צו דער תפיסה און שפּעטרצו, צום פּאָרניכטונגס פּלאַץ.

אין די ערשטע רציחות זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן כמעט אלע לערער. קאָפּילאָוו, פּלעפּקע, ווישקין, גאלין, טולבאָוויץ, און נאָך אנדערע. מען פּלעגט אלעמען שיסן נאקטערהייט. דינה פּולקין, דעם מיליטעריש־ען דאָקטאָרס טאָכטער איז דערשאָסן געוואָרן פון איר פּאָטערס בעסטן פּריינט (אַ לאַטיש). זי האָט זיך געבעטן ביי אים, אז מען זאָל איר לאָזן גיין אָנגעטאָן, האָט ער איר אָנטזאגט.

(אויך זיינען דערשאָסן געוואָרן די בחורים פון נאָווהָרעדאָקער ישיבה, וואָס איז געווען אין דווינסק אונטער דער הנהלה פון הרב ר׳ דוד בודניק).

דעם 23־טן יולי ביינאַכט, האָט מען אלעמען אָנגעפּאָנגען צו טרייבן אין געטאָ אריין. די געטאָ איז געווען אין די צובראָכענע קאָזאָרמעס פון אַר־טילעריסקן פּאָלק. די קאָזאָרמעס זיינען געווען פול מיט פּערדיש מיסט. נאָר די פּאַרפּיניקטע אידן האָבן זיך געלייגט שלאָפן אויף דעם. אין עטליכע טעג ארום האָט מען געבראכט אלע איבערגעבליבענע אידן פון טורמע, קיין פּרויען זיינען דאָרטן ניט געווען.

די ערשטע ״אקציע״ האָט זיך אָנגעפּאָנגען אויף אַלטע לייט. דעם 12־טן אויגוסט, 1941, האָט מען ארויסגענומען די אידן וואָס האָבן ניט געארבעט. אין יענע טעג זיינען דערשאָסן געוואָרן, מינאָ אראָנס און איר מאַן דאמעשעק, מיט זייער קינד. פאמיליע ניטקין פון מיאסניצקע 34. די קרבנות האָט מען געשלעפּט מיט געוואָלט. דער יאָמער פון די מענטשן איז געווען מוראדיק. די קרבנות האָבן אליין געמוזט אליין אויסגראָבן זייערע גריבער.

הינטערן ״קרעפּאָסט״, האָט מען זיי דערשאָסן. אין אַ צווייטער ״אקציע״

האָט מען געבראכט אידן פון די שכנותדיקע שטעטלעך און מען האָט זיי אלע־מען געזאָגט, אַז מען פירט זיי אריבער אין אַ צווייטער געטאָ.

מיט יעדן טראנספּאָרט זיינען מיטגעגאנגען אידישע דאָקטוירים. מיט דעם טראנספּאָרט איז געווען דר. גורוויץ. וועז מען איז דורכגעגאנגען די שטאָט, האָט אים אַ קריסטליכער פריינט געראטעוועט. ווידער האָבן די אַלע גרויליקאָטן געטאָן די לעטן גופא.

דער אָנפירער פון די פאַרניכטונגען, איז געווען דער שטאָט־הויפּט בלוזמאַן, א ברודער פון אַ בעקער אין דווינסק.

דעם 25־טן אויגוסט, 1941, איז געווען אַ נייע אקציע. דאן האָט מען דערהרגעט די פאָלגנדע דאָקטוירים: דר. בלאָך, מיט זיין פרוי, דר. כא־ציאנץ און דר. ליבמאַן. אלעמן האָט מען דערשאָסן אויפן אייזערנעם בריק לעבן „קרעפּאָסט" און זייערע קערפּערס אַריינגעוואָרפן אין דער דווינע.

די דייטשן האָבן אָנגעפאנגען מאכן עקספּערימענטן. געווען אַ פאל ווען מען האָט אריינגעלייגט אַ גראנאָט אין אַ קראנקער פרויס בעט און דער אידישער דאָקטאָר דאָנעמאן, האָט געמוזט שרייבן דעם פראָטאָקאָל, אז מען האָט דעם גראנאָט אין בעט געפונען אין דער צייט, ווען ער האָט אליין געזוכט, אז די דייטשן האָבן דאָס געטאָן.

דעם 28־טן סעפּטעמבער, 1941, איז ווידער געווען אַן אקציע. מען האָט אוועקגעמאכט מיט די ארבעטס־באָטאַליאָנען און דערשאָסן יענע, וועל־כע האָבן געארבעט ביז דאָן.

עס זיינען דערהרג׳עט געוואָרן קריל, פון פאפיר געשעפט, מיט זיין גאָנצער פאמיליע, אידע סילין אין לעצטן מאָנאָט פון איר שוואנגערשאפט, מאָניע שאפיר און אנדערע.

דעם זעלבן חודש זיינען געווען נאָך אקציעס און זייער ווייניק אידן זיינען געבליבן לעבן. אלע זיינען זיינען באערדיקט געוואָרן אויף דער גריווע.

דעם 4־טן נאָוועמבער, 1941, האָט מען אָנגעהויבן אויסצוארטירן די, וועלכע ארבעטן ניט. און דאן האָבן שוין גענומען בושוועז די דייטשן אליין.

פון 6־טן ביז דעם 8־טן נאָוועמבער, האָט מען פארנומען אלע אידן וואָס ארבעטן ניט, אין אַ לאסט אויטאָ צו פאהוליאנקע.

דעם 9־טן, האָט מען אוועקגעפירט די פאמיליעס פון מענטשן, וואָס האָבן געארבעט. פון יענע טעג זיינען שוין מער קיין קינדער ניט געבליבן. מער ניט ווי קראנקע אין שפיטאָל, וועלכע זיינען נאָך געבליבן לעבן פון דער אקציע.

ביז דעם ערשטן מאי, 1942, זיינען נאָך געווען אַרום 350 אידן וואָס האָבן געארבעט אין פארשידענע פּלעצער. יענעם טאָג זיינען אלע אוועק צו דער ארבעט ווי שטענדיק. וועז מען האָט זיך צוריקגעקערט פון דער ארבעט, האָט מען שוין קיינעם ניט געפונען אין געטאָ. אלע זיינען דערהרגעט געוואָרן פון די לעטישע באנדיטן. עופהלעך האָט מען געפונען הענגענדיק אויף פארקאנעס.

די לאטישן פלעגן זיך לערנען שיסן אויף אידישע קינדער, וועלכע זיי האָבן אויפגעהאָנגען.

אלץ האָט מען צעראבירט און די איבערגעבליבענע מענער, האָט מען געצוואונגען צו מקבר זיין די דערשאָסענע אויף איין אָרט (אייניקע אידן זיינען דערהרגעט געוואָרן אויפן אָרט, ווייל זיי האָבן ניט געוואָלט גיין צום שחיטה פּלאַץ).

עס איז בלויז געלונגען צו באהאלטן עטליכע פרויען און זיי זיינען געבליבן לעבן. מיט דעם, האָט זיך געענדיקט דאָס קאַפּיטל פון דווינסקער געטאָ.

ווילקאמיר

ווילקאָמיר איז געווען פון די קרייז־שטעט פון ליטע נאָך פאַרן רוסישן קייזער און צו איר האָבן געהערט זייער אַ סך שטעטלעך פון ארום און ווייט פון ווילקאָמיר. אידן, וועז זיי פלעגן דאַרפן ארויסנעמען אַ פּאַספּאָרט, אָדער זיך שטעלן צום פּריזיוו אָדער צום געריכט, האָבן געמוזט אָנקומען צו ווילקאָמיר. פלעגן זיך טאַקע אידן שלעפּן מיט פור און וואָגן, אָדער צופוס, קיין ווילקאָמיר, איידער עס איז אויפגעבויט געוואָרן די באַן און די אויטאָס.

ווילקאָמיר האָט געציילט א באָפעלקערונג פון ארום 5000 אידישע נפשות.

ווילקאָמיר איז געווען פון די גאָר אלטע קהילות פון ליטע. דער פּנקס פון איר חברה קדישא איז אַלט געווען איבער 300 יאָר. דער מקור חיונה פאַר די אידן איז געווען: גאַרבעריי, פּעל אויסארבעטונג אין די גרויסע פּעל פאַבריקן. זעליג קרוק איז געווען איינער פון די גרעסטע פאַבריקאַנטן פון פּעל. ס׳זיינען געווען אַ סך גאַרבאַרניעס. חיים פרענקל פון שאַוועל, וואָס האָט געהאַט די גרעסטע פאַבריק פון פּעל אויסאַרבעטונג אין ליטע, איז געווען פון ווילקאָמיר.

ווילקאָמירער רבנים זיינען געווען פון די גרעסטע גאונים ביי אידן ווי הגאון ר׳ רפאל כהן זצ״ל, מחבר פון ספר ״תורת יקותיאל״, (געווען דערנאָך רב אין האמבורג). מען האָט אים געפרופן ״ר׳ רפאל האמבורגער״. געווען אויך רבנים אין ווילקאָמיר די גאונים ר׳ שלמה און ר׳ חיים וואָלאָזשינער דעם ווילנער גאון׳ס תלמידים. דער גאון ר׳ בנימין ראבינאָוויץ זצ״ל, מחבר פון ספר ״משנת רב״, און הגאון ר׳ שאול׳קע זצ״ל, און דער גאון רבי לייב רובין זצ״ל, (אָדער ווי מען האָט אים געפרופן ר׳ לייבעלע ווילקאָמירער) אַ גאון אין לערנען, און א גאון אין פּשטות און עניוות. וועז איך בין געקומען נעמען סמיכה ביי ר׳ לייבן, האָב איך אים געטראָפן אין בית מדרש לעבן אויוון זיצן און לערנען. ער האָט געלערנט אפילו וועז ער האָט זיך אַ ווייליע צו־געשפּאַרט צו כאַפּן אַ דרעמל, פּאַרמאטערט פון א שווערע עגונה־שאַלה וואָס מען האָט געפרעגט, אָדער אַ שאלת־הריאה. ער איז געווען אַ גרויסער מיקל אין שאלות מיט זיינע גרויסע איינפאלן און גאונות און אַ גרויסער פּוסק. איבערהויפּט איז ווילקאָמיר געווען באקאנט ווי אַ שטאָט וואָס זיי האָבן געהאַט קבלות מיקל צו זיין אין שאלות. ווי די שאלה פון מכה־בדופן איז געווען כשר ווייל זיי האָבן געהאַט אַ פּסק־דין פון שאגת ארי׳ זצ״ל, וועז ער איז דורכ־געפאָרן ווילקאָמיר. און נאָך אַנדערע שאלות וואָס אין ווילקאָמיר האָט מען געפּסקנט להיתר. ר׳ לייב איז אויך געווען אַ וואונדערבארער רעדנער. זיינע דרשות פלעגן באַגייסטערן דעם עולם.

ר׳ לייבן האָט מען געקענט זען מיטן טלית אונטערן אָרעם, גיי־ענדיק פון בית מדרש אהיים און ווי ער רעדט איין אַ אידן קויפן דעם

וועגל האָלץ, ווייל עס איז ווערט. אָדער פאר׳מסחר׳ן אַן אידן דאָס היי פאַר די בהמות, צו קויפן אַליין אַ וועגל היי.

ר׳ לייב איז געווען היימיש מיט יעדן אידן און דער עיקר מיט די אידן וואָס דאָוונען לעבן אויוון, אָדער אונטערן בימה. זיין גאַנצן אָרט ריידן מיט מענטשן איז געווען זייער ענייוותדיק. ער האָט פאַרמאָגט גרויס פּשטות און חכמה, ווי עס פאַסט פאַר אַזאַ גאון פון דור הישן. זיינע איידעמס זיינען געווען: דער פאָנעוועזשער רב, הגאון ר׳ יוסף כהנמאן שליט״א, הגאון ר׳ אשר קלמן בראַון הי״ד, ראש הישיבה אין פאָנעוועזש, הגאון ר׳ שרגא פייוול הורוויץ הי״ד, ראש הישיבה פון סלאָבאָדקער ישיבה. אויך ר׳ לייב׳ס רביצין, איז אומגעקומען צוזאמען מיט אירע טעכטער, די רביצינס פון הרב כהנמאַן, און הרב באַראַן, מיט אירע אייניקלעך אין פאָנעוועזש.

און דער לעצטער רב, הגאון ר׳ יוסף זוסמאַנאָוויץ הי״ד (אָדער ווי מען האָט אים גערופן: דער ירושלמי) דער מחבר פון די ספרים: „חלקו של יוסף״, „זרע חיים״, „תרועת מלך״, דער איידעם פון מיין רבין הגאון רבי משה מרדכי עפשטיין זצ״ל, רב און ראש־הישיבה פון סלאָבאָדקע, נאָכדעם רב און ראש־הישיבה אין חברון (ישראל).

ווילקאָמיר האָט געהאט אַ טייל פון איר שטאָט וואָס מען האָט גערופן „אונטערן וואסער״ ווייל ער האָט זיך געפונען פון דער אנדערער זייט טייך. דאָרטן האָבן זיי אויך געהאַט אַ באַזונדערן רב מיט צוויי בתי מדרשים. דער לעצטער רב איז געווען הרב ר׳ חיים יעקב רעזניק, הי״ד.

פון די חשובע בעלי־בתים פון שטאָט זיינען געווען ר׳ ארעלע־שלמה׳ס, רבי אהרן קויפמאַן, אַ איד אַ גרויסער למדן. ער איז געווען דער פירער פון שטאָט, רבי ברוך ניסנס, איינער פון די גרעסטע לומדים פון שטאָט, ר׳ שלמה קויפמאַן, ר׳ ארעלעס אַ זון. רבי משה כהן, אַ גרויסער למדן, אַ תלמיד פון וואָלאָזשין, ווילקאָמירער משכילים אפילו, האָבן געקענט לערנען. למשל, דר. קאָצענעלנבאָגן, האָט געהאַט דעם טיטל פאָלקאָוויניק, געווען דער דאָקטאָר פון ווילקאָמיר, גערשטיין דער אָפטייקער, אין ווילקאָמיר האָט זיך געפונען אַ לענגערע צייט משה לייב לילינבלום, וואָס האָט זיך אונטער־געשריבן: „לערער פון דער ישיבה אין ווילקאָמיר״, צוערשט איז ער

געווען אַ פרומער למדן, נאָכדעם האָט ער געפירט אַ קאַמף צו רעפאָרמירן געוויסע דינים פון שלחן ערוך, לסוף האָט ער געמוזט אַנטלויפן פון ווילקאָמיר, אַגב, איז ער אויך געווען אַן איידעם פון ווילקאָמיר.

ווילקאָמיר האָט אויך געהאַט אַ ישיבה פון 200 יונגע ישיבה־בחורים, סיי פון ווילקאָמיר, סיי פון די ארומיקע שטעטלעך. די ראשי ישיבה זיינען אויך געווען געבאָרענע פון ווילקאָמיר, ווי הרב ר׳ משה גראָץ הי״ד, הרב ר׳ אלתר ברוידע, הי״ד, און הרב גאָרדאָן, הי״ד. פון דער ישיבה זיינען אַרויס אַ סך רבנים און שוחטים און בעלי־בתים לומדים.

ווילקאָמיר האָט געהאַט צוויי גימנאַזיעס אַ העברעאישע און אַ אידישע, אַ קראנקן־הויז און אנדערע פיינע אידישע אינסטיטוציעס, אפילו די נעמען פון די גאַסן פון ווילקאָמיר, זיינען געווען פאַרבונדן מיט אידישקייט, ווי: „מצרים־גאַס״ (פאַרוואָס מצרים־גאַס? — ווייל אויף דער גאַס האָבן זיך געפונען די ציגעלנעס וואו מען האָט געמאַכט ציגל, דאָס האָט דערמאָנט מצרים, וואו אידן האָבן געארבעט בחומר ובלבנים אין מצרים).

דעם 26־טן יולי, 1941, איז ווילקאָמיר פאַרנומען געוואָרן פון די דייטשן. עס האָבן זיך גלייך אָנגעפאַנגען די צרות און פיניקונגען אויף אידן און איבערהויפט, אויף די אָנגעלאָפענע אידן אין ווילקאָמיר, פון קאָוונע, און פון אַנדערע שטעטלעך. מען האָט גענומען אידן אויף אַרבעט, אַ סך פון זיי פלעגן זיך שוין מער פון דער ארבעט ניט אומקערן, די יונגע פרויען זיינען פאַרגוואַלדיקט געוואָרן און דערנאָך האָט מען זיי אומגעבראַכט לעבן טייך.

אַזוי האָבן די אידן געלעבט אין טויט שרעק צוויי וואָכן צייט. דערנאָך האָט מען ארעסטירט דעם רב, הרב זוסמאַנאָוויץ און דעם דר. קארלינסקי און די אַדוואָקאַטן, די לערערס פון די גימנאַזיעס און די חשובע בעלי בתים. מיט איין וואַרט, אלע אינטעליגענטנע כוחות וואָס ווילקאָמיר האָט פאַרמאָגט. מען האָט זיך איבער זיי שטארק איזדעקעוועט מיט אלערליי בייזע פיניקונגען, וואָס די דייטשע מערדער, ימח שמם, האָבן אויסגעארבעט; זיי פלעגן אריינלאָזן דורכן מויל אַ גומענע קישקע מיט וואַסער ביז דער קערפער פון קרבן איז צעשפאָלטן געוואָרן, און נאָך שוידערליכקייטן. מען האָט פון זיי אָפגעקליבן עטליכע הונדערט מענטשן — די גאָר געהויבענע

קעפ פון שטאָט, צווישן זיי: הרב זוסמאַנאָוויץ, דר. קאַרלינסקי, הרב משה גראָץ, הרב אלתר ברוידע, הרב חיים יעקב רעזניק פון „אונטערן וואַסער", ר' וועלוול ברוידע, ר' יעקב זלמן גאָלדמאַן, דער שוחט, און די אנדערע שוחטים. מען האָט זיי אָוועקגעפירט אין „פיוואינע", דאָס איז אַ קוראָרט־וואַלד, און זיי דאָרטן אריינגעטריבן אין אַ שייער און דעם שייער אונטער־געצונדן. אלע זיינען פארברענט געוואָרן. דערנאָך האָט מען אַלע אידן ארויסגעטריבן פון זייערע הייזער, זיי האָבן אלע געמוזט זיך איינקוואטירן אין געגנט פון „אונטער וואסער". זייער האָב און גוטס האָט מען צו־געגומען, אלעמען צוזאַמענגעפרעסט אזוי ווי הערינג, אין אַ פעסל. דאָ איז כדאי צו דערמאָנען די רבצין לאה זוסמאַנאָוויץ. זי איז ארומגעגאנגען און דערציילט א חלום: אז איר מאן, הרב זוסמאַנאָוויץ, איז איר געקומען צו חלום און אָנגעזאָגט, אז אידן זאָלן מאכן אַ טאָג אזוי ווי יום כפור, דאָס הייסט, פאַסטן און אלע זאָלן דאַוונען און בעטן ג־ט, וועט מען גאראטעוועט ווערן.

אין די אלע שטעטלעך ארום ווילקאָמיר ווי ווידישאָק, באלניק, קא־ווארסק, שירווינט, פאזעלווע, קורקעל, און אנדערע שטעטלעך, האָט מען געגומען א טייל אידן פון די שטעטלעך און געפירט קיין ווילקאָמיר, גע־וואָרפן אין וועגענער אָדער אויטאָס, די אלטע קראנקע, קליינע קינדערלעך, זויג־קינדער, צוזאַמען מיט זייערע מוטערס און פאמיליעס, און אלעמען אָפגעפירט צו ווילקאָמיר.

דריי קילאָמעטער פון ווילקאָמיר איז פארן דער קור־אָרט־וואלד „פיוואָניע", אין דעם וואלד האָבן די נאַציס באשטימט צו מאַכן אַ ברודער־קבר פאַר די אַלע אידן פון ווילקאָמירער קרייז. שפעטער האָט מען אויך אהין געבראכט די ווילקאָמירער אידן, פריער די מענער נאָכדעם די פרויען און קליינע קינדערלעך. און האלב לעבעדיקע זיינען זיי אומגעקומען אויף קידוש השם. און די רוצחים האָבן זיך נאָך ניט באַרואיקט און האָבן אויך געשענדעט דעם בית־עולם: ארויסגעריסן די מצבות, און „אויסגעגלייכט" די קרקע פון דעם אָרט וואו עס רוען די הייליקע נשמות, זינט הונערטער יאָרן. יהי זכרם ברוך.

ווילקאוויישק

ווילקאָוויישק איז געווען פון די קרייז שטעט פון ליטע. פאר דער ערשטער מלחמה האָט זי געהערט צו סואוואלקער קרייז (ווילקאָוויישק איז פופצן קילאָמעטער פון דייטשן גרענעץ, און האָט פארמאָגט אַ אידישע בא־פעלקערונג פון לערך פיר טויזנט נפשות).

עס איז אַ היסטאָרישער פאקט, אז נאפאָליאָן האָט זיך, אויף זיין מארשרוט קיין רוסלאנד געלאגערט אין ווילקאָוויישק. עס איז אפילו פא־ראן אין נויאָרקער מוזיי א בריוו פון נאפאָליאָנען צו זיין פרוי, געשריבן אין ווילקאָוויישק. וועז די ווילקאָוויישקער אידן האָבן אים אויפגענומען, האָט ער פאָר זיי געערעדט און זיי דערציילט, אז אין יאָר 1798, אין זיין מארש איבער דער וועלט, האָט ער געהאָט בדעה איינצונעמען ארץ־ישראל און אויפשטעלן דאָרט א אידישע קעניגרייך. ארום ווילקאָוויישק איז פאראן אַ זכר פון די נאפאָליאָנישע מלחמות — אַ רעשטל פון אַ בית־עולם מיט פראנצויזישע קברים.

ווילקאָוויישק איז געווען פון די אַריסטאָקראטישע שטעט פון ליטע. אין איר זיינען געווען צוזאַמענגעפלאָכטן תורה און השכלה. זי האָט זיך געפונען נאָענט ביים גרענעץ פון דייטשלאנד. און וועז ס׳האָבן געגומען בלאָזן די ווינטן פון דער השכלה, איז עס צו איר געקומען פריער ווי אין אנדערע שטעט און שטעטלעך. דער פאָרקער פון די ווילקאָוויישקער איינ־וואוינער מיט דער בריטער וועלט איז געווען אַן ענגער, וויל זיי פלעגן שטענדיק קענען אריבערפאָרן מיט אַ פאָסיר־שיין דעם גרענעץ און קומען אין באָרוגנג מיט דער וועלט. דאָס האָט געלייגט אַ חותם אויפן שטעטל פון מערער אינטעליגענץ ווי אנדערע שטעטלעך פון ליטע.

דעריבער האָט טאָקע ווילקאָוויישק פאָרמאָגט בעלי בתים לומדים און משכילים, ווי משהלע השכל, אַ איד אַ למדן און אַ גרויסער שפראכן־קענער; ר׳ יחזקאל יאפע, ר׳ ליפא יאפו, הרב מ. גראָדזענסקי, אברהם מאָקאָוו־סקי, ר׳ יעקב ראָזענהאָלץ, ר׳ שלמה קאָפצעווסקי, מרדכי גאָרמאיזע, אברהם

אַרענבערג, בענדעט ראבינאָוויץ, וויצעבירגערמייסטער פון ווילקאָווישק; יעקב כמילעווסקי, צבי כמילעווסקי און אַנדערע.

אירע רבנים זיינען געווען ווי: הגאון רבי אליעזר לאנדא זצ"ל, הגאון ר' יעקב דוד זצ"ל, מחבר פון רידב"ז אויף ירושלמי, און הגאון ר' הירש מיפית זצ"ל און דער לעצטער רב, הרב ר' אליהו גרין, הי"ד.

די דיינים זיינען געווען: הרב ר' אלחנן זצ"ל (אַדער ווי מען האָט אים גערופן ר' אלחנן דער פרוש, אַ גרויסער למדן און צדיק, און דער דיין בערל קאַמאיקע זצ"ל, דער פאָטער פון לעאָן קאַמאיקע, רעדאקטאָר פון אַמאָליקן „טאַגעבלאַט" אין ניו יאָרק, און דער לעצטער דיין, הרב ר' אברהם פיל־טינאָוו הי"ד, פריער געווען רב אין וויסטינעץ.

פון די אידישע טיפן, וואָס יעדע שטעטל האָט פארמאָגט, איז אויך געווען אין ווילקאָווישק, יאָסל ראבינאָוויץ, אַ זעלטענער טיפ מענטש, שטענ־דיק פארנומען מיט מתן־בסתר, העלפן אָרימע, קראנקע און ליידנדע. פאר־נומען אין דעם איז ער געווען דעם גאַנצן טאָג און דאָס איז געווען כמעט זיין גאנצע באַשעפטיקונג. ער איז ניט געווען פארהייראט און האָט ניט גע־האָט קיין אנדער יאָך ווי צו באזאָרגן די אומגליקליכע מענטשן. געטאָן האָט ער זיין ארבעט זייער שטיל און באשיידן. אויך דער ווילקאָווישקער געטאָ האָט ער זיך פאַרנומען מיט העלפן די אַלטע און קראַנקע מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט. אַזוי האָט ער זיך געפירט ביז זיין לעצטן אָטעמצוג.

ווילקאָווישקער אידן האָבן געצויגן זייער מקור חיונה אַנדערש ווי אין אַנדערע שטעטלעך.

בערשטעריי איז געווען אַ הויפט־פאַך אין ווילקאָווישק. עס האָבן דער־ביי געארבעט הונדערטער מענטשן. די הויפט־פאַרבריצירער זיינען געווען: אבא סאָבאָלעוויץ, ראָזין און ווינדזבערג. אין ווילקאָווישק האָבן זיך שוין אין יענע יאָרן אָרגאניזירט ארבעטער אין אַ פאך־פאַראיין.

ווילקאָווישק האָט פארמאָגט פאַבריקן פון טאַבאַק און אויך אַן אייזן־גיסעריי. אויך זיינען געווען סוחרים און קליין־סוחרים, וועלכע האָבן געהאַנדלט מיט דער אנדערער זייט פון גרענעץ, דאָס הייסט, זיי פלעגן עקס־פאָרטירן סחורה קיין דייטשלאנד.

ווילקאָווישק האָט פאַרמאָגט פיינע אינסטיטוציעס, ווי דער מושב־זקנים, ביקור חולים, משכיל אל דל, אַ העברעאישע גימנאַזיע, אַ פאַך־שולע, אַ ביבליאָטעק און אנדערע. אויך אַ חודש־בלאט איז ארויסגעגאנגען אין ווילקאָווישק אין יאָר 1934, רעדאַגירט פון א. פיליפאָווסקי.

זונטיק דעם 22־טן יולי, 1941, פינף אזייגער אינדערפרי, זיינען די אידן אין ווילקאָווישק אויפגעוועקט געוואָרן פון זייער שלאָף פון דעם פייער פון הארמאַטן, מיט וועלכע די דייטשן האָבן באַשאָסן די שטאָט פון שטאלופין און גאָמבינען, די שטעטלעך פון דער אָסט־פרייסישער גרענעץ. די אידן זיינען דאן געלאָפן פון שטעטל און 8 אזייגער האָבן שוין די דייטשן פארנומען ווילקאָווישק, וויל דער רוסישער וויידערשטאַנד איז געווען זייער אַ שוואכער. ווי נאָר די דייטשן זיינען אַריין אין שטעטל האָבן זיי אונטער־געצונדן די אידישע הייזער צוזאַמען מיט דער אלטער שול, וואָס איז שוין געווען ארום פיר הונדערט יאָר אַלט, און די אַנדערע שולן און אנדערע אנשטאַלטן. אזוי זיינען אָפגעברענט געוואָרן אין משך פון זונטיקדיקן טאָג, אלע אידישע הייזער, און מאָנטיק, ווען די אידן האָבן זיך אומגעקערט צוריק אין שטעטל, האָבן זיי שוין געפונען בלויז אש און רויך. זיי האָבן זיך אלע אייגנעפאַקט אין די עטלעכע פארבליבענע הייזער, אין דער פאַבריק גע־ביידע פון אבא סאָבאָלעוויץ און אין שפייכלערס. די דייטשן האָבן גלייך אַנגעפאַנגען צו טרייבן די מענער אויף ארבעט. קומענדיק צוריק פון דער ארבעט מאָנטיק 12 אזייגער ביינאַכט, זיינען געגאנגען די ליטווישע מער־דער מיט שטעקנס און גומענע נאַגייקעס און יעדערער האָט געמוזט דורכ־גיין דורך זיי. ווען יאָסל ציכער האָט זיך געשטעלט אנטקעגן און געגעבן דעם ליטווישן מערדער אַ פאַטש פאַר שלאָגן אים, איז ער גלייך אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. ביז די אלע אומגליקליכע האָבן אונטער די אומשטענדן זיך אַרויפגעדראפעט צום פערטן שטאָק, זיינען זיי געווען צעקיילט און צעביילט.

דאָן איז געוואָרן אַ באַפעל אלץ אוועקצוגעבן: זייגערס, געלט, מעסערלעך, רימענס, שלייקעס און אלע מכשירים. קיין זאָך ניט לאָזן ביי זיך. 5 אזייגער אינדערפרי האָבן די מערדער געהייסן די אידן זיך אויס־שטעלן צו פיר אין אַ רייע. אַלע האָבן געמיינט, אז מען פירט שוין שיסן.

דער דייטשער קאַמענדאַט האָט געגעבן אַ באפעל מען זאָל זיי צונעמן צוריק צו דער ארבעט.

פון דאָרטן האָט מען די מענער אריבערגעפירט צו די קאַזאַרמעס און מען האָט זיי אָנגעזאָגט, אז מען גרייט זיך מאַכן אַ געטאָ פאר די מענער, ווייל די דייטשן האָבן כלומרש מורא פאר די אידישע מענער זיי זאָלן ניט מאַכן קיין אויפשטאנד קעגן זיי. מען האָט זיי דאָרטן געהאלטן פערצן טעג. עס איז אויסגעפאלן שבת, האָט מען געגומען די מענער צו גראָבן גריבער אַרום די קאַזאַרמעס. מען האָט די אידן געזאָגט, אז מען מאַכט די גריבער אריינצולייגן טאַנקען פאר בענזין. זיי האָבן באפוילן מען זאָל מאכן די גריבער אביסל קיילעכדיק. אָלץ איז געווען צו פארבלענדן און אָפּנאַרן.

מאָנטיק, ד׳ אב, תש״א, האָט מען גענומען הונדערט מיט עלף מענטשן צו דער ארבעט און זיבן הונדערט מיט אכציק אידן האָבן די מערדער ארויס־געפירט אין דעם טאָג און דערשאָסן אין די צוגעגרייטע גריבער. צווישן די אומגעקומענע איז אויך געווען דער דיין הרב אברהם פילטינאָוו, און דער כלומרש׳דיקער ,,יודען־ראָט״; חיים האָפמאַן, יעקב ראָזענהאָלץ, בענדעט ראבינאָוויץ, מאָטל זימאַנסקי. אויך האָט מען דאָן געבראַכט די אַרעסטירטע אידן צווישן זיי, קליינשטיין דעם לערער, אַדוואָקאַט ניצעוויץ, גראָדזענסקי און נאָך אנדערע, און זיי דערשאָסן צוזאַמען מיט די אויבנדעמאָנטע.

אין די קאַזאַרמעס האָט מען דערנאָך געבראכט די פרויען און קינדער און זיי געזאָגט, אַז יעצט וועט שוין זיין אַ ,,געטאָ״. דער אידישער פאָרשטיי־ער איז געווען ישראל זילבער.

דעם צווייטן טאָג ראש השנה אין מיטן דאוונען האָט מען ארומגע־רינגלט די ,,געטאָ״. אויף מאָרגן צום־גדליה, האָט מען אומגעבראַכט די פרויען און די קינדער מיט אן אכזריותדיקן טויט, איבערהויפט די קינדער־לעך, וואָס נאָכן אומבריינגען זיי האָבן זיך וואָכן לאַנג געוואלגערט אויפן פלאָץ אָפּגעבראַכענע הענטלעך, פיסלעך און זייערע צובראַכענע גלידער.

ארום הונדער אידן האָט זיך איינגעגעבן צו ראטעווען און צווישן זיי אויך אליעזר לפידות, דער עד־ראיה וואָס האָט אלץ דורכגעמאכט און געזען, האָט דאָס מיר דערציילט. ער געפינט זיך אין מאָנטרעאל, קענעדע.

ווי ז שון

ווי ז שון אי ז געווען פון די קלענערע אידי ש שטעטלעך פון ליטע, אוטיאנער־קרייז, און האָט געהאַט אַ אידי ש באפעלקערונג פון 100 פאמיליע ס.

ווי ז שונער שול, איבער א פאָר הונדערט יאָהר אלט, אי ז בארימט געווען מי ט אי ר פרעכטי קן ארון קודש. אויך האָט די שול געהאט א בא־זונדער שטיבל, מי טן נאָמען „אליהו׳ס שטוב״, ווי ל דאָרט פלעגט מען מל־זי ן די קינדער .

אַ זכר פון אַמאָל אי ז דאָרט אוי ך געווען אי ן פאָלי ש פון שול, אַן אי י זערנע קי ט — אן איבערבלי ב פון אַ מי ן קונע, ווא ו מען פלעגט משפט׳ן פארזינדיקטע.

ווי ז שון אי ז געווען אַן אָרי ם שטעטל און האָט זי ך מפרנס געווען ווי דורך נסי ם. אי ר גי סטי ק לעבן האָט זי אָבער געפי רט ווי די גרעסערע שטעטלעך.

ווי ז שון האָט פארמאָגט אי ני קע פון די גרעסערע רבנים בי י אידן ווי : דער גאון רבי אליעזר דון יחיא זצ״ל, מחבר פון ספר „אבן שתיה״, דערנאָך אי ז ער געווען רב אי ן לוצי ן (לעטלאַנד). ער אי ז באקאַנט געווען אי ן דער וועלט אלס רבי לי י זער לוצענער„ אויפן נאָמען פון זי ן לעצטער רבנות אי ן לוצי ן. אויסער וואָס רבי לי י זער אי ז געווען אַ גאון אי ן לערנען, האָט ער געהאַט אַ שם פאָר אַ גרויסן גבור. מען דערציילט, אז ער פלעגט נעמען אַן אַמאָליקע רוסישע פינף־קאָפיקע שטי ק און אי ר איבערברעכן אויף דער העלפט מי ט צווי י פינגער. ער האָט געשטאַמט פון די באוואוסטע פאמיליע ס פון שפּאַניע, פון תורה וגדולה במקום אחד, און דערפאר האָט ער טאַקע נאָך געטראָגן דעם פאמיליע־נאָמען „דון יחיא״. דער באוואוסטער שרייבער און געלערנטער, דון יחיא פון ישראל, אי ז זיינער אַן אי ני קל. שפּעטער אי ז דאָרט געווען רב זי ן זון הגאון ר׳ חיים זצ״ל, און דערנאָך הרב הגאון ר׳ מאי ר אליהו ווי ינער זצ״ל, געווען רב אי ן יעדוואבנע און הרב הגאון כ״ץ זצ״ל, דער אי ידעם פון פריערדיקן רב הרב דון יחיא. דער לעצטער רב אי ז געווען הרב הגאון ר״

זלמן מעלצער הי״ד. די אידן פון וויזשון האָבן אַוועקגעגעבן זייער לעצטן גראָשן צו האָבן ביי זיך אַ רב.

אויך די בעלי בתים פון שטעטל זיינען געווען לומדים און משכילים, ווי דער פירער פון שטעטל, בערע מענדע שמיד, אַ משכיל און דער אַריסטאָקראַט פון שטעטל; רבי אליעזר זילבער, דער קאָזיאָנער רב, ר׳ לייבציק קרעטשמאַר, ר׳ לייבציק לייעס, חנא יודע און רבי אליהו פינקלשטיין — פון פאַך אַ שוסטער, נאָר האָט זיך געזומען מיט אַן אומגעווייניליכער התמדה צום לערנען און רבי אליהו דער שוסטער האָט דערגרייכט אזא הויכע מדרגה אין לערנען, אז ער האָט געקראָגן סמיכה אויף רבנות.

דאָס שטעטל איז באַשטאַנען פון חסידים און מתנגדים און יעדערער האָט געהאַט זיין אייגענעם בית־מדרש צום דאוונען. די חסידים פלעגן רופן זייער בית־מדרש „דער חסידישער מנין״. דאָס שטעטל האָט אויך געהאַט פאַרשיידענע חברות ווי גמילות חסד, לינת הצדק און אַנד.

אין דער געשיכטע פון קידוש השם און מארטירערטום פון פאַריקן יאָרהונדערט, פארנעמט דאָס שטעטל וויזשון אַ באזונדער אָרט צוליבן בלבול.

אין וויזשון האָט געלעבט אַן איד אַ משומד, וואָס האָט געזוכט פאַרשיידענע תחבולות צו נוקם זיין אין אידן. האָט ער צוגעקלערט אַ פלאַן ווי צו מאַכן אויף אידן אַ בלבול. ער איז אַוועק אין קלויסטער, ארויסגעגנב׳עט א גאָלדענעם צלם און חול המועד סוכות האָט ער זיך אריינגעגנב׳עט אין גרויסן בית המדרש און באהאַלטן דעם צלם, אינאיינעם מיט ערבות, אונטערן ארון קודש. דערנאָך איז ער אוועק צום קאַטוילישן גלח און אים דערציילט, אז אידן פאַרשוועכן דעם צלם, אום הושענא רבה, דערמיט וואָס זיי קלאַפן אים מיט די הושענות און טרעטן אויף אים מיט די פיס. דער גלח האָט אויפגעהויבן אַ טומל צווישן די קריסטן און זיך באראטן מיט זיי וואָס צו טאָן מיט די אידן וואָס פארשוועכן די קריסטליכע הייליקייטן.

הושענא רבה אינדערפרי, בעת די אידן זיינען געשטאנען און געזאָגט הושענא׳ס מיט די ערבות אין זייערע הענט, האָבן זיך סאָלדאַטן מיט דער באַגלייטונג פון גלח, אריינגעריסן אין בית מדרש און נאָך זיי דער

משומד און אַנגעהויבן זוכן דעם צלם און אים געפונען אויפן אָרט וואו דער משומד האָט אים אַוועקגעלייגט. די פּלוצלונגדיקע בהלה האָט אַלעמען איבערגעשראָקן, די אידן האָבן זיך פאַרלאָרן און נישט געקאָנט ארויס־ברייגען אַ וואָרט פון מויל. וועז דער גלח האָט זיי געפרעגט, ווי אזוי עס קומט דער צלם אין בית מדרש.

אַ שטרייגע וואַך איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן ביים בית־ מדרש, קיינער זאָל נישט קאָנען ארויס פון דאָרט און די גויים פון שטעטל האָבן זיך אוועק־געלאָזט ראבירן אידיש האָב און גוטס. דאָס בית מדרש איז צושטערט גע־ווָארן און די ספרי־תורה׳ס האָבן זיי פאַרברענט. זייער צאָרן האָט זיך אלץ נישט געשטילט. זיי האָבן געוואָלט אויסהרג׳ענען אלע אידן פון שטעטל, די מאַכט האָט זיי אָבער נישט דערלאָזט. דער גלח האָט קוים גע׳פּועלט מען זאָל דעם רב און די חשובע בעלי בתים שמידן אין קייטן און אַרעסטירן.

די אידן פון וויזשון האָבן זיך געוועגדעט צו אלע קהילות ארום, מען זאָל זיי ראַטעוועז פון טויט. לעבן וויזשון האָט געלעבט אַ זיבעציק־יאָריקער איד אַ צדיק און אַ תמים, ר׳ נטע מאַן, האָט ער געגומען אויף זיך ער זאָל זיין דער קרבן ־ צבור, ד. ה. אַן אויסלייזער מיט זיין לעבן פאַר דער גאַנצער עדה.

ר׳ נטע מאן איז אַוועקגעפאָרן אין ווילנע און אריין צו איינעם פון די ווילנער רבנים און אים געפרעגט די שאלה, אויב ער, ר׳ נטע מאַן, וועט נעמען אויף זיך און זאָגן, אַז ער האָט דעם „צלם״ גע׳גנב׳עט, צי וועט ער ניט הייסן קיין מאבד עצמו לדעת.

דער רב האָט אויסגעהערט ר׳ נטע׳ס שאלה און אים געהייסן קומען שפּעטער, ווייל ער מוז עס גוט דורכטראכטן. וועז ר׳ נטע מאן איז שפּעטער געקומען האָט דער רב געזאָן זיין אַנטשלאָסנקייט צו נעמן אויף זיך די שולד, האָט אים דער רב געענטפערט : „ר׳ נטע ווי איר וועט טאָן, אזוי וועט גוט זיין״. נטע מאן איז גלייך אַוועקגעפאָרן צוריק אין שטעטל און זיך געמאָלדן צו דער פּאָליציי, אז ער האָט דאָס אונטערגעלייגט דעם „צלם״. מען האָט אים גלייך אַרעסטירט און די פריערדיקע אַרעסטירט האָט מען באפרייט. דער משפט איז פאַרגעקומען אין ווילנע, וואו מען האָט אים פאַראורטיילט צו פאַרברענען עפנטליך. וועז עס איז געקומען דער טאָג פון

דער פאַרברענונג, דאָס איז געווען שבעה עשר בתמוז, האָבן זיך צו־זאמענגעקליבן א סך מענטשן בייצוזיין ביי דער עקזעקוציע און צווישן דעם המון זיינען אויך געווען אַ סך גלחים. וועז מען האָט דעם קדוש נטע געבראַכט פון טורמע צום פארברענען, האָט מען אים געזאָגט, אַז מען וועט אים שענקען דאָס לעבן אויב ער וועט זיך שמד'ן, ווי ער האָט דאָס דערהערט, האָט ער אויסגעשריען שמע ישראל! און אַריינגעשפרונגען אין פייער.

אין ווילנע פלעגט מען אלעמאָל שמיני עצרת מאכן אַ הזכרה נאָך דעם קדוש נטע מאן ז"ל, און אין וויזשון האָט מען געמאכט נאָך אים אַ הזכרה צוויי מאָל אין יאָר: איין מאָל שבעה־עשר בתמוז און אַ צווייטן מאָל שמיני עצרת.

מען האָט שפּעטער דערציילט, אז דער משומד גופא, האָט באקומען זיין פארדינטן פסק. ער איז קראנק געוואָרן אויף אזא מחלה, וואָס מען האָט נישט געוואוסט קיין נאָמען פאר איר און מען האָט נישט געקאָנט צוטרעטן צו אים, צוליבן עפוש. ס'איז אויך געווען אַן אָנשטעקנדיקע קראנקייט, פלעגט מען אים דערלאנגען עסן אויף שטעקנס, פונדערווייטנס. פון דער דאָזיקער קראנקייט, האָט ער נאָך שוועדע יסורים, אויסגעהויכט זיין הינטישע נשמה. וועגען קדוש נטע מאָן איז אויספירלעך געשריבן גע־וואָרן אין דעמאָלסטיקן „המליץ"; ליידער האָב איך ניט דעם „המליץ" אָנצוגעבן די דאָטעס און מער איינצלהייטן. אָבער דער עצם פאקט ווייזט שוין די תמימותדיקייט און איבערגעגעבנקייט פון אונזערע אמאָליקע פשוטע „העלדן" וואָס דאָרפן תמיד דערמאָנט און פארהיילקט ווערן. צווישן די זעקס מיליאָן אידן וואָס אונזער פאָלק האָט פארלאָרן, האָבן זיך געפונען די גרעסטע גאונים און צדיקים און אויך פשוטע האָרציקע תמימותדיקע גייסטיקע גבורים און קדושים, וואָס וועלן לעבן אייביק אין זכרון פון פאָלק.

די געשיכטע האָב איך דאָ איבערגעגעבן ווי מיין חשובער פרייַנט, ר' שמואל סילבער, פון מאנטרעאל, האָט זי מיר דערציילט. ער אליין האָט דאָס געהערט אין זיין געבורטשטעטל וויזשון. ער האָט געזען די דאָקומענטן אין ר' שמאול שטראסונס ביבליאָטעק, אין ווילנע. (זע „צללי אורות").

דעם 27־טן יולי, 1941, האָבן די דייטשן באזעצט ווילנע. די ליטווישע מערדער זיינען גלייך געגאנגען און אויפגעשריבן אויף יעדער אידישער הויז „יודע", כדי די דייטשע מערדער זאָלן ווסן וואו צו גיין, אָן זוכענישן. עס האָבן זיך גלייך אָנגעפאנגען די פיניקונגען, מאָרדן, רויבערייען און פארגוואלדיקונגען.

דעם 28־טן יולי, האָט מען צוזאמענגענומען אַ גרופע יונגעלייט און זיי אַוועקגעטריבן צופוס צו דער ארבעט קיין אוטיאן, פון וואנען זיי האָבן זיך שוין מער ניט צוריקגעקערט. אזוי פלעגט מען נעמען יעדן טאָג צו דער ארבעט, ניט נאָר מענער נאָר אויך פרויען. שפעטער איז געקומען אַ באפעל פון דייטשן קאָמענדאַנט פון אוטיאַן, אז די אידן זאָלן פאַרלאָזן דאָס שטעטל, גיין אין וואַלד אַריין און קיין זאך ניט מיטנעמען. אויף מאָרגן זיינען אלע אידן, מענער, פרויען און קינדער, אלטע און קראנקע און שוואכע ארויסגעטריבן געוואָרן פון זייערע הייזער און געיאָגט געוואָרן אין וואַלד אַריין, אונטער׳ן נאַקעטן הימל. עס האָט אָנגעהויבן רעגענען און עס האָט אויסגעזען ווי אויף די אידישע צרות און פיין האָט אפילו דער הימל מיטגעווויינט. מען איז דורכ־געווייקט געוואָרן פון רעגן. עס איז ניט געווען מיט וואָס אפילו צוצודעקן די קליינע קינדערלעך און קראנקע.

אין ווילנע איז ארום שול, געמאכט געוואָרן אַ געטא. אין יאָר 1941, פאר יום כפור, האָט מען באפוילן די אידן פאַרלאָזן די געטאָ און באָרווועס און נאקעט האָט מען זיי געטריבן אכט קילאָמעטער הינטערן שטאָט צום הויף וואו עס האָט אמאָל געווואוינט דער אמאָליקער רוסישער גובערנאַטאָר וועריאווקין, דאָרט זיינען אויך געווען אוזשפאלער, דאבייקער און שוויא־דישטשער אידן און אלע אינאיינעם אומגעבראַכט.

די כלומרשטדיקע ערליכע קריסטן האָבן דערציילט, אז זיי האָבן וואכן לאנג ניט געקענט שלאָפן פון די געשרייען פון די פרויען און קליינע קינדערלעך. קיינעם פון די „רחמנותדיקע" קריסטן איז אָבער ניט איינגעפאַלן צו ראַטעווען אַ אידיש קינד.

וואַרנע

וואַרנע טעלזער קרייז, האָט פארמאָגט אַ אידישע באפעלקערונג פון לערך הונדערט פאמיליעס.

געהאַט זייער שיינע בעלי בתים און לומדים ווי: רבי נחום ליפע חנניא, אַ איד אַ למדן און אַ צדיק און אַ גרויסער קנאי ער האָט געהאַלטן אַ ישיבה אין שטעטל. געלערנט מיט די בחורים און אויך זיי באזאָרגט מיט „טעג" ביי די בעלי בתים פון שטעטל, וואו די בחורים זאָלן האָבן וואָס צום עסן.

אויך געשאפן אין שטעטל חברות און תקנות,און אליין געלעבט ווי אַן אַרעמאַן, געפאסט יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק און אַ גאנץ עשרת ימי תשובה.

פון די שיינע בעלי בתים פון שטעטל זיינען געווען ר' ארציק און ר' משה'ל דעם רב'ס, ישראל גאָלאָמבע, אָדער ווי מען האָט אים גערופן, ישראל איצעס. אויך דאַרף דערמאָנט ווערן אַזאַ איד ווי יאָשע דער שוסטער, א איד א בעל מלאכה, איז געווען דער רבי פון „חברה משניות" און געלערנט בין מנחה למעריב אלע טאָג פאַר אידן.

די רבנים זיינען געווען: הגאון ר' בנימין, והגאון ר' יהושוע העשל מלמד, הגאון ר' יוסף בלאָך זצ"ל, (שפעטער רב און ראש הישיבה אין טעלז), הרב הגאון רבי לוי שפיץ הי"ד, שפעטער רב אין טאָוריק, הרב יעקב ראבינאָוויץ און זיין איידעם דער לעצטער רב, הרב ר' אבא שור, הי"ד.

וואַרנע איז געווען באקאנט מיט איר טורמע פאר פאָליטישע פאַר־זינדיקטע ביי די ליטווישע רעגירונג, אפילו דער געווען פרעזידענט פון ליטע, אנטאָנאָס סמעטאָנא, איז דאָרט געזעסן.

דעם 24־טן יוני, 1941, זיינען די דייטשן אריין אין וואַרנע. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די ליידן פאר אידן. מען האָט פון זיי אַלץ צוגענומען און באלד דערשאָסן די מענער און אין עטליכע וואָכן שפעטער, די קינדער און פרויען. דעם רב פון שטעטל האָט מען זייער שטאַרק געפייניקט, ער האָט געמוזט טאַנצן און זינגען פאר זיי, ביז וואנען ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה.

זאגער

דאָס שטעטל זאגער איז צעטיילט געווען דורכן טייך סווענטע און אַ בריק האָט זיי פאַראייניקט אַלט־זאַגער און נייַ־זאַגער. דאָס שטעטל האָט זיך געפונען זיבעציק קילאָמעטער פון שאוול און קיין באַן האָט זי נישט געהאַט. איר אידישע באפעלקערונג האָט באַטראַפן לערך צוועלף הונדערט אידישע פאַמיליעס.

זאגער איז מפורסם געווען אין דער וועלט ווי אַ שטאָט פון תורה. ניט נאָר אידן אין ליטע און מזרח־פוילן, צווישן וועלכע עס האָבן גע׳שמט די חכמי זאגער, האָבן געהאַט אַ ספעציעלע באציאונג, אַ באזונדער דרך ארץ פאַר דעם שטעטל זאגער. זאַגער האָט גע׳שמט איבער דער גאנצער וועלט, מיט אירע חכמים, מיט אירע לומדי תורה און מיט איר וועלטליכער אינטעליגענץ. זאגער איז געווען די שטאָט פון דעם ספר, די שטאָט פון תנ״ך.

פון זאגער קומען ארויס אַזעלכע גאונים ווי דער גרויסער אויטאָריטעט און גרינדער פון דער מוסר באוועגונג, רבי ישראל סאַלאַנטער זצ״ל. דער גרויסער גאון און צדיק וואָס האָט געהאַט אַ גוואַלטיקע השפעה מיט זיין דרך המוסר. רבי אליהו לידער זצ״ל, און אנדערע גדולי התורה.

אגב האָבן אויך אָפגעשטאמט פון זאַגער די בעלי השכלה, פּראָפעסאָר מרדכי מאַנדלשטאַט, ארי׳ לייב מאַנדלשטאַט (האָט איבערזעצט חומש און תהילים אין רוסיש), דער שרייבער יעקב דינענזאָן איז אַ געבאָרענער אין זאגער. ח. זאַקס און אליעזר אַטלאס (געווען אַ איידעם אין זאגער), האָבן גע־לייגט דעם חותם פון השכלה אין זאגער, און אַנדערע.

אפילו אַמעריקע האָט באקומען איינעם פון אירע גרעסטע שטאָס־מענע אין אונזער צייט פון זאגער, ניט אלע ווייסן, אז סידני הילמאן, דער פאָרשטאָרבענער אַמעריקאַנער אַרבעטער פירער און שטאָטסמאן, דער וויכ־טיקער בעל יועץ פון פרעזידענט רוזוועלט, האָט געשטאַמט פון זאַגער. אין זאגער פלעגט מען דערציילן מעשיות וועגן דעם זאגערער בחורל,

וואָס האָט געלערנט אין סלאָבאָדקער ישיבה און איז דערנאָך אוועק קיין אמעריקע און געמאכט אין דעם גאָלדענעם לאנד, ממש אַ לעגענדארע קאַראיערע. און אמעריקאנער אידן ווייסן, אז די דאָזיקע אויסטערלישע געשיכטעס, וואָס זאגערער בטלנים פלעגן זיך דערציילן בין השמשות, בין מנחה למעריב, וועגן דעם גרויסן סידני הילמאן, זיינען ניט געווען אינגאנצן איבערגעטריבן.

אויף זיין געביט, אויפן געביט פון ארבעטער פאָליטיק, איז סידני הילמאן אפשר געווען די וויכטיקסטע פערזענליכקייט אין דער געשיכטע פון אמעריקע. אידן אין זאגער האָבן, פארשטייט זיך, געהערט וועגן דעם לעגענדארן וואוקס פון זייער לאנדסמאן וואָס איז אלס יונגער בחורל אוועק קיין אמעריקע און דאָרט נתעלה געוואָרן צו א בעל יועץ פונם פרעזידענט פון די פאַראייניקטע שטאָטן און אויסגעשפונען אַ קראַנץ וואונדערגעשיכטעס וועגן אים, וועגן זיין גרויסן פארנעם.

און הילמאן איז ניט געווען דער אייניציקער זאגערער וואָס איז מפורסם געוואָרן אויף דער וועלט.

אין זאגער האָבן אָנגעהאַלטן זייערע רבנות הגאון ר' דוב בער בה"ר יהודה זצ"ל, מחבר פון ספר „רביד הזהב", הגאון ר' יעקב יוסף חריף, זצ"ל, (דערנאָך רב הכולל אין ניו־יאָרק), הרב הגאון ר' יהודה לייב ריף זצ"ל, הרב הגאון ר' בן־ציון פעלדמאן זצ"ל, הרב הגאון ר' ישראל ריף הי"ד, און זיין זון הרב ר' יצחק ריף, הי"ד.

אין נייַ־זאגער האָט געגרינדעט די ישיבה, הגאון ר' יעקב יוסף, זצ"ל. די ישיבה איז באריימט געווען אין ליטע.

אַלט־זאגער האָט פאר דער ערשטער וועלט מלחמה פאַרמאָגט אַ גרויסע ישיבה. איר ראש הישיבה, הרב ר' בנציון פעלדמאן (אָדער זוי מען האָט אים גערופן ר' בעצנל זאגערער), דער צווייטער ראש הישיבה איז געווען הרב ר' דניאל זאָקס, דערנאָך געווען רב אין ראָדווילישאָק.

די מערסטע בעלי בתים פון זאָגער זיינען געווען תלמידי חכמים און משכילים. אויך האָט זאגער פאַרמאָגט אינסטיטוציעס ווי, אַ פאָלקס־באַנק, מושב זקנים, תלמוד תורה, פאָלקסשולע, ביקור חולים און אנדערע.

אין דער צייט פון דער נאַצי־אָקופאַציע פון ליטע, איז זאגער אויך געווען מער באקאַנט פון אלע אנדערע ליטווישׁ־אידישע שטעטלעך. טרויעריק באַרימט געוואָרן איז עס דערמיט וואָס דאָרטן האָבן די דייטשע רוצחים געמאכט אַ געטאָ, אין וועלכער עס זיינען צונויפגעטריבן געוואָרן די אידן פון די ארומיקע שטעטלעך ווי, זיימעל, קרוק, יאנישאָק און אנדערע. אפילו שאוולער אידן האָט מען אויך געוואָלט אריינטרייבן קיין זאגער און מען האָט שוין געפירט אהין דעם מושב זקנים. על פי נס איז שאוול געבליבן אַ געטאָ פאַר זיך גופא.

אכט טויזנט אידן האָט מען געהאַלטן פאר שקלאַפן ארבעטער אין דעם לאגער. די שווערסטע, די אומדערטרעגליכסטע ארבעט האָט מען אויף זיי ארויפגעלייגט און אַ סך זיינען ביי דער עבודת פרך אומגעקומען.

אָבער, דאָס איז פאַר די נאַצי־רוצחים ניט גענוג געווען. זיי האָבן באַשלאָסן זיך צו איזדעקעווען איבער די אידן, זיי אָנטאָן גייסטיקע יסורים, אַחוץ די פיזישע פיניקונגען אזוי דערגיין די יאָרן, אז עס זאָל זיי פארמיאוסט ווערן דאָס לעבן.

דאָס שרעקליכסטע פון דעם אלעם איז געווען די עינויים און באליי־דיקונגען וואָס זיי האָבן פארשאַפט דעם זאגער רב, הרב רבי ישראל ריף, השם ינקום דמו.

זאגערער אידן געדענקען די שיינע פאַטריאַכאַלישע געשטאַלט פון דעם דאָזיקן תלמיד חכם און אויסערגעווענליך גרויסן בעל מידות.

הרב ר׳ ישראל ריף, הי״ד, איז געווען אומגעווינלעך באַליבט און שטאַרק געאכטעט פון די זאגערער אידן.

דער דאָזיקר גאון וצדיק, איז געווען פון די גרויסע רבנים וואָס ליטע האָט פארמאָגט. בלויז אַ פאַר ביאָגראפישע דאטעס איז כדאי צו דערמאָנען:

געבוירן אין יאָר תרל״א, אין פרעזן, ביי זיין פאַטער הגאון רבי יהודה לייב ז״ל, רב אין זאגער. ער האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון הגאון ר׳ רפאל שפירא זצ״ל, רב און ראש הישיבה פון וואָלאָזשין, געווען רב אין קורשאן און דערנאָך אין זאגער.

גרויס איז געווען זיין אהבת ישראל, זיין גרויס איבערגעבנקייט צו אידן.

איינמאָל האָבן די נאַציס אַרויסגעגעבן אַ גזר, אַז יעדערער וואָס גייט פֿאַרבי דעם רב, זאָל אים שפּייען אין פּנים אַריין.

אידן האָבן זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן און אייניקע פון זיי זיינען דערפֿאַר דערשאָסן געוואָרן.

וועַן הרב ר׳ ישראל ריף האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, האָט ער גלייך געלאָזט וויסן אַז ער האָלט עס פֿאַר אַן עבֿירה, פֿאַר איבוד עצמו לדעת, וועַן אַ איד לאָזט זיך שיסן פון די רוצחים דערפֿאַר וואָס ער וויל אים ניט אָנטאָן קיין בזיונות.

„אויב דאָס קאָן ראטעווען אַ איד, האָט הרב ריף געלאָזט וויסן, אויב מיין פֿארשעמונג פֿארלענגערט אַ אידן דאָס לעבן, בין איך גרייט, אז מען זאָל עס טאָן, וויל איך, אז מען זאָל עס טאָן״.

יאָ, גרויס און אימהדיק זיינען געווען די יסורים פון די אכט טויזנט אידן אין דעם שקלאַפֿן־לאגער פון זאגער.

ערב יום כפּור, תש״ב, פֿארנאַכט, האָבן די רוצחים אַרויסגעפֿירט פון לאגער אלע אידן, מיט דעם רב בראש, און אויך זיין זון, הרב יצחק ריף, רב אין אלט־זאגער, און זיי געפֿירט צום שיסן אויף קידוש השם.

די אלע זיינען אומגעבראכט געוואָרן אין דעם שטאָט פֿארק וואָס מען האָט אַמאָל געפֿונען נאריסקיס פֿאַרק.

די זאגערער אידן זיינען געגאנגען צו קידוש השם מיט דעם גע־זאנג פון די קדושים פון גלות ספֿרד. אין דעם געזאנג פון כל נדרי איז זיכער געקומען צום אויסדרוק די אידישע נצחיות, די פֿארבונדנקייט פון אידישע קדושים און טהורים פון אלע דורות.

טעלז

טעלז איז געווען די הויפּט־שטאָט פון זשאמעטיא, און ווי מען דער־ציילט, איז איר גרינדער געווען דזושגאסטעל, אויף זיין נאָמען רופט זיך דער בארג „דזשוגעניער".

טעלזער אינסטיטוציעס זיינען געווען: אַ קראנקן־הויז, אַזא אַפּטיילונג, פאָלקס־באנק און אַ רייַ ציוניסטישע ארגאַניזאציעס.

טעלז איז באַרימט געווען אין דער אידישער וועלט מיט איר גרויסער ישיבה, וואו עס האָבן געלערנט בחורים פון דער גאנצער וועלט און די ישיבה, און ממילא אויך די גאַנצע שטאָט, איז באַטראַכט געוואָרן פאַר אַ תורה פעסטונג.

די טעלזער ישיבה איז געגרינדעט געוואָרן דורך הגאון ר' אליעזר גאָרדאָן זצ"ל, וועלכער איז אויך געווען רב און ראש ישיבה אין טעלז, ער איז אויך דער מחבר פון ספר „תשובות ר' אליעזר" און איז געווען פריער רב אין קעלם.

די טעלזער ראשי ישיבות זיינען געווען: הגאון ר' שמעון יהודה הכהן שקאַפ זצ"ל, הגאון ר' יוסף לייב בלאָך זצ"ל, אַן איידעם פון ר' אליעזר גאָרדאָן, הגאון ר' חיים ראבינאָוויץ זצ"ל.

די לעצטע ראשי ישיבות וואָס זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם, זיינען געווען: הרב ר' אברהם יצחק בלאָך זצ"ל, רב און ראש הישיבה, הרב ר' עזריאל ראבינאָוויץ, דער זון פון הגאון ר' חיים ראבינאָוויץ, הרב ר' זלמן בלאָך הי"ד, דער מנהל רוחני פון דער ישיבה, און הרב ר' משה אַלשוואַנג, משגיח פון דער ישיבה.

טעלז האָט אויך געהאַט א כולל פון גדולי ישראל, וואָס זיינען געבליבן לערנען אויך נאָך דער חתונה. אויך אַ ישיבה קטנה פון הונדערט און פופציק בחורימלעך, אונטער דער אָנפירערשאפט פון הרב אבנר אָקלאנסקי און הרב אפרים פּנחס העלפאנט. און א יבנה גימנאזיע פאַר מיידלעך. אין טעלז איז אויך געווען א לערער־סעמינאַר, וואָס האָט אַרויסגעגעבן שטרענג

רעליגיעזע לערער. אויך איז דאָרט ארויסגעגאנגען אַ העברעאישע וואָכנ־בלאַט „הנאמן".

די טעלזער בעלי בתים זיינען געווען אידן לומדים און גרויסע חשובים ווי הרב חיים העלפאנט, ר׳ לייב גערצאָוויץ, ר׳ אברהם קרעניץ און אַ צאָל אנדערע מענטשן.

אמשוידערליכסטן איז געווען דער חורבן פון אידישן טעלז, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיטן סוף פון דער ישיבה. דער כלל איז: וואָס גרעסער דער כוח הקדושה, אַלץ גרעסער איז דאָרט דער כח הטומאה, און ווייל טעלז איז טאָקע געווען דער צענטער פון תורה, פון חכמה ודעת, מחשבה ורעיון, איז זי דערפאַר אזוי שוידערלעך געשענדעט געוואָרן, ביז זי האָט אויסגעהויבט איר הייליקע נשמה.

אין אָנהויב 1940, איז די ישיבה ליקווידירט געוואָרן דורך די רוסן, די תלמידים זיינען ארויסגעשיקט געוואָרן אין די ארומיקע שטעטלעך, אָבער דאָס לערנען איז ווייטער אָנעגאנגען בסוד.

וועז די דייטשע רוצחים זיינען אריין אין טעלז, האָבן די ליטווישע פאַשיסטן גלייך געוואָלט נושא חן זיין ביי זייערע בעלי בתים, און איידער די דייטשן האָבן נאָך באויזן אייגנצושטעלן זייער „סיסטעם", האָבן שוין די ליטווינער געמאַרדעט און ראַבירט די אידישע באפעלקערונג.

פרייטיק, ערב קבלת שבת, האָבן די ליטווינער, אָנגעפירט פון די געשטאפּאָ־לייט, ארויסגעטריבן די אידן פון זייערע הייזער, און צוזאַמען מיטן רב און ראשי הישיבות, קינד און אלט, זיי געפירט אַראָפּ צו דער אָזשערע, וואו אַלע האָבן זיך געריכט אויף אַ זיכערן טויט.

אָבער ניט אָזוי גיך האָבן די רוצחים זיך אָפּגע׳פטרט מיט זייערע קרבנות. צוערשט האָבן זיי זיך געדאַרפט אַביסל פאַרווייַלן, אָפּטאָן די בעסטיאלישסטע מעשים, וואָס עס איז גאָר אוממעגלעך צו באשרייבן, און ערשט דערנאָך האָט מען די קדושים דערלויבט אויסצוהויכן זייערע נשמות.

דער דייטשער קאָמענדאַנט האָט געלאָזט וויסן דעם רב, אז די פרויען מיט די קליינע קינדער קאָנען זיך אומקערן אַהיים, און אַלע מענער וועלן אַוועקגעפירט ווערן אין אַן ארבעטס־לאגער. עס איז לייכט זיך פאָרצושטעלן

די יללה וואס האָט דאָן אויסגעבראָכן צווישן די אומגליקליכע. מיט גרויס אכזריות זיינען די פאַמיליעס אָפּגעריסן געוואָרן און די מענער האָט מען פאַרשלעפּט אין ריינער וואַלד אריין, הינטער דער שטאָט.

אָבער אייִדער די אומגליקליכע פרויען און קינדערלעך האָבן באַ־וויזן זיך פאנאַנדערקלייבן אין זייער לאָגע, האָט מען צומאַרגנס ווידער ארויסגעטריבן פון די הייזער און זיי אַוועקגעשלעפּט אין וואַלד אריין, וואו עס האָבן זיך געפונען זייערע מענער, וועלכע זיינען געשטעלט געוואָרן אונטער אַ באזונדערער וואך. דער צער איז נאָך גרעסער געווען, ווען זיי האָבן פונדערווייטנס צוגעזען ווי מען מאַטערט זיי מיט כלערליי עינויים, און נישט צוגעלאָזט איינע צו די אנדערע.

אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן אַכט טעג, אַ סך זיינען אין דער קורצער צייט אומגעקומען, אנדערע האָבן די מערדער אומגעבראכט, און די איבע־ריקע האָט מען דערווייל אָפּגעלאָזט.

י״ט תמוז, תש״א, האָט מען צוזאַמענגעשלעפּט הונדערטער יונגע לייט, כלומרשט אויף ארבעט, אָבער אין דער אמתן האָט מען זיי אויסגעמאַרדעט ביז איינעם.

צומאָרגנס, כ׳ תמוז, האָט מען ווידער צונויפגעקליבן עטלעכע הונ־דערט אידן, צווישן זיי אויך דעם רב און ראשי ישיבה און ישיבה לייט, און זיי צוגעשלעפּט צו אַן אָרט וואו עס זיינען שוין געווען צוגעגרייט פאַר זיי אויסגעגראָבענע קברים.

אָבער ווי שוין געזאָגט, האָבן די רוצחים נישט אזוי גיך „צוליב״ געטאָן זייערע קרבנות, און זיי דערלויבט אַ גרינגן אָדער גיכן טויט צוערשט האָט מען געמאַכט „רעפּעטיציעס״, אַ מין פאַרשפּיל, וואָס האָט געדאַרפט אָנזעטיקן די רוצחישע תאוה, און ערשט דערנאָך, ווען דער קרבן איז שוין געווען אויסגעמאטערט צום טויט, האָט מען מיט אים געטאָן דעם „חסד״ און אים באפרייט פון זיינע ליידן.

אזוי איז פאַרגעקומען יענע נאַכט, די לעצטע נאכט, איידער מען האָט די קרבנות דערהרגעט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אַרגיע פון די שוידער־לעכסטע מעשים תעתועים. קריכן אויף אלע פיר, לעקן די ערד, קינדער זאָלן

שלאָגן די עלטערן, דערנאָך האָבן זיי געדאַרפט טאָנצן שעה״ן לאנג, אזוי אַז א סך זיינען געפאַלן בשעתן טאַנץ, דערנאָך האָט מען געצוואונגען, אַז אייניער זאָל שלאָגן דעם אנדערן ביז בלוט, און אז זיי זיינען שוין געווען טויט אויסגעמאטערט, האָט מען זיי אויסגעטאָן און זיי געפירט צו די קברים.

אין דער נייער אידישער געשיכטע וואָס ווערט באשריבן ווערן דאָס בלוטיקסטע קאַפּיטל פון אונזער צייט, ווען זיכער אַריינגיין דער רושמ׳דיקער פאקט פון יצחק בלאָך, ווי ער האָט געהאלטן א מערקווירדיקע רעדע ערב זיין דערשיסונג, פאר די פאַרמשפּטע קרבנות פון טעלז. אין דערדאָזיקער רעדע דריקט זיך אויס דער אימפּעטיקער פּאַטאָס דורך וועל־כן עס רעדט דער שארפסטער פּיין און ווייטיק פון אַ גאנץ אומגעבראכט פאָלק, וואָס מאָנט און ווערט אויפמאָנען די גערעכטע נקמה.

וואָס עס איז פאַרגעקומען ביי דער מאַסן עקזעקוציע, לאָזט זיך גאָר־נישט באשרייבן. לעבעדיקע און האַלב לעבעדיקע האָט מען געוואָרפן אין די גריבער און געצוואונגען אייניער דעם אנדערן צו פאַרשיטן. עדות האָבן דערציילט, אַז אַ גאנצע נאַכט האָט מען נאָך געהערט די געשרייען פון די קברים „שמע ישראל!״

דער מיליטערישער דאָקטאָר פון טעלז מיקולסקאָס, געשפּילט אמאָל די ראָלע פון אַ גאַנצן אידן פריינט, גערעדט גוט אידיש, גע׳חבר׳ט זיך מיט אידן, אפילו זיין אויסזען מיט זיין באָרד — אָט דער פארמאָסקירטער אינטעליגענטנער כוליגאן,— האָט אָרגאניזירט און דורכגעפירט דעם בלו־טיקן חורבן פון טעלזער אידן.

פינף הונדערט פרויען זיינען פארשפּאָרט אין באָד געסל, און דערנאָך אין אַ לאָגער, ווען די פרויען האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען פון טויט, זיינען זיי נאָכגעיאָגט געוואָרן פון די ליטווישע רוצחים און זיינען דערשאָסן געוואָרן. דאָס איז געשען ווינטער 1941. פרוי שרה פרידמאַן, וואָס האָט זיך געראטעוועט אין שאוולער געטא, און דערנאָך געקומען אין קאָווונער געטא, מיר דערציילט די אַלע באשריבענע פאקטן.

אזוי אימה׳דיק און טראַגיש, האָט זיך געענדיקט דאָס אידישע קאַפּיטל טעלז.

טאָוריק

טאָוריק איז געווען פון די קרייז שטעט אין ליטע, זי האָט זיך געפונען 28 ווייַרסט פון בריקענקאָפּ ביי טילזיט (דייטשלאנד) און האָט פאַרמאָגט אַן אידישע באַפעלקערונג פון זיבן הונדערט משפחות.

טאָוריק איז געווען די גרענעץ־שטאָט מיט דייטשלאנד פון טילזיטער און מעמלער זייט. דעריבער האָט זי געטראָגן אויף זיך דעם שטעמפּל פּין אַ דייטשישער שטאָט, און אירע באלעבאטים זיינען געווען סיי לומדים סיי משכילים. ווי הירשע מאָטע בערמאן (געשטאָרבן אין סיבער, וואוהין ד׳י רוסן האָבן אים אין 1941, פאַרשיקט). ר׳ שמואל יעקב מאַן, אַ טיפּ איד וואָס איז געווען אַ שפּיגל פאַרן אידישן פאָלק. אַ גרויסער למדן און זייער א גרויסער בעל מדות און בעל טובה צו העלפן יעדערן; ער האָט דאָס געטאָן אויף אַן אופן וואָס איז ניט געווען קענטיק אויף אים, אַז ער טוט אימיצן אַ טובה פאַר אַ אידן, נאָר דער איד טוט אים אַ טובה. ער האָט געטאָן זיין געזעלשאַפטליכע ארבעט מיט אזויפיל הצנע־לכת, אז מען האָט געמוזט זיין אַ גאָר גרויסער פּסיכאָלאָג צו טרעפן ווער טוט פאַר וועמען. אויף ר׳ שמואל יעקב מאן איז גאָר ניט געווען קענטיק, אַז ער זאָל זיין אַזאַ גרויסער געזעלשאַפטלעכער טוער און דאָך איז אַלץ וואָס עס האָט זיך געטאָן אין שטאָט דורכגעגאנגען דורך אים.

די גאָר נאָענטע פון אים האָבן געוואוסט וואָס ר׳ שמואל יעקב מאן איז פאר טאָוריק. ער האָט זיך געהאַלטן ווי אַ שפּל ברך, ווי יעדער אייַנער וואָלט געווען וויכטיקער פאַר אים. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיינע ברידער אין טאָוריק.

ר׳ ארי׳ לייב בייקאָוויץ ע״ה, אַ גרויסער בעל צדקה, וואָס פון זיין געלט האָט מען געגרינדעט דעם גמילות־חסד. געגעבן דעם רב פון טאָוריק הרב פרידמאן ז״ל, צו דרוקן זיינע ספרים. וואו נאָר מען האָט געדאַרפט האָבן אַ גרויסע ביישטייערונג, האָט מען זיך געוועדעט צו בייקאָוויצן, און ער האָט מיט חן און ליבשאַפט דאָס דערפילט.

ר׳ צבי הירש גיטקין, אַ איד וואָס האָט ליב געהאַט תורה און תלמידי־חכמים און האָט מיט אַ סך זיי געשטיצט. ער איז געווען פון די חשובסטע באַלעבאַטים פון טאַווריק. געשטאַמט פון אַ גרויסע רבנישע פאַמיליע. זון די כלל טוערס זיינען באקאנט געווען שכנא מאַסט, אַלתר גודעל, ר׳ זלמן פאסאל, הירשל סלאַווין, זלמן דובצאנסקי און אַנדערע.

טאַווריק איז געווען באריימט מיט אירע רבנים וואָס זיינען געווען וועלט־גאונים, ווי הגאון רבי מענ־דעל זיוו זצ״ל, הגאון רבי אהרן בורשטיין זצ״ל, געווען באקאַנט אַלס טאַווריקער רב, דער־נאָך ראש הישיבה אין ישיבה מרכז הרב אין ירושלים און דאָרטן נפטר געוואָרן). הרב הגאון ר׳ יצחק אייזיק פרידמאַן זצ״ל, מחבר פון די ספרים „ הגיוני יצחק״, געווען דערנאָך רב אין נחלת יצחק, לעבן תל־אביב און דאָרטן נפטר געוואָרן. און דער לעצטער רב הגאון רבי לוי שפיץ, הי״ד.

טאַווריקער אידישע אינסטיטוציעס: דער גמילות־חסד, לינת־הצדק, אידישע פאַלקס־באנק, תלמוד תורה, אַ העברעאישע גימנאַזיע, און איבער־הויפט זייער אַ שיינע „תפארת בחורים״, וואו יוגנטליכע פלעגן קומען אלע טאָג נאָך דער ארבעט אין אָוונט לערנען. יעדער אָוונט פלעגן טאַקע קומען 50־60 יונגעלייט לערנען אין זייער אייגענעם לאָקאַל. דער רב פון „תפארת בחורים״ איז געווען הרב קאָפשטיין.

דעם מקור חיונה האָבן די אידן געצויגן פון מסחר מיט דייטשלאנד וואָס עס איז געווען אין אַ גרויסן פאַרנעם און אויך פון אַלגעמיינער קרע־מעריי. עס זיינען אויך געווען טאַרטאַקן, וואו מען האָט אויסגעאַרבעט געהילץ דאָס אייגענטום פון בייקאָוויץ־גיטקין און הירש כהן.

דער האָלץ־מסחר האָט פאַרנומען אַ גרויס אָרט, וויייל ליטע איז געוואָרן זייער רייך אין וועלדער. דאָס האָלץ פלעגט געשיקט ווערן קיין דייטשלאנד. אויך איז געווען אין טאַווריק אַ ציגעלניע און אנדערע פאַבריקאַציעס פון וואָנען די אידן האָבן געלעבט.

טאַווריק האָט זיך אויסגעצייכנט פאַר בעל־צדקה שטאָט. און איך וויל דאָ טאַקע דערמאָנען וועגן מיין באזוך אין טאַווריק סוף יאָר 1939, און וועגן דער הילף פאַר פוילישע אידן וואָס מען האָט פון ליטע געשיקט

אין די ערשטע חדשים פון קריג. דערנאָך האָט מען אויך געשיקט הילף אין לובלינער געטאָ.

איך געדענק אויך ווען איך בין געגאנגען מיטן רב פון שטאָט הרב שפּיץ, האָט אונז אָפּגעשטעלט אַ פרוי און געבעטן, אז אזוי ווי זי האָט מיך געהערט רייַדנדיק אין בית המדרש וועגן הילף פאר די מלחמה־געליטענע פוילישע אידן, זאָל מען איר ניט דורכלאָזן און ביי איר אויך נעמן איר נדבה. זי האָט זיך אזוי געוענדעט: „זאָגט, רבי, איך האָב פינף קישנס, וויל איך דריי געבן פאר יענע לייַדנדע אידן". הרב שפּיץ האָט איר באַרואיקט: „מיר וועלן צו אייך אויך קומען". „ניין, ניין — האָט געענפערט די פרוי — רבי, איך וויל צו אייך אין הויז ברענגען די קישנס". וועג די פרוי איז אַוועק, האָט מיר הרב שפּיץ געזאָגט: „איר וויסט, וועט די פרוי איז? זי גייט, נעבעך, אליין איבער די הייזער".

דער קאַמפּיין איז טאַקע דורך אין טאַוריק מיט זייער אַ גרויסן דער־פאָלג, סיי אין געלט און סיי אין זאַכן, דער עיקר מיט דער גרויסער האַרצי־קייט וואָס די אידן האָבן אַרויסגעוויזן מיט זייער הילף.

און אפילו דאָ אין אמעריקע פירט אָן מיט דער הילפס־ארבעט, מיט מסירת נפש, פאָקטן פאַר די גערעטעוועטע פון די קרעמאַטאָריעס פאר די נייגעקומענע אין ישראל, און דאָס איז טאַקע דער סעקרעטאר פון ליט־ווישן פאַרבאַנד אין באלטימאָרע ר׳ שמואל לאדאן. זיין הויז איז אַ טראַנס־פאָרט ביוראָ צו שיקן פעקלעך. און אפילו די שווארצע אַרבעט צו פאַר־פאַקן די פעקלעך, ווערט אויך געטאָן פון אים און זיין פרוי און פרוי עטל סאָקאָלסקי. שמואל לאדאן, איז אַ געבאָרענער פון טאַוריק. אין באלטימארע איז אויך דאָ אַ טאַוריקער שול.

דעם 22־טן יוני, 1941, זיינען טאַוריקער אידן פון די בעטן ארויס־געלאָפן וועג 4 אַזייגער פאַרטאָג זיינען זיי פלוצלונג אויפגעוועקט געוואָרן פון די באַמבעס וואָס זיינען געוואָרפן געוואָרן פון די דייטשן און די רוסישע ארמיי האָט זיך געגנומען אָפּציען. גאַנצע אידישע משפחות און אייַנצלנע פערזאָנען זיינען מיטגעלאָפן מיט דער רוסישער ארמיי אָדער אַנטלאָפן אין די שטעטלעך ארום טאַוריק. טאַוריק איז גלייך פארנומען געוואָרן

נאָך אין ערשטן טאָג און די אידן האָבן באלד אָנגעהויבן פילן די דייטשע רויבעריי און מערדעריי און די ליטווישע רוצחים האָבן זיי נאָך צו געהאָלפן.

צווישן די ערשטע קרבנות איז געווען דער רב פון שטאָט, הרב לוי שפּיץ, הי״ד. זיי האָבן דעם רב שטאַרק געפּיניקט, ער זאָל אַרויסגעבן די קאָמוניסטן. וועָן דער רב האָט געזאָגט, אז ער וויס ניט, איז ער אזוי מער־דערלעך צעשלאָגן געוואָרן, אז זיין פּנים האָט פאַרלאָרן דעם מענטשלעכן אויסזען, מען האָט אים געהייסן לויפן; לויפנדיק האָט מער אים אריין־געשאָסן אין פּוס. ער איז אריינגעלאָפן אין אַ הויז און איז געפאַלן. דער־נאָך האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן דאָס הויז, וואו דער רב איז געווען, און ער איז דאָרטן פארברענט געוואָרן.

די יונגע מענטשן האָט מען גלייך געגומען אויף ארבעט און אַ טייל זיינען שוין ניט צוריקגעקומען. אַ גרופּע פון 300 יונגע מענטשן האָט מען צוזאמענגענומען און געזאָגט, אז מען פירט זיי אין היידעקרוג (אַ שטאָט אויפן דייטש־ליטווישן גרענץ) אויף אַרבעט. מען האָט אָפּגעקליבן 60 יונגע מיידלעך, און זיי אוועקגעפירט, עטלעכע מאָמעס זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, וועָן זיי האָבן ניט געוואָלט זיך שיידן פון זייערע קינדער. זיי האָבן געוואוסט, אז מען פירט זיי צו שאָנד.

מען האָט די אידן צוזאַמענגעטריבן אויף כווייאנער גאַס. און מען האָט אָפּגעטיילט די מענער פון די פרויען און קינדער. פריער האָט מען אומגעבראַכט די מענער און אין עטלעכע וואָכן ארום האָט מען אומגעבראכט די פרויען און קליינע קינדערלעך.

יורבורג

יורבורג איז געווען ראסיינער קרייז. זי האָט זיך געפונען צען קי־לאָמעטער פון דער דייטשער גרענץ פון סמאלינינקען און איז געלעגן איבער דער לענג פון ניעמאן, דער טייך ניעמאן האָט זיך אָנגעפאַנגען ביי גראָדנע, פאַרבי קאָווגע און יורבורג, ביז ער איז אַריינגעפאַלן אין מעמלער

קאריסען־האף וואס האט זיך פאראייניקט מיטן באלטישן ים. יורבורג האט פארמאגט צוויי טויזנט אידישע נפשות.

יורבורג האט געהאט צוויי פארקן, איינער מיטן נאמען תל־אביב און דער צווייטער א ליטווישער.

דער מקור חיונה האבן די דארטיקע אידן געצויגן טאקע פון דעם טייך ניעמאן. אידן האבן געהאט אייגענע דאנפערס אדער ווי מ׳האט דאס גערופן פאראכאדן, ווי צ.ב. לעוועבערגס, אייזנשטאט, וואס פלעגן קורסירן פאר פאסאזשירן פון קאוונע קיין סמאליינקען. אויך פראכטדאמפערס וואס פלעגן פירן סחורה פון מעמל אין קאוונע, און אויך פליטן וואס פלעגן גיין קיין קאוונע אדער קיין מעמל. דער טייך איז געווען דער הויפט מקור פרנסה פאר די תושבים פון שטעטל. אויך זיינען דארט געווען סוחרים און קרעמער און האנטווערקער.

יורבורג איז בארימט געווען אין דער וועלט צוליב איר אלטער שול וואס איז נאך געבויט געוואָרן אין סוף 1800 יאָרהונדערט. אבער ניט דאס הילצערנע הויז איז געווען אזוי בארימט ווי איר ארן קודש, זיינע שניצעריין זיינען געווען צו באוואונדערן, אז פון האלץ זאל מען קענען אויסמייסטערעווען אט די וואונדערבארע פויגלען מיט די זייגערס און בלומען, וואס האבן זיך געצויגן פון דער ערד ביז גאנץ הויך. יעדערער ווער עס האט נאר געזען דעם דאזיקן ארן קודש איז באצויבערט געוואָרן פון דער שיינקייט און פון דער קונסט וואס עס איז געלעגן אין די שניצונגען און אין דער אויסאר־בעטונג. דער ארון קודש איז פאטאגראפירט געוואָרן און די הונדערטער בילדער זיינען צושיקט און פארקויפט געוואָרן אין דער גאנצער וועלט. ווען טוריסטן פלעגן באזוכן ליטע פלעגט מען פאָרן נאך יורבורג זעען דעם גרויסן וואונדערבארן אנטיק, דעם ארון קודש פון דער יורבורגער שול.

די בעלי בתים פון שטעטל זיינען געווען לומדים און משכילים, ווי, הירשל פין, אבא קאפלאן, קלמן פרידלענדער, פנחס שאכנאוויץ, ישראל לע־ווענבערג, שמעיהו פיינבערג, געווען וויצע מעיאר פון שטעטל, אלתר סי־מאנאוו, מאיר זוסע לעוויטאן, דער אפטייקער, ראובן אלשוואגער, דר. קאר־לינסקי, די שוחטים אלפעראוויץ און שמולאוויץ.

די רבנים זיינען געווען: הרב ר׳ יעקב יוסף חריף זצ״ל, (דערנאָך רב הכולל פון ניו יאָרק), הרב ר׳ יחזקאל ליפשיץ ז״ל, (דערנאָך רב אין קאליש), הרב ר׳ אברהם דימענט זצ״ל, — אַ גאון אין לערנען און אויך אַ גרויסער געלערנטער אין וועלטליכן זין, און דער דיין הרב ראובן רובינשטיין.

די אידישע אינסטיטוציעס זיינען געווען: די העברעאישע גימנאזיע און אַ פאָלקס־שול. עס זיינען אויך געווען: פאָלקס־באנק, הכנסת אורחים, ביקור חולים, צוויי ביבליאָטעקן און אנדערע אינסטיטוציעס.

אַ טשיקאַווער טיפּ פון שטעטל איז געווען ר׳ לייבעלע ישראל־ברוך׳ס, אַ איד וואָס פלעגט אַ גאַנצן טאָג זיצן אין בית מדרש און לערנען. די פאַר־דינערן איז געווען זיין פרוי. ער פלעגט קומען דער ערשטער אין בית מדרש און אַוועקגיין דער לעצטער. געוואָרט ביז אַלע ארומיקע אָרעמעלייט זיינען באַזאָרגט געוואָרן מיט עסן ביי אַ באַלעבאָס ערגעץ. איבערהויפּט פרייטיק־צונאַכטס, וועו אין שטעטל זיינען געווען אַ סך אורחים. זיי זאָלן חלילה ניט בלייבן הונגעריק. ער פלעגט באזאָרגן די אורחים, צושיקן זיי צו די בעלי־בתים. און וועו אַן אורח געשיקט צו אַ בעל־הבית פון לייבעלע ישראל־ברוך׳ס פלעגט קומען איז ער אויפגענומען געוואָרן מיט צופרידנקייט. אַ קלייניקייט לייבעלע ישראל־ברוך׳ס האָט געשיקט.

אויך זיין ברודער וועלווקע, האָט זיך פאַרנומען מיט באזאָרגן אָרע־מע אויף שבת. אָבער פאַר די אָרעמע פון שטעטל פלעגט וועלווקע (ער איז געווען אַן אלטער בחור) פרייטיק אָנקלייבן חלות, פיש פלייש, און דער־נאָך פאנאַנדערטראָגן צו די אָרעמע משפחות אויף שבת.

פון די פיינע בעלי צדקה, פון מתן בסתר, איז געווען ישראל לע־וענבערג. — געפאַלענע באלעבאָטים פלעגן ארויסגעהאָלפן וועלן פון לע־וענבערגן אָבער אַלץ איז געטאָן געוואָרן אין דער שטיל.

דעם 22־טן יוני, 1941, וועו די דייטשן זיינען באפאלן רוסלאַנד, האָבן דאָס יורבורגער אידן גלייך געזומען שפּירן, ווייל זי געפינט זיך דאָך ביים גרענעץ אוו די ליטווישע מערדער האָבן שוין אַרויסגעווייזן זייערע רציחות אַן רויבעריין. דער ערשטער קרבן איז געווען ראובן אַלשוואנגער.

דעם 28־טן יוני, 1941, האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אז אלע אידן זאָלן זיך צונויפקלייבן לעבן דעם שטאָטישן בוך־געשעפט, אויב עמיצער וועט בלייבן אין שטוב, וועט דערשאָסן ווערן. ווען אלע אידן זיינען זיך צוזאמענגעקומען, האָט מען די מענער באפוילן טראָגן אַ ביוסט פון סטאַלינען און די פרויען האָבן זיי געגעבן טראָגן די בילדער פון אנדערע סאָוועטישע מלוכה מענער, און אזוי האָבן זיי מארשירט ביזן שטאָט־פלאַץ. דאָרט האָט מען זיי פאָטאָגראפירט, דערנאָך האָט מען פרידמאַנען באפוילן צו לייענען אַ פאפיר מיט זלזולים אויף אידן. מען האָט דערנאָך די ביוסט פון סטאַלינען און די בילדער פארברענט און געהייסן די אידן טאַנצן אַרום פייער.

אידן האָבן געלעבט אין טויט שרעק, אָבער אָט דער מצב האָט אויך ניט אָנגעהאַלטן לאנג. אין עטליכע טעג ארום האָט מען צוזאמענגענומען די חשובע בעלי בתים פון שטעטל מיט הרב ראובן רובינשטיין, צוזאמען, 320 מענטשן און זיי אָוועקגעפירט אויפן אידישן בית־עולם און געהייסן זיי גראָבן גריבער. אלע זיינען דערשלאָגן געווען און האָבן געווויינט נאָר הרב רובינשטיין האָט זיי געטרייסט: „אידן לאָמיר זיין שטאַלץ און האָבן מוט; מיר קומען דאָך צו קבר ישראל". ווען די גריבער זיינען געווען פאַרטיק האָט מען זיי געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט און מען האָט זיי אריינ־געטריבן אין די גריבער.

סימאָנאָוון האָבן זיי זייער געפיניקט און אים געצוואונגען ער זאָל רייסן די שטיינער פון ברוק און אים געמוטשעט מיט אנדערע פיניקונגען. ווען ער האָט שוין פארלאָרן זיינע כוחות, האָב זיי אים ארויפגעלייגט אויף דער טהרה־ברעט (וואָס אידן האָבן באנוצט מטהר צו זיין די מתים) און אים אריינ־געוואָרפן אין ניעמאן.

ארום סעפטעמבער, 1941, האָט מען די פרויען און קינדער אַריינ־געטריבן אין דער אידישער פאָלקשולע, דריי טעג זיי פארהונגערט און פאר־פיניקט. דערנאָך זיי געטריבן צו די גרייטע גריבער אין די סמאלינינקער וועלדער.

די פארניכטונג האָט געדויערט צוויי טעג. די קריסטן פון דעם דאָרף

פֿאַסוועגטע האָבן דערציילט, אַז דריי טעג האָט זיך באוועגט די ערד פון די גריבער, ווייל די אידן זיינען פֿאַרשאָטן געוואָרן לעבעדיקער הייט.

די רוצחים האָבן אויך פֿאַרברענט די אלטע שול מיט איר וואונדער־בארן אַרון קודש.

אַזוי איז אָפּגעמעקט געוואָרן א פילהונדערטער יאָריקער אידיש לעבן און מיטן וואָרצל אויסגעריסן געוואָרן אַ שטיק גייסטיקער אידישער המשך.

יאַנישאק

יאנישאק איז געווען פון די קרייז שטעט פון ליטע. הארט ביים לע־טישן גערענץ, 40 וויאָרסט פון ריגע. פארן ערשטן קריג האָט יאנישאק געהערט צו זאגער, אָבער נאָכן אָנטשטייען פון דער ליטווישער מלוכה, — (זאגער האָט נישט געהאט קיין באן ליניעס, נאָר די פֿאַרבינדונג מיט דער וועלט איז געווען נאָר דורך אויטאָס, אָדער דורך דיליזשאנסן, וואָס פלעגן פירן פֿאַסאָזשירן), — האָט דעריבער זאָגער פארלאָרן אין הויפּט שטאָט פון יא־נישאק, און יאנישאק איז געוואָרן די קרייז שטאָט און די גרענץ שטאָט, וואו עס זיינען געווען אַלע רעגירונגס־אנשטאַלטן פאַר כל המינים אָפּצאָ־לונגען פאַר טראנספאָרטירטע סחורות פון ליטע קיין לעטלאַנד. דער באן־פאַרקער איז געווען זייער אַ גרויסער. די שטאָט האָט אויפגעלעבט.

יאנישאק האָט אויסגעזען ווי אַן אמתע גרויסשטאָט. אידן האָבן דאָרט געצויגן זייער חיונה פון קרעמעריי און האַנדל מיט דער אנדערער זייט גרענץ, עקספּאָרט און אימפּאָרט. איבערהויפּט איז דאָרט אָנטוויקלט געוואָרן דער האַנדל מיט געגדז און אייער צווישן איר און ריגע. און האָט געהאָט אַ סך קליין־סוחרים און האַנטווערקער.

יאנישאק האָט געהאט זייער חשובע בעלי בתים און לומדים, ווי, ר׳ אברהם זיוו, אַ איד אַ למדן און אַ גרויסער קנאי; זיך מוסר נפש געווען, אז זיינע קינדער זאָלן לערנען אין די ישיבות. (אין 1941 איז ער פאַרשיקט

געווארן קיין סיביר). דאָרט האָט אויך געלעבט מיין פריינט, הרב ר׳ מרדכי יפה הי״ד, אַ גרויסער למדן אָון אַ גרויסער בעל־מדות, און נאָך אנדערע.

הרב הצדיק ר׳ אליעזר יעקב חוואס ז״ל, איז געבאָרן געווארן אין יאנישאק. זיין נאָמען איז ניט באַקאַנט צום ברייטן עולם. אָבער דער צדיק ר׳ אליעזר יעקב האָט אויפגעהאַלטן אין ליטע לימוד התורה 40 יאָר צייט. ער איז געווען דער פאָטער פון דער כולל־אידייע וואָס איז דערנאָך באַגרינדעט געווארן דורך הגאון ר׳ יצחק אלחנן, קאָוונער רב, ר׳ ישראל סאָלאַנטער, ר׳ אלכסנדר משה לפידות, ראסיינער רב, און ר׳ בן ציון שטערנפעלד (דאמאָלסט רב אין קאלוואריע) דעם כולל־קאָוונע.

הרב חוואָס האָט באזוכט זיינעם אַ ברודער ר׳ יוסף חיים, אַ סוחר אין בערלין. האָט אים דער לעצטער פאָרגעשטעלט פאַר עובדיה לאַכמאן, וועלכער איז געווען זייער אַ פרומער און רייכער מאַן.

הרב חוואָס האָט איבערצייגט לאכמאַנען אין דער וויכטיקייט צו פאָרהיטן אַז דער לימוד התורה אין רוסלאַנד, זאָל ניט חרוב ווערן, אזוי ווי אין דייטשלאנד. מיט דער הילף פון לאכמאנען, — אויך האָט לאכמאן געהאָלפן פינאַנציעל די סלאָבאָדקער ישיבה, — האָט הרב חוואס אין יאָר תרל״ד, לכתחילה געגרינדעט אַ כולל פון צען יונגעלייט אין סלאָבאָדקע. נאָכדעם אין דער גרינדונג פון דעם „כולל קאָוונע״ האָבן זיך אויך באטייליקט די אויבנדערמאַנטע גאוני עולם.

הרב חוואָס האָט אַ דאַנק דער פינאַנציעלער הילף פון לאכמאַנען זייער פיל אויפגעטאָן פארן רוסישן אידנטום. מען דערציילט, אַז בעת די פאָגראָמען אויף אידן אין רוסלאַנד, איז ר׳ אליעזר יעקב (זייענדיק אַ גרויסער אָרעמאַן) אַוועק צופוס קיין בערלין און מיט דער הילף פון לאכמאַנען געווירקט אויף די דאָרטיקע אייגנפלוסרייכע צייטונגען צו שילדערן אין שווארצע פארבן די בארבארישע מעשים פון די פאָגראָמשטשיקעס, מאכנדיג פאַראַנטוואָרטליך דערפאַר די רוסישע רעגירונג. עס איז געקומען אזוי וויייט, אז די צארסקע ממשלה האָט דורך אירע דיפלאָמאטישע פארטרעטער געמאכט אָנוועגדונגען ביי דער דייטשער רעגירונג, אַז זי זאָל ווירקן אויף איר פרעסע, זי זאָל ניט זיין אזוי קריטיש לגבי רוסלאנד. (לויט הרב ישר)

הרב חוואס האָט געגומען פאַר אַן איידעם פאַר זיין טאָכטער דעם גאון הרב ר׳ נפתלי טראָפּ זצ״ל, דערנאָך ראש הישיבה אין ראַדין.

יאַנישקער בעלי בתים האָבן זיך ניט באַגונגט וואָס זיי לערנען אליין און געגומען איידעמס פאַר זייערע טעכטער גרויסע לומדים פון די גרויסע ליטווישע ישיבות, ווי הרב זינגערעוויץ ז״ל, וואָס זיין הויז איז געווען תורה וגדולה במקום אחד. זיינע אלע קינדער האָבן געלערנט אין ישיבות, און זיינע איידעמס, גרויסע תלמידי חכמים, ווי הרב ר׳ ברוך קאַפלאַן הי״ד, זיין צווייטער איידעם, הרב הגאון ר׳ שניאור דוד וואַלט שליט״א, (איצט הויפט רב פון סט. פאול בראזיליע). דער משפחה זינגער־רעוויץ האָט זיך איינגעגעבן בדרך נס זיך צוראטעווען אין בראזיליע, וואו זיינע זין הרב משה און ר׳ שלמה, זיינען די הויפט עסקנים פאַר יהדות.

די רבנים זיינען געווען: הגאון ר׳ יחיאל מיכל זצ״ל, דער מחבר פון „שפת הים״ און זיין איידעם, הרב הגאון ר׳ בצלאל דזימיטראָווסקי הי״ד, דער לעצטער רב פון יאנישאָק.

יאנישאָק האָט געהאַט אַ גימנאזיע, אַ פאָלקשולע, אַ פאָלקס־באנק אַ ביקור חולים, אַ אידישע ביבליאָטעק, אַ „תפארת בחורים, און אַ צאָל ציוניסטישע אַרגאַניזאציעס.

דעם 22־טן יוני, 1941, ווען היטלער איז באפאלן ליטע, איז יאני־שאָק אויך געווען די שטאָט דורך וועלכער די גליקליכע אידן זיינען אַנט־לאָפן קיין רוסלאנד, אָבער איידער די אידן פון יאנישאָק האָבן זיך ארום־געקוקט וואָס דאָ גייט אָן, איז שוין יאנישאָק אויך באזעצט געווארן דורך די דייטשן.

די דייטשע באזעצונג האָט זיך ניט אָנגעהויבן מיט קיין פאָגראָמען און מאסן מאָרדן, ווי אין אנדערע שטעט. קיין רויבעריין אפילו זיינען ניט פאָרגעקומען אין די ערשטע טעג.

מיט אַמאָל איז אָבער געווארן אַ טומל אין שטאָט, עס איז געקומען דער סיגנאָל, אז עס גרייטן זיך רציחות.

פלוצלונג, אין אַ שיינעם טאָג, ווען עס איז געווען רואיק ארום און ארום און מען האָט אָנגעהויבן גלויבן, אַז עס וועט שוין אפשר אזוי אַנ־

גיין אלע מאָל, האָט מען פלוצלונג דורכגעפירט אַן ארעסט אויפן אַלטן קראנקן יאנישקער רב.

דאָס איז געווען דעם 16־טן יולי, 1941. גאָר אומגעריכט, אינמיטן העלן טאָג, האָט מען דערזען ווי מען פירט ארויס אויף דער גאַס דעם רב. אַ פאָר מינוט שפעטער, האָט מען אים געגעבן אַ לאָפעטע און אַ בעזים און אים אויך געצוואונגען צו קערן די גאַסן מיט זיין ווייסער בארד. די יסורים און דער בזיון פון דעם רב, קאָן מען זיך פאָרשטעלן. דאָס איז געווען, ווי געזאָגט, דער ערשטער רוף צו רציחות און רדיפות. מען האָט געכאָפט אידן, זיי ארעסטירט, זיך איזדעקעוועט איבער זיי, און מען האָט זיך אויך דערוואוסט וועגן די ערשטע מאָרדן. מען האָט צוזאמענגענומען עטלעכע הונדערט יונגע מענער און זיי אָפגעפירט אין זאָגאָרער לאָגער. די דייטשן האָבן אין זאָגער אויפגעשטעלט אַ גרויסן לאָגער פון די ארומיקע שטעטלעך ווי, זיימל, קרוק און אנדערע שטעטלעך.

אַ פאָר טעג שפעטער, דעם 23־טן יולי, האָט מען דעם רב, הרב דזימיטראָווסקי, ארויסגעפירט צוזאמען מיט חשובע בעלי בתים און כלל טוער, הינטער דער שטאָט, — און זיי דאָרט דערשאָסן.

קיין יאנישאָק האָט מען צופירנגעבראַכט דעם שארית אידן פון ראַד־ווילישאָק, לרוב פרויען און קינדער, און פון שאוולאן האָט מען אַהינגע־בראַכט אלע אידן. מען האָט זיי באזעצט אויפן מארק, געהאַלטן פאָר זיי אַ טויטן־דרשה און זיי ארויסגעפירט הינטער יאנישאק אינאייגעם מיט דעם איבערבלייב פון יאנישקער אידן, און אומגעבראַכט.

יאנאוו ע

יאנאוו ע איז נאָך געווען אַ יונגער ישוב. אין 1750, האָט די גרעפין קאסאָווסקי מאריע אוועקגעשטעלט אַ הילצערנע תפלה אויף דעם בית־עולם פון איר משפחה. אירע קינדער האָבן דערנאָך געגומען בויען דאָס שטעטל ביים טייך ווילי ע, דער נאָמען פון שטעטל איז לזכר דעם פוילישן קעניג און ליטווישן גרויספירשט יאן סאָבעסקי. דער דאָרטיקער אידישער ישוב איז זינט 1775. אין קעלער פון יאנאווער קלויסטער, ליגט נאָך די טרונע פון גענעראל יוזל קארווין־קאָסאָווסקי, געשטאָרבן 1842. געווען אדיוטאנט פון נאפאָליאָן דעם ערשטן.

יאנאוו ע (קאָוונער קרייז) האָט געהאָט 600 אידישע פאָמיליעס. די מערסטע אידן האָבן זיך באשעפטיקט מיט מאכן מעבל. אין די יאָנאָווער מעבל פאבריקלעך פלעגט מען אויסארבעטען די בעסטע מעבל. די שענסטע אויסארבעטונג פלעגט ארויסגעבן יאנאוו ע, און דאריבער איז דאָס שטעטל געווען באקאנט אין גאנץ ליטע מיט איר מעבל. אויך האָבן אידן געלעבט פון טרייבן די פליטן אויפן וואסער, ווייל דורך יאנאוו ע גייט דער טייך ווילי ע (פון ווילנע ביז קאָוונע און פאָלט אריין אין ניעמאָן).

איידער עס זיינען פארשפרייט געוואָרן די אויטאָס פלעגן אידן זיך פארנעמען די דיליזשאנסן, וואָס פלעגן פירן פאסאזשירן קיין קאָוונע. מען האָט זיי גערופן יאנאָווער בריטשקעס. אויך האָבן אידן געצויגן זייער חיונה פון סוחרים און קליין־סוחרים און בעלי מלאכות.

דאָס שטעטל האָט אויך געהאָט אידישע אינסטיטוציעס, ווי אַן אידישן האָספיטאָל און אַ פאָלקס־באנק, וואָס פלעגט אנטלייען געלט אויף קליינע פראָצענטן. בעלי מלאכות פלעגט מען לייען געלט זיך „צו דרייען"; קארא־בעלניקעס האָבן געהאָט די געלעגנהייט אָנצוגיין מיט זייער קאָלענדעוועון איבער די דערפער אַ דאָנק די הלוואות, און דאָס זעלבע די קרעמער און סוחרים. ס׳איז דאָרטן אויך געווען אַ ישיבה, וואו עס האָבן געלערנט יוגנט־לעכע פון יאנאָוו ע און פון די שטעטלעך ארום יאנאָוו ע. דער ראשי הישיבה

איז געווען ר׳ מענדל טייץ הי״ד, דאָס שטעטל איז אויך געווען געבענטשט מיט נאָך אידישע חברות און אַרגאניזאציעס.

אויך האָט יאנאָווע געהאַט גרויסע רבנים, ווי הגאון רבי חיים ראצקער זצ״ל, מחבר פון ספר ,,אורח לחיים״, הרב הגאון ר׳ חיים יצחק שילמאַן אויפבויער פון דעם ,,ביקור־חולים״ פון שטאָט און איז געווען זייער ענערגיש צו העלפן יעדן ליידנדיקער. דער לעצטער רב איז געווען הרב הגאון רבי נחום ברוך גינזבורג, הי״ד, מיחבר פון ספר ,,מקור ברוך״ (צוויי חלקים) און פאַרזיצער פון ,,אגודת הרבנים״ אין ליטע.

אויסער דעם האָבן יאנאָווער אידן זייער וואַרעם אויפגענומען די קלעצקער ישיבה מיט זייער ראש הישיבה הגאון רבי אהרן קאָטלער שליט״א, (איצט ראש־ישיבה אין לייקוואוד, ביי ניו יאָרק).

ווען די רוסן האָבן באזעצט ליטע אין 1940, האָט די קלעצקער ישיבה געמוזט אוועקגיין פון יאנאָווע און איז איבערגעגאַנגען קיין סאלאָק, עזשערע־נער קרייז, דערנאָך זיינען אַ טייל ישיבה בחורים דורך די רוסן פארשיקט געוואָרן קיין סיביר און די גרעסטע טייל פון דער ישיבה מיטן משגיח הרב הצדיק ר׳ יוסף לייב הי״ד זיינען אומגעקומען דורך די דייטשע מערדערס אין סאלאָק. דעם ראש הישיבה הגאון ר׳ אהרן קאָטלער שליט״א מיט זיין משפחה און אַ גרופּע בחורים האָט זיך אַיינגעגעבן צו ראטעווען נאָך אַמעריקע דורך יאפאן אין 1941.

ווען עס האָט אויסגעבראָכן די מלחמה דעם 22־טן יוני, 1941, צווישן די דייטשן און די רוסן זיינען קאָוונער אידן אין די ערשטע צוויי טעג געלאָפן פון קאָוונע. געלאָפן מיסטנס צופוס און גאָר וויניק מיט באַנעז, מיט אויטאָס אָדער מיט פורן. מען איז געלאָפן קיין ווילנע אָדער ריגע דורך דעם שאָסיי קאָוונע—יאנאָווע. אַ סך זיינען אויפן וועג דערהרגעט געוואָרן דורך די דייטשע באָמבעס אָדער פון קוילן פון די דייטשע אַראָפּלאַנען, וואָס האָבן זיך אַרונטערגעלאָזן זייער נידעריק און געשאָסן אויף די אנטלויפנדע, וואָס צווישן זיי זיינען געווען אַ סך פרויען און קליינע קינדער. די וואָס זיינען געבליבן לעבן האָבן דערגרייכט יאנאָווע. אָבער ווייטער לויפן איז געווען אוממעגליך, ווייל די דייטשן האָבן געמאכט אַ דעסאַנט ניט ווייט פון יאנאָווע.

דאָס איז געווען שאַט, קיידאַנער קריז. איז דעריבער יאנעווע פאַרפלייצט געוואָרן מיט אידן פון קאָוונע און אנדערע שטעטלעך וואָס האָבן זיך געוואָלט דערשלאָגן קיינטער צו רוסלאַנד.

דעם 24־טן יוני, 1941, זיינען די דייטשן אונטער אַ שטאַרקן ווידער־שטאַנד מצד די רוסן אַריין אין שטעטל דורך דעם דעסאנט וואָס די דייטשן האָבן געמאכט.

ווי די דייטשן זיינען אריין האָבן זיי ארויסגעטריבן אלע אידן פון די הייזער און זיי געטריבן צום מאַרק־פלאַץ. אויך האָבן די דייטשן געבראכט דעם רב פון שטאָט הרב ר׳ נחום ברוך גינזבורג, און אויך הרב ר׳ ישעיהו לע־ווינסאָן הי״ד, דעם חפץ־חיים׳ס אַן אייניקל, מנהל פון דער ראדינער ישיבה, וועלכער האָט זיך דאָן געפונען אין יאנעווע צוליב דעם פלוצלונגדיקן אויס־ברוך פון דער מלחמה. (הרב לעווינסאָן איז געווען דערנאָך אין קאָוונער גע־טא און אומגעקומען אין דאכאָוער לאגער אין 1945).

די רבנים האָבן די דייטשן אוועקגעשטעלט אין מיטן צווישן דעם עולם און געבראכט בענזין מיט אַ רויטע פאָן, באגאָסן די פאָן מיט בענזין און דערלאנגט די רבנים, אז זיי זאָלן די פאָן האַלטן און זיי אזוי פאָטאָגרא־פירט ווי די רבנים מיט זייער פאַטריאָטישן אויסזען, מיט זייערע רבנישע קליידער און לאַנגע בערד, האַלטן אַ רויטע פאָן.

די אידן זיינען געווען זיכער, אז די רבנים מיט זיי צוזאמען וועלן פאַר־ברענט ווערן, אָבער מיט אַמאָל האָבן אָנגעהויבן פאַלן באָמבעס פון פאלעגאָן (אַ רוסישע פעסטונג וואָס איז געווען פיר קילאָמעטער הינטער יאַנעווע) און די דייטשן זיינען געווען ניט קיין סך, האָבן זיי געמומען אָפציען און די אידן איבערגעלאָזט אויפן מארק־פלאץ. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע שיסעריי אין שטעטל צווישן די רוסן און די דייטשן.

אלע אידן האָבן פארלאָזן דאָס שטעטל און אנטלאָפן אין די פעלדער פון הינטערן שטעטל. דער קאָמף פארן שטעטל איז געווען אַ שרעקליכער. מ׳האָט דאָס שטעטל שטאַרק באָמבאַרדירט און אין איין קעלער פון אַ הויז זיינען אומגעקומען 70 אידן, וואָס האָבן זיך באהאלטן פון די באָמבעס, און נאָך אידן זיינען אומגעקומען, די מערסטע פון זיי אַנטלאָפענע פון קאָוונע.

די שיסעריי האָט געדויערט דריי טעג, דאָס שטעטל איז פארברענט געוואָרן און די דייטשן האָבן עס פארנומען.

נאָכדעם האָבן זיך די אידן אומגעקערט צוריק אין דעם חרוב'ן שטעטל. ס'איז גלייך ארויס אַ געזעץ, אז די ניטשטענדיקע איינוואוינער זאָלן דאָס שטעטל פארלאָזן. די שטעטלדיקע קריסטן האָבן גלייך אָנגעהויבן ראבירן אידיש פארמעגן און מאָרדן אידן, און דאָ האָבן זיך אָנגעפאנגען די צרות אויף אידן. די אידן וואָס האָבן ניט געוואוינט אין יאנעווע האָבן פארלאָזן דאָס שטעטל. גייענדיק צוריק קיין קאָוונע. אויפן וועג האָט מען זיי צוזאמענ־ געגומען און אומגעבראכט אויפן זיבעטן פאָרט.

די אידן וואָס זיינען געבליבן אין יאנעווע האָט מען געטריבן אויף אַרבעט, אויך האָט מען ארויפגעלייגט אויפן שטעטל אַ גרויסע געלט־קאָנ־ טריבוציע.

דעם יאנעווער רב הרב גינזבורג הי"ד, האָבן די מערדער זייער גע־ פיניקט, אים אויסגעריסן די באָרד און אים געבראכט צופירן אין קאָוונער געטאָ צו די קאָוונער אידן כדי זיי זאָלן געבן געלט צו באצאָלן דעם שטייער וואָס מען האָט אויף זיי ארויפגעלייגט.

וועז דער יאנעווער רב איז ארויס פון אויטאָ אין באגלייטונג פון צוויי ליטווישע פאָשיסטן, האָט מען אים ניט געקענט דערקענען, אזוי צושלאָגן איז געווען זיין פנים. דערנאָך האָט מען דעם יאנעווער רב צוריק אָפגעפירט אין יאנעווע. אויך האָט מען דאָן צוגענומען קאָגאָנען דעם אָפטייקער, און מער האָט מען זיי שוין ניט געזען. נאָכדעם האָט מען געגומען מאטערן די אידן מיט כלערליי פיניקונגען. פריער האָט מען אומגעבראכט די מענער און דערנאָך די פרויען מיט די קליינע קינדערלעך.

צוואנציק פאַמיליעס האָט זיך איינגעגעבן אויסצובאהאלטן אין די וועלדער און אין די דערפער פון די בורלאקעס (דאָס זיינען געווען רוסישע פויערים וואָס האָבן דאָרט געוואוינט). אָבער שפעטער האָט מען די אידן געכאפט און זיי געבראכט אין קאָוונער געטאָ. מען האָט זיי געפירט צום פאר־ ניכטן אויפן נייגטן פאָרט צוזאמען מיט די אידן פון קאָוונער געטאָ, ווייל אין געטאָ איז פאַרגעקומען די אקציע פון „קליין געטאָ", וואו עס זיינען אום־

געקומען צוויי טויזנט נפשות. נאָר דורך אַ נס האָבן די געכאַפּטע יאנאָווער אידן פארשפּעטיקט אויף דריי טעג, און מען האָט זיי דערווייל אַרײַנגעלאָזן אין געטאָ. אײניקע פון זיי זײַנען געבליבן לעבן, ווי נחום בלומבערג מיט זײַן פרוי און אנדערע.

נאָך דער באפרייאונג פון ליטע, אין אויגוסט 1944, האָט אַ אידישע פרוי פון יאנאָווע דערקענט אַ מערדער וואָס האָט דערמאָרדעט איר מאַן און אַ סך יאנאָווער אידן. דער מערדער האָט דאַן אויסגעזאָגט וואו דעם רב׳ס קבר געפינט זיך. מען האָט געפונען זײַן קאָפּ באַזונדער און דעם קערפּער באַזונדער. און אויך קאַגאַן דעם אַפּטייקער׳ס קערפּער און זײַן קאָפּ באזונדער.

אָט אזוי זײַנען אומגעקומען יאַנעווער אידן. יהי זכרם ברוך!

מאַריאמפּאל

מאַריאַמפּאָל איז געווען פון די קרייז שטעט פון ליטע. פאר דער ערשטער וועלט מלחמה האָט זי געהערט צו סאוואָלקער קרייז. מאריאַמפּאָל האָט זיך געפונען פופציק קילאָמעטער פון קאָווגע מיט אַ אידישער באַפעלקערונג פון לערך פינף טויזנט נפשות.

אמאָל האָט מען די שטאָט גערופן מיטן נאָמען סטאראָפאליע אָדער סטאראָפאָליע. די דאמאָלסטיקע קהלה איז געשטאַנען אונטער דער הנהגה פון דער קאלווואריער רבנות.

מאַריאַמפּאָלער בעלי בתים זײַנען געווען לומדים און משכילים ווי ר׳ יצחק ראָזענטאָל, ר׳ אליהו אייזיקאָוויץ, פרץ בלאָך, פריידבערג און מאיר לאָנדאָן און אנדערע.

די רבנים זײַנען געווען וועלט בארימט. דער ערשטער רב אין מאריאַמפּאָל איז געווען הרב ר׳ חיים שערשאָווער, ער האָט געפירט דאָס רבנות בערך פערציק יאָר. דערנאָך האָט פארנומען דאָס כסא הרבנות זיי איידעם הרב ר׳ יהודה לייב חרל״פ. די שפּעטערדיקע רבנים זײַנען געווען: ווי הגאון ר׳ יהונתן עליאסבערג, דער זון פון הרב ר׳ מרדכי עליאסבערג ז״ל, בויסקער רב, הגאון

ר׳ יעקב מאיר גאָלד ז״ל, הגאון ר׳ אליהו קלאָצקין ז״ל, און הרב פאָפעל ז״ל. ער איז געווען דער ערשטער רב אַלס דעפוטאַט אין ליטווישן סיים, נאָך דער גרינדונג פון דער ליטווישער מלוכה, וואו אידן האָבן די ערשטע צייט געהאַט זייער אייגענע אויטאָנאָמיע. דער לעצטער רב, הרב ר׳ אברהם זאב הלוי העלער, איז געווען אַ גאון אין לערנען און אַ וואונדער־באַרער רעדנער. זיין שיינע שפּראַך האָבן אַלע באַוואונדערט. דערפאַר האָבן טאַקע די מאַריאַמפּאָלער בעלי בתים זיך געגרויסט מיט זייערע רבנים.

אויך אזי געווען אין מאריאמפּאָל אַ דיין, ר׳ שלמה (ר׳ שלמה באָט־ניצקי ז״ל). וועגן אים וואָלט מען געדאַרפט שרייבן אַ באזונדער קאַפּיטל, ווייל זיין צדקות און מעשים טובים האָבן די ווערט זיי זאָלן פאַרשריבן צו ווערן.

אין זייער עקאָנאָמישן לעבן האָבן די מאריאמפּאָלער אידן זיך פאַר־נומען מיט מסחר, קליין־קרעמעריי, האַנטווערקעריי און געלעבט פון די פויערים אין די ארומיקע דערפער. די עקאָנאָמישע פאָליטיק פון דער ליט־ווישער רעגירונג האָט אפילו אָפט געהאלטן מאַריאַמפּאָל, און אנדערע אַזעלכע שטעט און שטעטלעך, מוראדיק פאַרענגט, אַבער צו אַ באזונדערער די־רעקטער שנאה צו אידן ביי די ליטווישע פויערים איז עס ניט געקומען. דאָך — ביים אַרינמאַרש פון די נאציס זיינען אויך די ליטווישער פויערים גרייט געווען צו ווערן די אידן מערדער.

דאָס אידישע לעבן איז געווען אין מאריאַמפּאָל זייער גוט אַרגאַנזירירט. דער ועד־הקהילה האָט אָנגעפירט מיטן רעליגיעזן און גע־זעלשאַפטליכן לעבן פון שטאָט. דער רוח החיים פון דער קהילה איז געווען ר׳ חיים וועלוועל קאָווישער, מ׳האָט אים געפרופן חיים וועלוול דער שוחט, אַ טיפּ מענטש מיט איינגעבאָרענער אינטעליגענץ און פייאיקייטן פאַר גע־זעלשאַפטליכקייט. ער האָט געהאט זייער אַ גוטן כאַראקטער. זיין גוט הארץ און זיין ליבליכן שמייכל און דרך ארץ פאַר יעדן מענטשן, איז געווען אַ שם דבר. געווען אַן אמתער אוהב ישראל. אָט די אלע מידות וואָס אַן אמתער געזעלשאַפטליכער טוער מוז האָבן, האָט אין זיך פארקערפערט ר׳ חיים וועלוול דער שוחט הי״ד. טיילוויז פלעגט אים העלפן אין זיין טעטיקייט ר׳ יענקל דער שוחט. הי״ד.

מאריאמפּאָל האָט געהאט אַ העברעאישע גימנאַזיע, די תלמידים זיינען געווען סיי פון מאריאמפּאָל, סיי פון די ארומיקע שטעטלעך. אויך זיינען געווען דאָרט צוויי אידישע בענק: די פּאָלקס־באנק און א. אַמשטערדאַמסקיס באַנק. מאריאמפּאָל האָט אויך פאַרמאָגט אַרגאַניזאַציעס פון כּמעט אלע ציוניסטישע פּארטייען. געווען דאָרט אויך אַ הכנסת אורחים, אַ ביבליאָטעק און אנדערע אינסטיטוציעס.

אַזוי איז זיך אָנגעגאנגען דאָס מאריאמפּאָלער לעבן ביז דעם 22־טן יוני, 1941. דער מאריאמפּאָלער שאָסיי וואָס פירט קיין קאָווענע איז, מיטן אויסברוך פון קריג, געוואָרן געפערליך פאַר אידן. די אידן וואָס זיינען געלאָפן אויף מאריאמפּאָלער שאָסיי, זיינען פון די ליטווישע מערדער, גע־שלאָגן און געפיניקט געוואָרן מיט גרויס אכזירות און די פאַרמעגנס האָבן די רוצחים ביי זיי צוגענומען.

דעם 23־טן יוני, 1941, איז מאריאמפּאָל באַזעצט געוואָרן פון די דייטשן. גלייך האָבן זיך אָנגעפאַנגען די צרות און פיניקונגען אויף די אידן. מען האָט געמאָרדעט, געראבעוועט און זיך איזדעקעוועט איבער זיי. מען האָט געיאָגט די מענער צו דער ארבעט, מען האָט אלעמען ארויסגעטריבן פון די הייזער און זיי איינקוואטירט אויף פרעמער גאס. נאָכדעם האָט מען אָפּגעטיילט די מענער פון פרויען און קינדער. די אינטעליגענץ און די חשובע בעלי בתים מיטן רב, הרב העלער, האָט מען אריינגעטריבן אין בית המדרש און דאָרטן האָט מען זיי געהאלטן אונטער אַ גרויסער וואַך פון ליטווישע מערדער. דער הויף ארום די בתי מדרשים האָט מען אַרום־געצאַמט מיט שטעכלדראָט, דערנאָך, האָט מען אויך געבראַכט די שטאַרקערע מענער. און מען האָט אָנגעפאַנגען מאָכן די גרויליכסטע עקפּעריאַמענטן איבער זייערע קערפּערס.

עס איז כדאי איבערגעבן, וואָס דער ליטווישער שרייבער א. לייס־ווידאס האָט געשריבן אין דער ליטוויש־סאָוועטישער צייטונג „טאריבא ליע־טואווא" קאָווענע, אָקטאָבער, 1944, דערציילט ווי מען האָט אומגעבראכט די מאריאמפּאָלער אידן:

„ביים ברעג טייך שעשופע, ציען זיך אכט לאַנגע גריבער, יעדער

גרוב האלט דריי מעטער די ברייט און זיבעציק מעטער די לענג. די גריבער האָבן געגראָבן די ליטווינער, די אויסמאָרדונג איז געווען גרויזאַם. מען האָט געצוואונגען די קרבנות נאַקעט זיך אויסלייגן שורות־ווייז אין די גריבער און פון ברעג טייך זיינען זיי באשאָסן געוואָרן מיט אויטאָמאטישע ביקסן. מען האָט זיי באשאָטן מיט אַ דינעם שיכט ערד. סובאצקי, ליגנדיק מיט אַ דורכגעשאָסענעם ברוסט, האָט זיך אויפגעהויבן פון אונטערן דינעם שיכט ערד און אויסגעשריען, אז ער וויל נישט מען זאָל אים באגראָבן לעבעדיקערהייט און ער בעט מען זאָל אים דערשיסן.

„אין ראיאָן פון מאריאמפאָלער קאזארמעס זיינען דערמאָרדעט געוואָרן פון זיבן ביז אכט טויזנט אידן".

אין אָנפאנג סעפטעמבער, 1941, האָט זיך אָנגעהויבן די פאַרניכטונג פון די וואָס האָבן זיך געפונען אין דעם ארומגעצאָמטן בית המדרש. און אלע אידן האָבן דערשפירט אז מען פירט זיי צום טויט, צו די גריבער אין מארצינקוס, לעבן דעם טייך סעסופע, האָט זיך דער רב, הרב העלער, איינגעהילט אין טלית און תפילין וואָס ער האָט געפונען אין בית מדרש, און געהאַלטן אַ פייערדיקע דרשה, ווי מען זאָל גיין צום טויט; מען זאָל ניט אריינפאַלן אין יאוש און מקדש השם זיין מיט שמחה (לויט די ידיעות פון אַ קריסט). דער רב איז געגאנגען מיט שטאָלץ, מיט זיין ערשטער גרופע אידן־קדושים, צום טויט. אזוי האָט מען גרופנווייז אומגעבראכט די מענער, די פרויען און קינדער.

מאזשיק

וועקסנע, אַקמיאן

שרייבנדיק די קאַפּיטלען פון דער געשיכטע פון מיינע איבער־לעבונגען אין דער נאַצי־אָקופירטער ליטע — פון שטעטלעך און פּער־זענליכקייטן, וואָס זייער לעבן און זייער קידוש השם פארדינען אַן ערן־פּלאַץ אין דער אידישער געשיכטע, — טראכט איך אָז, — שוין ביי זייער לעבן האָבן די דאָזיקע גדולים פארנומען אַן ערן־פּלאַץ, דעם סאמע אויבנאַן

אין דעם אידישן לעבן אין ליטע. זייער קידוש השם — דער שרעקליכער אופן ווי זיי זיינען פארפיניקט געוואָרן דורך די נאַצי־שונאים מאכט זיי — פאר די הרוגי מלכות פונם ליטווישן אידנטום.

ניט אַלץ פון זיי קען איך דאָ דערמאָנען. איך וועל זיך בלויז אָפּ־שטעלן אויף די גרויסע ליטווישע רבנים, גדולי ישראל, וועלכע זיינען אומגעקומען על קידוש השם, און איך וועל איבערגעבן די פאקטן קורץ און פשוט — אָן שום באפוצונגען, — ווי זיי זיינען פארשריבן געוואָרן אין מיין טאָגבוך.

צווישן די ליטווישע אידן — דעם טראגישן לעבנגעבליבענעם רעשטל פונם ליטווישן אידנטום — איז טרויעריק באַקאַנט די געשיכטע פונם „חוט המשולש". אזוי האָבן אידן גענומען רופן דריי פון די ליט־ווישע רבנים, וועלכע זיינען אומגעבראכט געוואָרן פון די רשעים, ימח שמם.

די דאָזיקע דריי רבנים, וועגן וועלכע איך וואָלט באזונדערס ווען דערציילן, האָבן מקדש השם געווען צוזאמען מיט אַ גאנצער עדה אידן. זיי זיינען אוועק פון דער וועלט ווי די גרעסטע קדושים אין דער גאנצער אי־דישער מארטירער־געשיכטע.

די פאקטן ארום זייער גרויסן קידוש השם דארפן דערציילט ווערן. מען דארף עס דערציילן אונזערע קינדער, כדי זיי זאָלן לערנען און פאַר־שטיין די גרויסקייט פון די צדיקים, די הייליקע אידן, וועלכע זיינען אום־געבראכט געוואָרן פון די נאצישע רוצחים.

די נאצים אליין, די דאָזיקע חיות רעות אין מענטשליכן געשטאַלט, האָבן זיך געמוזט אליין דערשרעקן פאַר די דאָזיקע קדושים, ווייל זיי האָבן ניט געשטערט ווען זיי האָבן, ביים סוף פון זייערע לעבנס, אזוי הערלעך מקדש השם געווען.

דער חוט המשולש — די הייליקע דריי — וועגן וועלכע איך רייד דאָ זיינען געווען:

1) הרב רבי קלמן מגיד הי״ד, וועקסנער רב. געבוירן אין יאָר תרל״ב, אין ווארנע, געווען רב אין בארמיאַנסק (קרים רוסלאַנד) און קראַז. געווען פון די אקטיוע טוער פון „מזרחי" אין ליטע.

די שטעטל וועקסנע, שאוולער קרייז, איז געווען פון די קליינע שטעטלעך פון ליטע, מיט אַ אידישער באפעלקערונג פון 200 אידישע נפשות. מיט פיינע בעלי בתים לומדים און משכילים.

2) הרב רבי יוסף זאב מאמיאפע הי"ד, מאַזשייקער רב. דער איידעם פון הגאון רבי זאב וואלף אברך זצ"ל, געווען רב פון מאַזשייק, מחבר פון ספר „רביד הזהב". מאַזשייק איז געווען פון די קרייז שטעט פון ליטע, ניט ווייט פון לעטישן גרענעץ, האָט פארמאָגט אַ אידישע באפעלקערונג פון 300 אידישע פאמיליעס. מאזשייק האָט אויך געהאַט אידישע אינסטי־טוציעס מיט פיינע בעלי בתים לומדים און משכילים און כלל טוער.

3) הרב רבי נחום מרדכי וועראָוסקי הי"ד, רב אין אקמיאַן. אק־מיאַן, איז מאַזשייקער קרייז, איז געווען פון די קליינע שטעטלעך פון ליטע מיט אַ אידישע באפעלקערונג פון 100 פאמיליעס.

הונדערטער יאָרן האָבן אידן דאָרט געלעבט אין די דריי דערמאָנטע שטעט און געבויט און געשאפן פאַרן אידישן פאַלק און פאר דער מענטש־הייט ביז די חיה־מענטש איז געקומען.

אין מאַזשייק, וועקסנע און אקמיאַן, האָבן די דייטשע רוצחים, פונקט ווי אין אנדערע ליטווישע שטעט, אָנגעהויבן די סאמע שוידערלעכסטע רדיפות אויף אידן גלייך נאָכדעם ווי זיי זיינען אריין אהין און אויך דאָרט האָבן זיי זיך געזומען קודם כל, צו די אמתע אידישע פירער — די רבנים.

דעם 15־טן יולי, 1941, האָבן די מערדער באפוילן ארויסצופירן אלע אידן פון די דערמאָנטע שטעטלעך. מען האט זיי אוועקגעפירט קיין טירקשלי, אַ קליין שטעטעלע לעבן מאַזשייק, און אין טירקשלי האָט מען אלע אידן, די רבנים בראש אוועקגעפירט אינם דאָרטיקן גרויסן וואלד.

מען האָט אָפגעטיילט די מענער און פרויען און קינדער באזונדער. אויך האָט מען אָפגעקליבן די חשובע בעלי בתים און אינטעליגענץ מיט די רבנים צוזאַמען.

די רבנים, וועו מען האָט זיי געפירט אין יענעם וואלד, האָבן פאַר־שטאַנען אז מען פירט זיי אויף קידוש השם. זיי האָבן זיך טאַקע אלע אָנ־געטאָן אין טלית און תפילין.

די עדי ראיה פון יענער גרויסער פּראָצעסיע פון הונדערטער אידישע מקדשי השם, האָבן דערציילט, ווי אימפּאָזאַנט, ווי נצחיותדיק די דאָזיקע אידישע מחנה האָט אויסגעזען.

דער אלטער גרייז־גרויער וועקסנער רב, רבי קלמן מגיד הי״ד, האָט זיך אוועקגעשטעלט און געפרופן דעם עולם ניט צו פאַרצווייפלען. ער האָט געוידט צו די אידן ניט צו זיין טרויעריק, ניט אריינצופאלן אין יאוש. מען טאָר ניט ווייזן די דייטשן אפילו, דעם קלענסטן סימן פון טרויער. מען דארף מקדש השם זיין, און דאָס איז דאָס העכסטע, דאָס הייליקסטע ביי אידן. מען דאַרף שטאַרבן ווי אידן, ווי הייליקע מענטשן, ווי די קינדער פון דעם עם השם, דעם עם קדוש מכל העמים.

די ביקסן און מאַשינן־געווער פון די רוצחים, האָבן זיך אויף אַ רגע אָפּגעשטעלט, ווי זיי וואָלטן געווארט אויף דעם גרויסן מאָמענט פון קידוש השם.

„שמע ישראל ד׳ אלקינו !״

די גאנצע עדה קדושים וטהורים האָט געענפערט:

„השם אחד !״

ערשט דאן האָבן די ביקסן אויסגעשאָסן און די הייליקע אידן האָבן אויסגעהויכט זייערע נשמות.

מ ע ר ע ט ש

מערעטש איז פאַרן ערשטן קריג געווען טראָקער קרייז, נאָכן אַנט־שטיין פון ליטע, איז עס געווארן אַליטער קרייז. איר אידישע באפעלקע־רונג איז באשטאנען פון דריי הונדערט נפשות.

מערעטש ליגט ביים טייך ניעמאן, פערציק ווירסט פון באוואוסטן ליטווישן קור־ארט דרוסקעניג, מיט אירע מינעראלן און בלאָטע־בעדער. אהין פלעגן פאַרן די אלע ליידנדע פון אטרייטיס, לאמבעיגא, סאיאַטיקא, אויך

אנדערע רומאַטישע קראנקייטן. אויך האַרץ־לײַדנדע זײַנען געפֿאַרן אַהין, זיך מאַכן קוילן־זויער בעדער.

דעם מקור חיונה האָבן טאַקע די אידן געצויגן פון דעם ניעמאַן, זיי האָבן געפֿירט האָלץ האַנדל מיט דייטשלאנד. דאָס האָלץ פֿלעגט טראַנספּע־רירט ווערן מיטן וואסער קיין דייטשלאנד. האָבן אויך געפֿירט תבואה־מסחר קרעמעריי, און האַנטווערקער. די מיל און טארטאַק וואָס האָט געהערט צו די אידישע סוחרים — די אַלקעניצקיס.

מערעטשער בעלי בתים זײַנען געווען לומדים און עסקנים, ווי בנימין אלקעניצקי, ר׳ זלמן דער פֿאַרבער, ר׳ לייבוש קליבאנסקי, ר׳ ישראל משה זוביצקי, ר׳ יודל ראַכמאַן, ר׳ א. הורוויץ, אויך אַן איד אַ למדן, ער פלעגט העלפֿן ראטעווען אַ סך אידן פון אַלע גזירות רעות וואָס מען פלעגט אַרויפ־לייגן אויפן שטעטל, אַדער פֿאַרמיידן אַז קיין גזירות זאָלן נישט קומען, ווייל צו אים אין הויז פלעגט אריינקומען די קריסטליכע אריסטאָקראטיע און אפילו דער פֿאָליציי־שעף פון גאנצן אליטער קרייז, פלעגט פֿאַרפֿאַרן צו הורוויצן אין הויז, און ממילא האָט ער אויסגענוצט די געלעגנהייט צו העלפֿן אידן. ראדאָווסקי, איז געווען דער סטארעסטע פון שטעטל. פון די יונגע כלל טוער זײַנען געווען איישישקע, דער פירער פון דער פועלי ציון פֿאַרטיי און אליהו קאדאָסניק, טוער פון דער פֿאַלקס שול און אנד.

די רבנים זײַנען געווען: הרב הגאון ר׳ יהודה הלוי ליפשיץ זצ״ל, און הרב הגאון ר׳ מיכל דוד שטופל הי״ד, מחבר פון ספר „באר מיים חיים״, געווען פון די עלטסטע רבנים פון ליטע. אַן עפּיזאָד וואָס איך האָב בייגע־וואוינט ביי דער אסיפת הרבנים, פון הרב שטופל, וויל איך דערמאָנען. ביי דער אסיפת הרבנים פון ליטע האָט דער פֿאַרזיצער פון דער אסיפה פֿאַר־געשלאָגן, אז ביים דערמאָנען די חברים הרבנים וואָס זײַנען נפטר געווארן, זאָל מען זיי באַערן מיט אויפשטעלן זיך. הרב שטופל האָט פראָטעסטירט און דערקלערט אַז מען טאָר עס נישט טאָן. עס איז אַ חוקת העמים און געבראַכט דערצו ראיות על פי דין. מען האָט דאָס טאַקע אַראָפּגענומען פון סדר היום.

מערעטש האָט געהאַט אירע אייגענע חשובע אינסטיטוציעס: —

אַ פאַלקס שולע, אַ פאַלקס באנק, אַ ביבליאָטעק, ביקור־חולים און אַצאָל ציוניסטישע אָרגאניזאציעס.

אויך מוז דערמאָנט ווערן די הצנע לכתדיקע ארבעט פון מתן בסתר. פרוי מינדל, פון ווילנער גאס, איז געווען טעטיק אין דער ארבעט. זי פלעגט ארומגיין, צוזאמענעמען געלט און עסנווארג און דערנאָך דאָס פאַנאַנדערטראָגן צו די אָרעמע לייט פון שטעטל ערב שבת, אָדער צו געפאלענע משפחות.

אויך האָט מערעטש ארויסגעגעבן גרויסע פערזענליכקייטן ווי אליהו דוד סטאָן, פון באָסטאָן, וואָס איז געווען דער פּראָקוראָר אין מאַסאַטשוסעטס סטייט, אין אמעריקע, ער איז דער זון פון חנא דעם מלמד.

דעם 22־טן יוני, 1941, ווען עס איז אויסגעבראָכן די רוסיש־דייטשע מלחמה האָט ניט לאַנג געדויערט און מערעטש איז אַריינגעפאלן צו די דייטשן. אויפן צווייטן טאָג פון מלחמה איז שוין מערעטש געווען אין די הענט פון די דייטשע מערדער.

עס האָט זיך איינגעגעבן עטליכע צענדליק משפחות זיך אויסצובאַהאלטן אין די ארומיקע דערפער פון די באָמבעס, אָבער ווי נאָר די דייטשן האָבן באזעצט דאָס שטעטל האָבן זיי זיך גלייך געמוזט אומקערן צוריק אין שטעטל, און פון זייער מיטגענומענעם פארמעגן זיינען זיי גלייך בארויבט געווארן, אפילו די גאנצערע קליידער האָבן די קריסטן פון זייער לייב אראָפּגעצויגן.

מען האָט גענומען גלייך אויף ארבעט, די יונגע מענער און פרויען, אָבער אויסער דעם איז געווען רואיק, פון דאָ און דאָרט האָט מען געהערט ידיעות אז מען שלאָגט אידן און מען פארגוואלטיקט יונגע מיידלעך. די רואיקייט ארום איז געווען אַ רואיקייט פאַר אַ גרויסן שטורם. אין צוויי וואָכן ארום איז געווארן אַ טומל אין שטעטל. עס איז ארויס אַ דעקרעט פון קאָמענדאַנט צוצושטעלן דעם אלטן גרייז־גראָען רב הרב שטופל, וועלכער איז אויך געווען פון די אַנטלאָפענע אידן פון שטעטל וואָס האָט זיך נישט צוריקגעקערט. און צוליב דעם האָט מען גענומען פאַר ערובניקעס פופציק חשובע בעלי בתים פון שטעטל. אָבער דערמיט האָבן זיך נאָך די מערדער

נישט בארואיקט וואָס די בעלי בתים זיינען געווען גרייט אַז מען זאָל מיט זיי טאָן וואָס זיי ווילן אַבי שאַנעווען און נישט אַנרירן זייער רב.

די מערדערס צאָרן איז נאָך אלץ נישט געשטילט געוואָרן און געפֿאָדערט דעם רב, אז נישט וועלן זיי אומברענגען אַלע אידן פון דעם שטעטל. מען איז געלאָפן מיט שתדלנות צו די ליטווישע מערדער און צום גלח פון שטעטל אז מען זאָל ווירקן אויף די דייטשע מערדער זיי זאָלן נישט צווינגען צו ברענגען דעם רב. די אידן האָבן געוואוסט וואָס ס׳שטייט זיי פאָר: צוצוזען מיט זייערע אויגן וואָס מען טוט מיטן רב. אוי לעינים שכך רואות.

עס האָבן אָבער נישט געהאָלפן די אַלע אינטערוועזנצן און אין צוועלף שעה מוז דער רב צוגעשטעלט ווערן, ווען ניט וועלן דא אידן מיט זייערע פרויען און קינדער אריינגעוואָרפן ווערן אין ניעמאַן.

מען האָט געפונפן אסיפות, בארטונגען, מע האָט געווייגט און געקלאָגט. וועד קען דען בייַ זיך פּועלן גיין זאָגן דעם רב און אים ברענגען עס זיינען אזוי אריבער עטליכע שעה נאָכן באפעל און קיינער פון די אידן האָט זיך ניט גערירט פון אָרט און געווארט אויף זיין אומקומען. צופעליק האָט זיך אָבער דערוואוסט דער קריסט וואו דער רב איז געווען בייַ אים באַהאַלטן, איז ער אַוועק און אלץ איבערגעגעבן דעם רב, ווי דער אַלטער רב האָט דאָס דערהערט, האָט ער זיך אָנגעטאָן זיינע שבתדיקע קליידער און דעם קיטל מיטן טלית און זיין ווייסע יום כפּורדיקע יארמאלקע, געגומען אַ ספר תורה אין האַנט און דער קריסט האָט אים געבראכט אין שטעטל און אים צוגעשטעלט צו די מערדער.

פֿאַרן זיך געזעגענען מיט דער רביצין, טאָכטער, אייִדעם, הרב ווינער פון קעלם, האָט דער רב זיי אָנגעזאָגט, אז זיי זאָלן נאָך אים נישט ווייגען, ווייל ער גייט איצט מקיים זיין די גרעסטע מצוה אין זיין 84־טן לעבנסיאָר: ער גייט מקדש השם זיין.

ווי די מערדער האָבן דערזען דעם רב האָבן זיי אים באפוילן צו טאָנצן און טאָנצנדיק האָט מען אים געצוואונגען ער זאָל זינגען. דער אלטער גרייז גראָער רב האָט אָנגעכאָפּט זיין ספר תורה און אויסגעשריען מיט

די לעצטע כוחות מיטן שמחת־תורה ניגון: אתה הראת לדעת כי ה׳ הוא אלוקים.

ווי די רוצחים האָבן דערזען די ספר תורה האָט זיך צעפלאַמט זייער יוכע נאָך שטאַרקער און אונטער גרויסע פייניקונגען און יסורים איז דער רב אומגעקומען. בלויז רעשטלעך פון זיינע גלידער און פון זיין קערפער האָט זיך אַיינגעגעבן ,מיט מסירת נפש, מקבר צו זיין אויפן בית עולם. (דאָס אַלץ האָב איך געהערט פון אַ קריסט, אַ תושב פון שטעטל.

די צרות און רדיפות אויף די אידן האָבן זיך גלייך אָנגעהויבן. מען האָט עטליכע הונדערט אידן צוזאַמענגעטריבן אין קלויז און זיי פארפייניקט. אַנדערע האָט מען אריינגעוואָרפן אין ניעמאן. מיט עטליכע וואָכן שפעטער האָט מען אַרויסגעפירט אויסן שטעטל, פריער די מענער און זיי אומגעבראכט און נאָך זיי די פרויען מיט די קליינע קינדערלעך.

מאלאט

מאלאט געפינט זיך אין ווילקאָמירער קרייז, פופציק וויאָרסט פון ווילנע. דאָס גאנצע שטעטל האָט זיך געצויגן, ווי איין לאנגע גאס, און פאר־מאָגט פינף הונדערט אידישע פאמיליעס.

מאלאט איז געווען אַ פרום שטעטל, געהאָט אלע אייגנשאפטן פון די אַלט־איינגעזעסענע אידישע ישובים מיט אירע טראדיציאָנעלן שטייגער לעבן. אירע בעלי־בתים זיינען געווען לומדים און יראי־שמים. האָבן געשיקט אין ישיבות לערנען זייערע קינדער. חיונה האָבן זיי דאָרט געצויגן פון קרעמע־רייַ, האנדל, מלאכה, און דערשטוקעווט מיט דער הילף וואָס זיי האָבן בא־קומען פון אייגענע אין אמעריקע און אפריקע.

רבנים אין מאלאט: הרב ר׳ יעקב מאיר יאקא מחבר פון ספר „תרומת יעקב״, הרב ר׳ יצחק אריה בעליצקי און זיין זון הרב ר׳ נטע בעליצקי.

געזעלשאפטליכן לעבן און אָרגאניזאציעס: אַ תלמוד תורה, א אי־

דישע פאלקשולע און אַ תרבות־שולע, אַ גמילות־חסד און אַ פאלקס־באנק און אַ פּאָר ציוניסטישע אַרגאַניזאציעס.

וועז דער דייטש האָט פארנומען מאלאט האָבן זיך דאָרט געפונען פון פרעמד־אָנגעלאָפענע אידן. מען האָט זיי אלעמען פארשפארט אין טורמע און אין שטאַלן, און עס האָט זיך אָנגעהויבן די פיניקונגען. די „פרעמדע" האָט מען באפוילן פארלאָזן דאָס שטעטל און אויפן וועג זיינען זיי אומגעקומען פון די ליטווישע מערדער.

די געבליבענע אידישע מענער פון שטעטל האָט מען אַוועקגעטריבן קיין אוטיאַן און זיי דאָרט, צוזאמען מיט די אוטיאַנער אידן, אומגעבראכט.

אָנהויב סעפטעמבער, 1941, האָט מען דערשאָסן די פרויען און קינדער הינטערן שטעטל, אין הויף לעבן מיל.

ניישטאָט־קודירקא

ניישטאָט־קודירקא, שאקיער קרייז, ליגט האָרט ביים דייטשן גרענעץ. אַ שטעטל פון אַן ערך צוויי הונדערט אידישע משפחות. נאָך אין 1649, האָט די פּוילישע קעניגין סעציליע רענאטא, די פרוי פון וולאדיסלאָוו דער פערטן, די שטאָט אָנגערופן אויפן נאָמען פון איר מאן: וולאדיסלאָוו, און האָט באווילליקט דער שטעטל אן אייגענע שטאָט־פארוואלטונג. דער אידישער ישוב ציילט שוין אַן ערך איבער צוויי הונדערט יאָר. די אידישע באפעלקערונג האָט זיך באזעצט נאָענט צום טייך שעשופע. מיט אַכציק יאָר צוריק, נאָך דער גרויסער שרפה, האָבן זיך די אידן אוועקגעצויגן פון טייך און די שטעטל איז אויסגעברייטערט געוואָרן.

אידן אין ניישטאָט האָבן זיך מפרנס געווען פון האנדלען מיט דייטשלאָנד און האָבן געהאָט פלאָקס־פאבריקן. געווען דאָרט אַ צאָל לאָנדווירטשאפטן און האָנטווערקער. די נאָענטקייט צו דייטשלאנד, האָט די אויפקלערונג געהאָט אַ שטאַרקע השפעה אויפן שטעטל און האט איר פאַרוועלטליכט.

הגם דאָס אלט־אידישער לעבן האָט זיך דאָרט געהאַלטן גאַנץ פעסט, אַ דאַנק דער צאָל לומדים און בני־תורה.

אירע רבנים זיינען געווען: הרב ר׳ אליעזר ראנין, מחבר פון די ספרים „ילקוט אליעזר״ און „שיח יצחק״. דער לעצטער רב איז דאָרט געווען הרב ר׳ נחמיה פאָרטמאן, מחבר פון ספר „דברי חיים״.

ניישטאָטער אינסטיטוציעס: חדרים, פאָלקשולע, אַ ביבליאָטעק, אַ פאָלקס־באנק און ציוניסטישע אָרגאניזאציעס.

דעם 22־טן יוני, 1941, זיינען גלייך אריין אין שטעטל די דייטשן און די ערשטע פאָר שעה פון זייער „וויזיט״ זיינען שוין געווען פינף דער־הרג׳עטע אידן. דערנאָך האָבן זיי, לויט אַ באפעל, צוזאמענגעבראכט אויפן מאַרק־פלאַץ אלע אידן און דער ליטווישער בירגערמייסטער לאפונסקי, האָט געלאָזט וויסן, אז זיי וועלן דארפן אָרבעטן אונטער דער השגחה פון די ליטווישע רוצחים. זיי האָבן דעם ערשטן יולי, 1941, צונויפגעטריבן אלע אידישע מאַנסבילן פון 14 יאָר אָן, זיי אריפגעטריבן אויפן אידישן בית־עלמין און דאָרט אומגעבראכט. דערנאָך האָבן זיי די פרויען און קינדער באזעצט אין אַ געטאָ אין שול און אין באָד גאס. און סעפטעמבער 1941, זיי ארויסגעפירט אין פאראשנעוער וואלד און זיי דאָרט פארניכטעט.

סערוי

סעריי, אליטער קרייז, איז געווען פון די גרעסערע שטעטלעך פון ליטע. זי איז געווען אכציק ווערסט פון ווילנע. און האָט פארמאָגט אַ אידישע באפעלקערונג פון פיר הונדערט פאמיליעס.

דער נאָמען סעריי האָט זיך געבומען פון דעם גראף ראדזוויל. (די רוסן האָבן נישט אין זייער „אזשבוקאַ״ קיין היי, נאָר אַ „גע״, דערפאַר האָט מען געפרופן סעריי.

מען געפרופן סעריי). סעריי איז געווען אַרומגערינגלט מיט גרויסע אָזשערעס. סעריי איז אויך באקאנט מיט אַ לעגענדע, וועג נאפאָליאָן האָט גע־

פירט קריג מיט רוסלאַנד (1812), און האָט געמאַכט זיין מארש קיין מאָס־קווע, איז ער אריבער דעם ניעמאַן ביי סערעי גייענדיק צו ווילנע. האָט ער געמאכט אויף אַ געוויסער צייט זיין הויפט־קוואַרטיר אין סערעי. און וועקגייענדיק פון דאָרט, האָט ער איבערגעלאָזן זיין פאָלערינע, און אידן האָב געמאכט פון דער פאָלערינע אַ פרוכת פאַר דעם אָרון קודש. שפּעטער איז אין דער גרויסער שרפה פון שטעטל, דער פרוכת פארברענט געוואָרן.

אויף זיין גלות־וועג איז דער ווילנער גאון זצ״ל, אויך געווען אין סערעי און זיין חבר און תלמיד און מחותן ר׳ חיימ׳ל, האָט אויך געוואוינט אין סערעי און אידן פלעגן וואונדער־געשיכטעס דערציילן שבת־פארנאכט לעבן אויוון אין קלויז וועגן דער גרויסקייט פון ווילנער גאון זצ״ל.

דעם מקור חיונה האָבן אידן געצויגן טאַקע פון די אָזשערעס וואו זיי פלעגן האָדעווען און פאנגען פיש און זיי טראנספּאָרטירן קיין קאָווגע און אַפילו קיין דייטשלאַנד. אויך זיינען דאָרט געווען סוחרים, קליין־סוחרים, און האַטנווערקער. סערעי האָט אויך פאַרמאָגט אַ פאבריק פון לאנדווירטשאפט־מאשינען וואָס האָט געהערט צו דער פאמיליע צווילינג. די סערהייער אידן האָבן זיך אויך פארנומען מיט ערד־ארבעט, וואָס דאָס האָט געגעבן זייער מקור חיונה אַ טייל פונם שטעטל.

די פירער פון שטעטל זיינען געווען: ר׳ לוי פינקאָווסקי, ר׳ מרדכי באָרדאָווסקי, ר׳ חיים מענדע קיילי, ער איז געווען אַ שטילער און באשיי־דענער כלל טוער. יאָסל גאָרבארסקי, אַ איד אַ תקיף, וואָס האָט געהאָט אַ הויף מיט אַ סך ערד (אַן אידישער פריץ), געווען אַ גבאי פון בית מדרש און אַליין געזאָגט פאָרן עולם אַ בלאט גמרא. ער האָט געלערנט אין וואָלאָזשין. יהודה ליב ביעלאסטאָצקי, געמאַכט אַ חדר־מסוכן אין סערהיי און געווען אַן אויפגעקלערטער. זיך געהאַלטן אביסל פריי, דערנאָך געוואָרן פרום און גע־לערנט פארן עולם אַ בלאט גמרא אין קלויז. אייגער פון די משכילים - טוער איז געווען דר. ליאָן פינקל, ער איז געווען אַ משכיל און פאַרשפּרייט השכלה צווישן דער יוגנט. דער גבאי פון בית מדרש איז געווען אַ סך יאָרן בערע צווילינג. די יונגע כלל טוער זיינען געווען מאיר איוואקאָווסקי, ירוחם גאבארסקי, שמואל קאלעקא.

סעריי איז אויך געווען באריימט מיט גרויסע געסט וואָס פלעגן איר באזוכן. פון ווילנע איז אַראָפגעקומען אין סעריי ר׳ שלום פלודערמאַכער, ער האָט געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף זיינע יונגע תלמידים. פון זיינע תלמידים זיינען אַרויסגעקומען דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן און פיינע בעלי בתים, זיי האָבן נישט פאַרגעסן די תורה און יראת שמים ווי זייער רבי האָט זיי געלערנט.

די רבנים זיינען געווען הרב הגאון ר׳ ישראל גאלדין ז״ל; געווען רב אין ראָטשעסטער, אין אַמעריע, און הרב הגאון א. שצופאק ז״ל.

צווישן די סעריייער אידישע אינסטיטוציעס זיינען געווען: אַ אידישע פאָלקס־באַנק, ביקור חולים, לינת הצדק און אַ גרויסע ביבליאָטעק. די יוגנט איז געווען טעטיק אין די ציוניסטישע אַרגאניזאַציעס.

אויך מוז דערמאָנט ווערן די הצנע לכת׳דיקע ארבעט פון מתן בסתר פון חיעסע פרוסאַק און פרוי העניע צווילינג — ביידע פלעגן, יעדער באַזונדער, ארומגיין און צוזאמענעמען געלט און עסנווארג און דערנאָך פאנאנדערטראָגן צו די אַרעמע לייט פון שטעטל, אָדער צו „געפאלענע״ משפחות.

נאָכן טויט פון הרב שצופאק, האָט זיך סעריי נישט געקענט צוקלייבן קיין רב. איז געווען דער צייטווייליקער רב דער מושניקער רב, הרב קארנא, דער שוואָגער פון הרב שצופאק. דער מושניקער רב איז געווען באקאנט אין גאנץ ליטע פאר זייער אַ קלוגן רב. און מען פלעגט אים נעמען אויף דין תורות און בוררות. זיינע ווערטלעך און שיחות־חולין פלעגן נאָכגעזאָגט ווערן. אויך איז דער מושניקער רב געווען א שטארקער מענטש. און אז ער האָט איינעם געגעבן אַ שלום עליכם, איז זייער שווער אַנגעקומען באַפרייען די האַנט צוריק פון זיינער. ער איז דאָס געווען דער ממלא מקום אויף דער רבנות פון סעריי. ווייל די סעריייער פלעגן זיך זייער באריימען אז ביי זיי זיינען געווען גרויסע רבנים. אזוי איז אַנגעגאנגען דאָס אידישע לעבן אין דער אלטער קהילה סעריי.

דעם 23־טן יוני, 1941, איז סעריי באזעצט געוואָרן פון די דייטשן. אָבער איידער די דייטשן זיינען אריין אין שטעטל האָבן זיי אויף איר געוואָרפן צינד־באָמבעס. אַ האַלב שטעטל איז דערפון פארברענט געוואָרן.

וועז סערהיי איז אינגאנצן געווען פארנומען פון די דייטשן, האָבן די ליט־ווינער געמסר׳ט אַז אידישע יונגנטליכע פון „קאַמיוג" — אַ יוגנטליכע פאר־טיי אין רוסלאַנד — האָבן געשאָסן אויף די דייטשן און אויף זיי פון גאבאר־סקיס שפייכלער. האָבן די דייטשן ארויסגעפירט פון זיין הויז יאָסל גאבאר־סקי און אים דערשאָסן. וועז זיין זון, דער דאָקטער פון שטעטל, ירוחם גא־בארסקי איז ארויסגעלאָפן ראטעווען זיין פאָטער, האָבן די דייטשן אים אויך דערשאָסן. יענעם טאָג זיינען אויך דערשאָסן געווארן אליהו עמינדב און קאָוואַלסקי, אויך עטליכע יוגנטליכע.

די אידן פון שטעטל האָבן נישט געהאָט וואו צו גיין, האָט מען זיי צוזאמענגעפאקט ווי הערינג אין אַ פאס, אין דער קריסטליכער קונסט - שולע (אמאטימאַ מאַקיקלא). די יונגע, קרעפטיקע מענטשן האָט מען פארנומען אויף ארבעט. אַ סך פון זיי זיינען נישט צוריקגעקומען. די יונגע פרויען זיי־נען פארגוואלטיקט געווארן. דאָס לעבן איז געווען אַ ביטערס און אַ גרויליי־כער. מען האָט זיך געשראָקן פאַרן אייגענעם שטן.

אין גרויליקע פייניקונגען האָבן די אידן געלעבט ביז צוויי טעג פאר ראש השנה תש״ב. נאָכדעם איז געקומען אַ באפעל, אז די מענער און פרויען און קינדערלעך זאָלן זיך אויסטאָן נאַקעט. און נאַקעטערהייט האָט מען זיי געטריבן איבער די גאַסן. טרייבנדיק זיי דורך די גאסן, זיינען זיי באגעגנט געווארן מיט נאגייקעס, און שטיקער העלצער פון דער ליטווישער באפעל־קערונג און מען האָט זיי מערדערליך געשלאָגן. די ליטווישע מערדער האָבן געשפּיגן אויף די אידן און געזידלט מיט די מיאוסטע ווערטער אויף זייער לעצטן וועג. די אידן האָט מען געטריבן צו זייערע צוגעגרייטע גריבער. אין גאַלונישאק, ביים טייך, האָט מען זיי אריינגעטריבן פארבלוטיקטע אין די גריבער וואו אַלע, מענער, פרויען, אַלטע און קראַנקע און די קליינע קינ־דערלעך האָבן אויסגעהויבט זייער אָטעם און אומגעקומען על קידוש השם.

סאלאנט

סאלאַנט האָט א גרויסן נאָמען אין דער אידישער תורה און קולטור־געשיכטע. דער עיקר מיט די נעמען פון גאוני סאלאנט ווי: הגאון ר׳ צבי הירש ברוידע זצ״ל, דער רבי פון גאון און צדיק ר׳ ישראל סאלאנטער, דער גרינדער און באגרינדער פון שיטת המוסר. א גרויסער גאון און צדיק ר׳ זונדל סאלאנטער, אַ תלמיד פון ר׳ חיים וואָלאָזשינער זצ״ל. אין סאלאנט האָט זיך ר׳ זונדל אָפּגעגעבן מיט קרעמעריי און מסחר. זיין צדקות איז אָבער געווען אן אומגעווײנליכע. וועגען דעם ווערט דערציילט אין ספר ,,אור ישראל״ פון ר׳ איצל פּעטערבורגער זצ״ל, און אין ספר ,,ר׳ זונדל מסאלאַנט״ פון ריבלין. אין די דאָזיקע ספרים ווערן דערציילט הונדערטער פאקטן פון זיין ממש לעגענדארער צדקות און הויכער מענטשליכקייט. אונטער זיין השפּעה איז ר׳ ישראל סאלאנטער גרויס געוואָרן, אין זיין דרך המוסר, וואס ר׳ זונדל סאַלאַנטער איז געווען זיין רבו מובהק אויף דעם. אויף אַ סך אָנגעזעענע בעלי־בתים אין סאלאנט האָט מען געקאָנט דערקענען די גרויסע ווירקונג פון די סאלאנטער גאוני תורה און צדיקי עולם.

סאלאנטער רבנים האָבן געהאַט אַ שם אין דער וועלט ווי גרויסע גאונים. ווי הגאון ר׳ צבי הירש ברוידע, הגאון ר׳ אברהם אהרן בורשטיין (געווען דערנאָך רב אין טאָוריק), ר׳ מאיר אטלאַס (דערנאָך רב אין שאָוול), ר׳ מרדכי ראבינאָוויץ (דערנאָך רב אין מעמל), דער לעצטער סאלאנטער רב, ר׳ בערע הירש קלאף.

אַ וואונדערבארן שיינעם ,,תפארת בחורים״ האָט סאלאנט פאַרמאָגט, דאָרט פלעגן זיך יעדן פאַרנאַכט צונויפקומען אַ סך יוגנטליכע לערנען נאָך זייער טאָג ארבעט. דער רבי פון ,,תפארת בחורים״ איז געווען הרב ר׳ נתן בערקאָוויץ און ר׳ מרדכי קלאף, דעם רב׳ס זון.

סאלאנט איז געווען טאָוריקער קרייז, פארמאָגט צוויי הונדערט אידישע פאמיליעס און איז אויך אראָפּ אין פריצייטיקן קבר דורך דער גרויזאמער האנט פון די דייטשן מיט זייערע אכזריות׳דיקע ליטווישע משרתים.

עזשערענע

עזשערענע, וואָס האָט פאַרן ערשטן וועלטקריג זיך געהרופן נאָווע־אַרקסאַנדראָווסק, איז אין ליטע געווען באקאַנט ווי דאָס „ליטווישע סיביר". דאָרט איז דער קלימאַט געווען קעלטער ווי אומעטום. מען פלעגט אהין קומען ווינטערצייט זיך גליטשן אויף אירע אָזשערעס. פאַרן ערשטן קריג האָט עזשערענע געהאַט אַ ברייטע געגנט—סביבה פון פויערישע ישובים. נאָכן ערשטן קריג ווען די ישובים זיינען פארנומען געוואָרן פון פוילן, איז דער עקאָנאָמישער מצב פון שטעטל היפש געפאַלן.

צוויי טויזנט אידישע נפשות האָט עזשערענע פארמאָגט. חיונה האָט זי געצויגן פון די פיש אין די אָזשערעס און אויך פון קרעמעריי און מלאכה.

אינסטיטוציעס: חדרים, פאָלקשולע, ביבליאָטעק, אַ פאָלקס־באנק אַ ביקור־חולים, אַ לינת־הצדק און אַנדערע נאַציאָנאַלע אינסטיטוציעס.

די רבנים פון עזשערענע זיינען געווען: הגאון ר׳ רפאל שפירא, (דערנאָך רב און ראש הישיבה אין וואָלאָזשין). דער לעצטער רב איז דאָרט געווען הרב ר׳ אליהו רעזניק.

עזשערענע איז געווען פון די לעצטע פונקטן אין ליטע וואָס די דייטשן האָבן פארנומען. אַהין האָט מען אויך געבראַכט אידן פון ארומיקע שטעטלעך, פארשפּאָרט אלעמען אין שול און שפּעטער, אינאיינעם מיט די עזשערענער אידן, זיי געפירט צום נאָענטן וועלדל און זיי אומגעבראַכט.

נאָך דער באפרייאונג, 1945, איז דאָרט אוועקגעשטעלט געוואָרן אַ דענקמאָל אויפן קבר פון אכט טויזנט אומגעקומענע אידן. יהי זכרם ברוך.

פאנעוועזש

פאַנעוועזש איז געווען פון די קרייז־שטעט אין ליטע. און האָט געציילט אַ באפעלקערונג פון 15 טויזנט נפשות

די שטאָט פאַנעוועזש ווערט צוטיילט אויף צווייען — אלט פאַנעוועזש וואָס מען האָט אויך געַרופן „פערמע", און ניי פאַנעוועזש. די צווי טיילן זיינען פאַראיניקט געווען מיט אַ בריק איבערן טייך נעוויאזשע, וואָס רינגלט ארום די גאַנצע שטאָט.

אויף רעמיגאַלער גאַס האָבן זיך אויפגעהאלטן קאַראַימער. זיי האָבן דאָרט געהאַט אַן אלטע שול און האָבן אויך אויפגעבויט אַ נייע. וועַן זיי האָבן געדאַרפט האָבן אַ שוחט, זיינען זיי געגאנגען צו ר' שמעון גאָלדשטיין, וואָס האָט געוואוינט נישט ווייט פון זיי. אַ מוהל, פלעגן זיי אויך ניצן אַן אונזערייקן.

פאַנעוועזש איז בארימט געווען מיט איר ישיבה און מיט איר רב, הגאון ר' יצחק יעקב ראבינאָוויץ, אָדער ווי מען פלעגט אים רופן ר' איצעלע פאַנעוועזשער. ער איז געבאָרן געווָארן אין יאָר תרי"ד, (1854), אין דעם שטעטל, שערעשאָוו, גראָדנער גובערניע. נאָך אינגלווייז איז ער געווען באַ־רימט פאַרן שערעשעווער עלוי, צוליב זיינע גרויסע כשרונות אַ שארפע תפיסה און גרויסער בעל הבנה. דערצו האָט ער פאַרמאָגט נאָך אַ געהויבענע מעלה: ער האָט נישט געמאַכט פון זיך קיין וועזן און זיך געהאלטן אין הכנעה און אין לויטערער באשיידנקייט.

אין דער פריער יוגנט האָט ער געלערנט ביי דעם גאון ר' ירוחם יהודה פערלמאַן זצ"ל, (מינסקער גדול) און אויך ביי דעם גאון ר' בן־ציון שטערנפעלד זצ"ל (ביעלסקער רב). חתונה געהאַט האָט ר' איצעלע מיט דער טאָכטער פון אַ רייכן אידישן גוטבאזיצער, ניט ווייט פון בריסק. ער איז געזעסן ביים שווער על התורה ועל העבודה. פון צייט צו צייט פלעגט ער זיך אַראָפכאפן קיין בריסק איבערזאָגן זיינע חידושי־תורה פאַר דעם גאון

ר׳ יוסף בער סאָלאָוויטשיק זצ״ל, דער גאון פלעגט שטארק נתפעל ווערן פאַר זיין גרויס הבנה.

אין תרמ״ט איז ער געוואָרן ראש ישיבה אין ביאַליסטאָק. אין תרנ״ז, איז ער געוואָרן ראש ישיבה אין סלאָבאָדקע־קאָוונע, וואו ער האָט מרביץ תורה געווען פאַר א סך תלמידי־חכמים. זייַנע תלמידים זיינען שפּעטער אליין געוואָרן ראשי ישיבה׳ס, ווי הגאון ר׳ ברוך הלוי הורוויץ זצ״ל, ראש־ישיבה אין סלאָבאָדקע, און הגאון ר׳ נפתלי טראָפּ זצ״ל, ראש־ישיבה אין ראדין. ר׳ איצל איז דערנאָך געוואָרן רב אין פאָנעוועזש און דאָרט אַנגעהאלטן דאָס רבנות קרוב צו דרייסיק יאָר.

פאַרן ערשטן וועלטקריג, האָט ר׳ איצעלע געגרינדעט די פאָנעוועזשער ישיבה אונטערן נאָמען, „דער פאָנעוועזשער קיבוץ״. דאָרט האָבן געלערנט די גערעטנסטע בחורים פון די ליטווישע ישיבות. די ישיבה האָט זיך גענוגן אין „גליקאלעס קלויז״.

ר׳ איצל איז נפטר געוואָרן ז׳ אדר, תרע״ט, אין פאָנעוועזש.

אין פאָנעוועזש זיינען אויך געווען גרויסע אידישע אינסטיטוציעס ווי דער אידישער האָספּיטאל, דער בית היתומים, מושב זקנים און פאַרשיידענע אַנדערע חברות.

פאָנעוועזש האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ רייע גרויסע אידישע פערזענליכקייטן, אויף וועלכע עס לוינט זיך באזונדערס אָפּצושטעלן, ווי רבי הערצל דער מחבר פון „נועם המצוות״ אויף תרי״ג מצוות. אין אַ סך שטעט אין ליטע האָט מען בחברותא געלערנט דעם „נועם המצוות״.

ר׳ הערצל האָט געגרינדעט אַ ישיבה פאַר אינגערע בחורים׳לעך, ער איז געווען אי זייער גייסטיקער מדריך אי זייער באַשפּייזער.

רבי הערצל איז געווען פון די אויסערגעווייניליכע טיפן וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט פאַרמאָגט. זיין גוטסקייט און זהירות אין מצוות איז גאָר ניט אָפּצושאָצן, זאָל דער פאַקט פון זיין ברונעם וואָס ער האָט געמאַכט אויפן שול־הויף דינען אַלס אילוסטראַציע פון זייַנע מידות טובות. דער ברונעם איז געווען זייער טיף געגראָבן, עס איז געווען אַ פלומפּ וואָס האָט געגעבן זייער גוטע וואסער און איבערהויפּט אויף צו קאָכן טיי, פלעגן

אַלע גיין נעמען וואַסער פון ר׳ הערצלס ברונעם. פֿאַרוואָס האָט דאָס רבי הערצל געמאַכט און געלאָזט זיך קאָסטן אַ סך געלט? ווייל ער האָט חושש געווען, טאָמער האָט ער פון וועמען עפּעס צוגענומען און ווייס ניט וועמען אָפּצוגעבן, אָדער גענומען פון רבים וואָס עס איז ניטאָ קיין השבה, דעריבער האָט ער געמאַכט דעם ברונעם עס זאָל זיין די ערשטע בעסטע וואַסער, וועלן דאָך אַלע קומען שעפּן וואַסער, וועלן זיי דאָך הנאה האָבן פון זיין ברונעם, וועט ער מקיים זיין די מצוה פון „השבת הגזילה". און אויך פֿאַרן רבים זאָל אַ מענטש מאַכן אַזאַ זאַך וואָס דער גאַנצער רבים זאָל פון דעם הנאָה האָבן, דאָס הייסט „צרכי רבים".

און נאָך צענדליקער מעשיות וועלן דערציילט פון אים, וועגן זיין הכנסת אורחים און טאַקע אויף זיין מצבה שטייט אויסגעקריצט דער ברונעם.

אויך מיין עלטער־זיידע עליו השלום, ר׳ אפרים כהן ז״ל (אָדער ווי מען האָט אים געפֿונען ר׳ אפרים דער הייעניק, ער האָט געהאַנדלט מיט הייִ), פלעגט אַרומגיין מיט צוויי גרויסע טאָרבעס און קלייבן פאַרן כשרן קעסל פאַר די אידישע סאָלדאַטן, זיי זאָלן האָבן כשר עסן. די סאָלדאַטן וואָס האָבן געדינט אין פֿאַנעוועזש ביי ניקאָלייעוו, דעם אַמאָליקן רוסישן קייזער. די סאָלדאַטן האָבן געדינט פון גאַנץ רוסלאַנד, און מיין עלטער־זיידע האָט אויסגעהאַלטן דעם כשרן קעסל. ער האָט געטראָגן אויף זיינע פֿלייצעס אָט די גרויסע טאָרבעס מיט שפּייז וואָס ער האָט צוזאמענגעקליבן אין שטאָט. און ווען ער איז שוין געווען אַלט און דאָס שוין ניט געהאט קיין כוח צו ארבעטן, האָט ער מיט זיינע לעצטע כוחות געטאָן וויטער די ארבעט, אַז די סאָלדאַטן זאָלן האָבן צועסן כשרס. פֿאַרן שטארבן האָט ער געבעטן אז מען זאָל די טאָרבעס אריינלייגן צוזאַמען מיט אים אין קבר. זיין ברודער ר׳ נפתלי כ״ץ (אָדער ווי מען האָט אים געפֿונען ר׳ נפתלי דער שוואַרצער פון הויפשער גאַס), דער שוויער פון הרב הגאון ר׳ בערציק ריקלעס, הי״ד.

פֿאַנעוועזש האָט געהאַט רבנים פון די גרעסטע גאונים פון דער וועלט ווי: הגאון ר׳ משה יצחק סג״ל זצ״ל, (ר׳ משה איצל פֿאַנעוועזשער). איינער פון גאָר גרויסע גאוני הדור, עד היום גייען ארום וועגן אים

ביים פאַלק כלערליי מעשיות און חריפישע ווערטלעך. געווארן אַ לעגענדע אין פאַלק. הגאון ר׳ אליהו דוד ראבינאָוויץ זצ״ל, (נפטר געווארן אין ירושלים) דער שווער פון הגאון ר׳ אברהם יצחק קוק זצ״ל און אַנדערע.

פאַנעוועזשער דיינים זיינען געווען: ר׳ משה איצל, ר׳ מאיר נתן, ר׳ כתריאל משה. דער סאמע לעצטער פון די דיינים איז געווען ר׳ ישכר בער ראבינאָוויץ, הי״ד.

אין פאַנעוועזש איז געווען אויך אַן אלטע שול און א בית־מדרש וואָס האָט געהאַט אַ זון־זייגער. פאַנעוועזש האָט אויך געהאַט אַ חסידישן מנין, וואו ליסען דער חסיד פלעגט זאָגן אַ מאמר פון „ליקוטי תורה״ צו שלש־סעודות. שפעטער האָבן די חסידים געבויט אַ נייעם בית־מדרש אויף רע־מיגאלער גאַס.

אויך דאַרף דערמאָנט ווערן מיין קרוב הרב הגאון רבי שלמה עזרא מעהר ז״ל, וואָס איז געווען פריער דיין אין ריטעווע און דערנאָך געווען דער ראש הישיבה פון די ישיבה קטנה אין פאַנעוועזש. ער איז געווען פון די באַגאַבסטע ראשי ישיבות מיט זיין פעדאַגאָגישן צוגאַנג און וואונדערבארע הסברה. געווען אַ גרויסער צדיק, (זיין ברודער איז געווען דער דר. מעהר, אַ בארימטער דאָקטאָר און כלל טוער אין פאַנעוועזש).

נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה האָט די באפעלקערונג אין פאַנע־וועזש זיך געמערט און אויך די אידישע שטאָט האָט זיך גוט אנטוויקלט, איבערהויפט מיט איר מעל וואָס זי האָט געגעבן פאַר גאַנץ ליטע דורך אירע מילן אין פאַנעוועזש, ווי רובינשטיינס מיל, לעווס און אנדערע. אַגב איז בער רובינשטיין געווען אַ איד אַ גרויסער בעל צדקה. ער האָט אוועק־געגעבן אַ צוויי שטאָקיקן בנין פאר דער ישיבה קטנה אין פאַנעוועזש און פאַר אנדערע צדקה אנשטאַלטן, אומגעקומען דורך די נאַציס ימ״ש.

אויך האָט פאַנעוועזש געקראָגן אַ רב דעם גאון ר׳ יוסף כהנמאַן שליט״א (זיך גערעטעוועט אין ישראל און פירט אַן מיט זיין ישיבה אויפן נאָמען פון זיין געוועזענער שטאָט פאַנעוועזש, אין זכרון מאיר). עס איז אויסגעוואָקסן אַ גרויסע ישיבה אין גליקאלעס קלויז. די קלויז האָט ניט געהאַט קיין מעגלעכקייט אריינצונעמען אזוי פיל בחורים, האָבן אַ סך בחורים

געמוזט גיין לערנען אין די בתי מדרשים. משגיח איז געווען הגה״צ ר׳ ירוחם לוואָויץ ז״ל, דערנאָך אַריבער צוריק אין מיר. ראש הישיבה איז געווען דער פאָנעווועזשער רב שליט״א און דער צווייטער ראש הישיבה איז געווען הגאון ר׳ אשר קלמן באראן, הי״ד. ר׳ אשר קלמן אויסער דעם וואָס ער איז געווען אַ גרויסער גאון איז ער אויך געווען אַ בעל־מדות טובות. משגיח אין ישיבה איז געווען הרב ר׳ משה בער צפתמן הי״ד, אומ־געקומען צוזאַמען מיט דער ישיבה.

אויך איז געווען אין פאָנעווועזש אַ ישיבה קטנה וואו עס האָבן גע־לערנט 150 בחורימלעך מיט פיר ראשי ישיבה. הרב ר׳ שמואל בער קאַגאַן, הרב ר׳ בערציק ריקלעס, הרב ר׳ משה ברענער און הרב נחום קאַגאַן. די ישיבה קטנה איז געווען אַיינגעאָרדנט מוסטערהאַפט. זי איז געווען דער אָוואַנגארד פאַר די גרויסע ישיבות וואו דאָרטן פלעגט זיך אויסלערנען אַ בחור צו קענען לערנען פאַר זיך. די בחורימלעך זיינען לרוב באַ־שטאַנען פון די שטעטלעך אַרום פאָנעווועזש. די ישיבה האָט געהאַט איר אייגענעם בנין אויף רעמיגאַלער גאַס און דערנאָך אויף סלאָבאָדקע, וואָס עס האָט געגעבן דער גביר בער רובינשטיין, און מען האָט טאַקע דער ישיבה קטנה געפרופן אויף זיין נאָמען „בית רובינשטיין״. אויך איז געווען אין פאָנעווועזש אַ חדר פאַר קינדער ווי מען האָט עס גערופן „דעם רב׳ס חדר״ וואו עס האָבן געלערנט 300 קינדער. דער חדר איז געווען באַזירט מערער אויף למודי קודש און אויך לימודי חול, און פון חדר פלעגט מען אריינגיין אין ישיבה קטנה.

אויך האָט דער פאָנעווועזשער רב אויסגעבויט מיט דעם געלט פון אַן אַפריקאנער איד לוריע (אַ לאנדסמאן פון פאָנעווועזש), אַ יבנה־גימנאַזיע מיט אַן עכט אידישער דערציאונג פאַר מיידלעך (אויסער דעם איז געווען אין פאָנעווועזש אַ העברעאישע גימנאזיע „תרבות״.

אַז דאָס אָרט פון דער גרויסער ישיבה אין גליקאלעס קלויז איז געווארן ענג, האָט דער פאָנעווועזשער רב אָפגעקויפט דעם מויער פון דער פוילישער גימנאזיע אויף רעמיגאלער גאַס אנטקעגן דעם אידישן שפי־טאָל און די ישיבה איז אריין אין איר אייגענעם בנין.

אַלע שטאָטישע מוסדות זיינען גרעסער געוואָרן ווי דאָס אידישע קראנקן־הויז, מושב זקנים און בית היתומים. די שטאָט האָט געבליט הן עקאָ־נאָמיש און הן גייסטיק. פֿאָנעוועזש איז געווען אַן עכטע אידישע קהילה, אַן עיר ואם בישראל.

דאָס איז אַלץ געווען אייִדער היטלער ימח שמו, האָט באָטראָטן ליטע־לאַנד. די דייטשן האָבן דעם 26־טן יוני, 1941, אָקופּירט פֿאָנעוועזש און גלייך האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות. פּיניקן און מאָרדן, ראָבירן און זיך איזדעקעווען זעלבסטפֿאַרשטענדליך איז אָנגעפּירט געוואָרן פון די ליט־ווישע געוועזענע גוטע שכנים. מען האָט עטליכע אידן גלייך פֿאַרפּיניקט אויף דער לאָנקע נעבן דער קלאטקע.

דערנאָך האָט מען געמאַכט פּאר אידן אַ צייטווייליקע געטאָ הינטער שמילגער גאַס, דאָס איז געווען אין פֿאַלעסטינקע, (די נייע הייזער וואָס די שטאָט פֿאַרוואָלטונג האָט געהאָלפֿן אידן צו בויען, האָבן דאָס די קריסטן געהויפֿן „פֿאַלעסטינקע").

מען האָט זיי אויך ארומגעצאָמט מיט שטעכיקע דראָט, און עס האָט אויסגעזען ווי אַן אמתע געטאָ מיט אלע פֿאַראָרדענונגען, פּייניקונגען און מיט געלע לאַטעס. נאָר אפילו די געטאָ האָט ליידער אויך ניט אָנגע־האָלטן לאַנג.

די שטאָטישע טורמע איז געווען פול מיט אידן. מען האָט די אידן געטריבן צו שקלאַפֿנאַרבעט. אַ סך פון זיי פלעגן זיך ניט צוריקקערן אין געטאָ. אידן האָבן געדענקט אז אזוי ווי זיי דורכלעבן און זיך דורכ־מאַטערן, אַבער זיי האָבן ליידער אַ טעות געהאַט. דעם 22־טן אויגוסט, 1941, האָט מען צוזאַמענגענומען די מענער און געמאַכט מיט זיי אַ שדים־טאַנץ. צווישן זיי זיינען אויך געווען דער ראש הישיבה ר' אשר קלמן בארען און דער משגיח הישיבה ר' משה בער צפתמן און די אנדערע ראשי ישיבות און הרב ר' ישכר בער ראבינאָוויץ דיין פון פֿאָנעוועזש, און ישיבה בחורים און חשובע בעלי בתים פון שטאָט.

אין דער ווילנער ליטווישער סאָוועטישער צייטונג „טיעסא" (אמת) פון פעברואַר 1945, לייענען מיר אַ באשרייבונג פון איינעם יאנושייטיס,

אין וועלכער ער שילדערט ווי מען האָט פאַרפיניקט און אומגעבראכט די פּא־
נעווועזשער אידן. אָט וואָס ער שרייבט:

„מען האָט געבראכט פופציק אידן אויפן וואקזאל — דאָס איז פאַר־
געקומען אין סעפטעמבער 1941, און מ׳האָט געצוואונגען יעדע צוויי אידן
אריבערטראָגן אַ פעסל נאפט, וואָס האָט געוואויגן צוויי הונדערט קילאָגראם.
אויף די צו שוואכע צו טאָן די ארבעט, האָט מען ארויפגעלייגט אַ פעסל
און זיי דער׳הרג׳עט. נאָך דער שווערער ארבעט האָט זיך אָפּגערופן צו זיי
דער אויפזעער אנדזשולים: „פאַר אייער גוטער ארבעט וועט איר באקומען
אַ הייסע באָד און דערנאָך וועט איר זיך קאָנען אפקילן.״ מען האָט געבראכט
די אידן צום פּאָנעווועזשער צעמענט־פאַבריק, וואו עס האָבן זיך געפונען די
גרויסע גריבער מיט ניט־געלאָשענע קאלק. די מערדער האָבן באפוילן די
גריבער אָנגיסן מיט וואַסער, און וען דאָס קאָלק האָט אָנגעהויבן זידן, האָט מען
אהין אריינגעוואָרפן די אומגליקליכע און זיי האָבן געמוזט ארומשווימען
אין די גריבער כדי ניט אויפגעפרעסן ווערן פונם קאָלק. אייניער פון די קרבנות
איז געווען אַן אַלטינקער, וואָס האָט זיך נישט געקאָנט האַלטן אויף דער
אויבער־פלאך, האָט ער אריסגעהויבן דעם קאָפּ. די רוצחים האָבן געמיינט,
אַז דער איד וויל פארהיטן זיין גראָע באָרד, האָבן זיי אים געגעבן אַ קלאַפּ
מיטן פּריקלאד, און ער האָט זיך אראָפּגעלאָזט. וען די אידן האָבן אים גע־
וואָלט ראַטעווען, האָבן זיי שוין נישט געקענט. זיינע אויגן זיינען שוין געווען
אויסגעברענט פון דעם קאָלק. די וואָס האָבן זיך געראטעוועט פון די גריבער,
האָט מען אָוועקגעפירט אין געטאָ.

„ אין סעפטעמבער, 1941, האָט מען געפירט די אידן צו פארניכטן,
קיין פּאיאסט, פינף קילאָמעטער הינטער פּאָנעווועזש. מען האָט געטריבן די
אידן צו צוויי הונדערט מענטשן אין אַ קאָלאָנע. בייַ די גריבער האָט מען זיי
געצוואונגען זיך אויסזעצן אויף די קני, אונטער דער וואַך פון דער ליטווישער
פּאָליציי. וען מען איז פארטיק געווארן מיט די, האָט מען געבראכט אַן אנדער
גרופּע. דערנאָך האָט מען געבראכט די קריגסגעפאנגענע רוסן צו פארשיטן
די גריבער, האָבן זיי געפונען אַ לעבעדיק אינגל, זיי האָבן אים אריסגעצויגן
פון גרוב און באהאלטן צווישן די קוסטעס. די ליטווישע מערדער האָבן דאָס

באמערקט און האָבן צוגעשלעפט דאָס אינגל צום גרוב און זיך מיישב געווען וואָס מיט אים צו טאָן. דער ליטווישער מערדער דאָבראויסקאס, האָט גע׳ עצה׳ט, מען זאָל אים דערשיסן, וועט ניט, וועט זיך זיין בלוט נוקם זיין אָן אונז, האָט מען אים דערשאָסן. אנדערע זיינען אומגעקומען אין יאסנעגור־ קער וואלד. אויך האָט מען ציניש אָפּגענארט די אידן פון ארומיקע שטעטלעך, ווי ראמיגאָלע, שאדאָווע, ראָגעווע און אנדערע. זיי האָט מען געהייסן פּאָרן אין פּאָנעווועזש און זיי פּארנאָרט צו די גריבער און זיי אַראָפּגענומען פון זייערע פורן און גלייך געוואָרפן אין די גריבער, כדי צו האָבן זייערע פּאָר־ מעגנס וואָס זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך.

דר. אייזנבודן האָבן די מערדער געהאַלטן אַ לעבעדיקן נאָך דריי מאָנאַטן אין טורמע און אים געפירט היילן די קראנקע און דערנאָך אים אומגעבראַכט.

אזוי איז אומגעקומען די שיינע שטאָט פּאָנעווועזש מיט אירע בעלי בתים, לומדים, משכילים, כלל טוער, שרייבער, עסקנים, רבנים און ראשי הישיבה צוזאַמען מיט דער ישיבה.

פּאסוואַל

פּאָסוואָל, אייגע פון די ליטווישע קרייז־שטעט, האָט זיך געפונען אויף אַ בארג. ביי דער שטאָט האָט זיך געפונען דאָס טייכל פּאָסוואָל, אויף וועמענס נאָמען די שטאָט איז געווארן געוואָרן.

פּאָסוואָל איז באַרימט געווען מיט אירע גרויסע מערק און יאָרידן וואו עס פלעגן זיך צונויפּאָרן אַ סך מענטשן פון די ארומיקע ישובים.

פון פּאָסוואָל קומט ארויס דער בארימטער גאון ר׳ אבלי פּאָסוואָלער

(מען האָט אים געוואָלט אויפן נאָמען פון זיין שטעטל). ער איז געווען ווילנער רב.

פּאָסווּאל איז געווען בארימט איבער גאנץ ליטע מיט איר מגיד, ר׳ חיים יעקב ביאַלאָסטאָצקי.

ליטע האָט ארויסגעגעבן אַ סך בארימטע מגידים, ווי דער דובנער מגיד, דער קעלמער מגיד, דער שירווינטער מגיד, און אנדערע. זיי פלעגן ארומפאָרן איבער כל תפוצות ישראל און מיט זייער תורה, מוסר און משל און דער עיקר מיט זייער וואונדערליכן ניגון, געווען אויך באוועגט די הער־צער פון די פארהאָרעווטע, פארזאָרגטע און נאָך גאולה ־ בענקענדיקע אידן־פאָלק. איינער פון די סאמע מתיקות׳דיקסטע מגידים איז אויך געווען ר׳ חיים יצחק ביאלאָסטאָצקי, דער פּאָסווּאלער מגיד.

בארימט איז פּאָסווּאל געווען מיט איר דאָקטאָר, מיין קרוב דר. שכנא מער. צענדליקער פויערים פלעגן וואַרטן ארום זיין הויז אויפגענומען צו ווערן פון אים. שפּעטער איז ער געווען אַ תושב אין פּאָנעווועזש און געווען דער הויפּט־דאָקטאָר אין אידישן שפּיטאָל און אַ באַוואַוסטער כלל־טוער.

פּאָסווּאלער בעלי־בתים זיינען געווען לומדים און משכילים. אירע רבנים זיינען געווען: הרב הגאון ר׳ יעקב קרעטשמער, מחבר פון ספר „תולדות יעקב״. הרב הגאון א. ראבינאָוויץ און זיין איידעם הרב הגאון ר׳ יצחק אגולניק.

פּאָסווּאל איז בארימט געווָארן מיט איר גרויסן קדושים־בית־הקברות. דאָרט זיינען אומגעקומען נישט נאָר פּאָסווּאלער קדושים, נאָר אויך פון די אַרומיקע שטעטלעך, ווי: יאנושקעל, וואשקי, לינקעווע, פומפּיאַן, סאלאט, אבאלניק.

פון פערטן יולי, 1941, האָט זיך אָנגעהויבן די אידישע ליקווידאציע און חורבן. ליטווינער און דייטשן האָבן געאָרדנט אידן זאָלן אַרויסגעבן יונגע מיידלעך, נאָר דורך א שווערן כאבאר אפּצאָל, האָט מען די גזירה אָפּגעשריען. מען האָט אלעמען אריינגעזעצט אין טורמע און אנדערע פּלע־

צער און זיי געפיניקט. דעם פופצנטן יולי, 1941, איז געשאפן געוואָרן אַ געטאָ אויף האלב בירזער גאַס, ביז לייבע מילנערס הויז און גאנץ פאלע־ווענער גאס.

דעם 27־טן אויגוסט, 1941, האָט מען די אידן צונויפגעשפּאַרט אין בית־מדרש, אויסערן צאם פון געטאָ, דאָרט האָט מען צעטיילט די מענער און פרויען. מען האָט די מענער אוועקגעפירט אין וועלדל זיידעקאָן און דאָרטן זיי דער׳הרג׳עט. די פרויען און קינדער האָט מען פארשפּארט אין דער ליטווישער פאָלקשול, אויף ווילנער גאַס, און פון דאָרט געפירט צום טויט די פרויען און קינדער און זיי אומגעבראכט.

פלונגיאן

פלוגיאן איז געווען טעלזער קריז. זי איז געלעגן 12 וויאָרסט פון דעם דייטשן גרענעץ צו מעמל־גענביט, און האָט פארמאָגט אַן אידישע באַפעלקערונג לערך דריי טויזנט נפשות. פלוגיאן האָט געהאט אַ בית־עולם איבער פיר הונדערט יאָר אַלט.

די זאמוטער שטעט און שטעטלעך האָבן פארמאָגט אין זיך ביידע זאכן סיי תורה און סיי השכלה. פון איין זייט האָט זיי געצויגן צו ווילנע, קאָווגע, און פון דער צווייטער זייט האָט זיי געצויגן צו קעניגסבערג, און דעריבער איז געווען דער דראנג צום לערנען זייער גרויס. און ווען די על־טערן האָבן ניט געקענט לערנען, דערפאָר האָבן זיי געזען מיט אלע מעג־לעכקייטן, אז זייערע קינדער זאָלן לערנען אין די ישיבות און זייערע טעכטער זאָלן געמומען ווערן צו חתנים תלמידי חכמים.

דעריבער איז טאַקע געווען פלוגיאן פון די שטעט פון זאָמוט, וואָס אירע בעלי בתים האָבן געקענט לערנען, און געמומען אויידעמס תלמידי חכמים, ווי ר׳ ישראל אליע איזראָלאָוויץ, זיין אויידעם איז דער באַוואוסטער רב אין טשיקאָגאָ, הרב הגאון ר׳ אפרים עפשטיין, און ר׳ זונדל דער שוחט.

אַ איד אַ גרויסער בעל מדקדק במצוות, און אַ גרויסער ירא שמים האָט געהאט אַ זון וואָס איז געווען פון די גרויסע רבנים ביי אידן, הגאון ר׳ חיים יצחק בלאָך ז״ל. ער איז געווען רב אין בויסק (לעטלאַנד) דערנאָך רב אין דזשוירזי סיטי (אַמעריקע), מחבר פון ספרים „דברי חיבה״, „הערות וחידושים על הריטב״א.

פלוגיאַן האָט געהאַט זייער חשובע בעלי בתים ווי ישראל איצעס, יעקב דוד זאַקס, ר׳ יאָסל דער שוחט, עליע דער אַפּטייקער, יעקע און לייבע מעץ, ר׳ נחום לוריע, אברהם לוואָויץ דער פאַרוואַלטער פון דער אידישער פאָלקס־באַנק, און אַנדערע.

אַ באשיידן שטעטל איז פלוגיאַן געווען, זיך נישט געריסן אויפצוקומען ניט מיט וועלכער עס איז גבירות ביי זיך אליין, ניט שטאָלץ וואָס ווער פון אירע זין שמ׳ט ערגעץ אין דער וועלט. הגם מיט וועמען צו שטאָלצירן האָט דאָס שטעטל יאָ געהאַט.

אין דער געשיכטע פון רבנות אין ליטע, איז געווען פלוגיאַן באַרימט. ווי הגאון ר׳ זבולן באריט זצ״ל, און הגאון ר׳ שמואל אביגדור פייוועלזאַן זצ״ל, און זיין איידעם הגאון ר׳ לוי שפּיץ, (דערנאָך רב אין טאַוועריק), און דער לעצטער רב, הרב הגאון ר׳ אברהם מרדכי וועסלער, הי״ד.

פלוגיאַן האָט אויך פאַרמאָגט אַ ישיבה, וואו עס האָבן געלערנט בחורים פון פלונגיאַן און פון די ארומיקע שטעטלעך ווי ריטעווע, קול און אַנדערע, די ראשי ישיבה זיינען געווען הרב ר׳ שלמה איצל ז״ל, ר׳ זעליק ז״ל, און הרב ר׳ בן ציון פעלדמאַן ז״ל, אַדער ווי מען האָט אים גערופען ר׳ בענציל ווילנער, און הרב ר׳ חיים יצחק הכהן בלאָך ז״ל. פון דער ישיבה זיינען ארויס רבנים און פיינע בעלי בתים.

פלוגיאַן האָט פארמאָגט פיינע אינסטיטוציעס: אַ העברעאישע מיטלשולע, אַ פאָלקשול, אַן אָפּטיילונג פון „אָזע״ און אַ ביקור־חולים. איבערהויפּט איז מיר געבליבן אין זכרון די „פרחי־שושנים״, אַן אַרגאניזאַציע פון יונגע קינדער פון פינף יאָר ביז בר־מצוה, זאָלן צווישן זיך אויפזאמלען געלט צו קויפן ספרים פאר בתי מדרשים און מען האָט דעם צוועק דערגרייכט. אין יעדן

זאמוטער בית המדרש זיינען געשטאַנען שאפּעס מיט ספרים, מיט גרויסע גמרות, דאָס האָבן די „פּרחי שושנים" אריינגעגעבן אין בית מדרש. גאָר יונגינקע קינדער זיינען געווען די בויער פון אידישן גייסט. דאָס אריינגעבען די ספרים — יעדן האַרבסט גלייך נאָך שמחת־תורה, — פלעגט אָנגיין מיט אַ פּייערלעכער צערעמאָניע. טאַטעס האָבן געטראָגן די קינדער אויף די פּלייצעס, און די קינדער האָבן געטוליעט צו זיך די נייע ספרים. עס איז דערביי געווען אַזאַ צערטלעכקייט, אַז מאמעס האָבן געווויינט פאַר פּרייד וואָס זיי האָבן אויסגעטראָגן אַזעלכע קינדער.

אזוי האָבן געלעבט די קינדער מיט די טאַטעס און מאמעס, זיידעס און באָבעס, ביז היטלער ימח שמו, האָט פארכאַפּט אָט די ליבע און טייערע שטעט און שטעטלעך.

אין די ערשטע טעג פון אויסברוך פון קריג איז שוין געווען פּלוגיאן באַזעצט פון די דייטשן. דעם 25־טן יוני, 1941, זיינען שוין די דייטשן געווען אין פּלוגיאַן. די רוגזה און רציחה פון די דייטשן אויף פּלוגיאַן איז געווען זייער גרויס; עס האָט אין זיי געקאָכט די יוכע. וואָס האָט פּאסירט? פאַרן אָפּטרעטן פון דער רוסישער אַרמיי פון שטעטל האָבן זיך אַרגאַניזירט אַ גרופּע אידן לינק געשטימט, מיט געווער אין די הענט אַנטקעגן צושטעלן קעגן די דייטשן און, בעסער געזאָגט: געוואָלט העלפן די רוסן. און ווען די דייטשן זיינען אריין האָבן די ליטווישע שכנים־מערדער דאָס דערציילט די דייטשן, וואָס די אידן האָבן געטאָן קעגן זיי. אויך זיי האָבן צוזאַמענגענומען אַ טייל פון יענע אידן. דאָ האָט זיך אָנגעפאַנגע די אמתע צרות: אהאַ, איר אידן זייט קאָמוניסטן, מיר האָבן דאָך די באווייזן! יענע יוגנטלעכע אויף וועמען מען האָט אָנגעווויזן, אז זיי זיינען דאָס, האָט מען געמאַכט איבער זייערע קערפּערס אַזעלכע עקספּערימענטן וואָס לאָזט זיך גאָר אויפן פּאפּיר ניט שרייבן. אפילו ווי די קריסטן האָבן איבערגעגעבן. מיר האָט עס, נאָך מיין באפרייאונג, דערציילט אַ קריסט אַדאַמאָוויציאוס, וואָס האָט זיך געהאַלטן פּאַר אַ קאָמוניסט, און מיר געווויזן אַ קנאַכן ביין פון די אומגעקומענע אויפשטענדלער קעגן די דייטשן.

לערך פּערציק יונגע אידן זיינען אומגעקומען דעם ערשטן טאָג ווי

די דייטשן זיינען אריין אין פּלוגיאַן און זייער גרוב איז אויף דעם ריטע־ווער וועג.

די מאַרדן און רויבעריייען האָבן ניט אויפגעהערט. מען האָט גלייך אָפּגעטיילט די מענער פון 16 יאָר און העכער, פון די פרויען און קינדער. די מענער האָט מען פארשפארט אין די קאזארמעס און געטריבן אלע טאָג אויף ארבעט. אויך האָט מען געגומען פון די פרויען אויף ארבעט. דעם 5־טן יולי איז געקומען אַ דייטש און האָט אָפּגעקליבן דרייסיק פון די שענסטע פרויען צו דער ארבעט. אָבער זיי האָבן זיך מער ניט צוריקגעקערט. ביי דער ארבעט פלעגן די מענער פארפיניקט ווערן, איבערהויפט פון די ליט־ווישע מערדערס.

אָבער דאָך האָבן זיך די אידן געהאַלטן מיט שטאַלץ און ווירדע, אפילו ווען עס איז געקומען דער טאָג פון פאַרניכטונג. פריער האָט מען די אידן געהייסן גראָבן די גריבער; מען האָט זיי געזאָגט, אז דאָס בויען זיי אָקאָפּעס זיך צו באַשיצן פון די רוסן, אָבער דערנאָך ווען מען האָט זיי געפירט פון די קאזארמעס גרופּנווייז צו דער שחיטה, זיינען אלע געגאנגען מיט שטאַלץ און מוט.

נאָכן פארניכטן די מענער האָט מען געמאכט פאר די פרויען אַ געטאָ. מען האָט זיי געזאָגט, אז זיי וועלן קענען לעבן, נאָר זיי וועלן אויך מוזן גיין צו דער ארבעט. ליידער האָט די צייטווייליקע געטאָ פאר די פרויען לאנג ניט אָנגעהאַלטן. אין זעקס וואָכן אַרום האָט מען אומגעבראכט די פרויען מיט די קינדער.

קיידאַן

קיידאַן איז געווען פון די קרייז שטעט אין ליטע מיט אַ באפעלקערונג פון ארום פיר טויזנט אידישע נפשות.

קיידאַן איז פון די עלטסטע שטעט אין ליטע. אין פופצנטן יאָרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבן פאָרמירן אין קיידאן די אידישע קהילה. אין יאָר 1495, איז פאָרגעקומען דער אידישער גירוש דורך דעם גרויספירשט אַלעק־סאַנדער. אין 1503, איז דערלויבט געוואָרן אידן זיך אומקערן און פיל אידן האָבן זיך באַזעצט. קריסטאָפיער ראדזוויל האָט געגעבן אידן פולע רעכט, און אידן האָבן שוין אַנטיילגענומען אין געזעלשאפטליכן לעבן.

קיידאַן איז געווען בארימט אין דער אידישער וועלט מיט אירע גרויסע גאונים רבנים וואָס זי האָט געהאַט ביי זיך ווי, דעם גרויסן גאון און מחבר פון „פני משה", „מראה פנים" אויף ירושלמי, רבי משה מרגלית זצ"ל. דער ווילנער גאון זצ"ל, האָט אויך געלערנט און געווען אַן איידעם אין קיידאַן. הגאון ר' דוד קאצענעלנבויגן, דער זון פון הגאון ר' יחזקאל, מחבר פון ספר „כנסת יחזקאל". הגאון רבי אברהם שמעון טרויב ז"ל, הרב הגאון ר' שלמה פיינזילבער און אַנדערע.

קיידאן האָט פארמאָגט זייער אינטערעסאַנטע טיפן אידן. אָט צ. ב. אַז איר פלעגט אריינקומען אין אַן אַפטייק קויפן אַ רפואה, איז ביז די מעדיצין געוואָרן פאַרטיק, האָט איר דערווייל זיך פערעדט מיטן אַפטייקער אין לערנען, אז דער אַפטייקער האָט געוואָרפן ש"ס און פוסקים ווי דער גרעסטער גאון. ווי קומט דאָס אַן אַפטייקער און א גאון? אָבער דאָס אַלץ האָט מען געטראָפן אין קיידאַן, און דאָס איז געווען הגאון ר' אברהם צבי קאמאי הי"ד, (דער זון פון הגאון רבי אליהו ברוך קאמאי זצ"ל), — שפעטער רב און ראש הישיבה אין מיר. ער איז אויך אומגעקומען דורך די הענט פון די נאַצי מערדערס, ימח שמם.

קיידאנער אידן האָבן זיך פארנומען מיט גרינס־געמטנעריי און מען

האָט זיי געוראפן דערפאַר „קיידאנער אוגערקעס". אפילו אויסער די גרע־
נעצן פון ליטע, האָט דערגרייכט זייערע אוגערקעס.

קיידאַן האָט פארמאָגט בתי מדרשים, א שול, אַ מיטלשול און אַ
פאָלקשול אויך אַ פאָלקס־באנק און ציוניסטישע אַרגאניזאציעס.

אויך האָט קיידאַן געהאַט אַ ישיבה אונטער דער פירערשאַפט פון רב
פון שטאָט, דער ראש הישיבה איז געווען הרב ר' שמעון דוביאנסקי הי"ד,
(אומגעקומען אין דאכאו). ער איז געווען אַן איידעם פון קיידאן. אויך האָט
קיידאַן געהאַט אַ גרויסע אידישע דרוקעריי פון די שותפים מאַוושאַוויץ
און כהן, פון די אייניציקע דרוקעריין פון ליטע וואָס פלעגן דרוקן די
מערסטע רבנישע ספרים און אַנדערע ביכער.

אויך האָט קיידאַן זייער וואַרעם אויפגענומען די מירער
ישיבה, וועלכע איז בעת דער לעצטער מלחמה אַנטלאָפן פון פוילן אין 1940,
פריער קיין ווילנע, און דערנאָך אין קיידאַן. כמעט די גאנצע מירער ישיבה האָט
זיך ב"ה גערעטעוועט דורך שאַנכיי קיין אמעריקע און ישראל.

דעם 25־טן יוני, 1941, איז קיידאן שוין געווען באזעצט פון די
דייטשן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות און פיניקונגען אויף אידן. שפע־
טער איז געמאַכט געווארן אַ געטא פאר די אידן פון קיידאן. אויך האָט מען
געבראכט אין קיידאן די אידן פון שאַט און יאסווען (שטעטלעך ארום
קיידאַן). אויך איז זייער געפיניקט געווארן דעם לעצטער קיידאַנער רב
הרב רבי שלמה פיינזילבער הי"ד. ער איז אויך געווען פאַרזיצער פון
„אגודת הרבנים" פון ליטע, אייניער פון די גרויסע פערזענליכקייטן וואָס
דאָס אידישע פאָלק האָט פארמאָגט. זיין ביאָגראפיע איז אין קורצן ווי פאָלגט:

געבוירן תרל"א אין ביאלאָווקע, געווען רב אין פאראַזאווא, וועקשנע,
קיידאַן. זיינע פאַרעפנטלעכע ספרים זיינען: „נשמת חיים", „השלמת המדות",
„יריעות שלמה". זיין שיינער פאַטריאכאַלישן אויסזען, זיין לאַנגע ווייסע
באָרד, האָט נאָך צוגעגעבן מער אויסדרוק זיין שיינעם קלוגן פנים.

קיידאן האָט באַרייכערט די וועלט מיט פילע תלמידי חכמים און
גרויסע פערזענליכקייטן, ווי משה לייב לילענבלום און אַנדערע.

אזוי האָבן אידן געלעבט דורות אין קיידאָן און געשאפן פאַרן וואויליזיין פון גאַנצן אידנטום.

איך וויל דאָ אין געציילטע ווערטער איבערגעבן וואָס עס איז געוואָרן פון דער שטאָט קיידאָן, ווי עס גיט איבער חיים ראנדער, ווי אזוי די קיידאָנער אידן זיינען אומגעקומען. חיים ראַנדער איז דער איינציקער פון די 3.700 אידן (צווישן זיי אויך אידן פון שאַט און יאסוועז, קיידאַנער קרייז) וועלכער האָט זיך געראַטעוועט פון די מאַסן קברים. איך גיב איבער זיינע ווערטער ווי ער שרייבט צו זיין שוועסטער:

„איך בין דער איינציקער וועלכער האָט צוגעזען, ווי מען האָט אונזערע עופהלעך, אונזערע אַלטע און אונזערע פרויען געשאָסן, צעריסן אויף העלפט און באגראָבן האַלב לעבעדיקע."

„דעם 15־טן אויגוסט, 1941, האָט מען די אידן פון דער גאַנצער שטעטל ארויסגעטריבן, און אין אַ שפייכלער אין אַ קיידאַנער הויף פאַרשפאַרט. גאַנצע דרייצן טעג האָט מען אונז געפיניקט. דאָרט זיינען געווען דער אלטער רב פיינזילבער מיט ניינצן ישיבה בחורים. (דאָס זיינען די ישיבה בחורים פון מירער ישיבה וואָס האָבן ניט געקענט מיטפאָרן מיט דער ישיבה צוליב זייערע וויזעס וואָס זיי האָבן ניט באַקומען פון דער רוסישער רעגירונג). אויך איז געווען מיט זיי דער דיין פון קיידאָן, הרב אהרן גאלין הי"ד, דער איידעם פון קיידאַנער רב.

„דאָרט זיינען געווען פרויען, קינדער, אלטע, שוואכע און קראנקע. מיינע אויערן הערן נאָך איצט די קרעכצן פון „גאלן שוסטער" יאָסל וואל־פערט, וועלכער האָט זיך אויף דער הוילער ערד געוואלגערט קראנק און שוואך. איך קען ניט פאַרגעסן די געשרייען און ברומען פון שלום חייט, וועלכן מען האָט אַ קראנקן אויף אַ מיסטוואָגן געבראַכט און אויף דער ערד אַראָפגעוואָרפן. עס שטייט מיר נאָך פאַר מיינע אויגן הירשל לוביאטקין, וועלכער האָט זיך פון צרות אויפגעהאָנגען . . . און נאָך און נאָך טראגעדיעס שטייען מיר פאַר מיינע אויגן.

„איך זע ווי מען שיסט זלמן פראנק ווייל ער איז צו אַלט (רבי זלמן פראַנק איז געווען אַ איד אַ גרויסער למדן, דער זון פון נימענייצער

רב). מלכהלען מיט מאַטעלען, — ווייל זיי זיינען צו יונג, געסע ראבינאַ־ ווישטשעס אַ טאַכטער, — ווייל זי איז צו שיין, בעני ראנדער, משה זאלמע־ נאַוויטש, פייוול פרידלאנד און אנדערע, — ווייל זיי האָבן „ארויסגערופן דעם קריג קעגן דער „אומשולדיקער" היטלער־קליקע.

„אַלס העלד איז אומגעקומען צדוק שלאפאבערסקי, וועלכער האָט אריינגעשלעפט מיט זיך אין קבר דעם דייטשן קאַמענדאַנט, און איבער־ געריסן דעם גאַרגל פון אַ ליטווישן רוצח, א פאַליציסט.

„איך בין מיט געווער אין האַנט צוריק אין קיידאַן געקומען און גע־ שטאַנען ביים מאַסן־קבר אויף דאַטנעווער וועג, ניינציק מעטער לאַנג, דריי מעטער בריים, דריי מעטער טיף, וואָס איז מיט האָבער פאַרזייט געווען און דורך דער ערד האָב איך געהערט דאָס קול פון מיין אלטער מאַמען און באַקאַנטע רופן צו מיר: „חיים, חיים, נעם נקמה!.. איך האָב געשווארן אויפן אָרט ביי זייער קבר, אז איך וועל נעמן נקמה.

קרעטינגע

קרעטינגע איז געווען פון די קרייז שטעט פון ליטע, נאָענט צום דייטשן גרענעץ. פון קרעטינגע פלעגט מען פאָרן מיט אויטאָבוסן צום ליט־ווישן קוראָרט פאלאנגע, די באן פלעגט נאָר גיין ביז קרעטינגע. אין פאלאנגע איז געווען אינגאַנצן 10 וויאָרסט פון קרעטינגע.

פאַלאַנגע איז געלעגן ביים באַלטישן ים ברעג און איז געווען צוגעפאסט פאר די קור־געסט. האָרט ביים ברעג איז געשטאַנען אַ גרויסער סאַסנא־ וועד וואלד, וואָס האָט זיך ממש איינגעטונקען אין ברעג פון ים. דאָרטן איז אויך געווען אַ וואונדערלעכער פארק און דאָס האָט צוגעציגן צענליקער טויזנטער באזוכער אין די זומער חדשים.

אַ סך קור־ געסט זיינען דורכגעפאָרן דורך קרעטינגע, האָבן דאָרטיקע אידן פון זיי געציגן זייער מקור חיונה. די געסט פלעגן קומען

אַהין איינקויפן זייער מתנות פאַרן אָפּפאָרן אָדער אַנדערע חפצים, וואָס זיי האָבן געדארפט נויטיק ווען זיי האָבן פאַרבראכט זייער וואקאציע אין פאלאנגע. קרעטינגע איז געווען די גרויסע שטאָט אנטקעגן פאלאנגע, און די אידן האָבן דאָרט געלעבט פון קרעמעריי און פאַבריקן, ווו מען האָט אויסגעארבעט פון ברוסטין כל המינים פרויען־שמוק, ווי קרעלן, בראסלעטן און שפילקעס, אויך ציגאַרנשפיצלעך פאר מענער און אנדערע אזעלכע זאכן.

קרעטינגע האָט געהאַט זייער חשובע בעלי בתים, בני תורה און אויך די השכלה האָט דאָרטן געהאט אַ גרינגן אריינגאנג, ווייל זי האָט זיך געפונען נאָענט פון דייטשלאַנד. די באקאַנטסטע לומדים און חשובי העיר זיינען געווען בערלאָוויץ, קלאָמפוס, לעווין דער שוחט און אנדערע.

קרעטינגע איז באשערט געווען מפורסם צו ווערן אין דער וועלט נאָך מיט הונדערט יאָר צוריק, ווייל דאָרטן איז געבאָרן געוואָרן הגאון הצדיק רבי אליהו לעווינזאָן זצ״ל, אָדער ווי מען האָט אים גערופן רבי עלינקע קרעטינגער (געבאָרן אין תקפ״ב — געשטאָרבן אין יאָר תרמ״ח). רבי אליהו לעווינזאָן, חוץ וואָס ער איז געווען אַ גרויסער גביר און וועלט חכם, ער איז געווען דער שטאָלץ פון ליטווישן אידנטום אין משך פון צוויי דורות, ער איז אויך געווען אַ חבר צו רבי ישראל סאַלאַנטער זצ״ל. רבי עלינקע קרעטינגער האָט אים אויסגעהאלטן מיט אלעס נויטיקן. ער האָט געוואָלט, אז רבי ישראל זאָל ניט נעמען ביי אים קיין נהמא דכסופא, האָט אים רבי אליהו לעווינזאָן אַריינגענומען אַלס שותף אין זיינע געשעפטן.

דער גרויסער גאון ר׳ אליהו לעווינזאָן האָט אויך ניט געוואָלט אַנענעמען קיין רבנות שטעלע און איז דערפאַר געוואָרן אַ בוכהאַלטער אין שלמה פיינבערגס באנק אין קאָוונע. ער האָט אפילו ניט געוואָלט מען זאָל אים רופן רבי אליהו, נאָר פשוט „לעווינזאָן״. הרב עזריאל הילדעסהיימער פון בערלינער רבנים־סעמינאר, דערציילט, אז איינמאָל איז צו אים געקומען אַ ליטווישער איד, וואָס האָט זיך פאַרגעשטעלט פאַר אים מיטן נאָמען לעווינזאָן, און אז ער קומט פון אַ קליין שטעטל לעבן דעם דייטשן אָסט־פריי־סישן גרענעץ. זיי האָבן זיך דורכגערעדט וועגן זייערע ענינים, און ביים גע־זעגענען זיך פרעגט אים הרב הילדעסהיימער, צי ער וואוינט ניט ווייט

פון קרעטינגע, און צי ער קען ניט איינעם אַ רבי אליהו לעווינזאָן פון קרעטינגע. לעווינזאָן איז געבליבן שטיל און דערנאָך אים דערקלערט: „איך קום אויך פון קרעטינגע און הייס אליהו לעווינזאָן און מען רופט מיך על־פּי טעות רבי אליהו לעווינזאָן".

ר׳ עלינקעס הויז, וואָס איז געשטאַנען אין קרעטינגע אויפן מאַרק־פּלאַץ, איז געווען אַ בית־וועד לחכמים; ווער ס׳איז געקומען פאַר אַ גמילות־חסד, ווער אַן עצה פרעגן און אַמאָל אַ דעלעגאַציע וועגן כלל־ענין. אַמאָל פלעגט אַראָפקומען אַ רב פון אַ דערבייאיקר שטעטל פרעגן אַ שוועריע שאלה, אָדער מיט אַ פארפלאָנטערטער דין תורה און רבי עלינקע קרעטינגער האָט מיט גרויס געדולד יעדערן אויסגעהערט. זיין פּשטות און ענווה איז געווען צו באוואונדערן. איבערהויפּט איז ער געווען אָפּגעהיט פון מביש זיין אַ מענטשן.

זייענדיק אַ סוחר און האָבנדיק צוטאָן מיט דער ברייטער וועלט און מיט כלערליי טיפּן אידן, האָט ער אויסערליך ניט געוואָלט ארויסווייזן זיין צו טיפּע פרומקייט. עס ווערט דערציילט, אז איינמאָל האָט אויסגעבראָכן אַ מחלוקה אין בית מדרש פון קרעטינגע, וואו דער גבאי איז געווען אין כעס אויף אַ אידן, האָט ער אים אויפגערופן איינס־פאַר־אחרון, איז ווי נאָר דער איד האָט געענדיקט מאַכן די ברכה, האָט ער דערלאנגט דעם גבאי אַ פּאַטש און עס איז געוואָרן אַ גרויסער טומל אין בית מדרש. האָבן די נכבדים פון שטאָט זיך געוועגדעט צו רבי אליהו, אַז מען זאָל מבטל מאַכן די מנהגים פון „מאָגערע" עליות און „פּעטע", ווי שלישי, שישי, מפטיר, אזוי ווי עס פירט זיך אין די מאָדערנע קהלות, בכדי עס זאָל מער ניט פאַרקומען אַזאַ מיאוסע מעשה, ווי שלאָגן זיך אין אַ מקום קדוש. רבי אליהו האָט אָבער בשום אופן ניט מסכים געווען צו אָט־דעם לאָגישן פאַר־שלאָג, און ער האָט געענפערט: „איך גיב צו, אז עס איז אַ גרויסער בזיון זיך צו שלאָגן אין אַ שול איבער אַן עליה, אָבער עס קען נאָך ערגער זיין; עס קאָן קומען אַ צייט, וועו אַ איד וועט איבערהויפּט אויפהערן זוכן כבוד אין אַ שול, דעריבער איז שוין בעסער זיך צו האלטן אין די מנהגים מיט חסרונות און האָבן אַ שוהל מיט אידן, איידער צו האָבן מנהגים אָן

חסרונות, אָבער אויך אַן אידן און אַן ·א שוהל״. (לויט י. מארק).

רבי אליהו איז געווען אַ גרויסער כלל טוער און עסקן פאַר אידן אין רוסלאַנד. געפאַרן עטלעכע מאָל קיין פעטערבורג אויסצופועלן עפעס און גוטמאַכן קריוודעס פאַר די רוסישע אידן.

עס ווערט אויך דערציילט, אז ווען רבי אליהו האָט אַנגעפירט מיט פיינבערגס באנק האָט ער געליען געלט צו אַ קאַוונער אידן און דער איד האָט דערנאָך באנקראָטירט. איז רבי אליהו געקומען צופאַרן אויף שבת קיין קאַוונע, און האָבנדיק ביי זיך געלט, האָט ער ניט געהאָט וואו עס אוועקצולייגן, — אום שבת טאָר מען דאָך ניט טראָגן ביי זיך קיין געלט, — האָט ער דאָס געלט אריינגעטראָגן צום אידן ער זאָל עס באהאַלטן ביז נאָך שבת און ווען ער איז דערנאָך געקומען בעטן דאָס געלט, און יענער האָט געלייקנט, איז רבי אליהו פון ערגערניש קראנק געוואָרן. איז צו אים געקומען מבקר חולה זיין הרב ר׳ יהודה לייב ריף זצ״ל, געווען רב אין זאַגער, און ער האָט אים געזאָגט: „מיר וואונדערט זייער וואָס די פאסירונג האָט אייך קראַנק געמאַכט. ווען דאָס וואָלט פאַסירט מיט אַ פשוטן אידן וואָלט מען געזאָגט ווער איז אים שולדיק? ווען ער פרעגט ר׳ עלינקע דעם חכם וואָלט ער אים געראַטן נישט צו געבן מער קיין געלט, ווען דער רבונו של עולם וויל אָבער אז מען זאָל וויסן, נעמט ער רבי עלינקע דעם חכם און ווייזט אַלעמען: „זייט וויסן איך טו דאָס״. רבי אליהו הע־רנדיק די דאָזיקע ווערטער, האָט זיך געשטארקט און איז געזונט געוואָרן און ווייטער געפירט זיינע געשעפטן און האָט נאָך באצאָלט דער פירמע פיינבערג דאָס גאַנצע געלט וואָס יענער איד האָט אַנגעזעצט דער באנק.

אַזאַ מין טיפ בעל־הבית איז געווען אין קרעטינגע מיט הונדערט יאָר צוריק. די רבנים דאָרטן זיינען געווען: הרב א. שור זצ״ל, דערנאָך זיין איידעם הרב ר׳ בנימין פערסקי, הי״ד.

אירע אינסטיטוציעס זיינען געווען: אַ פאַלקס־שול, אַ פאַלקס־באַנק, ביקור־חולים, אַ אידישע ביבליאָטעק, אַ „פרחי שושנים״, אַ „תפארת בחורים״ און אַ צאָל ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס.

רואיק און בשלוה האָבן די אידן אין קרעטינגע געלעבט ביז זייער

זיסער חלום איז איבערגעריסן געוואָרן זונטיק, דעם 22־טן יוני, 1941. פיר אזייגער אינדערפרי האָבן די דייטשע מערדער זיי ארויסגעשלעפּט פון די בעטן און עס האָבן זיך אָנגעהויבן די דייטשע אכזריותן, מעמל איז שוין געווען פריער אָנגעשלאָסן אָן דייטשלאַנד און קרעטינגע איז געבליבן וויי־טער דער אלטער רוסיש־דייטשער גרענעץ, אזוי ווי עס האָט אויסגעבראָכן דער קריג, זיינען די דייטשן אריבער די גרענעץ און דער חורבן האָט „אויפגעשפּילט".

באַלד ווי די דייטשן זיינען אריין, האָבן זיי זיך אַ נעם געטאָן צו די אידן און דער רב פון שטאָט, הרב פּערסקי, איז געווען דער ערשטער קרבן. מען האָט אים אָנגעטאָן מוראדיקע יסורים איידער ער האָט אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה.

מען האָט הרב פּערסקי צוגעבונדן צו א פערד, וועלכער האָט געשלעפּט א וואָגן, און געמוזט טרייבן דעם פערד ער זאָל וואָס שנעלער גיין איבער א זומפּ. הרב פּערסקי האָט נאטירליך ניט געקאָנט גיין אַזוי גיך, ווי די רוצחים האָבן געטריבן דעם פערד, איז איטליך מאָל, ווען הרב פּערסקי איז שטיין געבליבן און ניט געקאָנט זיך רירן, האָבן די מערדער אים געשלאָגן מיט אַ בייטש. ווען ער האָט שוין געהאָט אין די גרעסטע יסורים אריבערגעשפּאָנט דעם זומפּ, האָט מען אים נאָך אַמאָל געשלאָגן מכות רצח פאַר ניט גיין גיך גענוג איבער דער בלאָטע.

אומגעקומען אויף קידוש השם איז דער קרעטינגער רב עטלעכע טעג נאָך דער אינוואזיע.

די רוצחים האָבן געמאַכט אַ גרויסן פייער אין קרעטינגע און אין דעם פייער האָט מען אריינגעוואָרפן דעם רב אינאיינעם מיט א סך אַנדערע אידן, און דערנאָך האָט מען אומגעבראַכט דאָס גאַנצע שטעטל.

קאלוואריע

קאַלוואריע געהערט איצט צום מאריאַמפאַלער קרייז (פאַרן ערשטן קריג האָט זי געהערט צו סואוואַלקער קרייז), ניט ווייט פון טייך סעסופע. קאלוואריע האָט זיך געראַטן פאַר אַ גרעסערע שטעטל אין ליטע מיט אַן אידישע באפעלקערונג צירקא פינף טויזנט נפשות. קאלוואריע האָט זיך אויך געראַטן פון די עלטסטע ישובים אין ליטע. אייגער פון די גרויסע תלמידים פון ווילנער גאון זצ"ל, ר' שלמה, איז געווען רב אין קאַלוואַריע.

קאלוואַריע האָט געהאַט אַ שם פאר איר האַלטן בכבוד אירע רבנים און דערפאַר טאַקע זיינען אירע רבנים געווען גאוני הדור, אַזאַ איז געווען איר רב הגאון ר' שלמה בימי הגאון פון ווילנע. דער רבי פון הגאון ר' אבלי פאסווילער, רב פון ווילנע. ר' שלמה האָט זיך נישט פארנומען מיט פסק'ענען שאלות, דין־תורות, און אפילו נישט געלערנט די בלאט גמרא פאר חברה ש"ס. ער האָט נאָר געלערנט פאַר זיינע ישיבה־בחורים. מיט שאלות און דין־תורות האָט זיך פארנומען דער דיין. די שטאָט האָט אי זיין ישיבה אי אים גופא אויסגעהאַלטן אין כבוד און אין ווירדיקייט. אויך זיינען געווען רבנים אין קאַלוואַריע הגאון ר' ישראל קאַצענעלנבויגן, הגאון ר' לייבעלע שפּירא, (דערנאָך רב אין קאָווענ).

מיט יאָרן שפעטער האָט קאלוואריע אויפגענומען איינעם פון די גאָר גרויסע רבנים פון יענער צייט, דעם גאון ר' אליעזר שמחה ראבינאָוויטש, דער לאָמזשער רב. (כדאי צו באמערקן אז אין יענער צייט האָט דער דאָ־זיקער גאון, געענדיקט גימנאַזיע און געקאָנט אויסגעצייכנט רוסיש). ווי קומט דער בארימטער לאָמזשער רב אַזש קיין קאַלווריע, איז דערביי דאָ גאָר אַן אינטערעסאַנטע געשיכטע.

ר' אליעזר שמחה ראבינאָוויטש ז"ל, איז געגאנגען מיט אַ שתדלנות צום לאָמזשער גובערנאַטאָר און דער גובערנאַטאָר האָט זיך עקשנות'דיק אַנטזאגט נאָכצוקומען דעם רב'ס פאַרלאַנג. ר' אליעזר שמחה ז"ל, אַ מענטש

פון שטארקן כאראקטער, האָט זיך אָבער נישט פאַרלאָרן און אויפן אָרט זיי־ער שאַרף אויסגערעדט דעם גובערנאַטאָר, ווָאַרנענדיק אים, אז ער וועט זיך וועגדן דירעקט קיין פּעטערבורג אין די הויכע מקומות. א וואָרט פאר א וואָרט און דער סכסוך איז דערפירט געוואָרן אזוי ווייט, אַז ר׳ אליעזר שמחה־ראבינאָוויטש ז״ל, האָט געמוזט פארלאָזן לאָמזשע און שפּעטער־צו האָט מען אויך דעם גובערנאַטאָר געביטן פון לאָמזשע אויף אַן אַנדער אָרט.

איינער פון קאלוואריע׳ס גרויסע רבנים איז געווען הגאון ר׳ בן־ציון שטערנפעלד ז״ל. פון די גאָר לעצטע רבנים אין געווען הגאון ר׳ זעליג ראובן בענגיס, דער מחבר פון „לפלגות ראובן״ אויף הדרנים פון גאנץ ש״ס, (איצט דער הויפּט־רב פון עדת חרדים אין ירושלים).

ווי אין אַלע שטעטלעך האָבן זיך אויך אין קאלוואריע געפונען וויכ־טיגע און נויטיקע אינסטיטוציעס ווי: אַן אידישע פּאָלקס־שולע און א מיטל־שולע, אַ פּאָלקס־באנק, לינת הצדק, גמילות חסד און אַ ריי ציוניסטישע אָרגאניזאַציעס.

קאַלוואָריע האָט פארמאָגט אַ היפּשע צאָל אָנגעזעענע בעלי־בתים, לומדים און משכילים. ווי: ר׳ עליע וויסטענעצקי — אַן איד אַ למדן און אַ משכיל, האָט געלערנט פאַרן עולם אַ בלאַט גמרא.

אין שטעטל האָבן תמיד געלאגערט סאָלדאָטן און אידן האָבן פאָר זיי צוגעשטעלט פּראָוויאַנט, האָבן אויסגעארבעט חזיר־האָר, זיך אויך פארנו־מען מיט קליין־מסחר און האָנטווערקעריי, דאָס זיינען געווען די מקורי חיונה פון דעם שטעטל.

אין יאָר 1941, דעם 22־טן יוני, האָט זיך דורך די דייטשן אָנגעהויבן דער חורבן קאלוואריע. אזוי ווי קאלוואָריע ליגט נאָענט צו סוואָלק, וועל־כע די דייטשן האָבן נאָך פריער פארנומען, איז קאלוואריע באלד פאר־נומען געוואָרן פון די דייטשע רוצחים. אידן האָבן באלד אָנגעהויבן אנט־לויפן פון שטעטל צו קאָווֹנע און ווילנע.

די דייטשע מערדער מיט זייערע העלפער די ליטווינער, האָבן זיי גענומען ערוב׳ניקעס פון די סאָמע חשובסטע שטאָט־באָלעבאָטים מיטן דאָקטאָר פון שטעטל. מען האָט זיי געהאַלטן עטלעכע טעג פארשפארט, און

וועז מען האָט זיי באפרייט, איז זיי שווער געווען צו דערקענען. אין אייניקע טעג ארום האָט מען זיי ווידער פארנומען און מער זיינען זיי שוין נישט צוריקגעקומען.

מען האָט געכאַפּט מענער אויף ארבעט און אוועקגעשיקט אַרום נייַשטאָט־שאקי, און ביי דער אַרבעט זיינען אַ סך אומגעקומען. די וואָס זיינען געבליבן אין שטעטל, זיינען געפייניקט געוואָרן און מ׳האָט ביי זיי אלצדינג צוגענומען.

מען האָט ארויסגעפירט די מענער הינטערן שטאָט, וואו מען האָט זיי באפוילן גראָבן פאר זיך קברים און דערנאָך זיך אויסטאָן און אויפן שוידערליכסטן אופן זיינען זיי דאָרט אומגעקומען. שפעטער האָט מען אויך די פרויען און קינדער ארויסגעפירט און אין גרויסן פיין זיי אומגעבראכט.

נאָך דער באפרייאונג אין יאָר 1945, ביי מיין באזוך אין קאַלווואריע, האָב איך געטראָפן אויף אַ חרוב׳ער וואנט פון דער קאלווואריער שול, די קוים נאָך אָנזעעוודיקע אויפשריפט:

„אידן, נעמט נקמה!"

מיין חרוב שטעטל קופישאק

מיין שטעטל קופישאק, איז געווען פון די גרעסערע שטעטלעך אין ליטע. עס האָט געציילט אַ אידישע באפעלקערונג פון ארום פיר הונדערט אידישע פאמיליעס. דאָס שטעטל האָט מען גערופן „קופישאק", אויפן נאָמען פון טייך „קופע", וואָס גייט דורך דעם שטעטל. קופישאק, איז אין פאָנעווועזשער קריז.

ניט ווייט פון שטעטל האָט זיך געפונען אַ וואלד און מען האָט אים גערופן „פאראגער וואלד". אין דאָזיקן וואַלד איז געווען אַן אָזשערע — פאראגער אָזשערע — און די יוגנט פלעגט דאָרטן זייער אָפט פאַרברענגען און אידן, עמך, פלעגן דאָרט שבת גיין אויף שפאציר.

אַ באַרג האָט זיך אויך געפונען קרוב צום שטעטל — „דער שלאָס-

בארג". שלאָס־בארג האָט מען אים גערופן דערפאַר, ווייל אמאָל — אמאָל האָט אַ פּריץ געוואָלט אויפשטעלן אַ שלאָס. און אזוי ווי דאָס אָרט איז דאָרט געווען זומפיק האָט ער דעם זומפ פארשאָטן און אויף זיין אָרט האָט זיך אויפ־געהויבן אָט דער באַרג — דער שלאָס־בארג. הגם דער שלאָס איז קיינ־מאָל נישט אויפגעבויט געוואָרן. אָבער ביים נאָמען איז שוין דער בארג געבליבן: „שלאָס־בארג".

אידן פלעגן טוּם שלאָס־בארג שפּאַציִרן גיין שבת בייטאָג און יונג־ווארג פלעגט זיך דאָרט זייער זייער שיין פארווייַלן.

וועו ביי קופישאָק זיינען אויסגעלייגט געוואָרן די ערשטע באַן־רעלצן, האָט מען דעם וואקזאַל אַ נאָמען געגעבן סלאוענישקי, אויפן נאָמען פון דעם דערבייאיקן דאָרף — סלאווינטשישאָק. אזוי איז אויך אָנגעגעבן דאָס אָרט אויף דער רוסישער לאנד־קאָרטע. אידישע סוחרים האָבן דערפון געהאַט אביסל צרות. ווייל זייערע בריוו פלעגן זיי אדרעסירן, סלאוענישקי און די רוסישע פאָסט־אָנגעשטעלטע, זיינען דאָך נישט געווען קיין איבעריקע לומדים, האָבן זיי פארביטן סלאוענישקי אויף סלאוויאנשק, אַן אָרט וואו עס האָבן זיך געפונען די רוסישע זאלץ־מינען. פארשטייט זיך, אַז א בריוו האָט פון אַזאַ מין טעות נישט געהאַט קיין קפיצת הדרך. וועו עס איז אָנט־שטאַנען די ליטווישע רעגירונג, האָט מען דעם וואקזאל געהויפן קופישאָק, אזוי איז אויך פארצייכנט אויף דער לאָנד־קאָרטע.

אריינפאָרנדיק אין שטעטל פלעגט מען פארבייפאָרן דעם נייעם בית־עולם און וועו מ'איז געווען נעענטער צום שטעטל איז מען פאָרבייגעפאָרן דעם אלטן בית־עולם, וואָס דאָרטן זיינען שוין די קברים ניט געווען קענטיק, נאָר אַ פאָר אַלטע מצבות וואָס האָבן דערציילט פון איבער דריי הונדערט יאָר אידישע געשיכטע. אוודאי איז קופישאָק געווען פון די עלטסטע ישובים אין ליטע.

די חיונה האָבן אידן געצויגן פון מסחר, געווען קליין־סוחרים, האָנט־ווערקער און קליין־קרעמער.

קופישאָק האָט געהאט בארימטע וועלט־רבנים, ווי: הגאון רבי אַלכסנדר סנדר הכהן קאָפלאָן זצ"ל, מחבר ספר „שלמי נדרים" אויף נדרים.

הגאון רבי אבא יעקב באַראַכאָוו זצ״ל, מחבר ספר ,,חבל יעקב״ צוויי חלקים (נפטר געוואָרן אין ארץ ישראל); הגאון רבי לייב פיין, דערנאָך רב אין סלאָנים און איז אומגעקומען דורך די נאצים. הגאון רבי אליהו מאיר פיי־ וולזאָן זצ״ל, מחבר פון די ספרים ,,נצח ישראל״ און ,,פקוח נפש״, באוואוסט מיט זיינע מאמרים אין ,,הפלס״ איינער פון די מיטגרינדער פון ,,אגודת ישראל״ און אַ גרויסער קנאי. און דער לעצטער רב, זיין איידעם, הרב הגאון ר׳ זלמן פּערצאָווסקי, הי״ד.

קופישאָק האָט אויך געהאט חסידים, די מערסטע חב״ד מיט זייער אייגענער שול און זייערע חסידישע רבנים ווי הרב ברוידע זצ״ל און דער לעצטער חסידישער רב, הרב ישראל נח חאַצקעוויץ הי״ד, (די חסידישע רבנים האָט מען געקרופן מורה־הוראה). זיי האָבן אויך געהאט אַ באַזונדערן שוחט. פאר דעם ערשטן קריג האָבן די חסידים געהאַט אפילו אַן אייגענע באָד און מקוה וואָס איז געווען לעבן דעם טייך די קופּע, נאָר קיין באזונדערן בית עולם האָבן זיי ניט געהאַט.

קופישאָק האָט ארויסגעגעבן גרויסע רבנים ביי אידן, ווי: הגאון ר׳ אלחנן כהן זצ״ל, דווינסקער רב, נאָכן גאון הדור ר׳ מאיר שמחה זצ״ל, רבי אלחנן כהן איז געווען באקאנט אין וואָלאָזשין אלס קופישקער עילוי, געווען דער איידעם פון גאון רבי מרדכי עליאשבערג, בויסקער רב זצ״ל; הרב הגאון ר׳ משה עטער שליט״א, רב אין האַריסבורג, אַמעריקע; הרב רבי אליהו לוצקי הי״ד, רב אין זידיק, און אנדערע.

קופישאָק האָט אויך ארויסגעגעבן אַנדערע באקאנטע פערזענליכקייטן, ווי דער באַרימטער וויסנשאפטלער, דער אגריקולטור־פראָפעסאָר, יעקב יפה, אין ניו יאָרק; שלמה קדש, דער מחבר פון בוך ,,קופישאָק שהיה״ און אנדערע.

דאָס שטעטל האָט געהאַט זייער אַ פיינע יוגנט. אַ סך פון זיי האָבן געלערנט אין די ישיבות ווי סלאָבאָדקע, טעלז, פּאָנעוועזש, אויך האָט די יוגנט שטודירט און שפּעטער זיינען אנדערע געוואָרן באקאַנטע דאָקטוירים, ווי דר. טראפידא און דר. מענקין. אויך צאָן־דאָקטוירים ווי, קאָפלאָן, מענקין, טראפידא טרייניע, און אַנדערע.

פון די ישיבות אין מיין צייט וואָס האָבן געלערנט זיינען ארויס רבנים ווי: הרב אליהו לוצקי, רב אין זידיק; הרב ר׳ ליפע זילבער הי״ד, הרב ר׳ יונה כהן אין ניו יאָרק און אנדערע. אַ סך זיינען געווואָרן שוחטים און אויסגעוואנדערט מעבר לים, ווי: אמעריקע און דרום־אפריקע.

אין די יאָרן פון 1925 האָט די יוגנט ניט געהאַט וואָס צו טאָן אין שטעטל און ווען ס׳איז אָנגעגאנגען דער שטראָם פון עמיגראציע, זיינען פון דער יוגנט אָפּגעפאָרן די מערסטע אין דרום־אפריקע, וואו ביים הייַנטיקן טאָג געפינען זיך עטליכע הונדערט פאמיליעס פון קופישאָק אין יאָהאַנעס־בורג און קייפּטאון, און דורך דעם נס פון עמיגרירן זיינען זיי געבליבן לעבן. (אויך איז מען געפאָרן אין אַמעריקע און אירע דרום־לענדער, קאנאדע און ישראל).

דאָס שטעטל האָט פארמאָגט אַ סך חדרים פאר קינדער, 2 פאָלקס־שולעס, אַ „יבנה שול״ און אַ אידישיסטישע שולע, קינדער־גערטנער ביי דער שול, אַ ישיבה קטנה, אַ תלמוד תורה, און חברות ווי: אַ אידישע פאָלקס־באנק, אַ לינת הצדק, הכנסת אורחים, און אַ אידישע פייערלעשער קאָמאַנ־דע א. א. דאָס שטעטל האָט געהאַט אַ ביבליאָטעק מיט ציוניסטישע אָר־גאניזאַציעס פון אלע ריכטונגען. אַ „תפארת בחורים״, וואו יונגעלייט פלעגן קומען נאָך דער ארבעט אלע נאַכט לערנען אין זייער אייגענעם לאָקאַל, און אַן אייגענעם מנין צום דאוונען וואָס איז טאָקע געווען אַ שטאָלץ פארן שטעטל כשמו כן הוא.

דאָס שטעטל האָט געהאַט אַ גרויסע אַלטע שול צום דאַוונען, גע־מויערט פון גרויסע שטיינער, ניט געטעשעטע שטיינער, און אַן אָרון־קודש האָט די שול פארמאָגט, אַ זעלטן־שטיק מייסטעראַרבעט מיט זיינע וואונ־דערבארע שניצונגען, וואָס האָבן פארכאפט דאָס אויג. נאָך דער ערשטער שרפה אין שטעטל, איז אויך דער ארון־קודש פארברענט געוואָרן. מער אַזאַ ארון־קודש האָט מען נישט געקאָנט אויפשטעלן. לעבן די שול איז אויך געווען א בית מדרש און א חסידישע קלויז. און א בית־מדרש בארג אראָפּ (דאָס איז געווען אַביסל אראָפּ פון שטעטל).

פאר דעם ערשטן וועלט־קריג האָבן אין קופישאָק געלערנט בחורים

און פרושים. אַ סך פון זיי זיינען געווָארן בארימטע רבנים. באזונדערס באַרימט איז געווָארן אייגער פון די קופישאָקער ישיבה בחורים, באוואוסט אין דער אידישער וועלט אלס הגאון ר׳ אבא יעקב ז״ל, דער איידעם פון ראָגאטשאָווער גאון, ר׳ יוסף ראָזין זצ״ל, געווען רב אין דווינסק אויף די ,,פלעצער״ (אַ פאָרשטאָט פון דווינסק), און דערנאָך אין מאָסקעווע, און דאָרטן נפטר געווָארן.

ר׳ אבא יעקב איז געבוירן געווָארן אין אוטיאַן, און מען האָט אים געוופן אין קופישאָק, דער אוטיאַנער עילוי.

דער הויפט גמרא־מלמד איז געווען ר׳ משה מרדכי ז״ל, וואָס בייַ אים האָבן געלערנט צוויי כיתות בחורים גפ״ת.

אין בית מדרש זיינען געזעסן בעלי בתים, און געלערנט בייטאָג און ביינאַכט ווי מיין זיידע ר׳ משה ז״ל, וואָס האָט אין די לעצטע צוואַנציק יאָר פון זיין לעבן, זיך אָפגעזאָגט פון אַלץ און געזעסן און געלערנט יומם ולילה. עס איז קיינער ניט געקומען פריער פון אים אין בית המדרש, און קיינער ניט שפעטער פון אים. אזוי איז ער געזעסן און עוסק געווען אין תורה, אין מצוות, גמילות חסדים, געווען אַ גבאַי אין בית המדרש ,,הכנסת אורחים״, געהאָט זעלטענע מידות טובות, און אויב עמיצער האָט אים מביש געווען, האָט ער קיינמאָל דערויף ניט רעאגירט. נאָר יענעם גלייך מוחל געווען. איבערהויפט איז ער געווען נזהר פון לשון הרע און דברים בטלים, געווען אַ גרויסער שווייגער. ער איז נפטר געווָארן כ״ח תמוז, תרפ״ח.

אָדער אַזאַ מין איד ווי מיין קרוב ר׳ הירש מרגלית ז״ל, ווי מען פלעגט אים רופן אין שטעטל,הירשע עזריאלס, אויף דעם נאָמען פון זיין שוועד.

אין בית המדרש האָט ניט אויפגעהערט קיינמאָל דער קול תורה. און מיין קרוב ר׳ זאלע מענדע אלופאָוויץ ז״ל, פלעגט דורכלערנען אלע יאָר גאַנץ ש״ס און מאַכן שמחת תורה אַ סיום.

אויך האָבן ניט געפעלט אין שטעטל קיין טיפן, ווי זלמן דער בלינדער, ער איז געווען בלינד אויף אַן אויג, און פאָר זלמ׳ען פלעגן זיך אַלע היטן, און איבערהויפט די מיידלעך. ער האָט געוואוסט קלאָר און דייטלעך אלע־מענס יאָרן, וועלן, געבוירן מיטן טאָג און שעה געוואוסט וועלן יענער איז גע־

שטאַרבן, געווען זייער אַ גרויסער בעל זכרון און דערצו איז ער געווען אַן אלפאבעט. דאָך, ווען ער האָט געאַרבעט אין פאָלקס־באנק ביים פונאַנדערטראָגן די בריוו און מעלדונגען, צו צאָלן די געלט פאר דער באנק, האָט ער קיינמאָל נישט געמאכט קיין טעות אין אוועקגעבן אַ צווייטן יענעמס בריוו אָדער מעלדונג, ניט זעענדיק גוט און ניט קענענדיק לייענען און שרייבן.

דער שמש פון בית מדרש איז געווען מענדע. מענדע דער שמש (מענדע בירגער) אָדער ווי מען האָט אים גערופן מענדע דער שוהל־רופער, וויל גאָר אמאָליקע צייטן פלעגט ער רופן אין שול אריין. מענדע איז געווען אַ קליין־גרעוויקסיקער, אביסל אינגעבויגן, אַ שווארצע בארד דורכגעוואָרפן מיט ווייסע האָר, געדאוונט אָן ברילן און מיט אלע ציין אין מויל. ער האָט געטראָגן אויף זיך איבער הונדערט יאָר. ווען ער פלעגט דערציילן מעשיות פון שטעטל פלעג איך אים פרעגן: ר' מענדע, ווען האָט דאָס פאסירט, „אנומלט", פלעגט ער ענטפערן. ווען איז דער אַ־נומלט? מיט 85־90 יאָר צוריק, האָט ער געענטפערט. ער האָט יעדערן געקענט. ווען ער פלעגט מאָכן הזכרות, אָדער אויפרופן אַן עליה, האָט ער ניט נאָר געוואוסט ווי יענער הייסט, נאָר ער האָט אפילו געוואוסט ווי עס האָט געהייסן זיין עלטער־עלטער זיידע, און דאָס אייגענע ביי אַ מלא רחמים. ווען איך פלעג אים פרעגן: ר' מענדע, ווי פילט זיך אַ מענטש פון 100 יאָר, „ווי נעכטן וואָלט עס געווען" איז געווען זיין ענטפער. (ער איז געשטאָרבן אַ יאָר פאר דער צווייטער מלחמה).

א בריוו טרעגער האָט דאָס שטעטל אויך געהאַט אַ איד מיטן נאָמען נחום־לייב, ער איז געגאנגען אָנגעטאָן מיט לאנגע קליידער. ווער האָט דאָס ניט געקאָנט נחום לייבן? ווער עס האָט נאָר באקומען אַ בריוו, איז אַלץ דורכגעגאנגען דורך נחום לייבס האָנט, און ווי קומט טאָקע אַ איד צו אַזאַ פאָסטן ביי די רוסן? הערט וועל איך אייך דערציילן:

נחום לייבס פאָטער איז אויך געווען אַ חסידישער מורה הוראה און איז געשטאָרבן יונג, דארף מען דאָך באזאָרגן די פאמיליע מיט עפעס פר־נסה, האָבן עטליכע בעלי בתים באשלאָסן, אז מען וועט געבן נחום לייבן

אַ שריפט, אז ער קען אָפּנעמען זייערע בריוו פון פּאָסט און ווען ער וועט ברענגען זיי די בריוו, זאָל מען אים עפּעס געבן, וועט ער וואָס האָבן צו פֿאַרדינען חיונה, און אזוי איז געוואָרן נחום לייב נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה דער בריוו־טרעגער פון שטעטל, אפילו פֿאַר די גויים אויך. און אידן פלעגן אים נאָך אלץ צוצאָלן געלט פֿאר ברענגען בריוו, וועט ער רעדט אַז נחום לייב פלעגט ברענגען אַ רעגיסטרירטן בריוו פון אמעריקע, פלעגט מען דאָך געווינס געבן נחום לייבן אַ פּיינע מתנה, וואָס הייסט, ער ברענגט דאָך מיר געלט, פלעגן זיך אויסדריקן די מאַמעס, ווען זיי פלעגן באקומען אַ רעגיסטרירטן בריוו פון זייערע קינדער פון אַמעריקע. וועט ער רעדט שוין אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען דאָס גאנצע שטעטל האָט געהאט זועמען אין אפריקע, וועט ער מאן אָדער קינדער, ברידער, שוועסטער און אנדערע. עס איז כמעט ניט געווען קיין שטוב וואָס עס זאָל ניט האָבן קיין נאָענטן אין דרום אפריקע, און די דערמאָנטע פלעגן טאָקע שיקן די גאַנצע אויסהאַל־טונג פאר זייערע פרויען און עלטערן, און דאָס אלץ איז געגאנגען דורך נחוב לייבן. וועט קען דאָס שילדערן ווי די מאמעס און פרויען פלעגן זיך ארומשטעלן דאָנערשטיק ארום נחוב לייבס פענצטער, אָדער טיר און אָפּ־וואָרטן נחום לייבן ווי ער קומט פון פּאָסט און ברענגט די בריוו, און די וויבער פלעגן נעמן טרעפן איינע אויף דער אנדערער, וואָס פֿאַר אַ בריוו וועט זי היינט באָקומען, צי אַ פולן אָדער אַ ליידיקן, ד. ה. מיט געלט, אָדער אָן געלט. און נחום לייבס וויב פלעגט זיך פילן האָפּערדיק, אז איר מאן בא־זאָרגט אלעמען פון שטעטל מיט חיונה, די פרויען וואָס האָבן אין אפריקע די מענער און די עלטערן וואָס האָבן די קינדער. ווען מען פלעגט שוין זען ווי נחום לייב קומט אָן, פלעגט ווערן ביי די פרויען אַ געלאָף צו נחום לייבן. „פאר מיר האָט איר א בריוו? „און פאַר מיר?" נחום לייב פלעגט זאָגן: „באלד, באלד וועל איך אלעמען ענטפערן". אלע זיינען געבליבן וואַרטן ביי זיין פענצטער און ער פלעגט צוטיילן די בריוו און דערווייל האָט מען געוואוסט ווער עס באקומט בריוו פון איר מאן און ווער ניט. און דאָס זעלבע פון זייערע קינדער. ווער עס באקומט מער געלט און ווער וויניקער. דאָנערשטיק, איז געווען דער „מאַרק־טאָג" פון שטעטל און אויך

פון די בריוו פון אפריקע. אָט אזוי היימליך איז געווען אין שטעטל. (נחום לייב איז געשטאָרבן פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה.

צווישן די טיפֿן איז אויך געווען אײנער העשעלע דער שניידער (אַדער ווי מען האָט אים געפֿופֿן „העשל די בולבאלע") פֿאַוואָס? ווייל ער איז געווען אַ שניידער אויפֿן דאָרף און פלעגט זיין די גאַנצע וואָך אויפֿן דאָרף, און האָט ניט געגעסן קיין זאָך ביי די קריסטן. ער פלעגט זיך אָפּ־קאָכן אַ זעקעלע מיט בולבעס (קאַרטאָפֿל) און מיטנעמען מיט זיך, און עסן קאַלטע. אגב, ברויט איז געווען פאר אים צו טייער, דעריבער האָט מען אים געפֿופֿן (העשל די בולבאַלע).

העשל איז געווען אַ קליין געוויקסיקער איד מיט אַ קליינער ווייסער באָרד און זייער אַ רואיקער מענטש פון דער נאַטור. איך האָב געקאָנט העשלען, שוין ווען ער האָט געלערנט פֿאַרן עולם משניות בין מנחה למעריב אין בית המדרש. דער עולם האָט הנאָה געהאַט פון זיין לערנען, אָבער, ליידער איז גמרא איז העשל ניט אזא למדן ווי אין משניות.

איך האָב אים אַמאָל געפרעגט וועגן דעם, האָט ער מיר געזאָגט: „איך האָב אין דער יוגנט ניט געקענט לערנען ווייל מיין טאַטע־מאַמע זיינען געווען זייער אָרעם און איך בין געבליבן אַ יתום; מ׳האָט מיך אַ־וועקגעגעבן פאר אַ שניידער וועו איך בין נאָך אַ אינגל געווען, און שפּעטער נאָך מיין חתונה בין איך געפֿאָרן אין דאָרף נייען פאר די קריסטן זייערע פעלצלעך, האָב איך ניט געהאַט קיין צייט וועו צו זיצן ביים טיש אין בית מדרש, און הערן ווי מען לערנט משניות פארן עולם, נאָר צווישן מאָל אַ וואָך, שבת און זונטיק פלעג איך זיצן ביי ר׳ נחמיה שטיינבערגס משניות, און דאָס וואָס איך האָב געלערנט אין די פֿאָר טעג פון די וואָך, האָב איך די גאַנצע וואָך ביי מיין ארבעט געחזרט, און אזוי זיינען אריבער דרייסיק יאָר, האָב איך געקענט גאנץ משניות אויסווייניק, און נאָך דעם ערשטן קריג, אז מיין רבי נחמיה איז געשטאָרבן, בין איך געוואָרן דער רבי פון חברה משניות. אָט אזוי האָט אַ איד זיך אויסגעלערנט לערנען משניות פאר זיך, און אויך נאָך לערנען מיט אנדערע, און דער דאָזיקער אכציק־יאָריקער איד איז אזוי טראגיש אומגעקומען פון די מערדער ימח שמם.

דאָס שטעטל האָט געשפּרודלט מיט אידיש לעבן, אידישע טראַדיציעס, אידיש וויסן. וועט קאָן דאָס שילדערן, ווי עס האָט אויסגעזען אַ שבת אין שטעטל. איך וועל אייך דערציילן פון אַן ערב שבת, וועט איר שוין וויסן ווי עס האָט אויסגעזען אַ שבת.

פרייטיק אין דערפרי פלעגן שוין קומען צופאָרן די קאַראַבעלניקעס פון די דערפער (דאָרפס סוחרים), מען האָט געדאָוונט פרי זיך געאַיילט אויפן מארק און קויפן פיש ביי יודל דעם פישער, ווייל שפּעטער וועט שוין ניט זיין. די באַלעבאָסטעס פארנומען מיט באַקן חלה אויף שבת, און נעמען חלה פון דער טייג, אַ קלייניקייט אזא מצוה וואָס געהערט צו די וויבער. פון אלע הייזער האָט געשמעקט די שבת'דיקע גוטע מאכלים. אידן לויפן אין באָד לכבוד שבת. אין בית המדרש נאָך האַלבן טאָג איז שוין געזעסן ר' סענדער פאלק ז"ל, אַ איד אַ בעל מקובל מחבר געוועזן אַ ספר ווי צו לערנען קבלה, מיט אַ הסכמה פון הגאון רבי אברהם יצחק קוק זצ"ל, רב ראשי פון ישראל). אַ איד וואָס פלעגט זיצן אַ גאַנצן טאָג אין בית המדרש און לערנען, און האָט מיט קיינעם ניט גערעדט, געשוויגן און זיך אָפּגערוט און וויטער געשוויגן. שטענדיק פארטראכט אין מחשבות און פרייטיק פלעגט מען אים הערן ווי ער זינגט מיט אַ זיסן ניגון שיר השירים. מיר די קינדער פלעגן זיך באהאלטן אין דער וויבער־שול און הנאה האָבן פון זיין מתיקות'דיקן ניגון. און אָט גייט נח דער מולער אביסל בייזליך פון באָד און מורמלט צו זיך אַליין. ער לויפט אין שטיבל. די לופט האָט געשמעקט מיט דער הכנה פאַרן גרויסן גאַסט, די כלה, שבת מלכתא. אַ שעה פאר ליכט בענטשן האָט געפייפט די מיל פון חנא דעם מילנער, אַז דער גרויסער גאַסט איז שוין נאָענט מען דאַרף פארמאַכן די געשעפטן. אַ צווייטער פייף פון דער מיל צו ליכט בענטשן. מענדע דער שול־רופער שטייט אין מיטן מאַרק און רופט אין „שול אַריין". עס פלעגט זיך אויסדאַכטן אַז דער שופר בלאָזט די זעקס תקיעות צו שבת. פון אלעמענס פענצטער האָט ארויסגעקוקט די ליכ־טיקייט פון שבת. אלע גייען אין בית המדרש דאָוונען. אָט אזוי, מיט אַזוי־פיל קדושה האָט אויסגעזען אַן ערב שבת אין שטעטל.

שבת איז פול געווען דער בית המדרש מיט בעלי בתים, וואָס זיינען

געזעסן און געלערנט. בלעטער גמרא זיינען געזאָגט געוואָרן פון שטאָטישן רב. שפּעטער פון ר׳ משה זונדל לייזעראָוויץ, הי״ד. אין חסידישן מנין פון ר׳ געצל האָפמאַן ז״ל, און דערנאָך פון חסידישן רב. אויך איז שפּעטער אייניגעפירט געוואָרן אַ לומדישער בלאט גמרא, פאר בחורים וואָס האָבן געלערנט אין ישיבות אין „תפּארת בחורים״, וואָס איז געלערנט געוואָרן פון רב ר׳ זלמן פּערצאָווסקי, הי״ד.

שמחת תורה האָבן זיך אידן געפרייט מיט דער תורה, געטאַנצט אין די גאַסן, קאָן מען דען פארגעסן, ווי ישראל משהלעס, פלעגט איבערקערן דעם פּעלץ אויף דער אנדערער זייט און טאַנצן אין די גאַסן, און מיר קינדערלעך ארום אים, ער פלעגט אונז טיילן שטיקלעך קוגל און לעקעך וואָס ער פלעגט ארויסנעמען פון די ארומיקע הייזער.

מען פלעגט פירן דעם רב אונטער אַ חופּה מיט געזאנג און טענץ אין בית המדרש אריין. צוערשט אין דער קאַלטער שוהל אריין, און דאָרטן זאָגן „ברכו״, און דערנאָך פלעגט דער עולם גיין אין בית המדרש אריין. אזוי איז געווען דער מנהג.

אזוי האָט מען געפּראָווען אַ יוב־טוב אין שטעטל, ווען מיר אלע פון די ישיבות פלעגן אהיים קומען אויף יום־טוב, כדי צוזאמען אַ הנאָה צו האָבן פון שמחת החג.

די ליבשאַפט פאר תורה האָט מען געקענט זען אויף יעדן שריט און טריט, ווי גליקלעך און שטאָלץ איז אַ מאַמע געווען, אז איר זון איז געפאָרן לערנען אין אַ ישיבה, און וואָס פאַר אַ מסירת נפש, האָט מען ארויסגעוויזן פאר אַ קינד, וואָס לערנט תורה, קען איך פארגעסן די מסירת נפש פון מיין ליבער מוטער, אז איך זאָל קענען זיצן און לערנען, מיר מאכן באקוועמער, ווי צום ביישפּיל, איך זאָל באקומען אַ „פּאַסילקעלע״ אויף שבת, פון אירע פּריש געבאקן געבעקס, פלעגט מיין מאַמע דאָס באַקן דאָנערשטיק אין מיטן דער נאַכט, פארהאָרעווט אַ גאנצן טאָג אין געשעפט(ווייל דער מארק טאָג פון שטעטל איז געווען דאָנערשטיק) און גאנץ פרי אליין גיין צווישן מייל צום באַן צופוס אין די גרעסטע פרעסט און זיך איינבעטן ביי

די פאַרערס, אז זיי זאַלן מיטנעמען אַ פעקל פאַר מיר, אויך בעטן, אז מען זאָל מיר נאָך אָפגעבן אין זעלבן טאָג אין ישיבה אין פאַנעוועזש. איר שמחה ווען מען האָט איר אָפגעגעבן אַ גרוס אַז איך בין אַ מתמיד, און די ראַשי־הישיבה זיינען צופרידן פון מיר. און אזוי זיינען געווען די אנדערע מוטערס, איז דעריבער ניט קיין וואונדער, וואָס אין דער פאַנעוועזשער ישיבה זיינען די קופישקער געווען די גרעסטע קאַלאַניע. עס האָבן געלערנט אַרום 30־40 קופישקער בחורימ׳לעך אַ זמן, אויסער די גרעסערע וואָס האָבן געלערנט אין סלאָבאָדקע, טעלז, ראדין, מיר. דעם דרך ארץ פון די אידן, ווען מיר פלעגן קומען אהיים פון ישיבה אויף ימים טובים. ווי יעדערער פלעגט צו־גיין מיר געבן שלום עליכם ווי איך וואָלט געווען אַ גרויסער מענטש, און מיר מכבד זיין און קוקן אויף מיר מיט אזא דרך־ארץ. און איבערהויפט ווען כ׳בין עלטער געוואָרן און געזאָגט דעם ערשטן טאָג פסח מיין ערשטע דרשה אין בית המדרש איז פול געווען דער בית המדרש. און יעדער איד פון שטעטל האָט זיך געפילט שטאָלץ: אַט האָבן מיר אַן אייגענעם רב ארויסגעגעבן, און זיך בארימט: דער רב איז דאָך אַ קופישקער אַ געבאָ־רענער...

מיט וואָס פאר אַ ווארעמקייט און אָפרופן פאר תורה, ווען משולחים פלעגן קומען אין שטעטל קלייבן געלט אויף ישיבות, מיט וואָס פאר אַ ליב־שאפט מען האָט זיך געטיילט מיט יעדן גראָשן און וואָס פאר אַ פארגעניגן, זיי האָבן געהאָט, ווען זיי האָבן געהאָט געלט צוגעבן דעם משולח פאר דער ישיבה. ווי מלכה׳לע פון אראָפבאָרג האָט מיר אמאָל געזאָגט: דאָס וואָס איך פארנוץ פאר זיך צום עסן איז דאָך מער ניט ווי אויף אַ וויילע, אָבער פאר תורה וואָס איך גיב איז דאָס פאר מיר אַ חלק אויף אייביק. וויפיל מאָל מיין ליבע מוטער הי״ד, האָט אלץ דערלייגט דעם משולח געלט, ווייל זי האָט מורא געהאָט, טאָמער האָט זי נאָך אלץ ניט יוצא געווען פאר תורה. און ווען אַ משולח, מיינער אַ גוטער באקאנטער, האָט איר געזאָגט: ,,איר דארפט ניט געבן, איר האָט דאָך אַן אייגענעם תלמיד חכם״, האָט מיין מוטער געענטפערט: ,,און מאכן יענעמס קינד פאר אַ תלמיד חכם איז ניט קיין מצוה?״

יראת שמים און אידישקייט האָט מען אין שטעטל געקאָנט וועגן אין אוצרות, און איצט איז אפילו קיין מצבה ניטאָ וואו אַוועקצושטעלן, נאָך אונ־זערע טייערער און הייליקע.

געווען אמאָל אַ שטעטל קופישאָק, היינט איז מער ניטאָ. אויסגעריסן געוואָרן מיטן ווָארצל, אזעלכע הייליקע נשמות! ארעם איז מיין שפראך צו קענען באקלאָגן מיין היים־שטעטל און דערציילן וואָס מיר האָבן פארמאָגט און וואָס מיר האָבן פארלאָרן.

וועז די דייטשע מערדער האָבן זיך דערנעענטערט צו קופישאָק, מיט־וואָך דעם 26־טן יוני, 1941, האָט זיך איינגעגעבן אַ פערציק פאמיליעס צו אַנטלויפן אין רוסלאַנד. אנדערע זיינען געלאָפן אין די דערפער צו די קריסטן זיך באהאַלטן פון דער באַמבארדירונג, פונקט ווי אין דער ערשטער מלחמה, אָבער ליידער, ווי נאָר די דייטשן זיינען אריין, האָט זיך גלייך אָנגעהויבן אויף די אידן צרות און פיין פון זייערע אייגענע שכנים, די ליטווינער, מיט וועמען זיי האָבן געוואוינט אזוי רואיק און בשלום, ווי דער מערדער פּעזעס, סעק־רעטאר פון שטאָט פארוואלטונג פון שטעטל און אַנד. מען האָט אלע אידן צוזאמענגעטריבן פון די דערפער נאקעטע און באַרוועסט, ווייל די קריסטן פון די דערפער האָבן שוין געהאַט צוגענומען זייערע פארמעגנס און ארום שוהל־הויף געמאכט די צייטווייליקע געטאָ, ארומגעצאמט מיט שטעכל־דראָט. און דאָרטן האָט מען געמאטערט די פרויען, די קליינע קינדערלעך, צווישן זיי אויך מיין ליבער מוטער... מיט מיינע ליבע שוועסטער... און ליבע טייערע, קליינינקע פּלימעניצקעס, שוואָגערס און אַ סך פריינט פון מיין פאַמיליע.

אויך האָט מער זיך געזומען צו די צוויי רבנים, הרב ר׳ זלמן פּער־צאָווסקי, און הרב ר׳ ישראל נח האצקעוויץ, זיי אריינגעטריבן אין חסידישן מנין, און זיי אָנגעטאָן אלע יסורי איוב; ארומגעלייגט ארום זיי פייער עס זאָל ברענען זייערע קערפערס און אויפן גרויליכסטן אופן האָט מען זיי ארויס־געפירט הינטער קלמן לעווינס שטוב. דאָרט האָט זיך געפונען אַ בית־עולם פון „גיט גלויביקע״ קריסטן, האָבן די רוצחים געזאָגט אז די אידישע קדושים דאַרפן אויך דאָרט ליגן. צוזאמען מיט די חשובע בעלי בתים ווי משה

זונדל לייזעראָוויץ (ר׳ משה זונדל דער מלמד), אברהם קליפ דער דער שוחט, משה יצחק אבראמאָוויץ שוחט, הרב מאיר שטיינבאך דער איידעם פון חסידישן רב, מיין שוואָגער איסר מיכל, יצחק מארא, הלל זילבער, יצחק אזרח, ישראל גאפאנאָוויץ, גרשון און נפתלי מייראָוויץ, און אַנדערע און זיי אומגעבראַכט. צוויי וואָכן שפּעטער, האָט מען אומגעבראַכט די פּרויען און קינדער.

עס האָט זיך געהאַט איינגעגעבן דער רביצין חיה לאה פּערצאָווסקי מיט אירע קינדערלעך און פּרוי באַסע מייראָוויץ מיט אירע קינדער זיך אויסבאהאלטן ביים דר. פּראנצקעוויטש. אָבער ליידער האָט מען ארויסגעגעבן און זעקס וואָכן שפּעטער האָט מען זיי אומגעבראכט.

נאָך דער באפרייאונג, וועו איך האָב באזוכט מיין געוועזענע שטעטל, האָט מיר די קריסטין טאָנקיכע, וואָס האָט געוואוינט לעבן מיין זיידנס ז״ל הויז, דערציילט און אוועקגעגעבן א רעקעלע פון דעם עלטסטן קינד פון רב פּערצאָווסקי, (אליהו מאיר האָט געהייסן דאָס קינד), זוכנדיק און קיינדס רעקעלע האָב איך געפונען אַ צעטעלע בזה הלשון: ״מען פּירט אונז דער־הרגענען נעמט נקמה״.

נחום שמיד, דער רייכסטער איד פון שטעטל איז בטבע זייער אַ גוטער אין זיין העלפן אידן, האָט זיך אויסבאהאלטן דריי חדשים אין שמילג (אַ דאָרף לעבן קופישאָק). דערנאָך וועו די ליטווישע מערדער האָבן געהאָט שוין צוגענומען זיין געלט האָבן זיי אים געמסרט. מען האָט אים אַרעסטירט און אים געבראכט אין דער שטעטלשער טורמע, לעבן דעם טייך קופע, און אים ביים טייך דערשאָסן.

אויך זיינען קופישקער אידן אומגעקומען אין ראקישאָק, לויפּנדיק קיין רוסלאנד און דער דייטש האָט זיי געכאפּט אויפן וועג (אין ראקישאָק זיינען די גריבער ביים גראָף אויפן הויף). — אויך זיינען אומגעקומען קופישקער אידן אין פּאָנעווועזש אין פּאיאסט.

אזוי האָבן אויסגעהויבט זייערע נשמות אויף קידוש השם די אידן פון מיין שטעטל קופישאָק.

די אַנטלאָפענע אין רוסלאנד האָבן זיך צוריקגעקערט אין ליטע און וואוינען אין ווילנע, קאָווגע, און פּאָנעווועזש.

געווען אַמאָל אַ שטעטל קופישאָק און שוין מער ניטאָ.

לאָמיר זיך דערמאָנען אַן אונזערע טייערע און ליבע און אויף קידוש השם אומגעקומענע קופישקער אידן.

קעלם

קעלם איז געווען פון די גרעסערע שטעטלעך אין ליטע, וואָס האָט פאַר־מאָגט אַ אידישע באפעלקערונג לערך 2 טויזנט נפשות.

קעלם איז אָבער געווען בארימט איבער ליטע און באקאַנט אין דער בריייטער אידישער וועלט אַלס „מוסר־שטאָט" מיט דער נייער שיטת המוסר פון הגאון הצדיק ר׳ שמחה זיסל זיוו, זצ״ל, געבאָרן אין קעלם תקפ״ט, — געשטאָרבן אין קעלם תרנ״ח. — א תלמיד מובהק פון רבי ישראל סאלאנ־טער, זצ״ל, און גרינדער פון דער גרויסער „תלמוד תורה" אין קעלם, וואו עס האָבן געלערנט טאָג און נאַכט ישיבה בחורים פון דער גאנצער וועלט. אין דער קעלמער „תלמוד תורה" האָבן ניט אלע ישיבה בחורים געקענט אָנקומען מען האָט אָנגענומען נאָר עלוים, וואָס זיינען געווען צוגעפאַסט מיט דעם אייגנארטיקן דרך פון לערנען און מוסר.

פאר ימים נוראים פלעגן זיך צוזאמענפאָרן רבנים און בעלי בתים פון גאנץ ליטע, בכדי צו מאכן אַ חשבון־הנפש און זיך צוהערן צו די מוסר־רייד און אויפנעמען דער דרך המוסר פון קעלם. דאָס שטעטל איז געווען פול מיט אורחים. דאָס האָט געהאָלפן זייער אַ גרויסע ווירקונג אויפן לעבן פון דעם שטעטל.

קעלם האָט אויך געהאַט אַ ישיבה קטנה, וואו א ס׳האָבן געלערנט 150 בחורים׳לעך פון די שטעטלעך ארום קעלם. די ראשי הישיבה זיינען געווען הרב ר׳ אליהו לאפיאן שליט״א, יעצט אין ישראל, און הרב ר׳ אליהו

קרעמערמאן הי״ד, שפּעטער רב אין קראז. און הרב שלמה פּיאנקאָ הי״ד, און הרב סאָדאָווסקי, משגיח.

קעלם איז אויך געווען באריכט מיט אירע גרויסע מענטשן, ווי דער קעלמער מגיד, הרב רבי משה יצחק דרשן ז״ל, באריכט מיט זיינע פּייער־דיקע דרשות און שילדערונגען פון דעם גן־עדן און פון גיהנם.

דער בארימטער צדיק רבי לייב חסיד, דער „ליטווישער רבי״, אָ רבי אָן אָ הויף, האָט זיך געפּירט זייער פּשוט און אין ענייות. אלע אידן פון ליטע, לעטלאנד און ווייס־רוסלאַנד האָבן געוואוסט, אז דער צדיק הדור איז רבי לייב חסיד.

זייער אָ סך מעשיות האָבן זיך געווענדט אַרום רבי לייב חסיד. עס ווערט דערציילט, אז רבי לייב חסיד פלעגט שטענדיק פּראוון התבודדות אויסערן שטעטל. איינמאָל, זייענדיק פּארטיפּט אין מחשבות, האָט ער פּאר־בלאָנדזשעט אויפן פּעלד פון אָ קריסט. דער קריסט איז אָנגעקומען רייטנ־דיק אויף אָ פּערד און עס האָט זיך אים געדוכט, אַז רבי לייב צוטרעט זיין פּעלד, האָט דער פּויער אָנגעפּאנגען צו שלאָגן רבי לייבן. האָט רבי לייב צו אים געזאָגט: „וואָס פּארנעמסטו זיך איצט מיט אזעלכע זאכן, לויף בע־סער וואָס גיכער אהיים צו ראטעווען דיין פּאמיליע. זיי זיינען אלע אין אָ גרויס סכנה״. דער פּויער האָט זיך דערשראָקן און איז שנעל געלאָפּן אהיים. קומענדיק האָט ער דערזען, ווי עס ברענט זיין שטוב און ממש דורך אָ נס האָט זיך אים איינגעגעבן אַרויסצוראטעווען פון פייער זיין פּרוי און קינדער. דער פּויער האָט נאָכדעם אויסגעזוכט דעם רב, און ביי אים געבעטן מחילה און אים געגעבן מתנות.

עס ווערט אויך דערציילט, אז רבי לייב חסיד איז איינמאָל געפּאָרן אין וועג און ער האָט געמוזט בלייבן נעכטיקן אין אָ קרעטשמע. ער האָט אונטערגעלייגט זיין פּעקל צוקאָפּנס און איז איינגעשלאָפּן. אין מיטן נאָכט זיינען אָנגעקומען סוחרים אין קרעטשמע און האָבן דערזען ווי אָן אָרעמער איד שלאָפּט דאָרטן, האָבן זיי זיך געמומען פּריילעך מאָכן איבער אים. אייי־נער פון די צולאָזענע סוחרים האָט מיט אָ שווענבעלע געמומען סמאָלען די באָרד ביי רבי לייב חסיד. פּאָרן ליכט פונם שווענבעלע האָט אָ צווייטער סוחר

דערקענט, אז דאָס איז רבי לייב חסיד, האָט ער אָזש אַ ציטער געטאָן און אויפגעשפרונגען פון אָרט. רבי לייב האָט אָבער געזאָגט צו לייטישן סוחר: „לאָזט אים דאָס, ער האָט דאָך הנאָה דערפון".

קעלם איז געווען באוואוסט מיט אירע גרויסע רבנים ווי די גאונים: ר' אליעזר גוטמאַן, ר' יחזקאל, — געוועזן אין שטעטל ר' חצקעלע — ר' אליקום געצל הלוי הורוויץ און זיין איידעם ר' יצחק הורוויץ. הגאון רבי אליעזר גאָרדאָן (געווען דערנאָך רב און ראש הישיבה אין טעלז) און רבי צבי יעקב אָפענהיים ז"ל, און דער לעצטער רב, הרב הגאון ר' קלמן ביניאשעוויץ הי"ד.

אין קעלמער בית־מדרש איז געווען אַ זייגער וואָס דער קעלמער רב ר' האצקל האָט אים אויף זייער א קונציקן אופן געמאכט. אויפן ציפערבלאט איז אויך געווען פארצייכנט דאָס יאָר, טאָג, דער חודש, דער יום און די מעמדות. ארום די אלע זאכן זיינען געווען אזעלכע ווייזערס און ווייזערלעך וואָס פלעגן פינקטלעך אָנווייזן, וועו זייער צייט איז געקומען *).

אין קעלם איז געווען אַן אלטע הילצערנע שול מיט אַ זעלטן־שיינעם אָרון־קודש, געמאכט פון קינסטלער יעקב בן שלמה פון ראסיין. ער האָט דעם גאַנצן אָרון־קודש געשניצט מיט אַ מעסערל.

אין קעלם האָט מען געקענט זעען ווי אַ איד גייט ארום איבער די גאַסן אין טלית און תפילין. אַלע האָבן געוואוסט, אַז דאָס איז רבי זעליקל תרשיש ז"ל. דאָנערשטיק וועו עס איז געווען דער מארקט־טאָג פון שטעטל און די גויים האָבן געזען רבי זעליקן אָנגעטאָן אין טלית און תפילין, פלעגן זיי מאכן אַ וועג און אַ וואָרע פאר אים. די גויים פלעג זיך פרייען וועו ר' זעליקל פלעגט שפאצירן איבער זייערע פעלדער. זיי פלעגן זאָגן, אז דאָס וועט זיי שוין ברענגען אַ גראָטענעם יאָר.

קעלם איז רייך געווען אין פאַרשיידענע טיפן אידן, ווי: „מענדע די פאָה". וועו האָט דאָס ניט געקענט „מענדע די פאָה"? אַ פשוטער איד, אַ הויכער און אַ דארער, פלעגט תמיד גיין צופוס פון שטעטל צו שטעטל אי־

*) מער וועגען קעלם אין בוך „זכרונות" פון א. א. פרידמאן.

בערקוקן די מזוזות. וועו ער האָט געטראָפן אַ פסולע מזוזה, פלעגט ער אָנ־קלאָפן אַ כשרע אָן געלט. וועו מען האָט געפרעגט „מענדען" פארוואָס ער האָט געגומען אַ טויב־שטומע פרוי? האָט ער געענטפערט מיט תמימות: „זי זאָל ניט ריידן און ניט הערן קיין לשון הרע".

ניט נאָר די מענטשן זיינען דאָרט געווען אַנדערע און טשיקאַווע, נאָר אויך די גאָסן אפילו. אין אלע שטעטלעך איז דאָ אַן עירוב און מען מעג טראָגן אום שבת. אָבער ניט אין קעלם. פארוואָס? ווייל דורך קעלם גייט דער גרויסער שאָסיי פון טילזיט, ריגע, פעטערבורג, איז דאָך שוין אַ שאלה, אין דין (אפילו מיט אַן עירוב).

מיט אלצדינג איז קעלם געווען אייגנאַרטיק. אין ענינים פון לעבן און אפילו פון טויט.

וועט שוין דערפאר קיין וואונדער ניט זיין וועו איך וועל דערציילן ווי קעלם איז אומגעקומען וועו די דייטשע מערדער, ימח שמם, האָבן פארנו־מען דאָס שטעטל און עס האָבן זיך אָנגעפאנגען די רויבעריין און מאָרדן אויף אַלט און יונג, פרויען און קינדער.

מען האָט פארשפארט אין דריי שטאָלן, די מענער האָט מען פאר־שפאָרט ביי זונדל לונץ און די פרויען ביי משה געלמאַן און ביי קושעלעווסקין. וועו עס איז אָנגעקומען דער לעצטער טאָג פון זייער לעבן און מען האָט די אידן געטריבן אויף זייער לעצטן וועג, צו גרוסעווסקי׳ס הויף, זיינען אויך געגאנגען די ראשי הישיבה פון דער קעלמער תלמוד תורה, הרב ר׳ דניאל מאָושאָוויץ און הרב ר׳ גרשון מיאָדניק מיט זייערע תלמידים, און דער רב פון שטאָט, הרב ר׳ קלמן ביניאשעוויץ, מען האָט געטאָנצט און געזונ־גען „אדון עולם", „אשרינו מה טוב חלקינו" מיט שמחה און דבקות. אונזערע חכמים זאָגן, אז צדיקים אין זייער טויט ווערן אָנגערופן „חיים", אַ חיי עולם, אַן אמתדיק אייביק לעבן. דער טויט איז נישט מער ווי אַן איבערגאַנג פון איין וועלט אין אַ צווייטער, אַ שענערער און העכערער וועלט. דער טויט איז אַ המשך און אַן אויפשטייג, די וועלט איז ניט מער ווי אַ צוגרייטונג צו עפעס ווייטערעס, בעסערס, שענערס און העכערס. און אזוי האָט ביי זיי אויסגעזען דער קעלמער וועג צו די גריבער. אָט אזוי האָבן זיי מיט פרייד

און געזאנג צוריקגעקערט זייערע הייליקע נשמות צום כסא הכבוד על קידוש השם בקדושה ובטהרה.

האָט נאָך אויך אונזער דור געהאַט די זכיה צו זען עפּעס וואָס איז דערהויבן, ריין און הייליק אין אידנטום.

די צדיקים אונזערע איז קיין שלעכטס ניט געשען, געליטן אָבער האָט דער דור. פּאַריתומ׳ט זיינען מיר געבליבן. מי יתן לנו תמורתם.

קעלם, קעלם, וועט קען באזינגען די שיינקייט פון דיין לעבן. וועט קען באַזינגען די ריינקייט פון דיין טויט.

ראַסיין

ראסיין איז געווען פון די קרייז שטעט פון ליטע און האָט פארמאָגט אַן אידישע באפעלקערונג לערך פיר טויזנט נפשות.

ראסיין וועט דערמאָנט אין דער ליטווישער געשיכטע נאָך פון דריי־צענטן יאָרהונדערט און איז איינע פון די עלטסטע ליטווישע שטעט, לויט דער באפעלקערונג איז זי געווען די צווייטע שטאָט אין ליטע. וועג מען האָט אויסגעלייגט די ערשטע באַן־רעלצן פּאַרבי ראסיין, איז לעבן איר אויסגע־וואקסן אַ נייע שטאָט שאָוול, און ראסיין איז דערפאַר קלענער געוואָרן.

ראסיין איז אָבער געווען בארימט איבער ליטע און באקאנט אין דער בריטער אידישער וועלט אַלס אַן אַלטע קהילה. ווי דער בריוו וואָס דער ווילנער גאון זצ״ל, האָט געשריבן צו ראסיינער קהילה, אין דער צייט פון די מחלוקת פון הגאון ר׳ שניאור זלמן מלאַדי זצ״ל, חסידים מיט מת־נגדים. אויך האָט ראַסיין פארמאָגט בעלי בתים גדולי תורה ויראה און משכילים ווי אדאָלף לאנדוי, דער רעדאַקטאָר פון פעטערבורגער „וואָסכאָד״ און פישל בער און אנדערע.

ראסיינער קהילה, האָט פארמאָגט א סך אידישע אינסטיטוציעס, עזרה, מושב זקנים, ביקור חולים און אנד.

אירע רבנים זיינען געווען באַרימט אין דער וועלט, ווי הגאון רבי משה אלכסנדר לפּידות זצ״ל, הגאון י״מ קלאַצקין זצ״ל, הרב רבי אהרן שמואל כ״ץ, געווען מו״צ, ווייל ראסיין האָט קיין רב ניט אויפגענומען.

ראסיין האָט זייער ווארעם אויפגענומען די קאַמעניצער ישיבה „כנסת בית יצחק״. — ווען די ישיבה איז אַנטלאָפן (אין 1940) אין ווילנע, מיט זייער ראש הישיבה הגאון רבי ברוך בער לייבאָוויץ זצ״ל, (הרב לייבאָוויץ איז נפטר געווארן אין ווילנע), דערנאָך האָט זיך די ישיבה אריבער־געטראָגן אין ראסיין.

אין ראסיין האָט אויך געלעבט דער מחבר פון „שם הגדולים החדש השלישי״ (צוויי טיילן), ר׳ משה מארקאָוויץ. — אַ פשוטער איד, וואָס איז געווען אַ שוסטער פון פאַך, און האָט ניט געקענט אפילו שרייבן, דאָך, האָט ער ארויסגעגעבן זיין וואונדערבאַרן היסטאָרישן חיבור וועגן לעבן און שאַפן פון די ליטווישע רבנים אין משך פון הונדערטער יאָרן.

זיין זכרון איז געווען אַ פענאָמאַלער. אַ בור שאינו מאבד טפה. ער פלעגט שטענדיק ארומטראָגן מיט זיך אַ ביכל, און פון כאַלעווע פון זיין שטיוול, פלעגט ער אַרויסנעמען אַ בלייפעדער און בעטן אימעצן, מען זאָל פאַרשרייבן וואָס ער זאָגט, ער איז געווען אַ מענטש פון מיטעלן וואוקס, מיט קאָלטונעוואָטער באָרד. דאָס גאַנצע פּנים באוואקסן, מער ווי די נאָז און די אויגן האָבן זיך ניט ארויסגעזען פון זיין פּנים. געלעבט האָט ער אין הונגער און נויט, ווייל ער איז געווען פארנומען מיט זיינע ספרים, האָט ער פאַרנאָכלעסיקט זיין שוסטעריי. פלעגט טאָקע זיין פרוי טענה׳ען, אַז „דאָס ביכל איז מיין מלאך המות״, זינט ער האָט זיך אריינגעלאָזן אין שרייבערייַ, האָט זיך דער הונגער אַריינגעריסן אין שטוב. זיינע צוויי טיילן „שם הגדולים השלישי״, האָט ער אָפּגעדרוקט פאַר זיין לעבן. ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 81 יאָר, אין גאָרזד. זיין זון, הרב טובי׳ מאַרקאָוויץ איז געווען אַ רב אין אַנטאַלעפּט, און איז אומגעקומען אויפן „נייַנטן פאָרט״ אין קאָוונע, צוזאַמען מיט זיין זון, הרב חיים שמשון, מחבר פון ספר „דבר חיים״ (אַן איניקל פון „שם הגדולים החדש השלישי״). ר׳ חיים איז אויך געווען אַ

פענאַמאלער בעל־זכרון אזו ווי זיין זיידע ר׳ משה מארקאָוויץ, און איז געווען באַרימט אין דער ישיבה־שער וועלט ווי אַ בקי.

ראסיין האָט אויך געהאַט אַן אייגענע ישיבה, פאַר יונגע בחורימלעך, וואו עס האָבן געלערנט אירע אייגענע אינגלעך און אויך פון די שטעטלעך אַרום, ווי אייראגאלע, צייקישאָק, בעטעגאלע, גירטעגאלע און אנדערע. אין ראסיין האָט אויך געלעבט רבי שמואל דער חסיד, וואָס וועגן אים ווערט דערציילט הונדערטער וואונדער מעשיות, עס איז נאָך געשטאַנען אין ראסיין דעם „חסידס קלויז״. רבי שמואל חסיד איז געווען אַ מתנגד, אָבער אַלע האָבן אים פאַרהייליקט.

ראסיין איז געווען געבענטשט מיט מענטשן וואָס מען האָט זיי גערופן „חסיד״, הגם זיי זיינען געווען מתנגדים, ווי ר׳ שמואל דער חסיד, ר׳ מאָטעלע דער חסיד, נאָר אַפילו פאַר אונזער צייט איז געווען ר׳ אשר דער חסיד.

און וועגן אים וויל איך דערציילן. ר׳ אשר איז געווען אַ גרויסער למדן, אָבער, ווי האָט ר׳ ישראל סאלאַנטער זצ״ל, געזאָגט „אַ למדן איז ניט דער וואָס קען נאָר דער וואָס לערנט״ און ר׳ אשר האָט געהאַט אין זיך ביידע מעלות אי ער האָט טאַקע געקענט אי ער האָט גלעלערנט יומם ולילה, און זיין אשת־חיל האָט געהאַט אַ שניט־קראָם פון וואָס זי האָט מפרנס געווען די פאמיליע און איר מאַן.

ר׳ אשר איז געווען א שם־דבר אין ראַסיין. האָט איינער געדארפט אַן עצה, — צו ר׳ אשר׳ן, איז ביי איינעם נעבעך, אַן אומגליק געשען, קראנק־הייטן, אלץ צו ר׳ אשר דעם חסיד. געטראָפן האָט מען אים תמיד אין בית־מדרש לערנען.

ר׳ אשר׳ס טיש איז תמיד געווען באזעצט מיט אורחים, דער עיקר שבת. איז וויפיל אורחים עס זיינען געווען אין בית מדרש זיינען אלע געגאנגען צו ר׳ אשר׳ן. ר׳ אשר האָט זיך ניט באגנוגט מיט געבן עסן אורחים, ער האָט פאַר זיי אויך פארגעבריית נאכטלעגער.

ר׳ אשר האָט קיינעם ניט בודק געווען, ווער און וואָס ער איז, האָט ניט אַן איד וואו צו עסן, דאַרף ער געבן עסן, ווי די גמרא זאָגט: „אין בודקין למזונות.״

איינמאָל פרייטיק־צונאַכטס הערט זיין פרוי, ווי דער אורח וואָס האָט ביי זיי געגעסן, גייט ארום איבערן שטוב און קלייבט צוזאמען זייער ביסל זילבערווּאַרג, האָט זי אויפגעוועקט איר מאן און זאָגט „אשר, דער אורח האָט צוזאמענגענומען די לייכטערס, בעכערס און אַלע זילבערנע זאַכן פון הויז און קלייבט זיך אַוועקגיין. אשר, אשר, שלאָף נישט, מ׳דארף זען וואָס צו טאָן". האָט זיך ר׳ אשר אָפגערופן צו זיין פרוי, „זיי ניט אַזוי צושרעקן,עס גייט און עס נעמט ווער עס דאַרף" און זיך אפילו ניט געירט פון בעט און אויך ניט געלאָזט זיין פרוי אראָפגיין פון בעט.

שבת אינדערפרי האָבן זיי געזען אַז עס פעלט זיי דאָס ביסל זילבערנע אָרעמקייט. ביי ר׳ אשר דעם חסיד זיינען אָבער תמיד ותמיד געזעסן אורחים ארום טיש און זיך משמח געווען מיטן עונג שבת.

ראסיין האָט געהאַט אַ העברעאישע גימנאַזיע מיט אַ פיינער ביב־ליאָטעק און ציוניסטישע אָרגאניזאַציעס.

דעם 28־טן יולי, 1491, האָבן די דייטשן פאַרנומען ראסיין, נאָך אַיידער זיי זיינען נאָך געקומען, האָבן שוין די ליטווישע מערדער געהויבט און געהרגעט אידן, האָבן געכאַפט אידן אויפן וועג קיין קאָווּנע, ווייל מען איז געלאָפן וואו די אויגן האָבן געטראָגן; מען האָט ניט געוואוסט וואו עס איז זיכערער זיך צו ראטעווען. קאָווּנער זיינען געלאָפן אויף דער פראַ־ווינץ און פון די שטעטלעך איז מען געלאָפן קיין קאָווּנע. אין יעדער שטאָט און שטעטל איז געווען אַ פינפטער קאָלום, וואָס האָט מיטגעהאָלפן די דייטשע מערדער אין זייער אַרבעט.

מען האָט גלייך ארויסגעגעבן גזירות אויף אידן, געפיניקט, גע־טריבן צו דער ארבעט, פארגוואלטיקט פרויען. ארויסגעטריבן די אידן פון די הייזער, געגומען דעם אלטן רב, הרב כץ, די חשובע בעלי בתים פון שטאָט, און דעם לערער כהן, און אויך דעם דאָקטאָר פון שטאָט — און זיי אלעמען מערדערליך געפיניקט. זיי זאָלן „אויסזאָגן וואו זיינען די קא־מוניסטן". וועז זיי האָבן זיך אומגעקערט אהיים, האָט מען זיי ניט דערקענט, אזוי צושלאָגן זיינען געווען זייערע קערפערס. אזוי האָבן זיך די אידן צו־געווואוינט צו זייער ביטערער לאגע, עס האָט אָבער ניט אָנגעהאָלטן לאנג.

אין עטלעכע וואָכן אַרום, האָט מען ווידער צוגענומען די גאַנצע אינטעליגענץ און די לומדים פון שטאָט אינאיינעם מיטן אלטן רב; מען האָט זיי געברַאכט אויפן מאַרקפלאַץ און געהייסן אויסגראָבן אַ גרוב, און דאָרטן זיינען זיי אלע פארשאָטן געוואָרן לעבעדיקערהייט. דערנאָך האָט זיך אַנגעפאַנגען דאָס אָפּקלייבן און צוזאַמענעמען די מענער, אָפּגעריסן זיי פון די פרויען און קינדער. און אין עטלעכע טעג צייט, האָט מען די מענער אומגעבראַכט. די ישיבה בחורים פון דער קאַמעניצער ישיבה, — צוואנציק אין צאָל — האָט זיך איינגעגעבן צו ראטעוון פון דער רוסישער פארשיקונג אויף סיביר. (וועג די רוסן האָבן אין 1941, פארשיקט ישיבה בחורים מיט זייער משגיח הרב ר' נפתלי לייבאָוויץ), האָבן זיי זיך דאָ אויך באהאַלטן אויפן בית המדרש בוידעם און געהאָפט זיך צו ראטעוון. ליידער זיינען זיי אָבער אין עטלעכע טעג ארום געכאַפט געוואָרן און מען האָט זיי אומגעבראכט.

שפּעטער האָט מען צוזאמענגענומען די פרויען מיט די קליינע קינדערלעך און זיי אויפן שוידערליכסטן אופן אומגעבראַכט. אויך איז דאָן אומגעקומען די פרוי פון הגאון ר' ברוך בער לייבאָוויץ זצ"ל, דער ראש הישיבה פון דער קאַמעניצער ישיבה, הרבנית פייגל לייבאָוויץ צוזאַמען מיט אירע אייניקלעך. עטליכע אידן האָט זיך איינגעגעבן אויסצובאהאַלטן, ווי ישעיה קראָם מיט זיין פאמיליע, די שוועסטער זיוו, דער מילנער כהן און אַנדערע. ישעיה קראָם האָט מען געכאַפּט, און אין 1943, האָט מען אים געבראַכט מיט זיין פאַמיליע אין קאָוונער געטאָ, און שפּעטער ביים ליקווידירן די קאָוונער געטאָ, האָט זיך אים ווידער איינגעגעבן זיך צו ראטעוון מיט זיין פאַמיליע און ער איז טאָקע געבליבן לעבן צוזאַמען מיט די עטלעכע עדות פון דער אַלטער אידישער קהילה פון ראסיין. ניט נאָר זיינען די אידן מער ניטאָ אין ראסיין, נאָר די גאַנצע שטאָט איז חרוב געוואָרן.

און אזוי זיינען אלטע אידישע קהילות אויסגעריסן געוואָרן מיטן ווארצל און אָפּגעווישט געוואָרן פונם פנים פון דער ערד.

ראקישאק

ראקישאק איז געווען פון די קרייז־שטעט פון ליטע. זי האָט זיך געפונען 22 וויאָרסט פון לעטישן גרענעץ און האָט פארמאָגט אַן אידישע באפעלקערונג פון לערך דריי טויזנט נפשות.

אין ראקישאק גייט ארום אַ לעגענדע וועגן שטעטל וואָס געפינט זיך נישט אויפן זעלביקן אָרט ווי אמאָל. אמאָל איז דאָס שטעטל געשטאַנען אַ פּאָר קילאָמעטער ווייטער ווי היינט. די לעגענדע דערציילט זיך אויף דעם אופן.

דאָס וואו ראקישאק איז געווען פריער, האָט געהערט צו אַ גרעפין מיטן נאָמען טיטושעוונא. איינעם פון אירע אויפזעערס־שקצים האָט זיך געהאַט געשפילט מיט אַ ראקישקער שניידערס בן יחיד. די קינדער האָבן זיך צושלאָגן און דאָס אידישע אינגל האָט בייגעקומען דעם קריסטליכן. דעם קריסטליכן אינגלס פאָטער האָט די זאך איבערגעגעבן דער גרעפין, וואָס האָט געהאַט אַ שם פאַר אַ שונא ישראל. זי האָט באפוילן דעם שניידער קומען און מיטבריינגען מיט זיך זיין אינגל. ווען זיי זיינען געקומען פאר, איר, האָט זי אָנגעזאָגט דעם שניידער, אַז אין אַ צייט אַרום, ווען ער וועט פירן זיין זון צו דער חופּה, זאָל ער זי לאָזן וויסן. דער פאָטער, נישט חושד־זייענדיק קיין זאך, האָט אין טאָג פון דער חופּה געלאָזט וויסן דער גרעפין, און זי איז געקומען אינאיינעם מיט איר סוויטע און מיט זיך מיטגעפירט אַ וואָגן האַלץ. מען האָט דאָס האַלץ צולייגט ביי דער חופּה און אונטער־געצונדן און אויף דעם דאָזיקן שייטער פארברענט די חתן־כלה. די אידן האָבן פון גרויס צער און וויטיק באשלאָסן צו פארלאָזן דאָס שטעטל און לייגן עס אין חרם. דער רייכערער טייל איז גלייך ארויסגעפאָרן און די אָרע־מערע אידן האָבן זיך אוועקגעצויגן אַ היפש ביסל ווייטער, אויף אַן אנ־דער אָרט — און די איצטיקע ראקישאק איז דאָס דער נייער ישוב.. מען זאָגט אויך אז דאָרט וואו דער איצטיקער בית־עולם געפינט זיך, איז דאָס

אָרט וואו עס איז פאָרגעקומען די פארברענונג פון די צוויי יונגע אידישע קדושים — די חתן־כלה.

יעדער שטאָט און שטעטל פון ליטע האָט געהאט איר אייגנאַרטיקייט. אויך ראקישאָק האָט געהאט איר אייגנאַרטיקייט. זי האָט פארמאָגט אַ סך חסידים און טאָקע הייסע חסידים, און צווישן זיי זיינען געווען גאָנץ אייגנ־ארטיקע טיפֿן. ליטווישע שטעט און שטעטלעך זיינען בדרך כלל ניט געווען קיין חסידישע. דאָס שטעטל וואָס האָט שוין אפילו געהאָט חסידים, איז אָבער דער רוב באַשטאַנען פון מתנגדים.

גאָנץ ראקישאָק האָט געטאָן דאָס מעגלעכסטע אַראָפצוברענגען דעם לובאָוויטשער רבי'ן זצ"ל, ווען ער האָט זיך געראַטעוועט פון רוסלאַנד און זיך באָזעצט אין ריגע. מען דאַרף זיין אַ גרויסער קינסטלער צו באַשרייבן ווי ראקישאָק האָט אויסגעזען ווען דער רבי ז"ל אין אהין אראָפגעקומען, מיר איז אפילו שווער איבערצוגעבן ווי עס האָבן אויסגעזען די הכנות וואָס דאָס שטעטל האָט געמאכט אויפצונעמען דעם רבין ז"ל. דער רבי איז אייג־געשטאַנען ביי ר' פסח רוך אין הויז (אַגב איז פסח רוך פאַרשיקט געוואָרן דורך די רוסן אין סיביר אין 1941). איין זאך איז מיר געבליבן אין געדעכט־ניש: ראקישאָק האָט זיך געגרויסט איבער אלע שטעט און שטעטלעך דערמיט וואָס ביי איר, און אפילו ניט אין דער גרויסער קאָוונע, האָט זיך געפונען דער רבי ז"ל, און וואָס פון אלע שטעטלעך זיינען אידן געקומען קיין ראקישאָק געבן דעם רבין שלום און פון אים נעמען אַ ברכה.

אויסער דעם זיינען די ראקישקער אידן געווען איבערגעגעבנע בני תורה. און טאָקע בערטשיק זאלקינד, אַ איד ניט קיין גאָר גרויסער למדן, איז געווען דער גרינדער פון אַ ישיבה אין ראקישאָק, און אין דער ישיבה האָבן געלערנט ניט נאָר ראַקישקער בחורימלעך, נאָר אויך פון די שטעט־לעך ארום, ווי: קאָמיי, פאנעדעל, אבעל, שוואַדאָסט. (ס'האָבן דאָרט געלערנט ארום 60 יונגע בחורימלעך). די ראשי ישיבות זיינען געווען: הרב משה סידרער און הרב ר' מיכל ווייַנער הי"ד (דערנאָך רב אין סואוואַנישאָק). ר' בערטשיק זאלקינד, האָט געגומען אויף זיך דאָס אויסהאַלטן פון די ישיבה

בחורים מיט די ראשי ישיבות. אין דער מיטלסטער שול פלעגט בערטשיק זאלקינד לערנען פאַרן עולם.

אויך אין די גרויסע ישיבות ווי סלאַבאָדקע, האָבן געלערנט אַ היפּשע צאָל ראקישקער בחורים. אַ טייל פון זיי זיינען געווארן גרויסע אויטאָריטעטן, ווי דער גאון ר׳ זעליק רוך הי״ד (אומגעקומען דורך די נאַצי־מערדער אין ווילנע). ער איז געווען דער ראש הישיבה פון לאָמזשער ישיבה, און אַנדערע.

די רבנים זיינען געווען, הרב ר׳ איסר מרגלית ז״ל, דערנאָך זיין איידעם הרב ר׳ שמואל לעוויטע, איצט אין אמעריקע. און הרב בצלאל ז״ל אָדער ווי מען האָט אים גערופן ר׳ צלאל דער רב. און דער לעצטער רב, הרב ר׳ זעליק ארלאָוויץ הי״ד, און טאַקע אליין אַ געבאָרענער פון ראקישאָק. און דאָך האָט אים דאָס שטעטל אויפגענומען פאַר אַ רב, און דאָס איז אַ זעלטענע האַנדלונג פון אַן אייגן שטעטל . . . אלע קענען אים דאָך פאר אַ אינגל. אויך דאָס געהערט צו די אייגנארטיקייטן פון ראקישאָק.

איך וויל דאָ ציטירן אַ טייל פון אַברהם ארלאָוויצעס שילדערונג וועגן ראַקישאָק, וואָס ער האָט געדרוקט אין דער אַפריקאַנער אידישער צייטונג:

„אין ראַקישאָק איז געווען אַ איד, וואָס מען האָט אים געפופן „אברהם דער רבי״. געווען איז ער אַ פורמאַן, נאָר מען האָט אים געפופן רבי, ווייל אלע סוחרים פלעגן קומען אים געטרויען זייער געלט אויסצולייגן די סחורה פון באן. מען פלעגט אויף אים זאָגן, אז ער פלעגט אָפט מאכן אַ טעות און אַוועקגעבן דעם סוחר מער געלט וויפיל מען האָט אים געגעבן.

„שבת פאַרנאַכט פלעגט „אברהם דער רבי״ זיצן מיט אַ תהילים אין האַנט און זאָגן תהילים מיט אַ ניגונדל און זיך אונטערשאָקלען. נעבן אים איז געשטאנען ר׳ אליקים מאיר, אַנגעשפּארט מיטן קאָפּ אַן דער וואַנט, די הענט פארוואַרפן איבערן קאָפּ און געשעפּשעט. קיינער האָט ניט געוואוסט וואָס ער האָט געזאָגט דאָרטן. האָט מען געזאָגט אויף אים, אז דאָס רעדט ער מיט די מלאָכים.

„ראקישאק האָט סתם זייער פיין אויסגעזען שבת נאָך מנחה. אָט גייט ד' בצלאל דער רב מיטן שווארצן מאַנטל איבער די פלייצעס. און אָט זעט מען ווי עס שפּאַצירט זיך מיט זיין איידעם ר' אברהם. הינטער זיי קומט ר' משה לייב דער מלמד, מיט חיים יצחק קלומער.

„פון קאָונער גאָס זעט מען שפּאצירן ר' בערע לאה'ס, דער גבאי פון בית המדרש. שאַמע וועלווע דער שטריקן־מאַכער, מענדל דער שוסטער, איטשע דער שניידער און אנדערע. ביי יענקל דעם זאַגאַטאָווטשיק זיצן מענטשן אויפן גאניק און מען שמועסט. די גאנצע גאָס איז פול מיט מענטשן, וועלכע ציען זיך צום הויף שפּאצירן. פון מארק־פלאַץ ביים פומפּ קען מען זען מענטשן קומענדיק פון יורדיקע און נייע גאָס.

„דער בולוואַר איז פול מיט מענטשן. מען שפּאַצירט פון בולוואַר צום הויף און אלע פארבייגייענדיקע גיבן זיך אָפּ איינער דעם אנדערן א בריטן גוט־שבת. אלע זיינען אויסגעפּוצט אין שבתדיקע בגדים און זיינען אין זייער א געהויבענער שטימונג.

„די לופט איז זיס און געמיטלעך, אַז עס דוכט זיך, אַז די פעלדער און בוימער באגלייטן דעם אידישן עולם אויף זייער שבת'דיקן שפּאציר.

„ביים גרויסן בית מדרש רודלט זיך. מענטשן קלייבן זיך אין שול און אנדערע שטייען און שמועסן. אָט זעט מען אויבן אויף די טרעפּ שרה די רביצין און אַנדערע עלטערע פרויען: זיי גייען צו דער ווייבערשער שוהל. אָט גייט דער רב. אַלע גייען אין בית מדרש אריין.

„אין בית מדרש איז שטיל, נאָר פלוצלונג הערט זיך א קלאַפּ אין טיש. דער רב גייט זאָגן. עס ווערט נאָך שטילער און אלע קלייבן זיך ארום טיש. יעדערער שטעלט אָן דעם אויער צו הערן. דער רב גייט זאָגן מדרש.

„ווען דער רב ענדיקט זאָגן, גייט אַרויף קאַפּל דער שוסטער אויפן בימה, גיט א קלאַפּ אין טיש און שרייט אויס: אשרי תמימי דרך! און דער גאנצער עולם זאָגט נאָך א פּסוק א פּסוק, אנדערע זינגען אויס די פּסוקים אזוי שיין און זיס אז עס צוגייט דאָס האַרץ.

אָט אזוי האָט עס געשפּרודלט מיט אידיש לעבן אין ראַקישאָק, ביז די נאַצי־מערדער זיינען אהין אריינגעקומען.

דער באַוואוסטער רוסישער פּליער, געניראַל שמושקאָוויץ, וואָס האָט געווינען זיינע העלדישקייטן אויפן פינלענדישן פראָנט, איז אַ ראַקישקער. ער איז גרשון שמושקאָוויטשעס אַ זון. האָרט פּארן אויסברעכן פון דייטשן קריג, האָט ער אריבערגעפירט זיין גאנצע פאמיליע פון ראקישאָק קיין מאָסקעווע, אפילו זיין ברודער לאָזער, וואָס האָט געלערנט אין סלאָבאָדקער ישיבה.

אין די ערשטע טעג פון דער מלחמה איז ראקישאָק פול געוואָרן מיט פּליטים פון די שטעטלעך ארום און אפילו פון קאָוונע. זיי זיינען אנטלאָפן פון זייערער שטעטלעך כדי צו דערגרייכן דעם רוסישן גרענעץ. ראקישאָק איז געווען ניט ווייט פון דעם לעטישן גרענעץ צו דווינסק. און דערנאָך האָבן זיי געוואָלט לויפן צו שעבעזש. ליידער האָט דער דייטש זיך אונטערגעאיילט און אלע וועגן זיינען פארשפארט געוואָרן, ביי זייער פארנעמען דווינסק. געציילטע האָט זיך איינגעגעבן צו אנטלויפן מיטן באן קיין רוסלאנד. איז דעריבער ראקישאָק פול געווען מיט אידן פון דער ארומיקער סביבה, ווי סקאָפישאָק, קופישאָק, קאמיי, ווישינטע, פאנעדעל און אַנדערע.

דעם 25־טן יוני, 1941, זיינען די דייטשן אריין אין ראקישאָק. נאָך מיט אַ טאָג פריער האָט שוין דער פינפטער קאָלום פון די ליטווישע מערדערישע גערויבט און מערדערליך געשלאָגן אידן אויף די וועגן, ווייל אַ סך אידן זיינען אַנטלאָפן מיט פור־און־וואָגן, מיטנעמענדיק זייערע נויטיקע זאכן.

עס האָבן זיך גלייך אָנגעפאנגען די פּיניקונגען און מאָרדן, איבערהויפט אויף די אַנטלאָפענע אידן אויף וועלכע די ליטווישע מערדער פון שטעטל האָבן אָנגעוויזן די דייטשן. מען האָט ענומען שלעפן אויף ארבעט, פון וואנען אַ סך האָבן זיך ניט צוריקגעקערט. די ליידן און פיין איז געוואָרן וואָס אַ טאָג ערגער און ערגער. די אַנטלאָפענע אידן האָט מען געטריבן צוריק אין זייערע שטעטלעך, און אויפן וועג זיינען זיי אויפן שוידערליכסטן אופן אומגעקומען.

מען האָט די אידן ארויסגעטריבן פון זייערע הייזער און צוגענומען זייער האָב און גוטס, און זיי איינגעקווארטירט אין די בתי מדרשים. נאָכן מאָטערן זיי פאר עטלעכע וואָכן, האָט מען אָפּגעטיילט די מענער פון די

פרויען און די מענער געפירט צום „קאָלנאָוועלנע", לעבן דעם גראפס הויף, און דאָרטן האָבן זיי געגראָבן גריבער, וואו זיי זיינען אומגעקומען. דאָס אייגענע איז געשען מיט אלע אנדערע אידן פון די ארומיקע שטעטלעך.

גאָר אינגיכן, אין עטלעכע וואָכן ארום, האָט מען אויך אומגעבראַכט די פרויען און די קינדער. בלויז געצייליטע האָט זיך אייגנגעגעבן צו ראטעווען, ווי: רחלע זאגער, פרוי זאָקנשטיין און אנדערע, אויסער די וואָס זיינען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד און די וואָס זיינען פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר.

ראדווילישאק

ראַדווילישאָק האָט געהאַט אַ באַן־קנופּ־סטאַנציע, דאָרטן האָבן זיך געביטן די צוג־ליניעס אויף טילזיט, בערלין, מאָסקווע, קאָווגע, דווינסק און אויף אַנדערע טראַקטן.

דאָס שטעטל האָט געציילט צווישן הונדערט אידישע משפחות. געלעבט האָבן די אידן דערפון וואָס סאָלדאַטן זיינען אייגנגעשטאַנען און עס האָבן דאָרט אויך געוואוינט אלערליי באַאַמטע פון דער רעגירונג. די אידישע מאטעריעלע לאַגע איז דערפאַר געווען אַ גינסטיקערע ווי אנדערשוואו. ראדווילישקער אידישע איינוואוינער זיינען געווען אביסל וועלטליכער און משכיליש. פונדעסטוועגן זיינען געווען פרומע לומדישע אידן און זייער קינדער האָבן געלערנט אין ישיבות.

ראַדווילישקער רבנים זיינען געווען: הרב ר' יצחק הורוויץ און הרב ר' מאיר מאלץ, הרב ר' דניאל זאקס, מחבר פון ספר „חמדת דניאל" דערנאָך ראש הישיבה אין בית־היתומים דיסקין אין ירושלים. הרב ר' יוחנן זופאָוויץ (דערנאָך רב אין טבריה) און דער לעצטער רב הרב הגאון ר' יצחק בעגון, מחבר פון ספר „שדה יצחק".

געווען אין שטעטל אַ פּאָלקשולע, א פּאָלקס־באנק, אַ תפארת בחורים און ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס.

וועו די שטעטל איז פּאַרנומען געוואָרן פון די דייטשן, האָבן די ליט־ווינער פּארנומען אין טורמע דעם רב און די חשובסטע באַלעבאָטים. דאָרט האָט מען זיי פּארפיניקט און דער' הרג'עט. די געבליבענע אידן, מענער, פרויען און קינדער, האָט מען אוועקגעפירט אין יאנישאָק און זיי געבראכט אויפן מארק און פון דאָרטן האָט מען זיי געפירט אומצוברייגען.

ריטעווע

ריטעווע איז אַ זאַמוטער־שטעטל וואָס ליגט זיבן מייל פון מעמל און האָט געציילט לערך 200 הונדערט אידישע פאמיליעס.

די מערסטע בעלי בתים פון שטעטל זיינען געווען תלמידי חכמים און דעריבער איז טאקע דער בית מדרש געווען פול מיט בעלי בתים וואָס זיינען געזעסן און געלערנט, און די געשעפטן האָבן געפירט זייערע פרויען.

זייערע רבנים זיינען געווען גרויסע גאונים און באקאנט אין דער אי־דישער וועלט ווי דער גאון רבי לייבציק חריף זצ"ל און זיין איידעם הגאון ר אהרן בורשטיין זצ"ל, (דערנאָך רב אין טאַווריק, געווען באקאנט אין דער וועלט אלס טאַווריקער רב. שפּעטער ראש הישיבה אין ישיבה „מרכז הרב" אין ירושלים, און דאָרטן נפטר געוואָרן). און הרב הגאון ר' יצחק אליהו גפן ז"ל, און דער לעצטער רב הרב הגאון הצדיק רבי שמואל פאנדילער הי"ד, אייגער פון די גרויסע בעלי מוסר אין דער וועלט.

פון די חשובסטע בעלי בתים איז געווען: משה איצקאָוויץ, אַדער ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל, משה יעשיעס. געווען דער גביר און אויך דער שתדלן פון שטעטל.

דאָס שטעטל ריטעווע האָט געהערט צום פּריץ אגינסקי. און וועו דער פּריץ האָט ארויסגעגעבן גזירות אויף אידן פלעגט משה־יעשיעס גיין צום פּריץ און געפּועלט ארונטערצונעמען די גזירה, און אויך ברענגען פון

פּריץ זיין נדבה פאר אַרעמע אידן אויף „מעות חיטים". משה יעשיעס איז געווען אַ איד אַ משכיל, זיין איידעם איז געווען דער דאָקטאָר פון שטעטל, דר. לינדע.

ריטעווע האָט אויך געהאַט אַ ישיבה. די ראשי ישיבה זיינען געווען אירע חשובע בעלי בתים ווי רבי מרדכי יצחק סגל (דוד אוזשפאלערס איידעם) און רבי נחשן הענדלער, אָדער ווי מען האָט אים געפונען נחשן־בערע שמואלס. אויך איז געווען באקאנט אין שטעטל רבי ברוך קריינעס. אַ איד אַ גרויסער צדיק און אַ גרויסער עניו און בעל־מידות און אַ בקי אין ש״ס.

נאָך די ערשטע וועלט מלחמה איז אין ריטעווע אויך געווען א ישיבה וועלכע איז געגרינדעט און געפירט געוואָרן דורך דעם ראש הישיבה הרב הגאון ר׳ משה שורין ז״ל, דער איידים פון הגאון ר׳ משה אהרן דאווידאָוויץ זצ״ל און אנדערע ראשי ישיבות.

דעם 23־טן יוני, 1941, זיינען די דייטשן אריין אין ריטעווע. עס האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות און פיין פאר אידן. דעם ערשטן וואָס זיי האָבן דער־שאָסן איז געווען דער פירער פון שטעטל, ארע־בערע שמואל׳ס (בערע זאקס) זיי האָבן אים דערהרג׳עט אינאיינעם מיט זיין פרוי.

דעם רב פון שטעטל, הרב פאנדילער, האָבן די מערדער שטארק גע־פיניקט. זיי האָבן אים געבראכט אין בית המדרש און אים געהייסן צורייסן די ספר־תורות און אנדערע ספרים. דאָס האָרץ פון רב האָט ניט אויסגעהאלטן און נאָך אַ מאָמענטאַלער האָרץ־אַטאַקע איז ער געפאלן טויט אין בית המדרש, דערנאָך האָט מען דעם בית־מדרש אונטערגעצונדן און אינאיינעם מיט די אידן איז ער פארברענט געוואָרן.

מען האָט אַ טייל אידן פון ריטעווע אַוועקגעפירט אין טעלז און אייר־דער עס איז פאָרגעקומען די עקזעקוציע איבער זיי, צוזאמען מיט די טעלזער אידן, זיינען אין יענעם אָוונט פריער געקומען די ליטווישע מערדער, און אָפ־געטיילט די מענער פון די פרויען און פארלאנגט אז דער וואָס וועט געבן 50000 רובל, וועט בלייבן לעבן.

האָט זיך אָפגערופן איין פרוי, פון די געבראכטע פון ריטעווע: דאגה׳ט ניט אידן, איך האָב געלט עס וועט קלעקן פאר אלעמען אונז אויס־

צולייזן. און די מערדערס האָבן טאָקע צוגענומען זייערע פארמעגנס, און אויף מאָרגן, כ׳ תמוז, זיי אומגעבראכט. די אידן וואָס זיינען געבליבן אין ריטעווע האָבן געמיינט אז זיי זיינען שוין זיכער מיטן לעבן. אָבער מיט עט־לעכע טעג שפעטער, האָט מען זיי צוזאמענגענומען, אָפגעטיילט די מענער פון די פרויען, און פריער די מענער און דערנאָך די קליינע קינדערלעך און די פרויען — אלעמען אומגעבראכט.

אָט דאָס איז די מגילת החורבן פונם שיינעם, אידישן, לומדישן שטעטל ר י ט ע ו ו ע.

ש א ו ו ל

שאוול איז געווען די צווייטע גרעסטע שטאָט פון ליטע. האָט פאַר־מאָגט אַ אידישע באָפעלקערונג לערך 20 טויזנט נפשות.

שאָוועל האָט פאַרמאָגט אַלע אינסטיטוציעס וואָס עס דאַרף האָבן אַזאַ גרויסע אידישע קהילה פון ליטע.

אַ תלמוד תורה, אַ ישיבה, אַ גימנאַזיע, מושב זקנים און דאָס גלייכן.

שאוול האָט אויך געהאט בעלי־בתים לומדים און משכילים. דאָ וויל איך דערמאָנען דעם וואונדערליכן אידן ר׳ מאָטל דער וויינמאָכער, אַ למדן און אַ צדיק. זיינע מידות טובות און זיין טיף־מענטשלעך באגיין זיך מיט אַלע־מען, האָט אַרום אים אויסגעשפינט אַ קראַנץ מיט פרעכטיקע לעגענדעס וואָס שטעלן אים אָוועק אין אַ הערליך ליכט. דאָן זיין צדקה און זיין הכנסת אורחים האָט געהאָט אַ שם אין דער וועלט.

אין שאָוול האָט זיך אויך געפונען דער מפורסם׳דיקער מקובל רבי שלמה עליאשעוו זצ״ל, מחבר פון קבלה ספר „לשם שבו ואחלמה״, אין פינף חלקים.

אירע רבנים זיינען געווען פון די גרעסטע אין דער וועלט, ווי הגאון ר׳ יצחק אייזיק חבר, מחבר ספר „בנין עולם״, „בית יצחק״ און נאָך ספרים און הגאון ר׳ יוסף זכריה שטערן זצ״ל, מחבר פון ספר „זכר יוסף״ אויף ש״ס, „זכרון יוסף״״, פינף חלקים תשובות, און דרוש אויף חמש מגילות, און

זכר יוסף א פירוש אויף די הגדה. ער איז געווען דער גרעסטער בקי אין זיין דור און זיינע בקיאות איז געווען געפלאָכטן מיט חריפות, און ער האָט גע׳שמ׳ט פאר אַ גרויסן גאון אין זיין דור. אויסער דעם, איז ער געווען אַ גרויסער צדיק, וואָס האָט געקעמפט מיט די גרעסטע מסירות־נפש פאר אידישקייט און באקעמפט די משכילים. ווי י. ל. גאָרדאָנס פאָעמע „קוצו של יוד״ וואו ער שילדערט רבי יוסף זכריה, ווי א פאנאטיקער וואָס איז גרייט פאר א קוצו של יוד פון לעבן אויסוואָרצלען אַ יונגע עגונה. (אין זיין נאָמען געפינען זיך די זעלביקע אותיות ווי אין ר״ ופסי הכוזרי.

הגאון ר׳ מאיר אטלאָס זצ״ל, הרב ר׳ סיימע שטערן ז״ל, דער דיין פון שאָוול. אין שאָוול איז אויך געווען רב און ר״מ הרב ר׳ אשר ניסן לע־ווי־טאָן, (איצט רב אין נויאָרק). און הגאון ר׳ אהרן באקסט, דער לעצטער שאָוולער רב, וואָס איז אומגעקומען אויף קידוש השם דורך די מערדערס.

דער דאָזיקער רב איז געווען איינער פון די גרויסע פּער־זענליכקייטן וואָס דאָס אידישע פּאָלק האָט פּאַרמאָגט. זיין ביאָגראפיע איז אין קורצן ווי פאָלגט:

געבוירן אין יאָר תרכ״ז אין איוויע, לעבן ווילנע. פון זיין פריסטער יוגנט האָט ער שוין גע׳שמ׳ט פאַרן „איוויער עלוי״. געלערנט האָט ער אין סלאָבאָדקער ישיבה, און דערנאָך אין קעלם ביים הגאון הצדיק רבי שמחה זיסל זיוו ז״ל. (א תלמיד מובהק פון רבי ישראל סאָלאָנטער זצ״ל). דאָרט איז הרב באָקסט געווען פון די תלמידים מובהקים. ער איז געווען רב אין בייסאגאָלע, סומיאץ, צאָריצן, שאדאווע, סואוואָלק און לאָמזשע.

דער שאָוולער רב איז געווען איינער פון די פירנדע פערזענליכקייטן, וועלכער האָט מיט זיין תורה, פּקחות און יראת שמים באלויכטן ניט נאָר דעם קליינעם געאָגראפישן שטח פון ליטע און די באָלטישע לענדער, נאָר ווייט מחוץ די גרענעצן.

איך וויל דאָ פאַרצייכענען אז די אידישע וועלט, זאָל וויסן, ווי אזוי די נאָצישע מערדער האָבן אומגעבראַכט דעם דאָזיקן גרויסן גאון און צדיק תמים!

מיר דאַרפן ניט אויפהערן דערציילן וועגן דעם דאָזיקן גרויסן קידוש

השם, און אויך ניט אויפהערן צו דערציילן וועגן זייער גרויס לעבן, וואָס דאַרף בלייבן אַ ביישפיל פאַר אונזערע קינדער און קינדס־קינדער.

נאָר לאָמיר זיך אומקערן צו שאוול.

אין שאָוועל האָבן די נאַציס ניט געווארט מיט מאָסן מאָרדן פון אידן ווי אין געווייסע אַנדערע שטעט.

געווען שטעט און שטעלעך, וואו עס געניומען אַ צייט פון דער דייטשיסער באַזעצונג ביז דער מאָסן אויסראָטונג. ניט אַזוי אין שאָוועל. דאָרט האָבן די דייטשן און זייערע ליטווישע ארויסהעלפער, די שאָוליסטן, זיך גלייך געניומען צו אידן.

וואָס שייך שאָוועל איז טאַקע וויכטיק און נויטיק צו אונטער שטרייכן, אַז די גרויסע מערדעריין פון די ליטווינער, טאַקע פון די פּשוטע ליטווישע פויערים און שטאָט איינוואוינער — ספּעציעל טאַקע די „אינטעליגענטע" שטאָט איינוואוינער, די געוועזענע גוטע שכנים און אפילו חברים פון פיל אָרטיקע אידן, וועלכע האָבן אַ גאנץ לעבן אָפּגעלעבט צוזאַמען מיט זיי — האָבן זיך געניומען צו אידן גלייך ווי די דייטשן זיינען אריין.

די „שאָוליסטן", די אָרגאַניזאַציע פון ליטווישע פאַשיסטן, וואָס איז געווען אומלעגאל אין דער צייט פון דער רוסישער אַדמיניסטראַציע פון ליטע, די אָרגאַניזאַציע וועלכע האָט צוזאַמענגעארבעט אונטערערדיש מיט די דייטשן פאָרן נאַצישן אריינמאָרש, וואָס האָט מיט זיך פאַקטיש פאָרגעשטעלט דעם דייטשן פינפטן קאָלום — האָט אין דער אמתן געהאט הינטער זיך די שטיצע פון דער מערהייט פון דעם ליטווישן פאָלק.

מען קען ניט געניט אונטערשטרייכן, די רציחות פון די מאָסן ליטווינער לגבי אידן. זיי האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אויף די שוצלאָוז אידן, שלאָגן, הרגענען, גלייך ווי זיי וואָלטן תמיד געווען אונזערע שונאים. אין יענע טעג אין ליטע האָבן מיר געזען ווי אַזוי מיר קאָנען זיך פאָרלאָזן אויף דער פריינטשאַפט פון אונזערע שכנים!

אין שאָוועל, ווי געזאָגט, האָט מען עס געזען שטארקער און מערער ווי אין געווייסע אַנדערע שטעט. מיר האָבן עס געזען.. און געפילט.

וועל קען עס פאָרגעסן ווי די ליטווישע שאָוליסטן וואָס האָבן גע־

ראבעווטע, געמאַרדעווטע, געשאַסן, געפירט דייטשע געסטאַפּאַ אין אידישע הייזער! די דייטשן וואַלטן קיינמאָל ניט געפונען די אידן וועמען די ליט־ווינער האָבן אָנגעוויזן אַזוי לייכט, אָן דער אַקטיוועך מיטהילף פון ליט־ווישן פּאָלק.

בלויז יחידי סגולה זיינען געווען צווישן די ליטווינער, וועלכע האָבן זיך נישט באַטייליקט אין דער דאָזיקער מאַסן אויסראָטונג פון זייערע אידישע שכנים — שכנים מיט וועמען זיי האָבן געלעבט אין כלומרשטער פריינטשאפט אין משך פון יאָרהונדערטער.

אַלץ פון דער אַמאָליקער פריינטשאפט איז פאַרגעסן געוואָרן. אַלצ־דינג. מען האָט פארגעסן דעם אידישן חלק אין דעם קאַמף פאר אָנערקענען די ליטווישע אומאָפּהענגיקייט נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, די הילף וואָס ליטע האָט באַקומען פון אַמעריקע אַ דאַנק ליטווישע אידן, דעם אידישן אָנטייל אין דער באנייאונג פון דער ליטווישער שפּראַך און אין דער אָנט־וויקלונג פון דער ליטווישער קולטור.

קיינער כמעט, האָט עס מער ניט געדענקט ווען די דייטשן זיינען אריין אין ליטע.

מאסן ליטווינער זיינען געוואָרן קינדער מערדער און רויבער.

עס האָט אויסגעזען ווי זיי וואָלטן בלויז געוואָרט די אָלע יאָרן פון אידיש ליטווישער פריינטשאפט אויף דעם טאָג ווען זיי וועלן קאָנען רויבן ביי אידן און זיי הרגענען.

אַ טייל פון זיי האָבן עס געמאכט ניט ווייניקער גענים ווי די דייטשן, — אַמאָל מיט נאָך מער רציחה.

אַ איד וואָס האָט זיך געראטעוועט פון שוועלער געטאָ, האָט מיר דיק־טירט אַ באריכט פון די ערשטע פּאָגראָם־טעג אין שאַווּעל, גלייך ווי די דייטשע מערדער זיינען אריין אין שטאָט. אויפן גרויליקסטן און שוידערליכסטן אופן זיינען אומגעקומע הונדערטער אידן, יונג און אַלט, פרויען און קינדער און צווישן זיי איז אויך אומגעקומען דער שוועלער רב.

איך וועל דאָ איבערגעבן דעמדאָזיקן באריכט אין דעם אידנס אייגענע ווערטער:

„די דייטשן האָבן פאַרנומען שאוועל דאָנערשטיק, דעם זעקס און צוואנציקסטן יוני, 1941.

גלייך אין אָנהויב האָבן זיי געזומען רויבן. אין סאָמע ערשטן טאָג אוועקגעגזלט פון אידישע הייזער אַלץ וואָס האָט זיך נאָר געלאָזט מיטנעמען. אויסגעפלינדערט די אידישע היימען און באַלד דערנאָך, נאָך דעם זעלבן אָוונט, האָט זיך אָנגעהויבן די הריגה פון מענער און פרויען זקנים און קינדער.

מען האָט געשאָכטן, אָבער די אַלע אָנפאַלן און מאָרדן זיינען געווען אַ קינדער שפּיל לגבי דעם געפלאָנטן מאָסן־מאָרד וואָס די נאַציס און זייערע ליט־ווישע ארויסהעלפער האָבן אָנגעפאנגען עטלעכע טעג שפּעטער, אין דער נאַכט פונם ערשטן יולי.

די רוצחים האָבן אָנגעהויבן דעם געפלאָנטן מאָסן־פאָגראָם מיט אַ „באָזוך" ביים שאוולער רב.

געווען איז עס דעם 28־טן יוני, 1941. שבת 12 אַזייגער בייטאָג האָבן ליטווישע פאַרטיזאַנער צוזאַמען מיט געסטאפּאָ באַנדיטן ארומגערינגלט דאָס הויז פון שאָוולער רב.

ביים רב האָבן די דייטשן און ליטווינער, וואָס זיינען נאָך אים אריינ־געקומען געטראָפן הרב אייזיק ראבינאָוויטש, דעם רב'ס איידעם און אויך הרב ר' אברהם נאָכומאָווסקי, דעם שאָוולער דיין און אַ רייע בעלי־בתים נכבדים, די שענסטע אידן פון שאָוול.

אַלע זיינען געזעסן און געשמועסט אין לערנען בעת די רוצחים זיינען אריינגעקומען נאָכן רב.

און די מערדער האָבן זיך טאָקע ניט באַנוגנט מיט אַרעסטירן דעם רב, נאָר מיטגענומען די אַלע אויבנדערמאָנטע נכבדים וועמען זיי האָבן געטראָפן אין רב'ס שטוב.

עטלעכע טעג האָט מען אָזוי געלאָזן ליגן אין תפיסה. קיינער האָט זיך אויף זיי מער ניט אומגעקוקט.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער זיינען אריינגעקומען אין דער תפיסה קאָמער דער עס־עס רוצח גאָטשאָלג האָט אַ קוק געטאָן אויף איינעם פון די

חשובסטע שאַוולער בעלי בתים, הער טאַדעס, און אויסגעשריען צו אים, מיט אַ געלעכטערל:

— וואָס מאַכן זי היער, הער דירעקטאָר?

דער מערדער האָט באַמערקט דעם שאַוולער רב, מיט זיין שיינער באָרד, זיין פאַטריאַכאַלישן אויסזען, און אָנשטויסנדיק זיך, אַז דאָס איז אַ וויכטיקער איד, אַ אידישער פירער, האָט ער אויסגעשריען ווי אַ ווילדע חיה:

— ווער ביזטו? אונד וואָס מאַכסטו היער?

דער רב, וועלכער האָט געגלויבט, אז די דייטשן זוכן נאָר קאָמוניסטן (אזוי האָבן זיי, און די ליטווינער, די ערשטע צייט פארשפרייט אַ קלאַנג וועגן זיך אַליין), האָט ער געענטפערט תמימות׳דיק:

— איך בין דער ראבינער.

דער רב האָט אין זיין תמימות ניט געוואוסט, ניט געקאָנט גלויבן, אַז מען וועט גראָד איבער אים זיך איזדעקעווען (די פאשיסטן פון ליטע פלעגן תמיד פאַרשפרייטן קלאנגען, אַז זיי האָבן גאָרניט קעגן די אידן, נאָר קעגן די „קאָמוניסטישע אידן), האָט דער רב געמיינט, אַז אפשר וועט ער, אַלס רב קאָנען ראטעווען די איבעריקע אידן. אפשר וועלן זיי אים פאָרט גלויבן, אַז די ארעסטירטע זיינען ניט קיין קאָמוניסטן.

ווען דער גזלן האָט דאָס דערהערט האָט זיך אין אים אָנגעצונדן די יוכע. דאָס גאָנצע רוצחישע חיה׳שע בלוט איז אים אריין אין פּרצוף.

„יאָ, דו ביסט דער ראבינער!", האָט ער אויסגעשריען, — דערביי האָט ער זיך צעלאכט ווי אַ טייוול. זאָ, זאָ. ער האָט גלייך צוגעגעבן, וועגנדניק זיך צום רב:

„ שווייגען־הונד, דו ביזט עס פון דער פוילער באָנדע! ראבינער?

כאַ, כאַ, און נאָכאַמאָל האָט ער זיך צעריקעט אין אַ ווילדן, אוממענטש־ליכן געלעכטער.

דערזעענדיק דעם דיין נאָכומאָווסקי איז אייגער פון די טייוולאָנים צוגעגאנגען צו אים און זיך אָפּגערופן:

„דו אויך? דו ביזט אויך פון דער ראבינער באָנדע?"

און גלייך האָבן זיי אָנגעהויבן פאטשן דעם גרייזגרויען שאָוולער רב ווי אויך דעם דיין.

זיי האָבן ארויסגעפירט דעם רב און דעם דיין אויפן תפיסה הויף.

דאָרטן האָבן זיי אָנגעהויבן זיך איזדעקעווען איבער די רבנים. דעם דיין, הרב נאָכומאָווסקי, האָבן זיי איינגעשפאָנט אין אַ קאָרעטע, און געזומען אים טרייבן מיט אַ בייטש — געיאָגט אים מיט געלעכטער איבערן הויף, געשלאָגן מיט דער בייטש מכות רצח, אַז ער זאָל שנעלער פאָרן.

„ווייר האָבען קיינע צייט" — האָבן די נאצים זיך געוויצלט. אָבער די רוצחים האָבן אים ניט אָפגעלאָזן און אים נאָך שטאַרקער געשמיסן און חוזק געמאַכט פון אים.

דאָן האָט מען דעם פאָרחלשטן דיין אָפגעמינטערט און צוזאַמען מיט דעם רב און באַלעבאָטים וועמען מען האָט געפיניקט, צוריקגעפירט אין תפיסה.

יעדן טאָג האָבן די רוצחים אויסגעקלערט נייע מינים פורעניותן אויף זיי.

איין טאָג האָט מען געהייסן לויפן איבערן הויף פון תפיסה מיט די הענט פאָרלייגט אויף הינטן. מען האָט זיי געשמיסן מיט בייטשן און שטעקנס ביז דאָס בלוט איז גערונען, געוואָרפן אויף זיי שטיינער וועו זיי זיינען ניט געלאָפן געזוג שנעל.

וועו דער שאָוולער רב האָט זיך אָפגעשטעלט אינמיטן לויפן און ניט געקאָנט ווייטער לויפן, האָט מען געוואָרפן אויף אים שטיינער.

ווי געזאָגט, אַ וואָך צייט האָבן אָנגעהאַלטן די פייניקונגען פון די אידן מיט די רבנים בראש.

דעם עלפטן יולי איז געקומען דער סוף צו די יסורים פון דעם שאוולער רב און די אנדערע באַלעבאָטים, וועלכע זיינען ארעסטירט געוואָרן אין רב'ס שטוב.

די נאָצים האָבן זיי אַלע ארויסגעפירט אין הויף פון דער טורמע און זיי אַלעמען דערשאָסן.

אַזוי האָבן אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות דער שאָוולער רב און די אנדערע רבנים מיט די באַלעבאטים. — „השם ינקום דמם!"

דאָס איז די מעשה, ווי דער שאוולער איד האָט זי מיר דיקטירט. איך האָב זי פאַרשריבן. און איך גיב זי איבער אזוי ווי זי איז מיר דערציילט געוואָרן, אָן קאָמענטאַרן. וואָס איז דאָ פאַראַן וואָס מוסיף צו זיין?

שאוועל איז, אגב, געווען די אייניציקע נאָך קאָוונע. אָ סך איז שוין וועגן דעם געשריבן געוואָרן און איך קאָן זיך דאָ באריכות נישט אָפשטעלן.

שאראוע

שאַדאָוע איז געווען פאָנעוועזשער קרייז. די אידישע קהילה האָט זיך געציילט ארום דריי הונדערט פאמיליעס. זי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר אַלטע שול און פרעכטיקן ארון־קודש. געווען דאָרט אויך אַ געמויערטער גרויסער בית־מדרש, וואו ס׳איז געווען די ישיבה, געגרינדעט פון דאָרטיקן רב הגאון ר׳ יוסף לייב בלאָך, (געווען דערנאָך רב און ראש הישיבה אין טעלז). די ישיבה איז דערנאָך געפירט געוואָרן פון הגאון ר׳ אהרן באַקסט נאָך דער ערשטער מלחמה, איז די ישיבה מער נישט געווען אין שאַדאָוע. דער בית־מדרש, האָט אַבער, עדות געזאָגט אויף דעם אז אַמאָל איז דאָ געווען אַ גרויסע ישיבה. אויסערן בית־מדרש איז אין שאַדאָוע אויך געווען אַ קלויז, זי איז אָבער אָפגעברענט געוואָרן און מער נישט געוואָרן אויפגעבויט. פון דער ערשטער מלחמה איז דאָס שטעטל אָפגעברענט געוואָרן אינגאנצן, עס איז אַבער, דערנאָך אויפגעבויט געוואָרן צוריק, אַ סך שענער און גרעסער ווי פריער.

אירע באַלעבאַטים זיינען געווען לומדים און גרויסע חובבי תורה. ר׳ ישראל עליע מירוויס, האָט געגומען פאָר אַן איידעם הרב הגאון ר׳ יעקב מעסקין (איצט רב אין ניו יאָרק) און אַנדערע.

דער גביר פון שטעטל ר׳ בענע מער, איז געווען דער פעטער פון דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות. ער איז געווען אַ אוהב תורה און מוקיר רבנן. (זיין זון ר׳ אביגדור איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, דער איידעם פון

לאָמזשער רב, דער מחבר פון ספר „דברי מלכיאל". אויך זיינען געווען פּשוט׳ע פאָלקס־אידן ווי ר׳ שלמה יאָסע דער שוסטער, פיר אַזייגער פאר־טאָג, האָט שוין זיין קול פון תהילים געקלונגען אין שטעטל אריין.

שאדאָווע האָט געהאַט בארימטע רבנים: הגאון ר׳ נח, הגאון ר׳ אהרן בורשטיין, הגאון ר׳ יוסף בלאָך, הרב ר׳ יעקב יהושע לעוויטאן (געווען דיין אין שאדאָווע). הגאון ר׳ אהרן באקסט, הגאון ר׳ חיים בן־ציון נאטעלעוויץ (יעצט רב אין ברוקלין). דער לעצטער רב איז דאָרט געווען הרב הגאון ר׳ מרדכי דוד הענקין.

שאַדאָווע האָט געהאַט אַ ישיבה קטנה, דער ראש הישיבה איז געווען הרב הגאון הצדיק ר׳ משה קראוויץ (דערנאָך רב אין פאיורע.

שאדאָווער אינסטיטוציעס זיינען געווען: חדרים, אַ העברייאישע פאָלקשולע, פאָלקס־באנק, לינת־הצדק, תפארת בחורים מיט אַן אייגענעם לאָקאַל צום דאַוונען און לערנען. געווען דאָרט אויך אַ ביבליאָטעק און ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס.

די אידן האָבן זיך אין שאדאָווע פארנומען מיט קליין־האַנדל, האַנטווערקעריי, קרעמעריי און געטעניריי. די לעצטע יאָרן פלעגן זיי לרוב לעבן פון די געשיקטע געלטער פון זייער קינדער און מענער פון אמעריקע און דרום אפריקע, וואו זיי האָבן מאסנווייז עמיגרירט, זוכנדיק פּרנסה. אין באלטימאר געפינט זיך טאַקע די שאדאָווער שול וועמענס אָנפירער איז מאָנפריד ליבערמאַן, אליין א שאדאָווער.

אין ניו יאָרק געפינט זיך א שאַדאָווער קאָמיטעט, וואָס פארנעמט זיך מיט שיקן הילף די שאדאָווער געבליבענע נצרכים.

תיכף ווי שאדאָווע איז פארנומען געוואָרן פון די דייטשן, האָבן די ליטווישע מערדער געמאָרדעט און ראבירט. דעם רב און אנדערע חשובע באלעבאטים האָט מען מערדערליך געפיניקט, מען האָט די מענען ארויס־געפירט הינטערן שטעטל און אומגעבראַכט. די פרויען און קינדער פאר־שפארט אין שול, געפיניקט און דערנאָך אומגעבראַכט.

שקוד

דאָס שטעטל שקוד איז געווען קרעטינגער קרייז. פון איין זייט איז עס געלעגן נאָענט צו דער דייטשער גרענעץ צו מעמל, און פון דער אנדערער זייט נאָענט צו ליבאָוו. געווען אַלט־שקוד און נייַ־שקוד, און אַ בריקל איבערן טייך האָט זיי פאַראייניקט. 300 אידישע משפחות האָבן זיך געפונען אין שקוד.

אינמיטן שול־הויף פון אַלט־שקוד האָט זיך געפונען אַ שטיין און דער־ביי איז געווען אַ ברעטל. וועגען דעם שטיין איז פאראן אַ מעשה, אז אויפן דאָזיקן אָרט איז אמאָל געווען אַן אידישער בית־עולם. בעת דער מלחמה פון רוסלאַנד און דייטשלאַנד אויף פוילן און ליטע, זיינען אַ סך אידן אומגעקומען על קידוש־השם און דעם בית־עלמין האָט מען איבערגעטראָגן אויף אַן אנדער אָרט, איז דער דאָזיקער שטיין געבליבן אַן אָנדענק פון די אידישע קרבנות וואָס זיינען אומגעקומען על קידוש־השם.

אין דער קאַלטער שקודער שול איז געווען אַ היינגלייכטער מיט דריי הונדערט זעקס אין זעכציק ליכט רערן. אלע שבת און יום־טוב פלעגט דער היינגלייכטער אָנגעצונדן ווערן. דריי הונדערט פינף און זעכציק אַנטקעגן דער צאָל טעג פון יאָר און איין ליכט לזכרון פון יענע קדושים. דער ארון־קודש אין דער קאַלטער שול איז געווען אַ זעלטענער אנטיק איינער פון די דריי שענסטע אָרון קודש'ן אין דער וועלט.

די רבנים פון שקוד זיינען געווען: הגאון ר' בן־ציון הכהן, הרב הגאון ר' יחיאל מיכל מאָוושא און זיין איידעם — דער לעצטער רב אין שקוד — הרב ר' יעקב חיים טערושקין, הרב ר' יעקב יפה, געווען דיין אין שקוד (דערנאָך רב אין אמעריקע). און הרב ר' בן־ציון אריה. שקודער בעלי־בתים זיינען געווען לומדים און משכילים, פון זיי דאַרף דערמאָנט ווערן חאצקל, אַ איד אַ למדן און א גרויסער עסקן בצרכי צבור באמונה.

שקודער אָרגאניזאציעס זיינען געווען: אַ תלמוד־תורה, חדרים, אַ פאַלקשולע, חברה פרחי־שושנים, אַ ביבליאָטעק, אַ פאַלקס־באנק, און ציוניסטישע אָרגאניזאציעס.

שקוד איז פארניכטעט געוואָרן אויפן זעלביקן פלאַן ווי אנדערע אי־דישע שטעט און שטעטלעך פון ליטע. אינטמיטן אַ מוראדיקן פראָסט, האָט מען אלע אידן אריינגעטריבן אין וואלד און אויף דעם אכזריות׳דיקן אופן אומגעבראכט.

שקודווּיל

שקודווּיל, טאַווריקער קרייז, אַ שטעטל פון ארום צווּיי הונדערט אידישע פאמיליעס. האָט זיך געפונען נאָענט צו דער דייטשער גרענעץ. שקודווּילער אייגנארטיקייט איז באשטאַנען אין דעם, וואָס דאָס גאַנצע שטעטל האָט געלערנט, אַ שטעטל — אַ ישיבה. בעת איר זענט אריינגעקומען צו אַ סוחר אין געשעפט, למשל צו ר׳ משה ריבקין אָדער צו ליפשיצן אָדער צו ר׳ לייבטשיק דעם זייגערמאַכער, פלעגט איר פארוואונדערט ווערן, ווי זיי פלעגן וואַרפן מיט לומדות אויף ש״ס. דריי בלעטער גמרא פלעגט יעדן טאָג געלערנט ווערן פאַרן עולם. דער רב פון שטאָט האָט געלערנט איין בלאַט מיט די עלטערע באלעבאַטים, ר׳ בנימין שטיין און ר׳ לייבטשיק דער זייגער־מאַכער האָבן געלערנט פאר די אינגערע באלעבאטים, און איין בלאט גמרא האָבן שוין געלערנט די לומדים פון שטאָט, וואו יעדער פון זיי פלעגט זאָגן דעם בלאַט גמרא, יעדן טאָג אַן אַנדערער.

דער תפארת בחורים אין שקודווּיל איז געווען גאָר אן אויסגעצייכנטער. זייער רבי איז געווען ר׳ משה ריבקין און ער האָט געהאט אַ גרויסע השפעה אויף זיינע תלמידים. אויך איז געווען אַ חברה קנין תורה, וואו אלע טאָג האָט מען געלערנט משניות און חיי־אדם.

ביי מיין באזוך אין שקודווּיל 1939, האָב איך געטראָפן פרייטיק צונאכט אין בית מדרש כמעט דעם גאנצן שטעטל אידן זיצן און לערנען. עס איז דערפאר קיין וואונדער ניט וואָס אירע רבנים זיינען געווען גדולי

תורה, ווי הרב הגאון הצדיק ר׳ אליהו יששכר בער יפה, און זיין איידעם הגאון ר׳ אברהם יצחק פערלמאן, דער מחבר פון ספר „פני אברהם״.

אין 1940, וועז די סאָוועטן האָבן באזעצט ליטע, האָבן די שקודווילער איידן זייער ווארעם אויפגענומען און דערנאָך אויסגעהאַלטן די באראנאָ־וויטשער ישיבה מיט זייער ראש הישיבה הרב הגאון ר׳ שמואל הירשאָוויץ.

נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן פארנומען שקודווויל, האָבן די ליטווינער פארנומען אלע איידן פון שטעטל אויפן מאַרק־פלאַץ, אָפגעטיילט מענער פון די פרויען און קינדער און דעם 18־טן יולי, 1941, האָט מען די מענער צוועקגעפירט אין פוזיזיער וואלד און זיי דאָרט דערשאָסן. מיט גאָר א גרויל־האַפטיקן אופן איז פאַרפיניקט געוואָרן דער שקודווילער רב, הרב פערלמאַן. די באהאלטענע איידן האָט מען אויפגעזוכט און זיי אוועקגעפירט קיין אופינע און זיי דאָרט אויפן בית־עלמין אומגעבראכט צוזאמען מיטן אופינער רב הרב ר׳ יצחק יפה, הי״ד.

די פרויען און קינדער האָט מען אריבערגעפירט אין גריבלויקער דאָרף, ניט ווייט פון שטעטל באטאָק און פארשפארט אין בארַאקן אָן דעכער און זיי געפיניקט אויפן אוממענטשליכסטן אופן און זיי דערנאָך דער׳הרג׳עט. דאָס אַלץ האָט מיר דערציילט די פרוי פרידמאַן, וואָס האָט זיך געראַטעוועט מיט איר טאָכטער.

וועז איך האָב אין 1945, באזוכט זייערע קברים, איז אַלץ געווען אָפ־ווישט און אויסגעגלייכט מיט דער ערד. גלייך ווי קיינמאָל איז דאָרט די ערד נישט געהייליקט געוואָרן מיט אזויפיל טייערע קדושים.

שוועקסנע

שוועקסנע, סילוטער קרייז, האָט פארמאָגט אַ אידישע באפעלקערונג פון לערך 200 אידישע נפשות.

אַ שטעטל פון זאמוטער שניט בעלי בתים לומדים און תמימים ווי, יוסף בער שטוצין און יעקב שיינקערס, און דעריבער איז טאקע זייער רב, הרב הצדיק ר׳ בנציון וועלוול קרעניץ זצ״ל, אויסער וואָס ער איז געווען אַ למדן אַ גרויסער, אויך געווען אַ צדיק; געהאַלטן אַ ישיבה אין שוועקסנע פון 35 בחורים. פון די שטעטלעך אַרום זיינען די בחורים געקומען לערנען ביי ר׳ בנציון וועלוול. ער האָט יעדן בחור געהאלטן ווי זיינס אַן אייגן קינד. ווען אַ בחור האָט זיך גענויטיקט אין געלט, פלעגט ער אים זאָגן: ״גיי צו דער פושקע אויפן קאַמאָד, און נעם דאָרטן, וויפיל דו דארפסט״. אויך איז געווען רב אין שוועקסנע זיין איידעם, הרב ר׳ ישראל תנחום פאָרטמאַן, הי״ד. דערנאָך איז ער געווען רב אין זשעזמיר. דער לעצטער רב איז דאָרט געווען הרב רבי ישראל יצחק לעוויטאן, הי״ד. געווען אויך רב אין אָסלאָ, נאָרוועגן. מחבר פון די ספרים ״ילקוט הדרוש״ ״דברי שלום״ און אנדערע.

דעם 23־טן יוני, 1941, זיינען שוין די דייטשן געווען אין שוועקסנע, און עס האָבן זיך אָנגעהויבן די פיינקונגען. אַ סך פרויען זיינען פארוואלדיקט געוואָרן און אלץ פון די אידן איז צוגענומען געוואָרן. די ארבעטס־פייאיקע מענטשן מיטן רב פון שטעטל, האָט מען אוועקגעפירט אין היידעקרוג (דאָס איז ביי דער דייטשיש ליטווישער גרענעץ).

לעבן היידעקרוג, האָט מען געמאכט אַ לאַגער וואו מען האָט געבראכט אידן פון וואַרשאָן, ניישטאָט — טאוריק, לויקעווע. אין היידעקרוגער לאַגער האָט מען זייער געפייניקט און כמעט אלעמען אומגעבראכט. נאָר איינצלנע האָבן זיך געראטעוועט אין דייטשלאנד. די וואָס זיינען געבליבן אין שטעטל, זיינען דאָרט אומגעקומען.

שירווינט

שירווינט איז געווען ווילקאָמירער קרייז, און איז אויך געלעגן ניט ווייט פון ווילנע. האָט פארמאָגט אַ צווויי הונדערט אידישע פאמיליעס. דאָס שטעטל איז געווען באקאנט אין ליטע דורך איר מגיד ר׳ דוד קרעטינגער.

שירווינט האָט געהאַט זייער חשובע בעלי־בתים, אידן לומדים און בני תורה. פלעגן נעמען איידעמס פאר זייערע טעכטער פון די ישיבות און זייערע זין געשיקט לערנען אין ישיבות. שירווינט איז געווען באקאנט מיט אירע בארימטע רבנים, ווי הרב הגאון הצדיק ר׳ מענדעלע שירווינטער און הרב הגאון ר׳ אריה לייב גראָסבארד און זיין איידעם, הרב הגאון ר׳ זונדל קרוק.

פרנסה האָט דאָס שטעטל געהאַט פון האַנטווערקער, מסחר און קליין־קרעמעריי. אירע אינסטיטוציעס זיינען געווען: חדרים, אַ פאָלקשולע, אַ ביבליאטעק, לינת־הצדק, אַ פאָלקס־באנק און ציוניסטישע אָרגאַניזאציעס.

אין ניו־יאָרקער „טאָג״ האָט דער געווענער פּאַרטיזאַן, סענדער יאוולאָוו, ווָאס איז לעבן געבליבן, באשריבן דעם חורבן שירווינט מיט די בולטסטע דעטאַלן. ער האָט אליין געזען, געהערט און דורכגעלעבט דעם גאַנצן בראָך פון חורבן שירווינט. אויך האָט מיר דערציילט בערל גאר־בער, ווָאס האָט זיך געראטעוועט ארום מוסניק, דעם חורבן שירווינט, אָבער איך וועל לאָזן אָט־דעם לעבן־געבליבענעם עדות דערציילן מיט זייַנע אייַ־גענע ווערטער, ווענען דעם אומקום פון שירווינט:

„די נאציס זיינען צוזאמען מיט דער ליטווישער פּאָליציי אריין אין בית־המדרש און באפוילן דער פרוי רישל קוניגעס מיט איר זון יונה, וועל־כע האָבן געוואוינט אין בית־המדרש זיי זאָלן ניט ארויסגיין.

„זיי האָבן דעם בית־מדרש אונטערגעצונדן און די צוויי אידישע נפשות זיינען פארברענט געוואָרן.

„פון דער מיטלסטער שול און פון רבינס בית־מדרש האָבן די נאציס ארויסגעטראָגן די ספרי־תורה׳ס און די מגילות זיי צעוויקלט אין די גאַסן,

וואו מען איז געפֿאָרן אוֹן געגאנגען. דער אלטער רב, ר׳ אברהם אריה לייב גראָסבארד, דער זון פון גאון ר׳ ברוך ז״ל, צוזאמען מיט זיין איידעם, דעם יונגן רב, ר׳ זונדל קרוק, האָבן די נאצים צוגעשלעפּט צו דעם ברענעדיקן בית־המדרש און זיי ביידן אריינגעוואָרפן אין פּייער. דער אלטער רב האָט ניט באוויזן מער ווי אַרויסצוריידן „שמע ישראל״ און זיין הייליקער גוף איז ארומגעכאַפּט געוואָרן פון די פלאַמען.

„דעם 12־טן יולי, האָט דער אזוי געפרופענער „אידישער קאָמיטעט״ וואָס די נאצים האָבן צוזאמענגעשטעלט, באקומען אַ באפעל, אז אלע אידן מוזן פארלאָזן דריי פערטל פון שטעטל און זיך צונויפקוועטשן בלויז אין איין פערטל. דערביי מוזן די אידן אלץ איבערלאָזן אין זייערע וואוינונגען. זיי האָבן ניט געטאָרט פון דאָרט גאָרניט ארויסנעמען. דריי טעג שפּעטער איז געקומען אַ נייער באפעל, אז אלע אידן מוזן אָפּגעבן דאָס גאָלד־און זילבער־געלט און פאַרשיידענע ווערט־פאפּירן. די 1200 אידן פון שטעטל, וועלכע האָבן געלעבט אין טויט־שרעק האָבן אלץ אָפּגעגעבן כדי ניט צו האָבן אויף דעם גאווישן, אז צוליב זיי האָט מען אומגעבראכט אומשולדיקע אידן. אין דעם נאַצישן באפעל איז געווען געמאָלדן אז בעת די הויז־זוכונגען וואָס וועלן דערנאָך פאָרקומען, וועלן 100 אידן דערשאָסן ווערן, אויב מען וועט ביי איין אידן געפינען באהאלטן געלט אָדער ווערט־פאפּירן.

איינמאָל אין אַ פרייטיק צו־נאַכט האָבן די נאַצים צונויפגענומען אלע חשובע אידן פון שטעטל, זיי פארשפּאָרט אין אַ באַראַק אָן אַ דאַך. עס האָט געהייסן אז מען וועט זיי פירן קיין ווילנע. די נאצים האָבן אַוועק־געשטעלט אַ וואַך ארום דעם בארק און ניט צוגעלאָזן קיין עסן צו די פארכאַפּטע אידן. די נאצים האָבן פארלאנגט אז די אידן זאָלן זיי אויסזאָגן סודות. צוויי מעת־לעת האָט מען זיי מוראַ׳דיק געמאַטערט. זיי זיינען אויס־געשטאַנען ענויים קשים. אויפן דריטן טאָג האָבן די אידן שוין מער ניט געקענט אויסהאלטן; זיי האָבן צעריסן זייערע העמדער, געמאכט פון זיי שטריק און זיך אליין אויפגעהאנגען אויף די באלקנס.

„דעם 10־טן אויגוסט, איז געקומען אַ נאַצישער באפעל, אז אלע אידן וואָס באזיצן נאָך אַ פערד־און־וואָגן, זאָלן מאָרגן פרי זיין גרייט צו א נסיעה.

דער באפעל איז אויסגעפירט געוואָרן פינקטליך. די נאצישׂ האָבן געכאַפּט יוגנטליכע און עלטערע אידן פון 14 ביז 30 יאָר אלט, און זיי אַרויפגע־זעצט אויף די וועגענער. אַ סך אידן האָבן זיך געשטעלט אַנטקעגן. צווישן זיי איז אויך געווען מיין ברודער הירש בערל. די נאצישׂ האָבן איבער די וויידערשפּעניקע געמאכט אַ משפּט אויפן אָרט און זיי פּאַראורטיילט באגאָסן צו ווערן מיט בענזין, אונטערצינדן זיי און זיי זאָלן אונטערגעצונדענע, ברענענדיקע לויפן. דער אורטייל איז אויסגעפירט געוואָרן ביי מיין מוטער אין הויף און די נאצישׂ האָבן איר געצוואונגען זי זאָל צוקוקן ווי איר זון לויפט אַ ברענענדיקער. אויפן צווייטן טאָג נאָך דער געשעעניש האָבן די נאַצישׂ אויך מיין מוטער דערשאָסן.

„ביזן 18־טן סעפּטעמבער, 1941, איז געווען אַזאַ לאגע ביי אונז אין שטעטל. געזונטע מענער און אייניקע פרויען פלעגט מען פירן יעדן טאָג צו דער ארבעט אין סעסאָלקער הויף, אַ צען קילאָמעטער פון אונ־זער שטעטל. זיי האָבן געמוזט גיין אָט דעם לאנגן וועג הין און צוריק צופוס. יעדן טאָג פלעגן זיך אומקערן אין שטעטל אריין וויניקער מענטשן פון דער ארבעט ווייל פאר יעדער קלייניקייט האָבן די נאצישׂ דערשאָסן.

„אין די באגינענס פלעגט זיך אָפּט הערן אַ ווילד פּאַרצווייפלט גע־שריי: „אידן ראטעוועט"! דאָס זיינען געווען יונגע אידישע פריוען, מיט וועמען די נאַצישׂ האָבן דורכגעפירט פּארשיידענע ארגיעס און צומאָרגנס זיי אזוי דערמאָרדעט, אז קיין שפּור זאָל פון זיי ניט בלייבן.

„דער ברונעם וואָס געפינט זיך ביים גרענעץ פון דעם גלח׳ס נחלה און יאצקאָוויטשעס ערד, איז פול געווען מיט קערפערס. דאָס זיינען מער־סטענס אידישע פרויען וואָס די נאצישׂ פלעגן זיי כאַפּן אין די אָוונטן און ביינאַכט מיטן אויסרייד אז מען נעמט זיי צו דער ארבעט.

„דעם 18־טן סעפּטעמבער, צווי אזיגער ביינאַכט, איז ארומגערינגלט געוואָרן דער אידישער קוואַרטאל דורך די ליטווישע פּאָליציי. די גענעראַלן און וועַרמאכט־מיליטער, וועלכע האָבן געזוכט, גענישטערט, גערַאבירט, מער־דערלעך געשלאָגן און געוואָרפן אין די מאשינעס די קראנקע, אלטע, קליינע קינדערלעך און זויג־קינדער צוזאמען מיט זייערע מוטערס און פאמיליעס —

און אלעמען אָפּגעפירט אין דער ריכטונג צו ווילקאָמיר. דריי קילאמעטער פון ווילקאָמיר איז פּאראן דער קוראָרט־וואלד „פּיוואלניע" (פּאוואָנע). אין דעם וואַלד האָבן די נאצים באשטימט צו מאָכן אַ ברודער־קבר פּאר אלע אידן פון ווילקאָמירער קרייז.

„מאשינעס נאָך מאשינעס זיינען כסדר אָנגעקומען אונטער אַ שטאַרקער מיליטעררישער באגלייטונג אין וואלד אריין. מען האָט די אידן באפוילן זיך אויסצוטאָן לעבן די לאנגע און טיפע גריבער און גרופּנווייז אריינגעטריבן אין די גריבער אריין. אידן האָבן זיך אין די לעצטע רגע׳ס געזעגנט מיט זייערע ברידער און שוועסטער. מען איז זיך געפּאָלן אויף די העלדזער, מען האָט געווייגט און געקלאָגט. ווער עס האָט זיך אנטקעגנגעשטעלט דעם באפעל, דעם האָט מען מורא׳דיק געפּיניקט און באַגראָבן לעבעדיקערהייט, די וואָס האָבן זייערע עופה׳לעך ניט אָפּגעגעבן, האָט מען די עופה׳לעך ארויסגעריסן מיט געוואלד, געוואָרפן אין דער לופטן און מיט רעוואָלווערן געשאָסן אין זיי.

„צען אזייגער אינדערפרי, דעם 18־טן סעפּטעמבער, איז שוין ניט געווען קיין שפּור פון דעם שירווינטער אידישן קיבוץ.

„דעם זעלבן טאָג האָבן די נאצים ארויסגעהאנגען אַ טאָוול ביי דעם אריינפאָר אין שירווינט מיט דער אויפשריפט „יודען־ריין". ה׳ ינקום דמם!

ווי אַזוי איך בין געראטעוועט געוואָרן

איין טאָג, איין שעה לעבן

מענטשן האָבן זיך געקלאָמערט אין, זייער גאָרניט צוזאָגנדיקן לעבן, מיט אַן אומפירשטענדליכער קראפט און עקשנות. זיי האָבן געוואוסט זייער גורל. די צוקונפט איז געווען פאר אלעמען אזוי קלאָר ווי פאר די וועלכע זיינען שוין געלעגן צעווארפענע איבער גאנץ ליטע צופרעסענע פון הינט, געהאַנגענע, זיך וויגנדיק אויפן ווינט, אָדער אויף אלע פעלדער, אריינגעוואָר־פענע אין דער גראָזיקער ערד, נאָך ניט פאַרשאָטענע.

מענטשן האָבן זיך געוואָלט באהאַלטן וואו ס׳האָט זיך נאָר געלאָזן. זיי האָבן געוואוסט אז פאר 99 פראָצענט פון זיי וועט עס ניט העלפן. די שפּיר־הינט ס.ס.־לייט, נאָך ערגערע ווי די ערגסטע שפּיר־הינט און סתם דייטשע אונטערלעקערס — וואָס האָבן געוואָלט מיט יענעמס טויט אויסקויפן זייער אייגן לעבן — וועלן אלץ טאָן כדי זיי אויסצוגעפינען און אויסראָטן. נאָר די עטליכע טעג, עטליכע שעה, ניין, עטליכע מינוט אפילו, האָבן ניט געלאָזט צורו די פאנטאזיע: און אפשר וועסטו דאָך זיין פון די גליקליכע וועלכע מען וועט ניט געפינען.

וואו האָט מען זיך ניט באהאַלטן? אין די וועגט, און אונטער די הייזער, און קוימענס און אין די טיפענישן פון דער קאַלאָניזאציע, וואו נאָר די פאנטאזיע האָט נאָר געקענט דערגרייכן, וואו דער קערפּער זאָל זיך ניט ארויסזען — האָט מען זיך באהאַלטן.

און קיינער האָט אליין ניט פארשטאַנען צוליב וואָס עס גלוסט זיך אים אזוי לעבן, וואָס וויל ער נאָך פון אים און וואָס קען עס אים געבן? יעדערער האָט שוין ביי זיך באשטימט אז ער איז טויט ניט נאָר פאַר די דייטשן, נאָר פאר זיך אליין. ער האָט זיך שוין געהאָט געזעגנט מיט אַלע נאָענטע, געקוקט אויף יעדער שעה פון זיין לעבן ווי אויף עפּעס אומגעריכטס, וואָס איז אים געקומען פון הימל אַראָפּ.

שפּעטער אביסל האָט מען געפונען אַנדערע וועגן. עס זיינען אָנגעקו־

מען ידיעות וועגן פֿאַרטיזאַנער. מען איז געלאָפֿן אין די וועלדער, אָבער דאָן, אין די ערשטע צייטן, האָט מען ניט געהאַט וואו אהינצוטאָן דעם קערפּער נאָך וועלכן מיליאָנען דייטשן האָבן זיך געיאָגט בייטאָג און ביינאכט מיט כלערליי מיטלען. יעדערער האָט געטראכט אז ער איז פיזיש צו גרויס: „וועו איך וואָלט געווען קלענער וואָלט איך דאָך געקאָנט אריינקריכן אָט אין דעם לאָך". מענטשן זיינען ארומגעגאנגען אַיינגעשרומפּענע. האָבן מורא געהאַט פֿארן אייגענעם שאָטן. די הענט זיינען געווען צו לאַנג און די פּיס צו דיק. מען האָט זיך געלערנט פֿאַכן. וועו? אלע די וואָס האָבן געקענט און די וואָס האָבן ניט געקענט. אלע זיינען געווָארן פאכמענער, אבי צו ראטע־ווען דאָס שטיק לעבן וואָס האָט זיך געבאָמבלט ווי אַ שמאַטע אונטער די מידע פיס.

ווי געזאָגט, איז זייער וויניק מענטשן געלונגען זיך צו ראטעווען. אָבער טראָץ דעם, וואָס יעדן טאָג פלעגט מען אזוינע מענטשן כאַפֿן, ארויס־שלעפּן פון די לעכער און גלייך צושיסן, האָט עס אויף אַ האָר ניט געווירקט אויף אַנדערע און נישט אָפּגעשוואכט דעם דראנג צו באהאלטן זיך וואו עס האָט זיך נאָר געלאָזט.

דאָן האָט מען אָנגעהויבן בויען די אַ. ג. „מאַלינעס" (בונקערס).

„וי מיר האָבן געבויט אונזער „מאלינע"

וי אזוי איז געבויט געווָארן אַ מאלינע? — אין אלגעמיין וייס איך ניט. יעדערער האָט געמאכט זיין מאַלינע אזוי געהיים אַז נאָר די סאמע נאָענטסטע האָבן געוואוסט פון דעם. דאָס איז געווען פארשטענדלעך, ווייל מען האָט זייער מורא געהאַט, אז אויב מען וועט זיך דערוויסן, וועלן אַ סך מענטשן אָנלויפן און אזוי ארום וועלן אלע ארויסגעבן וועדן.

מען האָט אויסגעזוכט דעריבער, די סאמע באהאַלטנסטע ערטער, אַ־זוינע וואו קיין אנדערן האָט ניט געקענט אינפאלן אז דאָרט געפינט זיך אי־מיצער. געווויינטלעך, זיינען געווען פאמיליען מאַלינעס פאָר ניט קיין גרויסע צאָל מענטשן.

איך ווייס אָבער ווי אזוי אזנזער מאלינע האָט זיך געבויט.

דאָס איז געווען באמת אן אויסגעצייכנטע מאלינע אין אלע פּרטים.

נאָך אָנפאנג 1941, האָבן די רוסן געהאָט אויסגעבויט אַ רייע בלאָקן — הייזער פאר ארבעטער. זיי זיינען געשטאַנען אין אַ סימעטרישער רייע הינטער קאָוונע. פיר שטאָקיקע בנינים, ענלעך איינער צום צווייטן. אָבער דעם לעצטן בנין האָבן זיי שוין ניט געקענט פארענדיקן. דער דייטש־רוסישער קריג האָט געפונען דעם בנין נאָר מיט לַיידיקע פיר וועגט, מיט אַ דאַך און אַן אינווייניקסטער אייניכטונג. די וועגט זיינען געשטאַנען הויכע, נאָקטע מיט פיל אָפּצאמונגען פאָר די הונדערטער וואוינונגען, וואָס דאָרט האָט געדארפט זיין. דאָס הויז האָט צוגעצויגן די אויפמערקזאמקייט פון אַ סך מענטשן. דאָרט פלעגט מען זיך באהאלטן פון די אָבלאָווע אין איינעם פון די הונדערטערווינקעלעך. שפּעטער האָט זיך דאָרט קאָנצענטרירט אַ שטיק פון אידישן געטאָ־לעבן. קליינע האַנטווערקער האָבן דאָרט איינגעאָרדנט זייערע וואַרשטאַטן.

די דייטשע מאכט האָט דאָרט דערלויבט צו מאַכן די דאָזיקע וואַרשטאַטן פאר סטאָליערס. אין קעלער האָט מען געבויט דעם „ענטלויזונגס־אַנשטאַלט", ד. ה. אַ באָד מיט אַ דיזענפעקציע קאַמער פאר קליידער און חפצים.

די דייטשע מאַכט וועלכע האָט זיך ענווּיטיקט אין די אידישע פאכמענער האָט דאָרט אריינגעצויגן עלעקטריש ליכט. די ארבעטער גופא האָבן שוין ווי עס איז איינגעאָרדנט אזוי אז דאָס האָט געהאָט אַן אויסזען פון אַ וואַרשטאַט. שפּעטער איז דאָרט אויך געשאפן געוואָרן אַן „אָרט" — שולע, וואו אידישע יוגנטליכע האָבן זיך געלערנט אַ מלאכה. אַ „תפארת בחורים", אַ בית המדרש. דאָרט פלעגן זיך צוזאמענקומען די פּארטיזאַנער און די ציוניסטן פלעגן דאָרטן מאכן זייערע געהיימע פאַרזאמלונגען — אַן אמת'ע קהל'שע שטוב.

און ס'איז געווען אזוי:

אויבן זיינען געווען די וואַרשטאַטן, אונטן, אויפן פּאָרטער, ווידער וואַרשטאַטן, אין קעלער — די באָד און אונטער דער באָד האָט מען באַשלאָסן צו בויען אונזער מאלינע.

פארוואס גראָד דאָרטן?

ערשטנס, איז קיינעם ניט איינגעפאלן אז מען קען אזוי טיף בויען, צווייטנס, האָבן מיר דאָרטן געהאַט וואו צו וואַרפן די גרויסע מענגעס ערד, מיר האָבן געהאַט פון וואַרשטאַטן אַ סך מאטעריאַל וואס איז אונז נויטיק געווען פאַרן בויען און דער עיקר — האָלץ, וואָס מען האָט אויסער אין די סטאָלעריייען אין ערגעץ ניט געקענט באקומע.

מען האָט געדארפט האָבן צו דעם, ערשטנס, גוטע ארבעטער, וואָס זאָלן קענען „האַלטן דאָס מויל", כדי מיר זאָלן ניט פארשאַטן ווערן דורך אַ מסור, פון די וואַרשטאַטן האָבן מיר קיין האָלץ ניט געקאָנט באקומען אָן זייער הסכמה. מען האָט געדארפט האָבן אַ פאכמאַן, אויב ניט קיין אינזשיניר, איז לפחות אַ מענטשן וואָס אָריענטירט זיך גוט אין בוי־ענינים. מען האָט זיך אָפגעבן אַ דין וחשבון, אז יעדער קלענסטער באגאנגענער פעלער איצט, קען שפעטער פאראורזאכן אונזער אלעמענס טויט.

מיר האָבן עס אלץ באקומען

דער פארוואלטער פון די בוי־מאַטעריאל אין די קליינע וואַרשטאַטן איז געווען דער אינזשינער פייוול גאָלדשמיט (איצט אין ישראל). ער איז, הייסט עס, געווען דער מענטש, אליין געקענט בויען און געהאַט מיט וואָס צו בויען. מיר האָבן אים דערציילט וועגן אונזער פלאַן און ער האָט גלייך מסכים געווען, סיי אויפן פלאן און סיי אויפן פלאַץ וואו די מאלינע דארף געבויט ווערן.

וועגען די ערשטע פלענער פון דער מאלינע האָב איך ניט געוואוסט. די מענטשן וואָס האָבן דאָס געפלאנט, האָבן מורא געהאַט מיר אריינצונעמען צווישן די בויער, ווייל טאָמער וואָלטן די דייטשן געכאפט, וואָלט מען מיך דעם ערשטן — אלס רב, דערהרגעט, נאָר אויסזאָגן האָבן זיי געמוזט, ווייל איך בין דאָך געווען דער אויפזעער פון דעם אנשטאַלט, און אלץ וואָס האָט זיך געטאָן אין באָד האָט דאָך געמוזט דורכגיין דורך מיר; מען האָט קיין זאַך ניט געקענט באהאלטן פון מיר.

די פאמיליע ליפמאַן, וואָס האָבן געארבעט אין באָד, זיינען געווען די אייגנטליכע פלאַן־געבער פארן בויען. זיי האָבן געשלאָסן אָן אָפמאך מיטן

פייוול גאָלדשמיט און אינזשינער אינדורסקי און צוזאמען, ד. ה. אלע ארבעטער פון באָד, מיט די שותפים האָבן מיר געציילט 34 נפשות. מענער, פרויען און קינדער. די מאלינע האָט, הייסט עס, געדאַרפט זיין אַ גאַנץ גרויסע.

מען האָט זיך געזומען צו דער ארבעט אין דער שטרענגסטער גע־היימענישׂ, בסוד סודות.

די ערשטע פראגע איז ביי אונז געווען, וואו שיט מען ארויס די ערד? די מאַלינע איז געווען אַ פינף מעטער די טיף און אַ צען מעטער די ליינג און די ברייט. די ריזיקע קוואנטומס ערד האָבן געדארפט ערגעץ אויסגעשאָטן ווערן אין אזא אָרט, וואָס זאָל ניט ציען אויף זיך קיינעמס אויפמערקזאמ־קייט אפילו פאַר אידן האָט מען זיך געהיט. מען האָט אויך געדאַרפט האָבן אַ פלאַץ דורך וואנען די ערד ארויסצופירן אומבאמערקטערהייט; מען האָט דאָך אויף קיין איין מינוט ניט געטאָרט פארגעסן, אז דייטשע פאַטרולן און ס. ס.־לייט האָבן זיך טאָג און נאַכט דאָרטן ארומגעדרייט, געהיט יעדן טריט און פאר דער מינדעסטער, אויפפאלנדיקער באווענונג, האָט מען גע־שאָסן אָדער אויסגעזידלט אַהין פונוואנען מען קומט שוין ניט צוריק.

אזא אָרט האָבן מיר סוף כל סוף געפונען.

איך און אלע רעליגיעזע און גלויביקע האָבן אין דעם געזען ג־טס האַנט. מיר האָבן איר געזען אין אונזער יעדער באווענונג. דעם אויבערשטנס רצון איז געווען מיר זאָלן געראטעוועט ווערן. פאר וועלכע זכותים? ווער קען וויסן די פארבאָרגענע דרכים פון ג־ט? נאָר מיר איז באַשערט געווען — צוליב פאר מיר אליין אומפארשטענדליכע סיבות — צו בלייבן לעבן. אלץ איז געקומען אין צייט און אויפן אָרט.

מיר בויען . . .

די רוסישע ארמיי איז געגאנגען מיט ריזיקע שריט פאָראויס, מיט יעדן טאָג האָט זי זיך דערנעענטערט צו דער ליטווישער הויפט שטאָט. מיר האָבן באקומען די ידיעה אז די רוסן האָבן פארנומען באראַנאָוויטש.

און וואָס נענטער די רוסן זיינען געקומען אלץ געשווינדער האָבן זיי

דייטשן אַנגעהויבן ליקווידירן די קאָוונער געטאָ. זיי האָבן געוואָלט, אז נאָך זייער אוועקגיין, זאָל ניט בלייבן קיין איין איד.

מיר האָבן געוואוסט, אז דאָס זיינען אונזערע לעצטע וואָכן אויב מיר וועלן זיי ניט אויסנוצן, וועלן מיר געוויס פארברענט ווערן צוזאמען מיטן רעשטל אידן וואָס איז נאָך געבליבן. מיר האָבן באשלאָסן, אז די מאַ־לינע דאַרף געבויט ווערן גלייך, מיט אלע כוחות, אויסנוצן יעדער פרייַ מינוט, אוועקגעבן די לעצטע כוחות וואָס איז נאָך געווען אין אונז, נאָך אזויפיל פיין און טויט שרעק, כדי וואָס שנעלער און וואָס בעסער זי אויפ־צובויען.

לעבן דעם „ענטלויזונג־אַנשטאַלט" איז געווען א האַלץ־קעלער. מען האָט דאָס האַלץ פון דאַרט אַרויסגענומען און געזומען „פאַרטיפן" דעם קעלער. מען האָט אויסגעגראָבן לויט דער זעלבער בריט פונם קעלער, אַ פיר־קאַנטיקע גרוב, פינף מעטער די טיף.

— וואו האָבן מיר אהינגעטאָן די ערד?

דער דאָזיקער קעלער האָט זיך געענדערט מיט די קליינע וואר־שטאַטן נאָר מיט איין וואַנט. אָט די וואַנט האָט מען דורכגעבראָכן און די ערד איבערגעגעבן צו זיי. זיי האָבן די ערד אריינגעשאָטן אין דער גרויסער קאלך־גרוב וועלכע די אַרבעטער פון די ווארשטאַטן האָבן ספּעציעל אויס־געגראָבן נאָענט פון דער וואַנט. דאַרט פלעגן זיי בייטאָג לעשן דעם קאַלך און ביינאַכט פלעגט מען אהין וואַרפן די ערד. אויף מאָרגן, וועו דער מייס־טער, אַדער אנדערע דייטשן פלעגן דאַרט זען ערד, האָבן זיי געמיינט, אז דאָס איז אַיינגעפאַלן די ערד ארום גרוב.

אונזער אויסגעגראָבענע גרוב האָבן מיר ארומגעבויט מיט ברעטער, וועלכע עס האָבן אונז צוגעשטעלט פייוול גאָלדשמיט, מיט זיינע ארבעטער פון די קליינע וואַרשטאַטן. מיר האָבן געמאכט אַ סופיט פון שטאַרקע ברעטער און אויף אים ארויפגעשטאָן צוויי מעטער די הויך ערד, דאָס האָבן מיר געטאָן אז אין פאַל אויב עס וועט טרעפן אַ באָמבע, זאָל זי ניט קענען צושטערן אונזער מאלינע. מען האָט אויסגעלייגט די פּאַדלאָגע

מיט ברעטער און אזוי ארום האָט זיך באקומען אַן אמתער קאַסטן, אזאַ „תיבה" ארומגעצאַמט פון אלע פיר זייטן.

אונזער מאַלינע האָט געהאַט צוויי אריינגאנס: דורך איינעם איז מען אריינגעגאנגען. אין דער צווייטער איז געווען אַ רעזערוו־ארויסגאנג, אין פאַל אויב מען וועט אונז אויפדעקן, זאָלן מיר האָבן דורך וואנען צו אַנטלויפן.

די אריינגאנגען זיינען געמאכט געוואָרן אויף אזאַ אופן: האָרט ביי דער וואנט פון באָד איז געווען דער קלאַזעט. ער איז געווען זייער טיף און האָט פארמאַגט, געווינלעך, אלצדינג וואָס אזאַ „חדר" דארף פארמאַגן. מיר האָבן אויסגענוצט דעם קלאַזעט און געמאכט דאָרט אַן אריינגאנג. מען האָט זיך פריער געמוזט אַראָפּלאָזן אין קלאַזעט ביזן סוף. דאָרט איז געווען אַ קליין טירל פון ברעטלעך וועלכע האָבן זיך אויפגעהויבן און אַראָפּגעלאָזן. מיר האָבן געמאכט אַ צווייי מעטערדיקן טונעל. דורך דעם טונעל האָט מען זיך עס געדאַרפט דורכרוקן אויף אַלע פיר ביז מען איז געקומען אין מאַלינע. בעתן אריינרוקנדיק זיך אין טונעל, האָט מען ניט געטאָרט פארגעסן צו פאַרשיטן צוריק די ברעטלעך מיט ערד, כדי אַז אויב מען וועט געפינען די ברעטלעך און אַ קלאַפּ טאָן זאָל עס ניט אָפּהילכן פּוסט. פון דער צווייטער זייט איז געווען אַן אַרויסגאַנג צו אנטלויפן. דאָן איז צו די וואַרשטאָטן ארויס, ווידער פאַראַן אַ מעטערדיקר קאָנאַל דורך וועלכן מען האָט זיך געדאַרפט רוקן אויף אַלע פיר. נאָכדעם איז מען געקומען צו אַ מין רעשאָטקע פון ברעטלעך און דאָס איז געמאכט געוואָרן אַזוי, אַז עס האָט אויסגעזען ווי אַ וואַסער אָפּלויפער און קיינעם האָט באמת ניט געקענט איינפאַלן אַז דאָס איז אַ טירל צו אַ מאלינע.

מען האָט אריינגעצויגן אַהין עלעקטריש ליכט, אינסטאַלירט אַ ראַדיאָ און עס האָט געהאַט אַן אויסזען פון אַ צימער, ביינאַכט נאָר אַן לופט. וואו נעמט מען לופט? דאָס איז געווען איינע פון די שווערסטע פראַגן צו לייזן. די פריערדיקע דורכפאלן פון די מאַלינעס האָבן שוין אונז געלערנט, אז עס טאָר זיך ניט ארויסזען — ווי מען פלעגט אלעמאָל מאַכן, קיין רערן אַדער קוימענס וועמענס מיילער עס האָבן ארויסגעשטעקט ניט הויך פון

דער ערד. די דייטשן פלעגן עס גלייך אַנטדעקן. מען האָט זיך פון אַזאַ פע־
לער געדאַרפט היטן. קיין שפּור, קיין מינדעסטער צייכן אויפן אויבערפלאַך
פון דער ערד.

דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן געמאכט זיינען געווען די עלעקטרישע
וועגטילאַטאָר, זיי האָבן אריינגעבראכט און ארויסגעטריבן די לופט דורך
אַ קוימען וואָס האָט געשטעקט ווי אַ גראָבער שטעקן איבער דעם האַלבן
בנין. דער קוימען איז געגאַנגען ביזן קעלער, ווייל ער האָט דאָך געדינט
פאַר דער באָד. מען האָט געמאכט אַ לאָך, צוגעשטעלט די וועגטילאטאָרס,
זיי האָבן ארויסגעטריבן די שלעכטע לופט פון אונז און אריינגעבראכט פרי־
שע. מען האָט געוואוסט אז מיר זיינען יעדן טאָג אויסגעשטעלט דערשטיקט
צו ווערן. עס איז געווען געגוג אַז איין באָמבע זאָל אויף עטליכע שעה נאָר
פאַרלעשן דאָס ליכט און מיר וועלן מער קיין לופט ניט באַקומען. נאָר קיין
אַנדער ברירה האָבן מיר ניט געהאַט. אַגב, האָט זיך נאָך אונזער אינזשיניר
אינדורסקי אייגעגעבן צו באזאָרגן נאָך א קליינעם רעזערוואָר פון לופט;
צו די קאָלאָניזאציע רערן וואָס זיינען געלעגן אין דרויסן, האָט מען צו־
געלייגט אַ רער אויף אַזאַ אופן, אז דאָס האָט אויסגעזען ווי עס וואָלט זיך
געצויגן נאָך אַ רער פון דער קאָנאָליזאָציע. דאָס האָט אויך געגעבן אַ קליין
ביסל לופט. אונזער מאלינע איז געשטאַנען בלויז אַ מעטער איבערן וואַסער,
אזוי טיף איז זי געווען. מען האָט די דאָזיקע געלגנהייט אויסגענוצט און גע־
מאַכט אַן אייגענעם ברונעם, וועלכער איז טאַקע געווען אין דער מאלינע גופא.

די מאלינע איז אלזאַ געווען פאַרטיק, נאָר מיר האָבן ניט געוואָלט
אין איר אריינגיין דערווייל, ביז מיר וועלן ניט זען אז מען גייט שוין אָפּי־
ציעל ליקווידירן די געטאָ. דערווייל אָבער האָט מען דאָרט צוגעגרייט אַל־
דאָס מעגליכע עסנווארג, געווויסע חפצים, כדי מען זאָל ניט ליגן אויף דער
הוילער ערד. אַנדערע פאמיליעס זיינען טאַקע אַראָפּ פריער אהינצו וואוי־
נען, אָדער געשיקט די עלטערע מענטשן, פרויען און קינדער, אנדערע זיי־
נען נאָך ניט געגאנגען. נעמענדיק אין אַכט אַז דאָס בויען די מאלינע האָט
געדויערט נאָר צוויי וואָכן, קען מען זיך פאָרשטעלן ס׳ארט ריזיקע ארבעט
עס איז אָפּגעטאָן געוואָרן אין אַזאַ קורצער צייט און ווי אוממענטשלעך שווער

די מענטשן האָבן געארבעט, ניט האָבנדיק קיין רו בייטאָג און ביינאַכט. די ארבעט האָט געדאַרפט געטאָן ווערן שווייגנדיק און אזוי שטיל, אז מען זאָל אליין ניט הערן ווי דער רידל גראָבט זיך אריין אין דער ערד. קיין שטייגדל האָט ניט געטאָרט פאַלן. מען האָט געדאַרפט האָבן אַ פלינקע אַ־ריענטאַציע, ניט דאַרפן איבערפרעגן עטלעכע מאָל און אין דעם שרעק־ליכן געהייל, שטענדיקער טויט שרעק, הונגער און גרענעצלאָזן יאוש, האָט מען דאָך געמוזט געפינען אין זיך אזויפיל ווילן אז די ארבעט זאָל ארויס־קומען פינקטלעך און גענוי לויטן פלאַן.

וואָס עס וואָלט געמיינט פאר אונז דער קלענסטער טעות האָבן מיר אלע געזען יעדער מינוט.

ווי אַזוי איך האָב זיך געראטעוועט אין דער מאלינע (בונקער)

די רוסן דערנעעטרן זיך צו ווילנע. לויט דער שנעלקייט פון רו־סישן פאראויסמאַרש האָבן די דייטשן געוואוסט אז זיי מוזן פארלאָזן ניט נאָר קאָוונע, נאָר די גאנצע ליטווישע ערד. זייער מפלה איז שוין געווען אזוי קלאָר אז אַ מינדעסט קינד האָט עס געזען. נאָר זיי האָבן נאָך געהאַט אַ שטיקל ארבעט אָפצוטאָן, זייערע בלוטיקע טעג זיינען נאָך ניט געווען פאַרענדיקט.

די אידישע געטא אין קאָוונע, ריכטיקער געזאָגט, דאָס רעשטל פון קאָוונע געטא, האָט נאָך געדארפט ליקווידירט ווערן. און אזוי ווי די צייט איז געווען קורץ, האָט מען זיך גענומען ענערגיש צו דער שרעקליכער אַרבעט .

14,000 אידן זיינען געבליבן אין קאָוונער קאָנצענטראציע לאגער און אין די אנדערע לאגערן ארום קאָוונע. דעם 8־טן יולי, 1944, (שבעה עשר בתמוז, תש"ד), האָט זיך אָנגעהויבן די אַנטגילטיקע ליקווידאציע פון די געבליבענע אידן פון ליטע.

אידן זיינען געלאָפן אין אַ וואנזיניקער בהלה פון טויט וואו נאָר עס האָט זיך געלאָזט. וועז אידן האָבן זיך געוואָלט ארויסראטעווען דורך דעם גוי׳שן בית־עולם וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט דער גענאָ, זיינען אַ סך פון זיי דערשאָסן געוואָרן. מען האָט זיך באהאַלטן וואו איינער האָט געקענט. נישט אָט דאָ וויל איך שילדערן ווי עס האָט אויסגעזעהן די ליקווידאציע פון קאָוונער געטאָ, דאָס פאָדערט אַ באזונדערע ארבעט. דאָ וויל איך נאָר דער־ציילן ווי אזוי איך האָב זיך געראטעוועט פון טויט.

מיר האָבן געוואוסט, אז דאָס איז אַ פראגע פון טעג, די באפרייאונג וועט באלד קומען. דער דראנג צום לעבן איז דעריבער געווען נאָך שטאַר־קער ווי תמיד. די רוסן האָבן זיך שוין געלאָזט הערן פון די רוסישע אַרמיי־פלאַנען אוז די באַמבעס וואָס זיי האָבן געוואָרפן אויף קאָוונע, איז פשוט געווען שרעקלעך דער געדאַנק אז גראָד אין די לעצטע מינוטן פון אונזער פיין זאָלן מיר אומקומען.

מיר זיינען געווען אין דער מאלינע 34 מענטשן, מענער פרויען און קינדער.

34 מענטשלעכע לעבנס וואָס האָבן יעדע סעקונדע אויפגעצאַפלט אין טויט שרעק. מיר זיינען געווען איינגעשלאָסן אין „נחס תיבה", נאָר עס איז געווען איינער אויף דער וועלט. ער איז געווען אויף דער פריי און מיר זיינען געווען אין דער ערד. נאָך אים האָט זיך קיינער נישט געיאָגט און אויף אונז האָבן גלעויערט אלע מיתות משונות יעדע וויילע. 34 מענטשן האָבן געוואָלט לעבן, דער קלענסטער וואָרעם קריכט איצט רואיק פאָר אונזערע אויגן איבער דער פייכטער ערד. זיי האָבן קיינעם גאָר נישט גע־טאָן, ג־ט׳ס לופט געשעפט, זיי האָבן ביי קיינעם גארנישט געוואָלט און די וואָס האָבן גלויערט אויף זיי כדי זיי צו טויטן, האָבן אויך נישט געוואוסט פאר־וואָס.

34 מענטשן וואָס זיינען אלע וויילע געשטאָרבן. דאָס ערגסטע וואָס מיר האָבן דערפילט אריינגייענדיק אין מאַלינע (בונקער) איז געווען: מאַנגל אין לופט. מיר האָבן גלייך געזען אז געגוג לופט וועלן מיר קיינמאָל נישט האָבן, וועז אפילו די וועגטילאציע זאָל ארבעטן גוט. און ווי וועט שוין זיין

אָן לופט? נאָר וועגן דעם האָבן מיר נישט געטראכט. רבש"ע! וואו נעמט מען אזוי פיל כוח און מוח צו טראכטן? אין דעם מאָמענט האָבן מיר געלעבט? אָ! אַ מינוט שפּעטער איז שוין אַ ניי לעבן און וועל דאגה'ט עס וואָס עס וועט זיין שפּעטער, אין אַ צווייטן לעבן?

מיר זיינען געלעגן עטלעכע טעג אינגאנצן ווי שטומע. מורא געהאַט אויסצוריידן אַ וואָרט, טאָמער וועט מען אין דער הויך דערהערן. מיר האָבן נאָר געהערט די נאָכאָנאַנדיקע שיסעריייען און געשרייען פון דייטשן: — יודע הערוס! דו ווירסט ערשאָסן! און אַ קנאַלערייי!

די ארבעט פון די וועלט־מערדער איז געגאנגען מיט אַ שטאַרקן טעמפּאָ.

די דאָזיקע געשרייען און שיסעריייען האָבן נישט אויפגעהערט אויף קיין איין מינוט. מיר האָבן זיך פאָרגעשטעלט דעם גהינם וואָס עס טוט זיך אין דער הויך, אָבער העלפן האָבן מיר נישט געקאָנט.

און פלוצלונג — דאָס שרעקליכסטע! אַ מוראדיקער אויפרייס האָט אויפגעציטערט אונזער מאלינע (בונקער) און דאָס עלעקטרישע ליכט איז פאַרלאָשן געוואָרן. די ראדיאָ איז געבליבן שטיל. מיר זיינען געבליבן אין דער פינצטער און וואָס נאָך ערגער, אַן די וועגטילאטאָרס. לופט איז אונז געבליבן פון דעם קוימען. אָבער דאָס איז געווען אזוי קנאַפּ, אפילו נישט גענוג פאר אַ העלפט פון אונזערע מענטשן.

דאָס איז אָבער נאָך אלץ גאָרנישט. דער געדאַנק איז געקומען ווי אַ ליכטיקער שיין אין דער שרעקליכער פינצטערניש — די רוסן זיינען נאָענט, ניין נישט די רוסן, נאָר אונזער לעבן קומט אונז אַנטקעגן. דער פראָנט איז שוין, הייסט עס, נאָענט פון אונז און אפשר איז ער שוין אין שטאָט גופא. אפשר אַ טאָג אָדער צווי און אפשר עטליכע שעה.

מיין ג־ט, עס וועט קיינמאָל נישט געבוירן ווערן אזא מענטש וואָס זאָל קאָנען אין ווערטער איבערגעבן אפילו איין מינוט פון אונזער דאָמאָלסדיקן לעבן. איין ציטערדיקע מינוט פון פריידיקער דערוואַרטונג און אַ צווייטע פול מיט יאוש און טויט שרעק; א מינוט ווען מען האָט געהערט טריט איבער אונזערע קעפּ, געשרייען, קלאַפּן פון ביקסן אויף דער ערד

פון אונזער מאַלינע (בונקער) — און א בליץ אין קאָפּ: זיי זיינען דאָ! זיי האָבן אונז דערטאַפּט!

און אַ צווייטע מינוט:

אַ הילכיקער קלאַפּ, די ערד גיט זיך אַ וואַקל, ציטערט אַ ווייל און בלייבט ווי צעטומלט שטום.

לעבן!!!

אזוי האָט זיך געביטן יעדע רגע, אָבער מערסטנסטייל זיינען עס געווען די שרעקליכסטע מינוטן פון טויט. די דייטשן האָבן נישט געוואָלט איבער לאָזן קיין אין לעבעדיקן אידן. זיי האָב געגישטערט אין יעדן ווינקל, אין יעדן קלענסטן גריבל, ארויסגעשלעפּט און אויפן אָרט דערשאָסן.

נאָר די האָפענונג איז דערווייל אָווק, מיר האָבן אַלץ געהערט די שטימען פון די דייטשן, די רוסן זיינען נאָך אין שטאָט ניט געווען.

צען טויזנט אידן האָבן די דייטשן ארויסגעפירט, ווי עס האָט געזאָגט דער תליון פון קאָוונער געטאָ דר. געקע ימח שמו — כדי זיי זאָלן ניט אריינפאלן צום שונא אין די הענט.

עס האָט זיי געפעלט צום חשבון דוקא נאָר פיר טויזנט אידן. זיי האָבן עס די דייטשן, אזוי געזוכט, און טאַקע געפונען. אומגליקליכע ברידער און שוועסטער אונזערע!

די אויפרייסן קומען אלץ אייניער נאָכן צווייטן. זיי זיינען מוראדיק שטאַרק. דאָס רייסן די דייטשן אויף אַלע מויערן און הייזער פון געטאָ. זיי רייסן אויך אויף אונזערע פיר וועגט. מאשינען דערנעענטערן זיך צו אונז און צוזאמען מיט זיי אויך די שרעקליכסטע אויפרייסן וואָס מיר האָבן ווען עס איז געהערט. אפילו די ערד פון אונטער דער מאלינע (בונקער) טרייסלט זיך. מיר פילן אז אלץ אַרום וואַקלט זיך, קראכט און פאַלט. די ברעטער פון דער מאַלינע קרעכצן. מיר פילן ווי עפּעס אַ שווערע משא האָט זיך ארויפגעלייגט אויפן דאַך פון דער מאַלינע און קרעכצט — מען זוכט באַהעלטעניש, מען נישטערט מיט אַלע מיטלען, עס ווערט ענגער די לופט. דער דאַך בויגט זיך. נאָך אַ ווייל און מיר וועלן אַלע פאַרשאָטן ווערן. עס איז נישטאָ וואו צו לויפן. מיר ווייסן אז ארום און אַרום ברענט אַ העלישער

פּייער. די היץ איז אומדערטרעגליך. אונזערע מענטשן האָבן זיך געגרייט צום טויט. צום וויפילסטן מאָל?

— קום אהער, משה, קום אהער מיין קינד, נח׳קע. זאָגט אידא שא־לאנסקי, „לאָמיר זיין צוזאמען, און צוזאמען פארשאָטן ווערן. לאָמיר צו־זאַמען שטאַרבן מיט דער שרעקליכער מיתת חנק״.

— רבי, — רוקט צו מיר זיין צוהיצטן, פארקרימטן פון ווייטיק און מאַנגל אין לופט, פנים, יאָשע דער קצב — זאָגט מיט מיר וידוי, רבי, איך האָב מיט אים געזאָגט וידוי, מיט יאָשע דעם קצב. ער האָט נאָכ־געזאָגט אויך האָט געקוקט פאר זיך. ער האָט געזען געוויס דאָמאָלסט וואָס איז ביי אים געבליבן פון הינטן אויך פון וואָס ער און אנדערע האָבן זיך שוין מיאש געווען — זייער לעבן! ער איז געווען שרעקליך, אָבער דאָך אַן אייגן לעבן אויך עס האָט זיך אזוי ניט געוואָלט פון אים אוועקגיין, סתם אזוי.

פארוואָס זאָגט איר ניט קיין וידוי אליין, האָט דער זעלבער יאָשע מיך געפרעגט?

איך האָב געענטפערט דעם אידן אַ וואָרט, וועלכן איך האָב אליין ניט פארשטאַנען, אָבער אזוי איז עס געווען: איך האָלט נאָך ביים לעבן, אזוי האָב איך געזאָגט!

איך האָב גראָד דאָן ניט געפילט דעם טויט אין זיך, דאָס לעבן פון וועלכן איך בין געווען די גאַנצע צייט אזוי ווייט, האָט זיך צו מיר דערנענ־טער און איך האָב אים דערפילט אין מיר אזוי פולסירנדיק אז אַנדערש האָב איך ניט געקענט ענטפערן.

מיר האָבן זיך אלע אויסגעלייגט אויף דער ערד און געוואָרט, אז מיר זאָלן פארשאָטן ווערן. יעדערער האָט עפּעס געבעטן. וואָס פאָר אַ תפי־לות זיי האָבן נאָך געזאָגט, האָב איך ניט געהערט, נאָר די תפלה פון דער 6־יאָריקער איטעלע גאַרבער, האָב איך יאָ פארצייכנט אין מיין זכרון.

ג־טעניו״ — האָט די קליינינקע געבעטן מיט צוצונדענע אייגעלעך און אַיינגעפאלענע בעקעלעך — „שטאַרבן מיט אַ לייכטן טויט, לאָז אונז זיך ניט מאַטערן. פאר מיר און פאר מיין טאַטע־מאַמע, — אזוי האָט זי געבעטן.

די מאַלינע ווערט א גהינום

דאָס, וואָס עס האָט אונז געשטיקט, ווייל מיר האָבן ניט געהאַט קיין ענוג לופט, האָט באוויזן, אז מיר לעבן. די מאַלינע האָט אין יענע לעצטע טעג אויסגעזען ווי די בקעת יחזקאל פול מיט די עצמות היבשות. סקעלעטן האָבן זיך געוואלגערט אויף דער ערד. מיר האָבן ניט געוואוסט וואָס עס געשעט ארום אונז. דאָס קליינע נאַכטלעמפל האָט זיך אויך פארלאָשן צוליבן דוחק אין לופט. אין דער פינצטערנעש פלעגן מיר נאָר יעדע ווייל דערהערן פארשטיקטע געשרייען: — אוי, מענטשן, ראטעוועט. גיט לופט, איך שטאַרב און באלד געשרייען פון קינדער אז זייער מאַמע אָדער שוועסטער האָט געחלשט. דאָס איז געווען יעדער ווייל, מען האָט געגאָסן וואַסער אויף די געחלשטע און זיי געלאָזט אזוי ליגן. וואָס נאָך האָבן מיר געקענט טאָן? פון דעם וואסער האָט זיך אויפגעהויבן אַ שרעקליכע פאַרע און פון דעם איז נאָך די היץ געוואָרן פיל גרעסער. די פאַרע האָט ניט געהאַט פונוואנען ארויסצוגיין. די לאָך פון קוימען איז געווען צו קליין. די היץ איז דערגאנגען ביז 50 גראַד.

דאָס איז געווען אַ גיהנם. מיר האָבן זיך אַזוי געשטיקט שוין גאַנצע צען טעג.

איר ווייסט וואָס דאָס מיינט צען טעג אין אזא היץ? יעדער טאָג האָט פיר־אונ־צוואנציק שעה, יעדע שעה זעכציק מינוט און יעדע מינוט זעכציק סעקונדן.

יעדע סעקונדע דאַרף מען אָטעמען און עס איז נישטאָ מיט וואָס. מען אָטעמט מיט שטיקער פייער און מען שפייט צוריק אויס פייער.

גיהנום!!

ג־ט ברענגט אויף אונז אַ מבול פון פייער! — האָט געזאָגט די קליינע איטעלע.

אויפן עלפטן טאָג האָט אייגער פון די אויפרייסן איבערגעבראָכן אויך די ברעטער פון אונזער סופיט. די צוויי מעטער ערד פון אויבן האָט אַ דריק געטאָן און דער גאנצער סופיט האָט זיך אַ בויג געטאָן. אָט־אָט

און ער וועט איינפאלן אויף אונז. די מענטשן האָבן זיך שוין אפילו ניט געירט פון די ערטער. זיי האָבן ניט געהאַט קיין אָטעם און אין די לעצטע טעג האָט זיך ביי אונז באוויזן אַ שרעקליכע קראנקייט: אלע מענטשן האָבן באקומען אומצייליקע וואונדן אויף די קערפערס. זיי האָבן זיך ניט געהיילט און שרעקליך געאייטערט און ווייַ געטאָן. מענטשן האָבן זיך ניט געקענט באוועגן צוליב דעם. די שטענדיקע היץ האָט נאָך מער צוברענט דעם אייַ־ טער און זיי האָבן געליטן שרעקליכע יסורים. איך בין געווען דער אייַנ־ ציקער וואָס האָב ניט געליטן אויף דעם. פארוואָס, פארשטייַ איך נאָך עד היום ניט.

איך האָב זיך אויפגעהויבן און דערזעענדיק דעם מצב פון אונזער סופיט, האָב איך געפרעגט דעם אינזשיניר צו וויַיס ער פארוואָס האָלט זיך דער סופיט, ווען ער איז אינגאנצן איבערגעבראָכן.

— דאָס דאַרף מען פרעגן דעם הימלשן אינזשיניער — האָט ער מיר געענטפערט. דאָס איז באמת ניט פאַרשטענדליך, אַ נס. נאָר דערווייל דארף מען פארכאפן און אונטערשטעלן ברעטער, ווייל יעדע ווייַלע קענען מיר פארשאָטן וווערן.

מיר האָבן אזוי געטאָן, און זוען מיר האָבן אונטערגעשטעלט די ברעטער, האָבן מיר דערפילט אז אלע ברעטער פון מאלינע זיינען אזוי הייס, אז מען קען זיך צו זיי ניט צורירן. דורך דער לאָך פון קוימען האָט גע־ שפאַרט אַ מוראדיקע היץ פון די ברענענדיקע הייזער ארום און אַרום. די היץ איז געקומען צוזאמען מיטן פארדעמפטן ריח פון געבראָטענעם מענטשן־ פלייש, וואָס גרעסער די היץ איז געווואָרן, אלץ שאַרפער האָט זי געגעסן די וואונדן. בערל פּענקינסקי בעט זיך מיט אַ טעמפּן קול, ווי פון אַ גרוב ארויס: אידן האָט רחמנות, דערשיסט מיך אָדער הרגעט מיך. די קרעץ פרעסן אויף מיין קאָפּ, דער מאַרך רייסט מיר אויף, אידן!

דניאל, דער באַקס־מייסטער פון די באַלטישע לענדער, ליגט ווי אַ ריזיקער קלאָץ אויפן שמוציקן באָדן און קען זיך שוין ניט באוועגן און אונז אלעמען כאַפּט ארום אַ שרעק. אויב ער, אונזער גבור און שטענדיקער באשיצער, איז שוין אין אזא מצב, טאָ וואָס זשע וועט שוין זיין מיט די אי־

בעריקע? וויפיל נאָך וועלן קענען אויסהאַלטן אין גיהנום? די פרוי פון אינזשיניר אינדורסקי, רעדט נאָכאַנאנד פון היץ שרעקליכע וועלט. עס וועלט אומהיימלעך, הערנדיק אירע רייד. די קרעכצן פון אלע. דאָס געווייז פון די קינדער — האָט זיך צוזאמענגעמישט אין איין שרעקליכן יאָמער, וואָס האָט געשוידערט. די מוראדיקע ממש אומדערטרעגליכע היץ, וואָס איז געקומען פון אויבן און פון אונטן, דער געשטאַנק פון פארברענטע צוגעפוילטע מענטשן־פלייש, דער אָנגעזאמלטער שמוץ אויף די קערפערס פון די קרעץ און לסוף דאָס וואָס פיל פון אונזערע מענטשן, איבערהויפט פרויען האָבן אין די לעצטע טעג — צוליב זייער שוואַכקייט — געטאָן זייערע באדערפענישן, אונטער זיך, — האָט פארוואַנדלט אונזער מאלינע אין אַ בוכשטעבליכן גיהנום, וואָס איז געוואָרן ערגער פון מינוט צו מינוט.

איך האָב אַ סך מאָל געטראכט: וואו וועלן מיר באגראָבן אַ טויטן? דאָס קען זיך מאַכן יעדע וויילע. וואו וועלן מיר אים אהינטאָן? דער גע־דאַנק האָט מיך געשוידערט. ארום און אַרום זיינען געלעגן מענטשן, וואָס וואָלטן אין נאָרמאלע צייטן ניט געקענט אזוי פיל אויסהאַלטן, די אלטע באַסיע ליפּמאַן, וואָס ליידט שוין העכער צען יאָר אויפן האָרץ און פאָכעט מיט דער נשמה יעדע וויילע, די פרוי חדש, די אלע אנדערע ביי וועמען דאָס לייב האָט זיך אינגאַנצן געשפאָלטן פון דער היץ און ליגנדיק אויפן פּאָדלאָגע, קריכט אריין דער שמוץ אין די וואונדן און ברענט דאָרט און אַייטערט ארויס מיט וווייטיק און טויט־יסורים — זיי האָבן שוין געדאַרפט שטאַרבן פון לאַנג. זיי האָבן געוואָלט שטאַרבן. זיי וואָלטן געדאַנקט דעם, וואָס וואָלט זיי דעם פאַרשטונקענעם שרעקליכן גיהנום־לעבן, צוגענומען. נו, וואו וועלן מיר זיי אַהינטאָן? נאָר די מענטשן האָבן געלעבט, געלעבט טראָץ אלע געזעצן פון דער נאַטור, געאָטעמט און פייער אויסגעשפיגן — און געלעבט.

איך האָב שוין דערמאָנט, אז דער אייניצער, וואָס האָט ניט געליטן פון די קרעץ בין איך דאָס געווען. די מענטשן האָבן זיך טרויעריק געוויצלט, אז דאָס פאַרהיט מיך דער טלית, אין וועלכן איך וויקל זיך אַרום. אָבער איך

האָב אויסגענוצט מיין צושטאַנד און געהאָלפן וויפיל איך האָב געקענט, די קראנקע.

עס איז געקומען דער קולמינאציע־פונקט. מער אויסהאלטן האָט שוין קיינער ניט געקאָנט — ניטאָ קיין לופט!

שטאַרבן האָבן מיר געקענט לייכט, עס איז געווען גענוג, מיר זאָלן ארויסגיין פון מאלינע אויף דער ליכטיקער שיין, און אויב די דייטשן זיי־נען נאָך דאָ, (מיר האָבן שוין צען טעג ניט געהאַט קיין שום פארבינדונג מיט דער אויסערליכער וועלט), וועלן זיי אונז אַלעמען צושיסן אויפן אָרט: דאָ וועלן מיר שטאַרבן מיט שרעקליכע יסורים, האָבן מיר באַשלאָסן, זאָל זיי וואָס עס איז, מיר וועלן פרואווען עפענען איין אריינגאנג און זען וואָס הערט זיך און דרך אגב אַרויינלאָזן אַביסל פרישע לופט.

דער אינזשיניר אינדורסקי, האָט געזאָגט, אז מער לופט וועלן מיר באקומען אויב מיר וועלן עפענען דעם צווייטן אריינגאנג, ד. ה. דעם, וואָס האָט זיך געצויגן פון די קלייניע וואַרשטאַטן און עס איז דאָ מער שאַנסן ניט אַנדעקט צו ווערן.

מיר האָבן זיך געמומען צו דער ארבעט.

מיר האָבן געמוזט אָפשאַרן אַ סך ערד, ווייל דער אריינגאנג איז גע־וען פארשאָטן מיט ערד, פון אינעווייניק האָט מען דאָס אלץ צוגעגרייט, וען מיר האָבן אָפגעגראָבן די ערד, האָבן מיר באקומען אַ פרייען וועג נאָר צו דער רעשאָטקע פון קעלער, וואָס איז געגאנגען פון די וואַרשטאַטן. מיר האָבן געוואָלט האָבן לופט, אָבער מיר האָבן ווידער באקומען פייער און דעם ריח פון געבראָטענעם מענטשן־פלייש. מיר האָבן ניט געוואוסט פונ־וואנען דאָס נעמט זיך, אָבער פארפאלן. ווייטער גיין האָט מען שוין ניט גע־קענט, פונדעסטוועגן איז דאָך די לופט וואָס מיר האָבן באקומען געווען אביסל פרישער ווי אין אונזער מאלינע. מיר האָבן באשטימט אַ וואַך ביים אַריינגאנג, טאָמער אַנדעקט מען אונז, זאָל מען נאָך קענען אין דער לעצטער מינוט פארמאכן דעם אריינגאנג. די וואַך האָבן געהאלטן די מענער, יעדע־רער איז מיט חשק געגאנגען צו זיין ארבעט, ווייל ער האָט דאָרט געקענט עטוואָס פרייער אָפאָטעמען.

דאָס עפענען דעם אריינגאנג, האָט אונז אַ חוץ דאָס ביסל לופט, אויך געבראכט אַ טרויעריקע נייעס:

— די דייטשן זיינען נאָך דאָ.

און מיר האָבן געמיינט, אז דאָס זיינען שוין זייערע לעצטע טעג.

דערציילט האָט דאָס אונז, הירשל גארבער, וועלכער איז געשטאַנען דאָס מאָל אויף דער וואַך. ער איז פֿלוצלונג געקומען צולויפן, צוגערופן עטליכע מענטשן און זיך אַנגעהויבן מיט זיי שושקען. מיר האָבן ניט גע־וואוסט וואָס, און האָבן זיך זייער דערשראָקן, זענדיק, אז זיי אַלע זיינען אַוועק און געזומען פארשיטן צוריק די ערד ביים אריינגאנג. מען האָט ארויסגעגעבן אַ באפעל צו ליגן רואיק, ניט קרעכצן, אפילו אין דער שטיל. זיך ניט באוועגן. אזוי זיינען מיר געלעגן אין אומפארשטענדליכן טויט־שרעק אַן ערך 4 שעה און וועז עס איז גאָרניט געשען, האָב איך געפרעגט הירשלען וואָס עס האָט דאָרט געטראָפֿן. ער האָט מיר דערציילט, אז וועז ער איז געווען אויף דער וואַך, האָט ער דערהערט פֿלוצלונג אַ געשריי פון אַ דייטש: „יודע, דו ווירדסט ערשאָסען!" דאָן האָבן אָפּגעהילכט עטליכע שאָסן. ער האָט געהערט אַ געשריי פון „שמע ישראל" און אַ איד איז גע־פֿאַלן אויף דער רעשאָטקע, וואָס פירט צו אונזער מאלינע. איך בין זיכער, האָט ער פארענדיקט, אז מען וועט איצט קומען זוכן ביי אונז און מען דארף זיי שטיל, זייער שטיל.

דער גאנצער טאָג איז אריבער שטיל און בייאַכט האָבן מיר ווידער באַשלאָסן זיך אויפצוגראָבן און זען, אפשר, וועלן מיר נאָך קאָנען ראַטע־וועז דעם אידן, אָבער דער איד איז שוין געווען טויט. מען האָט ווייטער פֿאַרלייגט דאָס טירל און געבליבן אויף דער וואַך צו היטן די לופט.

און פֿלוצלונג!

מיין ג־ט! וויפיל פֿלוצלונגען זיינען עס געווען, וועז דאָס האָרץ האָט זיך מיטאמאָל אָפּגעשטעלט אין טויט־שרעק. עס זיינען נישטאָ אין מענטשלעכן לעבן אזויפיל מינוטן.

עטליכע פון אונזער מאלינע שושקען זיך. איך האָב געהערט ווי חיים

רופט דניאל׳ן, הירשלען, נעמט די געווער און לאָמיר זיך פארטיידיקן. מיר וועלן אונזער לעבן אזוי לייכט ניט אָפגעבן, וואָס איז דאָס?

וואָס איז דער אונטערשייד? ווידער טויט ביי אונזער טיר. די מענטשן האָבן זיך אפילו קיין באַווּסטזיניג נישט געמאכט. דער טויט? נו, זאָל ער שוין קומען. דער עיקר, עס זאָל שוין זיין אַ מינוט נאָך דעם. קיין ציטער, קיין וויטיק, קיין פארדרוס אויף דעם, וואָס דאַרף קומען. נאָר שטילע אַפּאטיע, אין אַ לייכטער ציטער פון דערוואַרטונג. אָבער דער טויט איז אלץ ניט געקומען.

מיר האָבן דערהערט זייער שטאַרקע קלעפּ, האַרט איבער אונזערע קעפּ, און מיר האָבן אויך געהערט אז עס שיט זיך עפּעס אויף אונז. מיר זיינען ווידער זיכער געווען אז מען האָט אונז געפונען און דאָס גראָבן זיי אונז אויף. אין שרעק זיינען מיר אזוי איבערגעלעגן ביז מאָרגן, זאָגנדיק יעדער וויילע וידוי. ערשט אינדערפרי, האָבן מיר פארשטאַנען, אז אין דרויסן איז אַ שטאַרקער ווינט און דאָס קלאַפּן אזוי איבער אונז, די אָפּגעריסענע בלעכן, וואָס האָבן זיך דאָרט אַרומגעוואַלגערט נאָכן אויפרייסן דעם בנין און אַז דער ווינט שלעפט עס שטיקלעך ערד און שיט זיי אין דער לופט, פאַלן זיי אַראָפּ אויף אונז. מיר האָבן עס אזוי פארשטאַנען, וויל דורך דער רער פון קוימען וואָס גיט אונז לופט, האָט אָנגעהויבן ארויסקומען אביסל פרישערע לופט, אַ סימן, אז אין דרויסן איז די באַווּעגונג פון ווינט אַ שטארקערער און במילא טרייבט ער אריין צו אונז אויך מער לופט.

און ווי די טויט־שרעק איז אריבער, האָט מען ווייטער אָנגעהויבן חלשן פון היץ. דאָס איז געווען אַ מאָדנע דערשיינונג. ווי דער טויט פלעגט אַ קלאַפּ טאָן אין אונזער טיר, פלעגן אלע קראַנקייטן זיך דערשרעקן און אָנטלויפן. קיינער האָט ניט געחלשט, ניט געקרעכצט. מען האָט געאָטעמט און גענפונען ערגעץ וואו, לופט, אָבער ווי נאָר די שרעק איז אַוועק, האָט מען גלייך געגומען חלשן, די וואונדן האָבן אָנגעהויבן ברענען און אייטער און מענטשן האָב ווידער אויף זיך געבעטן דעם טויט.

— אפשר קענען עס מעדיצינער פסיכיאַטאָרן געבן צו פארשטיין? מען האָט באַשלאָסן צו עפענען דעם אריינגאנג צו אונזער בונקער

פון צווייטן ארויסגאנג, און ארויסגיין זאָל אינער פון אונז. דער געוואגס־טער און שטאַרקסטער פון אונז און זאָל אַ קוק טאָן וואָס הערט זיך. מען האָט געמוזט זיך אָפגראָבן די ערד, וואָס האָט פארשטעטל און „פארמאָס־קירט" דעם אריינגאנג. מיר האָבן געוואוסט אַז דאָס איז זייער אַ ריזיקא־לישע ארבעט. ווייל דאָ מוז מען שוין באנוצן רידלען אָפצוגראָבן די ערד; איין איבעריקער קלאַפ און מיר ווערן אפשר אַנדעקט. סוף כל סוף, האָבן מיר דאָך געוואוסט וואָס מיט אונז איז, אפשר שטייען האָרט איבער אונ־זערע קעפ דייטשן? נאָר מיר האָבן ריזיקירט. פארטיק געוואָרן מיט דער ערד און ארויסגענומען דאָס טירל, איז דניאל אריין אין דעם פארמאס־קירטן קלאָזעט און פון דאָרטן ארויסגעקראָכן אויף דער פריי, פאמעלעך, אויף אלע פיר (דאָס איז געווען צווי אזייגער ביינאַכט). מיר אונטן זיינען געלעגן אין ציטערנעש פון דערווארטונג אויף זיין צוריקקומען.

ער האָט זיך לאנג ניט געזאמט, ער איז אַריינגעקראָכן צוריק אַ דער־שראָקענער און האָט אונז דערציילט, אז ווי נאָר ער איז ארויס, האָט ער זיך אָנגעשטויסן אָן אַ מענטשן, צו וועלכן ער איז אַריינגעפאלן גלייך אין די אָרעמס, ער איז שוין געווען גרייט צו קעמפן נאָר אין צווייטן אויגנ־בליק, האָט ער דערפילט אז דער מענטש איז טויט און דאָס ליגט ער אזוי מיט אויסגעשטרעקטע הענט טויטערהייט. ער האָט אויך געזען, אז דאָס גאנצע הויז פון בלאָק „צע", פונקט ווי אלע הייזער, ווי ווייט ער האָט גע־קאָנט זען מיט זיין לעמפל אין דער פינצטערניש, זיינען אויפגעריסן, און חוץ בערג מיט ציגל האָט ער גאָרניט געזען.

אז עס האָט אנגעהויבן טאָגן, זיינען ארויף דניאל, חיים און הירשל — אַ קוק טאָן געניער וואָס ער הערט זיך.

אָבער אונזער מאלינע איז געווען אַ מאלינע. מען האָט עס געמאכט נאָך פריער פאר דער איצטיקער מאָלינע. (די ערשטע מאלינע האָט מען געבויט ווען מען האָט געבויט דעם „ענטלויזונגס־אנשטאָלט" אין קעלער פון בלאָק „צע"). דאָרט פלעגט מען זיך באַהאָלטן פון די דייטשן ווען זיי פלעגן כאַפן גרופעס אידן און ארויספירן פון געטאָ ביים איבערזידלונג פון די 2500 אידן קיין עסטלאנד. ביי דער קינדער־אקציע, ווען מען האָט

נאָך אזוי גרינטליך ניט געזוכט. אידן זיינען נאָך געבליבן אין געטאָ. שפּעטער, ווען מען האָט געזען אַז מען וועט אונז אלעמען פארניכטן, איבערהויפט נאָך דער קינדער־אקציע, (26 מערץ, 1944), און די דייטשן האָבן זייער גרינטליך געגומען זוכן, האָט מען געזען, אז דער בונקער איז ניט בעסער ווי די אלע, וועלכע די דייטשן געפינען אויס זייער לייכט. דאן האָט ליפּמאַנס פאמיליע, בסוד אפילו פון מיר, געגומען בויען די מאלינע. עס האָט זיך טאַקע ארויסגעוויזן, אז אין אויבערשטן בונקער האָבן זיך באַהאַלטן מענטשן, (אגב איז דאָרט געווען צוגעגרייט אַלץ וואָס עס דארף זיין אין אַ בונקער, דאָס האָט מען אַלץ געמאַכט, כדי אָפּצונאַרן די דייטשן, ווען זיי וועלן זוכן און מיינען אז דאָ זיינען שוין די מענטשן געפונען געוואָרן), און זיי האָט מען געכאַפּט, זייערע זאַכן האָבן מיר געפונען אויך זייערע ארבעטס־קאַרטן, ווי אויך דעם טויטן קערפּער פון מאיר לעווי פון טאַוויריק, כאָטש זיין פּנים איז געווען פארברענט, האָט מען אים דערקענט נאָך זיינע קליידער און זיין ארבעטס־קאַרטע וואָס מען האָט ביי אים געפונען. מיר האָבן אים מקבר געווען אויפן אָרט, טראכטנדיק, אז אויב מיר וועלן זיך ראטעווען, וועלן מיר אים ברענגען צו קבר ישראל.

אַ שרעקליך בילד איז געווען דאָס שטיקל פאַרברענטע געטאָ, וואָס מען האָט געזען. אייגנטליך האָבן מיר נאָר געזען אונזער פארברענטן בלאָק, ווייטער האָבן מיר מורא געהאַט צו קוקן, ווייל מען האָט זיך געדארפט אויפשטעלן, און דאָס האָבן מיר זיך געשראקן צו טאָן. נאָר בלויז פון דעם בלאָק האָבן מיר געזען, ווי צווישן די ציגל וואַלגערן זיך הונדערטער אידישע קערפּערס, פארברענטע, צוריסענע, דער געשטאַנק פון צופוילטע מענטשן־פלייש, איז געווען שרעקליך, ארום און אַרום איז געווען שווארץ פון רויך, וואָס האָט נאָך געשלאָגן פון אלע אויפגעריסענע און פארברענטע הייזער.

מיר האָבן געוואוסט קלאָר, אז קיין אידן אין דעם לאגער זיינען שוין ניטאָ. (סיידן ווער עס ליגט אין אַ מאלינע, וואָס מען האָט ניט אַנדעקט), אָבער וואו זיינען די דייטשן? זיינען זיי נאָך דאָ — צו ניט?

נאָר גלייך האָבן מיר באקומען אַן ענטפער אויף אונזער פראגע.

מיר האָבן דערהערט דייטשע שטימען פון ווייטנס. אין שרעק און געאייל האָבן מיר זיך גלייך אריינגערוקט אין דעם טונעל און פון דאָרט אין מאַלינע, פארשיטנדיק גלייך הינטער זיך מיט ערד.

נאָכן פארשיטן זיך צוריק, האָבן מיר נאָך דערפילט די היץ פון מאלינע, און ווידער חלשט מען, און ווידער שרייט מען און מען קרעכצט פון ווייטיק און מען בעט אויף זיך דעם טויט. נאָכן אָפּעטעמען אַ ווייל אויף דער פריי, האָבן מיר ערשט געקענט זען, ווי שרעקליך עס זעט אויס אונזער מאלינע. אלץ איז פול מיט זאמד און שימל, אַ ריזיקע שיכט שימל האָט צוגעדעקט ניט נאָר אַלע שפּייז, נאָר אפילו דעם ברונעם (וואָס דאָס איז דער אייניציקער מקור חיונה), דאָס וואַסער אין ברונעם, איז געווען פול מיט שימל. אויך מיינע תפילין זיינען באדעקט געווארן מיט שימל. היינט האָט מען ארונטערגענומען דעם שימל און אויף מאָרגן פרי איז ער ווידער אָנגעוואָקסן. מיר האָבן ווייטער באשלאָסן צו עפענען און ארויסקוקן.

ביי דער טיר איז דאָס מאָל געשטאַנען אויף דער וואַך הלל. מיר האָבן זיך ערשט דערוואוסט שפּעטער, ווי אזוי ער האָט אונז אלעמען פארהיט פון טויט. און דאָס איז געווען אזוי:

ער איז געלעגן ביי דער טיר, האָט ער פלוצלונג (ווידער פלוצלונג!) דערהערט שטימען פון ליטווישע גויים, זיי זיינען ניט געווען אויף אַ האָר בעסער פון די דייטשע רוצחים און אָפּטמאָל פיל ערגער, ווייל אייגענטליך, האָבן זיי עס דורכגעפירט אלע שחיטות און אָבלאוועס אויף אידן, און די דייטשן האָבן זיך נאָר צוגעקוקט אָדער געגעבן הילף. די אכזריות פון די ליטווישע גויים צו די אידן איז געווען אומבאַשרייבלעך און אפילו איצט ווען זיי האָבן שוין געוואוסט אויף זיכער, אז די רוסן גייען אריין, זיינען זיי אלץ געגאַנגען פון חורבה צו חורבה און געזוכט באהאַלטענע אידן, זיי האָבן זיך ניט געקענט שענקען, אז עס קען חלילה, בלייבן לעבן איין איד. הלל האָט געהערט זייערע שטימען, זיי זיינען צוגעגאַנגען צו אונזער מאלינע און געפונען די רעשאָטקע, זיי האָבן איר געעפנט און געזוכט אַן אריינגאַנג ווייטער, אייגער פון זיי האָט געקלאַפּט אין די ברעטלעך כדי געוואויר צו ווערן אפשר איז הינטער זיי פוסט, נאָר הלל האָט זיך ניט

פארלאָרן און וואו זיי האָבן אַ קלאַפּ געגעבן האָט ער אונטערגעשטעלט די האַנט, אזוי, אז דער אָפּקלאַנג איז נישט געווען קיין הילכיקער נאָר טעמפּ און זיי האָבן געמיינט, אז אונטן איז ערד, און זיינען אַוועק.

אונזער באַפרייאונג

מיר פארשטייען, אז די רוסן שטייען שוין ביי די טויערן פון קאָווּנע און צוזאמען מיט זיי אויך אונזער באפרייאונג, אָבער יעדע מינוט פאַלט אונז שוין שווער.

מיר האָבן געהאַט באַשלאָסן, .שוין מער ניט עפענען קיין שום אַריינגאנג, מיר האָבן ניט געוואָלט אין די לעצטע מינוטן ריזיקירן, אָבער דאָס וואָס מיר האָבן שוין געהאַט דערפילט אביסל פרישע לופט, האָט אונז נאָך מער שווערער געמאַכט דאָס זיין אין מאַלינע, וואו די היץ האָט דערגרייכט העכער 40 גראַד, און מיר האָבן וויידעראַמאָל געעפנט דעם צווייטן אַריינגאנג.

איידער מיר זיינען אַרויף, האָבן מיר זיך צוגעהערט שטיל: ווער וויס — זיינען שוין די רוסן דאָ, אָדער האָט מען זיי חלילה אָפּגעשטויסן?

מען האָט באַשלאָסן, אז די מענער וועלן אַרויפגיין אין אויבערשטן בונקער; ערשטנס, האָבן די פרויען קיין כח ניט, זיך אַרויפצודראפען און קריכן ווי אַ וואָרעם אין טונעל, און צווייטנס, וועט פאר זיי בלייבן מער לופט.

צוריק מיט די הענט אויפגעגראָבן דעם אַריינגאנג, זיינען די מענער אַרויפגעקראָכן אויבן. איך בין ניט בכוח צו שילדערן דאָס בילד. גרויסע דיכטער מיט דער הערליכסטער פאַנטאזיע, וואָלטן דאָס ניט געקענט טאָן. נאָר מיר האָבן באמערקט אַ זאָך וואָס האָט אונז געצוואונגען זיך אָפּצושטעלן:

גרין גראָז!

קליינע פרישע, גרינע גרעזעלעך האָבן זיך שוין ארויסגעשטופט פון צווישן די חורבות. ווי גיך די נאַטור „פאַרגעסט"! זי איז זייער שנעל פארטיק געוואָרן מיט קאָוונער אידן, זי ארבעט ווייטער איר אייביקע ארבעט.

אלץ איז אזוי קבר׳דיק שטיל, אז קיינער וואלט ניט געזאגט, אז מיט א יאר צוריק האט דא געשפרודלט א אידיש לעבן, א גאנצער מוראש־ניק מענטשן, האבן דא געלעבט, געארבעט, געהאפט און געחלומט. מענטשן מיט פארשיידענע פנימער און פארשיידענע כאראקטערן, זיי האבן ליב געהאט און פיינט געהאט, געווײנט, געלאכט, געשריען, געלערנט, געשווײגן אדער געטראכט. יעדערער פון זיי האט געהאט זיין היים, זיין עבר און זיין צוקונפט און איצט — א ריזיקער בית־הקברות. די שטאט איז געשטארבן צוואמען מיט די מענטשן, נאר דער הימל איז געבליבן. דער זעלבער, וואס פריער, — א ריינער, א בלויער און א שווײגנדיקער.

דער הימל האט זיי געהייסן שטארבן, און אונז — לעבן. און פונקט ווי עס איז ניט געווען פארשטענדלעך זייער טויט, אזוי איז ניט געווען צו פארשטיין אונזער לעבן.

די גראזן וואקסן, עס וועלן אויפוואקסן אלדאס געשטארבענע, נאר דאס אידישע קאוונע, וועט שוין מער קיינמאל ניט זיין; אונזער היים איז צושטערט אויף אייביק. מיר, די איינציקע געבליבענע פון צענדליקער טויזנטער, זיינען געשטאנען אין א קליין קרייזל און געקוקט אויף אונזער חרוב געוואָרענער פארגאנגענהייט — און געשווײגן.

מיר זיינען געלעגן אין אויבערשטן בונקער א טאג מיט א נאכט און אויפגענומען די ערשטע געסט פון דער לעבעדיקער וועלט — פליגן!

איך האב נאך קיינמאל ניט געזען אזויפיל און אזוינע גרויסע פליגן, ווי בינען זיינען זיי געווען אין די מיליאנען ממש, און זשומערדיקע זיי־נען זיי זיך אנגעלאפן, אנגעפרעסנע און אנגעזויפענע מיט מענטשליך בלוט, האבן זיי אונז געביסן אומברחמנות׳דיק, מיר האבן זיי פון זיך ניט געקענט אפטרייבן. אבער טיף ביי יעדן אין הארצן איז דאך געווען א פריידיקער ג׳ע־פיל, מיר זיינען דאך דא! די פליגן האבן דערפילט אין אונז מענטשן, הייסט עס, מיר זיינען דאך מענטשן, זיי כאטש, אנערקענען אונז פאר גלייכ־בארעכטיקטע.

פארנאכט האבן מיר ליגנדיק אין בונקער ווידער געהערט שטימען פון ליטווינער, זיי האבן געוועט צווישן זיך אז די רוסן קומען אן. מיר זיי־

נען זעלבסטפארשטענדליך, גלייך ארונטערגעקראָכן אין דער מאלינע און זיך פאַרשאָטן. מיר האָבן עס טאַקע געטאָן אין דער ריכטיקער צייט, ווייל ווי מיר האָבן געהערט, ווי די ליטווינער זיינען אריין אין אויבערשטן בונקער און האָבן געזוכט קליידער און סתם אידיש האָב און גוטס, זיי איז געווען ווייניק נאָך אלץ, וואָס זיי האָבן זיך אָנגעראבעוועט אידיש פארמעגן, געגנומען אלץ וואָס זיי האָבן געוואָלט און געהרגעט צענדליקער טויזנטער אידן, — נאָך אלץ ווייניק, זייער גייציקייט איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז אפילו אין די לעצטע מינוטן האָבן זיי נאָך געזוכט צו רויבן.

געקומען צוריק אין דער מאלינע, האָט ווייטער אָנגעהויבן פעלן לופט, דאָסמאָל איז עס אָבער דערגאנגען אזוי ווייט, אז אפילו די, וואָס האָבן ביז איצט ניט שטאַרק געליטן, זיינען געלעגן ווי געחלש׳ט און ניט געקענט כאַפן דעם אָטעם. מיר זיינען אזוי געלעגן נאָך פינף טעג און ווידער באַשלאָסן צו עפענען דעם אריינגאנג, דאָסמאָל פון יענער זייט, וואו עס זיינען געקומען די ליטווינער און אויפגעדעקט די רעשאָטקע.

געעפנט דעם אריינגאנג, האָבן מיר דערהערט האַרט נעבן אונז אַ שטאַרקע שיסעריי, מיר האָבן פארשטאַנען, אז די רוסן מוזן שוין פירן גאַסן־קאַמפן. די שיסעריי האָט זיך געצויגן די גאנצע נאַכט, און אינדערפרי איז געוואָרן שטיל.

ארויסגיין, ניט ארויסגיין? — ווער האָט עס געקענט זאָגן אויף זיכער. קיינעם האָט זיך דאָך אין די לעצט־לעצטע מינוטן ניט געוואָלט שטאַרבן.

און מען איז ווידער געבליבן ליגן צוויי מעת־לעת (רעכנט עס אויס אויף מינוטן?).

מיטוואָך, אזייגער פיר פארטאָג, האָבן מיר ווידער באשלאָסן, אז יהיה מה שיהיה, מוז אינער פון אונז ארויסגיין.

דער ערשטער איז ארויס דניאל, און ווי ער איז ארויס אויף דער פרייער לופט, האָט ער געהערט ווי אימיצער קאָמאַנדעוועט אויף רוסיש און ציילט: ראַז, דווא, טרי! דאָס איז אָבער נאָך ניט קיין פאקט אַז דאָס זיינען די רוסן, עס קענען זיין גראָד רוסישע געפאנגענע, וועלכע

בויען דעם בריק. ער האָט זיך אויסגעצויגן אויפן בויך, צוגעקראָכן נענג־טער. דאָס איז געווען אַ שווער שטיקל וועג, און דער עיקר — אַ שרעקליכס. דער גאנצער וועג איז געווען פאַרזייט מיט טויטע קערפערס, האָט ער געמוזט אָפרוקן אָדער אריבערקריכן איבער זיי, אנדערע זיינען שוין צופאלן גע־ווָארן און האָבן אָנגעפילט די לופט מיט עקלדיקן ריח פון צופוילטע גופים.

דאָס איז אָבער אַלץ ווערט געווען. נאָך אַ טראָט, נאָך אַ טראָט, ער איז געבליבן ליגן און אויפגעהויבן נאָר דעם קאָפּ, כדי זיך ארומצוקוקן.

— יאָ, רוסן!

זיי האָבן געראַדט, ניין! דאָס זיינען ניט געווען קיין מענטשן. זיי האָבן ניט געהאַט קיין מענטשליכע שטימען. אין דעם מאָמענט האָט זיך דניאל'ן אויסגעוויזן אַז ער זעט עפּעס העכערע, ניט קיין מענטשליכע געשטאַלטן. זיי האָבן עס געבראכט די פרייהייט, אָט די, וואָס שטייען דאָ און שרייען אָן אַן אויפהער: ראַז, דווא, טרי!

ער האָט זיך אַ ריס־געטאָן פון אָרט, איז צוגעלאָפן צו זיי און ארויפ־פאלנדיק זיי אויפן האַלדז, זיי געקושט, ניט וויסנדיק, וועמען און ניט פי־לנדיק זיך אַליין. ער האָט געווינט און געשריען אין וואנזין פון אומבאַ־שרייבליכער שמחה: — יאָ יע—וו—רע—י!!!

דאָס ערשטע מאָל נאָך אזויפיל יאָרן, האָט אַ איד ארויסגערעדט, אז ער איז אַ איד, ניט מיט קיין שרעק, נישט שושקענדיק, נאָר הויך און מיט פריידיקע אויגן. ער האָט אין אימפּעט אָפּגעלאָזן די רוסישע זעלנער, וואָס זיינען געשטאַנען צוטומלטע, און געלאָפן צו אונז. ער איז צוגעלאָפן מיט זיין גאנצן האַסט צום לאָך פון אריינגאנג און געשריגן מיט אלע זיינע איבער־געבליבענע כוחות:

— ברידער, מיר זיינען פר—י!!!

וואָס מיט אונז איז געווען? — מען האָט געחלשט, געשריגן, גע־לאַכט, געווינט, זיך געהאַלדזט און געקושט, ארויסגעקראָכן פון דער מא־לינע און ווי פיש אויף דער יבשה, געלעגן מיט אויפגעריסענע מיילער און געשעפט לופט, לופט, וואָס איז אזוי פול און אזוי געשמאַק און אזוי מחיה־

דיק, און „וואלגערט זיך" אַרום און ארום, און וואָס מיר האָבן עס ביז איצט ניט געהאַט.

אָ, ניין! מיר האָבן נאָך אין די ערשטע מינוטן מורא געהאַט הויך צו ריידן, זיך ניט געוואָלט אַוועקשטעלן אין דער גאנצער הויך. יעדער שטיין, האָט אונז געשראָקן. אַ שאָרך, אַ קול פון אַ מענטש, אַ ציטערדיקער פארבייליופנדיקער זון־שטראל, האָט אונז אויפגעציטערט. די הענט האָבן ניט געגלויבט אז זיי טאָפן דעם אייגענעם קערפער, די אויגן האָבן ניט געגלויבט אז זיי קוקן פריי און אַן מורא, אין דער בלויער ווייטקייט, די פיס האָבן געציטערט ביים ארויפשטעלן זיך אויפן פארשרפה׳טן באָדן.

צוויי רוסישע אָפיצערן זיינען צוגעקומען גלייך צו אונז, זיי האָבן ניט געהאַט קיין ווערטער, ווען זיי האָבן געזען אונזער מאלינע, דאָרט וואו מיר האָבן געלעבט 38 טעג, אַן לופט, אַן לעבן און דאָך געלעבט. זיי האָבן שטום געקוקט אויף אונז ווי אויף אַן איבערנאטירליכער דערשיינונג, ניט געוואָלט בשום אופן גלויבן דעם פאקט, וואָס איז געשטאַנען פאר זייערע אויגן. זיי, וואָס האָבן זיך אזויפיל אָנגעזען אין זייער לאנגן וועג פון קאַמף, האָבן אזא אויסדויער געזען צום ערשט מאָל או זיי האָב געקוקט אויף אונז און שטום געשאָקלט מיט די קעפ.

38 טעג זיינען מיר געווען אין מאָלינע. פריער האָבן מיר זיי ניט געציילט, עס איז שווער געווען צו ציילן די מינוטן פון טויט, נאָר איצט, אין יענעם וואונדערליכן טאָג פון י״ג מנחם אב, תש״ד, (דעם 3־טן אוגוסט, 1944), האָבן מיר איבערגעציילט די טעג.

יאָ, יאָ, גאַנצע 38 טעג געווען אין גהינום!

פון די רוסישע אפיצערן האָבן מיר זיך דערוואוסט, אז די רויטע אַרמיי איז אריין אין קאָווּנע אין דער נאַכט פון ערשטן אויגוסט, מיר זיינען — הייסט עס — געווען אין „מאלינע" מיט צוויי טעג מער.

די געטאָ איז שוין ניט געווען. סלאָבאָדקע, די באקאנטע שטאָט אין דער וועלט, דורך אירע ישיבות, איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער וועלט, איין שרעקלעכע חורבה, פול מיט מענטשליכע טויטע קערפערס, אייז וויי־געשריי פאר דער גרויזאמער וועלט.

נאָר די זון איז געבליבן די זעלבע. זי האָט געשיינט אויף דער אי־דישער סלאָבאָדקע, קאָוונע און שיינט איצט אויפן חורבן.

זכור את אשר עשה לך עמלק!

געדענק וואָס עמלק האָט מיט אונז געטאָן, קיינמאָל זאָלסטו דאָס ניט פאַרגעסן. די תורה האָט אונז אָנגעזאָגט דאָס ניט צו פארגעסן, ווייל די נאָטור פון דעם מענטשן איז יאָ צו פאַרגעסן, און אנטלויפן אפילו פון דעם שלעכטס וואָס ער אליין האָט געשוואָרן מיט זיבן שבועות צו געדענקן, וואָס דאָס דייטשישע רוצחים ־ פאָלק האָט געטאָן מיט דיינע ברידער און שוועסטער מיט דיינע אלטע, קראנקע און קליינע קינדערלעך.

די תורה האָט נאָך אָבער מער אָנגעזאָגט: וכתוב זאת בספר. און פאַר־שרייב דאָס אין אַ בוך דאָס וואָס עמלק האָט מיט דיר געטאָן. ווייל אין דעם בוך, וועט זיך דאָס מער געדענקען און ניט פאַרגעסן וועלן. דאָס וואָס דער מענטש קען און ווייל פאַרגעסן, און ער מיינט אז דאָס וועט אים זיסער און גרינגער מאַכן זיין לעבן. איז זייער א גרויסער טעות וואָס ער מאכט און ער דאַרף דעם טעות אויסמיידן.

געדענקען איז ניט נאָר דאָס וואָס עמלק־נאַצי האָט געטאָן מיט די זעקס מיליאָן אידן, דאָס גייט אויך אויף דעם וואָס עמלק־נאצי ווייל טאָן צו די לעבן־געבליבענע אידן. זיין רוגזה און כעס האָט זיך נאָך ניט געשטילט. ער האָט זיך נאָך נישט גענוג אָנגעזעטיגט מיטן בלוט פון די צוויי מיליאָן קינדערלעך. אָט דאָס אומשולדיקע בלוט איז פאַר אים נאָך אַלץ ווינציק.

אידן זיינען געווויינלעך, מוחל זייערן אַ שוגא, זיי לעכצן ניט נאָך קיין נקמה. אָבער אין דעם פאַל היטלער ימ״ש, איז דאָס אינגאַנצן אנדערש. דעם עמלק־נאַצי טאָרסטו ניט מוחל זיין. דיין גאנץ לעבן דאַרפסטו געדענקען וואָס ער האָט דיך געטאָן. ווער ניט באווירקט דערפון וואָס ער טראָגט אַ ציוויליזירט פעל, און רעדט שוין ווייטער פיינע און שיין ־ געפלירטערטע רייד.

געדענק און פארגעס ניט!!!

פארגעס ניט די אויסגעשטרעקטע הענטעלעך פון דיינע קינדערלעך אין זייער טויטליכער נויט, דיין טאַטן און דיין מאַמען, דיין ברודער און דיין שוועסטער.

געדענק און פארגעס ניט!!!

זכור את אשר עשה לך עמלק!

געדענק אויך אונזערע העלדן און מארטירער, זייער קידוש השם!

געדענק אַלץ, אַלץ וואָס דיינע ברידער האָבן מיט זייער בלוט און יסורים געשריבן לדורות.

פארגעס נישט וואָס דאָס היטלער־פאָלק האָט מיט אונז געטאָן!

מיר דארפן דערפאר פאַראייביקן אָט די הייליקע צוואות.

מחה אמחה את זכר עמלק!

אפמעקן זאָלסטו דאָס געדעכעניש פון עמלק. פארוואָס אָט די טאָפעלע ווערטער: „מחה אמחה"? — דערפאר, ווייל אָפט פאַרבלייבט עפעס נאָכן אָפמעקן אַ צייכן, ווענן עמלק'ן האָט אָבער ג־ט געזאָגט: „אפילו דער צייכן וואָס וועט פארבלייבן זאָל אויך אויסגעמעקט ווערן".

אונטערן שטעכיקן דראָט פון געטאָ האָט מען געשריבן אָט די געשיכטע, „מיר וועלן עס אָבער זיכער ניט דערלעבן, אָבער די לעבעדיקע, די נאָך־געבליבענע נאָך אונז, זאָלן געדענקן און אויסרופן איבער דער וועלט: „געדענק וואָס עמלק־נאצי האָט געטאָן מיט מיליאָנען פון אונזער פאָלק"!

אָבער געדענקען זאָלן מיר אויך די קדושים, די הייליקע נשמות, די קרבנות, וואָס האָבן אויסגעהויכט זייער נשמות מיט מוט און בטחון פאַרן אויפבוי פון אונזער פאלק און אונזער לאנד.

* * *

איך דערצייל דאָס אלץ אין שריפט, למען ידעו ,בכדי אונזערע קינדער און קינדס־קינדער זאָלן דאָס לייענען, אינזאַפן און געדענקען לדורי דורות, וואָס די מאָדערנע עמלקים — די נאַציס ימ"ש — האָבן געטאָן צו זייערע אבות אין די פארגאנגענע דורות ווי אין פסוק שטייט:

זכור את אשר עשה לך עמלק!

זוכצעטל פון פּערזאָנען:

א.

אבלי, הרב ר׳ (פּאָסטאָלער), 282, 296.
אברך, הרב׳ ר׳ זאב וואָלף, 262
אבא יעקב, הרב ר׳ 302
אבראמאָוויץ, דר., 173
אבעלאָוו, מאיר, 140
אבראמאָוויץ, דר. (אליטע), 197
אבראַמאָוויץ, (לערערין אין קאָוונע), 167.
אברהם (דער רבי, ראקישאָק), 322.
אגולניק, הרב ר׳ יצחק, 283
אגינסקי, פריץ, (ריטעווע), 326.
אדאמאָוויציאוס, (בישאָף), 172
אַזינסקי, הרב ר׳ בנימין, 157
אטלאס, הרב ר׳ מאיר, 46, 273, 329.
אטלאס, אליעזר, 234.
אייזענשטאַט, הרב ר׳ אברהם צבי הירש, 187.
אייזנשטאַט, הרב ר׳ בנימין, 187.
אייזנשטאַט, הרב ר׳ אברהם צבי, 187.
אייזנבוד, דר. (פּאָנעווועזש), 282.
איזראלאָוויץ, ישראל עליע, 284.
אייזנשטאַט, 246.
אייזיקאָוויץ, אליהו, 257.
איזראעל, שמואל יעקב, 196.
איזראעלסקי, יעקב יהודה, 196.
איטשע משה, (דער שוסטער), סלאָבאָדקע, 45.
איגנאַטעוו, 185
איישישקע, 264.
איואקאָווסקי, 270.
אליהו, לידער, הרב ר׳ 234.
אלכסנדר, הרב ר׳ 209.
אַלשוואנג, הרב ר׳ משה, 238.
אַלשוואנג, ראובן, 246, 247.
אלפּעראָוויץ, 246.
אלקעניצקי, בנימין, 264.
אליהו מאיר, (קופישאָק), 310.
אלופאָוויץ, זאלע מענדע, 302.
אלעקסאנדער, (רוסישער קיסר), 184.
אלעקסאנדראָוויץ, מישא, 179.
אלתנן, הרב (ר׳ אלתנן דער פּרוש), ווילקאָווישקי, 225.
אינטעליגאטער, לייב, 144, 151.
אינדורסקי, 360.
אסאָווסקי, הרב ר׳ זלמן, 23, 50.
אסאָווסקי, הרב ר׳ יודל, 24.
אַפּענהיים, הרב ר׳ צבי יעקב, 313.
איצקאָוויץ, משה, 326.
ארלאָוויץ, אברהם, 322,
ארלאָוויץ, הרב ר׳ זעליג, 322.
ארציק, (וואַרנע), 233.
אַקלאנסקי, הרב ר׳ אבנר, 238.
ארלינסקי, לייב, 107.
ארע (דער פורמאַן), סלאָבאָדקע, 185.
אַשר ניסן, הרב ר׳ (בירז), 205.
אַשרי, (בירז), 206.
אַשר, הרב ר׳ (ראַסיין), 317, 318.

ב.

באריט, הרב ר׳ זבולן, 285.
באַראַכאָוו, הרב ר׳ אבא יעקב, 300.
באַקסט, הרב ר׳ אהרן, 229, 335, 336.
בארון, הרב ר׳ אשר קלמן, 221, 279, 280.
בארון, ר׳ אברהם, 72, 110.
בארדאָווסקי, מרדכי, 270.
באַקאָוו, נח, 176.
באטניצקי, הרב ר׳ שלמה, 258.
בורשטיין, הרב ר׳ אהרן, 199, 243, 273, 326, 336.
בוים, (סלאָבאָדקע), 61.
בוגים, אפרים, 157.
בורשטיין, ר׳ חנן, 212.

בודניק, הרב ר' דוד, 217.
ביליצקי, הרב ר' דוב צבי, 50.
ביאלאָסטאָצקי, ר' חיים יעקב, 283.
בירגער, מענדע, 302.
ביעלאסטאָצקי, יהודה לייב, 270.
ביינאשעוויץ, הרב ר' קלמן, 313, 314.
בייקאָוויץ, אריה לייב, 242, 243.
בלאָזער, הרב ר' יצחק, (ר' איצל פּע־
טער־בורגער), 34, 273.
בלאָך, הרב ר' יוסף לייב, 233, 238, 335,
336.
בלאָך, הרב ר' אברהם יצחק, 238.
בלאָך, הרב ר' חיים יצחק, 285.
בלאָך, הרב ר' זלמן, 238.
בלאָך, יצחק, 241.
בלאָך, פּרץ, 257.
בלאָך, יצחק, (קאָוונע), 99.
בלאָך, דר. (דווינסק), 218.
בליימאן, הרב ר' צבי, 188.
בליימאן, צדוק, 117, 188, 194.
בלומבערג, נחום, 257.
בלוזמאן, (דווינסק), 218.
בן־ציון הכהן, הרב ר' (שקוד) 337.
בן־ציון אריה, הרב ר' (שקוד) 337.
בנימין, הרב ר' (וואַרנע), 233.
בענגיס, הרב ר' זעליג ראובן, 297.
בעליצקי, הרב ר' יצחק אריה, 267.
בערנשטיין, הרב ר' יחזקאל, 105.
בעליצקי, הרב ר' נטע, 267.
בערנשטיין, הרב ר' לייב, 206, 207.
בעגון, הרב ר' יצחק, 325.
בערמאַן, מאַטע, 242.
בעליאצקין, שמעון 112.
בערקאָוויץ, ר' נתן, 273.
בערשטיק (דער גלעזער), סלאָבאָדקע, 106.
בער, פישל, 315.
בערקמאן, בת־שבע, 176.
בערע, לאה'ס (ראקישאָק), 323.
בענקערס, דר. 91.
בצלאל, דער רב, (ראקישאָק), 322, 323.
ברוידע, הרב ר' צבי הירש, 273.
ברוידע, הרב ר' (קופישאָק), 300.
ברוידע, הרב ר' אלתר, 222, 223.
ברוידע, הרב ר' אהרן, 51.
ברוידע, ר' וועלוול, 223.
ברענער, הרב ר' משה, 279.
ברוך, קריינעס, (ריטעוועץ), 327.
ברוך, ניסנ'ס, (וויילקאָמיר), 221.

ג.

גאַרדאַן, הרב ר' אליעזר, 238, 313.
גאַלדין, הרב ר' ישראל, 271.
גאלין, הרב ר' אהרן, 290.
גאַרדאַן, הרב ר' (וויילקאָמיר), 222.
גאַלדמאַן, יעקב זלמן, 223.
גאַרדאַן, לייב, 20.
גאלין, (לערער), דווינסק, 217.
גאַלדשטיין, שמעון, 275.
גאדער, הרב ר' דוד, 47.
גאַלד, הרב ר' יעקב מאיר, 258.
גאָלאָמבע ישראל, 233.
גארבער, בערל, 341.
גארמאיזע, מרדכי, 224.
גארבער, איטעלע, 357.
גאַלדשמידט, פייוול, 348.
גאפאנאָוויטש, (דער שניידער) סלאָבאָדקע,
108.
גאַרדאַן, י. ל. 329.
גארבארסקי, יאָסל, 270, 271.
גארבארסקי, ירוחם, 270.
גאטשאַלג, 332.
גוטמאַן, הרב ר' אליעזר, 313.
גורעוויץ, חנן, 79.
גוטמאַן, אפרים, 109.
גודעל, אלתר, 243.
גורוויץ, דר. (קאָוונע), 173.
גורוויץ מאנעס, 200, 201.
גינזבורג, הרב ר' נחום ברוך, 141, 254,
255, 256.

גיטעלעוויץ, הרב ר׳ שמחה, 50.
גילמאַן, הרב ר׳ חיים, 42.
גימפל, בערל, 138.
גיטקין, (דווינסק), 217.
גיטקין, צבי הירש, 243.
גיטליץ, 138.
גלאַטקאַוויץ, פייגע, 203.
געצאַוויץ, לייב, 239.
געלבטרונק, מיכאל, 138.
געלמאן, משה, 314.
געקע, ווילהעלם, 120.
גפן, הרב ר׳ יצחק אליהו, 326.
גפן הרב ר׳ יצחק, 47.
גראַדזענסקי, הרב ר׳ אברהם, 25, 34, 37, 44, 104, 105, 153, 158, 160, 161, 170.
גראַדזענסקי, זאב, 42.
גראַדזענסקי, הרב ר׳ מ. 224.
גראַדזענסקי, (ווילקאַווישק), 227.
גראַסבארד, הרב ר׳ אריה לייב, 341, 342.
גראץ, הרב ר׳ משה, 222, 223.
גרין, הרב ר׳ אליהו, 225.
גרינבערג, זלמן, 151.
גרינבער, איקע, 109.
גרשון, (דער שמש פון ישיבה), סלאַבאַדקע, 24.
גרשון, ר׳ (בוטרימאנץ), 202, 204.
גרוסעוסקי, 314.

ד.

דאוידאַוויטש, דר. (סלאַבאַדקע), 66.
דאנעמאן, דר. (דווינסק), 217.
דאנציגער, יצחק, 107.
דאמעסק, (דווינסק), 217.
דאבראויסקאס, (פאַנעוועזש), 282.
דוב בער, הרב ר׳ (זאגער), 235.
דון יחיא, הרב ר׳ אליעזר, 228.
דון יחיא, הרב ר׳ חיים, 228.
דוביאנסקי, הרב ר׳ שמעון, 257, 289.
דובצאנסקי, זלמן, 243.
דון יחיא, (פון ישראל), 228.
דזשוגאסטעל, (טעלז), 238.
דזימיטראַווסקי, הרב ר׳ בצלאל, 251, 252.
דינאבורג, הרב ר׳ ראובן, (ר׳ ראובה׳לע דווינסקער רב), 211.
דימענט, הרב ר׳ אברהם, 247.
דינענזאַן, יעקב, 234.
דינער, אדוואַקאַט, (קאַוונע), 162.
דייטש, ראשל, 176.
דעמבא, דר. (פּעטערבורג), 184.
דרשן, הרב ר׳ משה יצחק, 312.
דרושקאַוויטש, הרב ר׳ אברהם, 25.

ה.

האמלער, הרב ר׳ אריה לייב, 210.
האַפמאַן, חיים, 227.
האַפמאַן, געצל, 307.
הורוויץ, הרב ר׳ יוזל, (נאַוואַרדאַק), 105.
הורוויץ, הרב ר׳ ברוך, 36, 276.
הורוויץ, הרב ר׳ אליקים געצל, 313.
הורוויץ, הרב ר׳ יצחק, (ראדווילישאַק) 325.
הורוויץ, הרב ר׳ יצחק 313.
הורוויץ, הרב ר׳ שרגא פייוול, 36, 37, 221.
הורוויץ, א. (מערעטש), 264.
הורוויץ, שאַצע, (דווינסק), 210.
הירש, הרב ר׳ שמשון רפאל, 184.
הילדעסהיימער, הרב ר׳ עזריאל, 292.
הירשאַוויץ, הרב ר׳ נחמן, 188, 192.
הירשאַוויץ, הרב ר׳ שמואל, 339.
הילמאַן, סידני, 234, 235.
בירגער, הלל, 162.
הערצאַג, הרב ר׳׳ יצחק אייזיק, (רב ראשי ישראל), 42.
העלער, הרב ר׳ דוב צבי, 161.
העלער, הרב ר׳ אברהם זאב, 258, 259, 260.
הערצל, הרב ר׳ (פאַנעוועזש), 276.
הענקין, הרב ר׳ מרדכי דוד, 336.
העלפאנד, הרב ר׳ חיים, 239.
העלפאנד, הרב ר׳ אפרים פנחס, 238.

העשעלע, (דער שניידער, קופישאָק), 305.

ו.

וואָלאָזשינער, הרב ר׳ שלמה, 220, 296.
וואָלאָזשינער, הרב ר׳ חיים, 17, 220.
וואַסערמאַן, הרב ר׳ אלחנן, 25, 43, 46, 47, 48, 49, 104.
וואַסערמאַן, הרב ר׳ שמחה, 47.
וואלט, הרב ר׳ שניאור דוד, 251.
וואסערמאַן, הרב ר׳ נפתלי, 49.
וואָלף, (ישיבה־בחור פון דייטשלאנד), 37.
וואַסערמאן, דוד, 47.
גאפאנאָוויץ, ישראל, 310.
וואלפערט, יאָסל, 290.
ווילנער גאון, הרב ר׳ אליהו, 17, 208, 270, 288, 296, 315.
ווינער הרב ר׳ מאיר אליהו, 200, 228.
וויסבארד, הרב ר׳ איסר, 209.
וויטקין, הרב ר׳ אברהם משה, 203, 204.
ווין, אליהו און זונדל, 206.
וויטנבערג, (דווינסק), 210.
וויינטרויב, נפתלי, 144.
ווינסטענעצקי, עליע, 297.
וויגדזבערג, 225.
ווישקין, (דווינסק), 217.
וולאדיסלאָוו, 268.
וועסלער, הרב ר׳ אברהם מרדכי, 199, 285.
וועבאָווסקי, הרב ר׳ נחום מרדכי, 199, 285.
וועצערעבין, הרב ר׳ חיים, 42.
וועלוועלע, שמחה׳ס, (בוטרימאנץ) 202.
וועלוקע, (יורבורג) 247.
וועראוקין, (רוסישער גובערנאַטאָר), 232.

ז.

זאַקס, הרב ר׳ דניאל, 235, 325.
זאקס, הרב ר׳ יוסף חיים, 47, 48.
זאקס, אברהם יצחק, 42.
זאקס, ח. 234.
זאלקינד, בערטשיק, 321, 322.
זאַקס, בערע, 327.
זאקנשטיין, (ראקישאָק), 325.
זאגער, רחל, 325.
זאקס, יעקב דוד, 285.
זאלמאַנאָוויץ, משה, 290.
זאכארין, דר. 98, 111.
זוסמאַנאָוויץ, הרב ר׳ יוסף, 221, 222, 223.
זוביצקי, ישראל משה, 264.
זונדל, (שוחט) פּלונגיאן, 284.
זופאָוויץ, הרב ר׳ יוחנן, 325.
זיוו, הרב ר׳ שמחה זיסל, 311, 329.
זילבער, הרב ר׳ ליפּע, 42, 300.
זיסמאַן, פייוול, 153.
זימאַנסקי, מאָטל, 227.
זיסל, (דער קצב), בוטרימאַנץ, 202.
זינגערעוויץ, הרב ר׳ 251.
זינגערעוויץ, הרב ר׳ משה, 251.
זינגערעוויץ, שלמה, 251.
זיוו, אברהם, 249.
זילבער, אליעזר, 229.
זינגער, (סלאָבאָדקע), 108.
זיוו, (ראַסיין), 319.
זלמן, (דער בלינדער), קופישאָק, 300.
זעליג, הרב ר׳ (פּלונגיאַן), 285.

ח.

חבר, הרב ר׳ יצחק אייזיק, 328.
חריף, הרב ר׳ יעקב יוסף, 235, 247.
חרל״פ, הרב ר׳ יהודה לייב, 257.
חאצקעוויץ, הרב ר׳ ישראל נח, 300, 309.
חאזאנאָוויץ, יצחק, 196.
חדש, (בירז), 206.
חצקל, (דווינסק), 214.
חאצקל, (שקוד), 337.
חוואס, הרב ר׳ אליעזר יעקב, 250.
חיימ׳ל, הרב ר׳ חיים סעריי (דעם גאונ׳ס מחותן), 270.

חיים, (דער שוחט), אניקסט, 200.
חייקל, (דער שוחט), סלאָבאָדקע, 37.
חייט, משה לייב, 206.
חענקין, וועלוול, 206.
חנא יודע, (ווישטון), 229.
חנניא, הרב ר׳ נחום ליפע, 233.
חפץ חיים, הרב ר׳ ישראל מאיר הכהן, (ראדין), 17, 46, 255.

ט.

טאדעס, (שאָוול), 333.
טאַנקיכע, (קופישאָק), 310.
טאַלסטאָי, 185.
טולבאָוויץ, 217.
טייץ, הרב ר׳ מענדל, 254.
טיטושעוונא, 320.
טעדושקין, הרב ר׳ חיים יעקב, 337.
טרויב, הרב ר׳ אברהם שמעון, 288.
טראָפּ, הרב ר׳ נפתלי, 251, 276.
טראפידא, טריינע, 300.
טשארני, יצחק, 200, 201.
יחזקאל, הרב ר׳ (רב אין קעלם), 313.

י.

יאבלאָנסקי, הרב ר׳ יהודה, 196.
יאקאָ, הרב ר׳ יעקב מאיר, 267.
יאונאָלאָוויץ, לייב, 42.
יאקאָבסאָן, דר. 216.
יאפע, יחזקאל, 224.
יאפו, ליפע, 224.
יאטקונסקי, מרדכי, 23.
יאָסל (דער שוחט), אַניקסט, 201.
יאָסע (דער קצב), סלאָבאָדקע, 357.
יאָסע (דער שוסטער), וואָרנע, 233.
יאוולאָוו, סענדער, 341,
יאנוסייטיס, (פאַנעוועזש), 280.
יאָרדאַן, (קאַמענדאַנט פון קאָוונער געטאָ), 61, 91.
יחיאל מיכל, הרב ר׳ (יאנישאָק), 251.
יודעלעוויץ, אפרים, 190.
יוסף חיים, (בערלין), 250.
יעלין חיים, 137.
יפה, הרב ר׳ אליהו ישכר בער, 339.
יפה, מרדכי, 144, 151.
יפה, הרב ר׳ מרדכי, 250.
יפה, הרב ר׳ יצחק, 339.
יפה, הרב ר׳ יעקב, 337.
יפה, יעקב, 300.
ישראל, איצעס, (פלונגיאַן), 285.

כ.

כהן, הרב ר׳ שבתי, (ש״ך), 17.
כהן, הרב ר׳ רפאל (האַמבורגער), 220.
כהן, הרב ר׳ מאיר שמחה, 17, 211, 216, 300.
כהן, הרב ר׳ אלחנן, 216, 300.
כהנמאן, הרב ר׳ יוסף, 221, 278.
כהן, אפרים, 277.
כהן, הירש, 243.
כהן, משה, 221.
כהן, הרב ר׳ יונה, 300.
כהן, צבי, 72.
כהן, (דרוקערייר), קיידאַן, 289.
כהן, (לערער), ראסיין, 318.
כהן, (מילגער), ראַסיין, 319.
כ״ץ, נפתלי, 277.
כ״ץ, הרב ר׳ אהרן שמואל, 316, 318.
כץ, קלמן, 193.
כאציאנץ, דר. (דווינסק), 218.
כתריאל משה, הרב ר׳ (דיין פאַנעוועזש), 278.
כמילעווסקי, יעקב, 225.
כמילעווסקי, צבי, 225.

ל.

לאנדא, הרב ר״ אליעזר, 225.

לאפיאן, הרב ר׳ אליהו, 311.
לאדאן, שמואל, 244.
לאכמאַן, עובדיה, 35, 250.
לאַנדאַן, מאיר, 257.
לאַנדאַן אדאַלף, 315.
לאפיאנסקי, הירשל, 94.
לובאוויטשער רבי, הרב ר׳ יוסף, 321.
לוואַוויץ, הרב ר׳ ירוחם, 279.
לובטשאנסקי, הרב ר׳ ישראל יעקב, 47, 105.
לוצקי, הרב ר׳ אליהו, 300, 301.
לופט, חיים, 40, 41.
לוואַוויץ, אברהם, 285.
לוביאטקין, הירשל, 290.
לוריע, אסתר, 90.
לוריע, (קאַוונע), 163.
לוריע, (יאַהאַנעסבורג), 279.
לונץ, זונדל, 314.
לייב, הרב ר׳ (ר׳ לייבעלע חסיד, קעלם), 312, 313.
לייבאַוויץ, הרב ר׳ ברוך בער, 17, 316, 319.
ליפשיץ, הרב ר׳ יחזקאל, 247.
ליפשיץ, הרב ר׳ יהודה הלוי, 264.
לייבציק, חריף הרב ר׳ (ריטעוטע),236.
לייבאַוויץ, פייגל, (הרבנית), 319.
לייבאַוויץ, הרב ר׳ נפתלי, 319.
ליסען, (פּאַנעוועזש), 278.
לייבטשיק, (דער זייגערמאכער), שקודוויל, 338.
לייבעלע ישראל ברוך׳ס (יורבורג) 247.
לייזעראַוויץ, משה זודל, 307, 310.
לינדע, דר. (ריטעוטע), 326.
לייבע, מילנער, (פּאַסטאַל), 284.
לייבציק, לאה׳ס, (ווייזשון), 229.
לילענבלום, משה לייב, 221, 289.
ליבמאַן, דר. (דווינסק), 18.
לישיץ, ר׳ יעקב, 186.
לעווינסאַן, הרב ר׳ אליהו, (קרעטינגע), 239, 292.
לעוענברוק, הרב ר׳ 186.
לעווין, הרב ר׳ ישראל איסר, 209.
לעוויטאַן, הרב ר׳ יעקב יהושוע, 336.
לעוויטאַן, הרב ר׳ אַשר ניסן, 329.
לעוויטאַן, הרב ר׳ ישראל יצחק, 340.
לעווינסאַן, הרב ר׳ יהושוע, 157, 255.
לעווין, הרב ר׳ מאיר, 208.
לעווין, הרב ר׳ בצלאל, 196, 197.
לעויטע, הרב ר׳ שמואל, 322.
לעבעדאַוועך, הרב ר׳ לייב, 42.
לעוענבערג, ישראל, 246, 247.
לעוויטאַן, מאיר זושע, 246.
לעווי, מאיר, 365.
לעוי, (פּאַנעוועזש), 278.
לעוויטאַן, נחום, 165.
לעווין, רפאל, 167.
לעווין, שלמה משה, 209.
לעווין, הרב ר׳ יוסף, 210.
לפּידות, הרב ר׳ אלכסנדער משה,, 250, 316.
לפּידות, אליעזר, 227.

מ.

מאַוושא, הרב ר׳ יחיאל מיכל, 337.
מאַוושאַוויץ, הרב ר׳ דניאל, 314.
מאַוושא, הרב ר׳ בנימין, 206.
מאיר נתן, הרב ר׳ (דיין אין פּאַנעוועזש), 278.
מאלץ, הרב ר׳ מאיר, 225.
מאן, שמואל, 242.
מאס, יצחק, 206.
מאַנדלשטאַם, מרדכי, 234.
מאַנדלשטאַם, אריה לייב, 234.
מאמיאפע, הרב ר׳ יוסף זאב, 262.
מאַסט, הרב ר׳ חיים, 51, 145, 151.
מאַסט, שכנא, 243.
מאַוושאַוויץ, (קיידאַן), 289.
מאַטל, (דער ווייגמאַכער), שאַוול, 328.
מאנצער, הרב ר׳ שלמה, 51.
מה־יפה, הרב ר׳ 50.
מאראק, הרב ר׳ שמואל, 109, 110.
מאַרקאַוויץ, משה, 316, 317.

מארקאָוויץ, הרב טוביה, 316.
מאַרקאָוויץ, הרב חיים שמשון, 316.
מארא, יצחק, 310.
מאַרק, י. 294.
מארשאַק, יוסף, 196.
מאַקאָווסקי, אברהם, 224.
מגיד, הרב ר׳ קלמן, 261, 263.
מה־יפית, הרב ר׳ הירש, 225.
מילעווסקי, הרב ר׳ אהרן, 196.
מיאדניק, הרב ר׳ גרשון, 314.
מיכל איסר, 310.
מייראָוויץ, נפתלי, 310.
מייראָוויץ, גרשון, 310.
מינדעלעוויץ, יצחק, 206.
מיל, (קאָוונע), 61.
מירוויס, ישראל עליע, 335.
מיקולסקאס, דר. (טעלז), 241.
מנחם נחום נתן, הרב ר׳ (בירזער עלוי), 205.
מלמד, הרב ר׳ יהושע העשל, 233.
מעהר, הרב ר׳ שלמה עזרא, 278.
מענדעלע, הרב ר׳ (שירווינטער), 341.
מעסקין, הרב ר׳ יעקב, 335.
מעלצער, הרב ר׳ זלמן, 229.
מער, שכנא, דר. 278, 283.
מער, בענע, 335.
מער, אביגדור, 335.
מענדע, (די פאה), קעלם, 313.
מענדל, (דער שוסטער), ראקישאָק, 323.
מעק, (קאָוונע), 102.
מענקין, דר. 300.
מרגלית, הרב ר׳ משה, 288.
מרגלית, הרב ר׳ איסר, 322.
משה יואל, הרב ר׳ (רב אין אניקסט), 199.
מרגלית, הירש, 302.
מרדכי, הרב ר׳ (רב אין פאקארי), 207.
משה, הרב ר׳ (רב אין טעלז), 207.
משה איצל, (דיין אין פאָנעוועזש), 278.
משה אַשרי, 302.
משה מרדכי, (קופישאָק), 325.
משה״ל דעם רב״ס, (וואַרנע), 233.
משה זלמן, (דער בלינדער), 106.
מרגלית, פייוול, 125, 154.

נ.

נאַטאַלעוויץ, הרב ר׳ חיים בן־ציון, 336.
נאַכומאָווסקי, הרב ר׳ אברהם, 332, 334.
נאַפאַליאַן, 205, 224, 269.
נחום לייב, (קופער), 304.
נוימאַן, (נאַצי), 60, 61.
נח, הרב ר׳ (רב אין שאַדאָווע), 336.
נטע, הרב ר׳, שד״ר, (בירז), 266.
נטע, מאן, 230, 231.
ניצעוויץ, (ווילקאָווישק), 227.
ניקאַליי, (רוסישער קיסר), 277.
נצי״ב, הרב ר׳ נפתלי צבי בערלין, 17.

ס.

סאַלאנטער, הרב ר׳ זונדל, 273.
ספעקטאָר, הרב ר׳ יצחק אלחנן, 17, 27, 56, 57, 89, 183, 184, 185, 186, 250.
סאלאנטער הרב ר׳ ישראל, 17, 34, 205, 234, 230, 273, 292, 311, 317.
סאַלאָוויטשיק, הרב ר׳ יוסף בער, 17, 275.
סאַלאָוויטשיק, הרב ר׳ חיים, 17, 64.
סאַלאַנטער, הרב ר׳ אליעזר מענדעלאָוויץ, 61.
סאַלאָוויטיק, (הרבנית), 174.
סאבאלעוויץ, אבא, 225, 226.
סלאווין, הירשל, 242.
סטאַלין, (מאָסקווע), 247.
סאַבעסקי, יאַן, 253.
סאַדאָווסקי, הרב ר׳ (קעלם), 312.
סקארוטע, הרב ר׳ משה, 51, 72, 106, 108.
סאַקאַלסקי, עטל, 244.
סגל, הרב ר׳ מרדכי יצחק, 326.
סגל, הרב ר׳ שמעון, 63, 107, 159.
סגל, הרב ר׳ פייוול, (דיין אין בירז), 206.
סובאצקי, (מאריאמפאָל), 260.

סטעפאנאָוויץ, 290.
סימאָנאָוו, אלתר, 246.
סילווער, שמואל, 231.
סמעטאָנאס, אנטאנאס, (ליטווישער פּרעזי־
דענט), 233.
סנעג, הרב 110.
סעגאל, ישראל, 41.

ע.

עזרת יצחק, 164.
עטער, הרב ר׳ משה, 300.
עליאשעוו, הרב ר׳ יצחק, 328.
עליאסבערג, הרב ר׳ מרדכי, 257, 300.
עליאסבערג, הרב ר׳ יהונתן, 257.
עלקעס, אלחנן דר., 78, 79.
עליע, (דער אַפּשייקער), פּלוגיאַן, 285.
עקיבא, (רבי), 158.
עמינדב, אליהו, 272.
עפּשטיין, הרב ר׳ משה מרדכי, 17, 221.
עפּשטיין, הרב ר׳ אפרים, 284.
ערליך, לייב, 41.

פ.

פאנדילער, הרב ר׳ שמואל, 326, 327.
פאלק, סענדער, 306.
פאַרטמאַן, הרב ר׳ ישראל תנחום, 340.
פאַרטמאַן, הרב ר׳ נחמיה, 269.
פאפּעל, הרב ר׳ (מאריאמפּאָל), 258.
פארבער, זלמן, 264.
פראנק, זלמן, 290.
פאסוואלעצקי, לייב, 206.
פאסאל, זלמן, 242.
פאטאטאָווסקי, שמואל, 196.
פאלען, (גראַף), 184.
פאַרטנאַי, דר. (קאָוונע), 133.
פראנצקעוויץ, דר., (קופישאָק), 310.
פוקס, הרב אלתר, (דווינסק), 216.
פוהן, העשל, 41.
פרוסאַק, חיענע, 271.
פולקין, דינה, 217.
פינקעל, הרב ר׳ נטע צבי, 34, 161.
פייוולזאַן, הרב ר׳ שמואל אביגדור, 199, 285.
פייוולזאַן, הרב ר׳ אליהו מאיר, 174, 300.
פילטינאָוו, הרב ר׳ אברהם, 225, 227.
פּיאַנקאַ, הרב ר׳ שלמה, 312.
פּיין, הרב ר׳ לייב, 300.
פּיינזילבער, הרב ר׳ שלמה, 288, 289, 290.
פינקלשטיין, הרב אליהו, 229.
פּין, הירשל, 246.
פּינקאָווסקי, לוי, 270.
פּייבערג, שמעיהו, 246.
פּריידבערג, 257.
פּייבערג, 294.
פּילימאָווסקי, א. 225.
פלאצינסקי, הרב ר׳ יהודה לייב, 217.
פּלעווקע, 217.
פּנחס, הרב ר׳ (רב אין בירז), 206.
פּענטינסקי, קאָפּל, 41.
פּעלדמאַן, הרב ר׳ בן־ציון, 235, 285.
פּליישמאַן, (דייטש), 191.
פּערלמאַן, הרב ר׳ ירוחם לייב, 27, 139.
פּערלמאַן, הרב ר׳ אברהם יצחק, 339.
פּערמוט, הרב ר׳ זלמן, 106, 156.
פּערסקי, הרב ר׳ בנימין, 294, 295.
פּערצאָווסקי, הרב ר׳ זלמן, 300, 306, 309,
310.
פּערלמאַן, הרב ר׳ דוד, 51.
פּלודערמאַכער, שלום, 271.
פּעטרייטעס, (קאָוונע), 163.
פּעקער, חיים לייב, דר. 196.
פּערצאָווסקי, חייה לאה, 310.
פּרידמאַן, הרב ר׳ יצחק אייזיק, 242, 243.
פּרידמאַן, בערל, 107.
פּרידמאַן, יקותיאל, 41.
פּרצ׳קע, (טרעגער פון סלאָבאָדקע), 73.
פּרייגקל, שלמה, 110.
פּרידמאַן, שולמית, 175.

פרידלענדער, קלמן, 246.
פרידמאַן, (יורבורג), 248.

צ.

צבי הירש, הרב ר' (ראבינאָוויץ), 27, 185, 186.
צוויליגג, (סעריי), 270.
צוויליגג העגע, 271.
צוקערמאַן, הרב מרדכי, 109, 164.
ציכער, יאָסל, 226.
צפנת, הרב ר' משה בער, 279, 280.
צפנת, יעקב, 203.

ק.

קאצענעלנבויגן, הרב ר' יחזקאל, 288.
קאַצענעלנבויגן, הרב ר' דוד, 288.
קאַצענעלנבויגן, הרב ר' ישראל, 296.
קאַמאַי, הרב ר' אליהו ברוך, 17, 288.
קאַמאַי, הרב ר' אברהם צבי, 288.
קאַפּלאַן, הרב ר' אלכסנדר, סנדר, 299.
קאַדישעוויץ, הרב ר' קלמן קלונימוס, 199.
קאַלאַדיצקי, הרב ר' (רב אין אַליטע), 196.
קאַגאַן, הרב ר' שמואל בער, 279.
קאַטלער, הרב ר' אהרן, 254.
קאוישער, ר' חיים, וועלוול, 258.
קאַמאיקע, הרב ר' בערל, 225.
קאַמאַיקע, לעאָן, 225.
קאַפּלאַן, אבא, 246.
קאַרלינסקי, דר. 246.
קאַרלינסקי, דר. (ווילקאַמיר), 222, 223.
קאַגאַן, הרב ר' נחום, 279.
קאדאסניק, אליהו, 264.
קלאַצקין, הרב ר' י. מ. 316.
קאַפּלאַן, הרב ברוך, 251.
קאַגאַן, (דער אַפּטייקער), יאנאָוע, 256, 257.
קאלעקאַ, שמואל, 270.
קאַוואַלסקי, 272.
קאַפּלאַן, דר. 300.
קדש, שלמה, 300.
קאַרב, הרב ר' שלמה, 51.
קאַסאָוסקי, (גרעפין), 253.
קאפשטיין, הרב, (טאַוריק) 243.
קאַפּילאָוו, 217.
קאַפּצעוסקי, שלמה, 224.
קאפנגוין - ניישלאָס, 217.
קאַהאַנסקי, לייזער, 150.
קאַצענעלנבויגן, דר. 221.
קאָוואלסקי, (קאָוונע), 63.
קארצמאר, חיים, 196.
קאַטלער, יצחק, 41.
קאַסאָוסקי, יוזל קאַרווין, 253.
קראַקענאָוסקי, פּינקע, 131, 133.
קאַלמאַנאָוויץ, 196.
קוק, הרב ר' אברהם יצחק, 277, 306.
קויפמאַן, שלמה, 221.
קוסעלעוסקי, 314.
קיסיניסקי, דאָבע, 79.
קיילע, חיים מענדע, 270.
קיטעל, (נאַצי), 156, 157.
קלוגמאן, בנימין, 61.
קליבאנסקי, לייבוש, 264.
קליינשטיין, 227.
קלאף, מרדכי, 273.
קלומער, חיים יצחק, 323.
קערבעל, יעקב, 86.
קראָוועץ, הרב ר' משה, 336.
קרעמער, אהרן יודע, 206.
קלאַצקין, הרב ר' אליהו, 258.
קלאף, הרב ר' בער הירש, 273.
קרימער, הרב ר' מרדכי, 51.
קריפסט, שלום, 206.
קרעניץ, אברהם, 239.
קרעצמאַר, הרב ר' יעקב, 283.
קליפּ, אברהם, 310.
קרעטשמער, הרב ר' יעקב, 283.
קרעמערמאַן, הרב ר' אליהו, 312.
קרוק, הרב ר' זונדל, 341, 342.
קרעניץ, הרב ר' בן־ציון וועלוול, 340.

קראָם, ישעיה, 319.
קוניגעס, רישל, 341.

ר.

ראַבינאָוויץ, הרב ר׳ בנימין, 220.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ אליהו דוד, 278.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ יצחק יעקב, 275, 276, 277.
ראָזין, הרב ר׳ יוסף, 211, 302.
ראבינאָוויטש, הרב ר׳ אליעזר שמחה, 296, 297.
ראצקער, הרב ר׳ חיים, 254.
רידב״ז, הרב ר׳ יעקב, 225.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ חיים, 238.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ עזריאל, 238.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ יעקב, 233.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ א. 283 .
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ ישכר בער, 278, 280.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ מרדכי, 273.
ראבינאָוויץ, הרב ר׳ אייזיק, 332.
ראבינאָוויץ, בענדעט, 225, 227.
ראבינאָוויץ, יאָסל, 225.
ראבינאָוויץ, גענס, 290.
ראָטשילד, (באראָן), 168.
ראכעלזאָן, רחל, 61.
ראכמאָן, יודל, 264.
ראלבע, שמואל, 41.
ראנדער, חיים, 290.
ראנדער, בעני, 290.
ראנין, הרב ר׳ אליעזר, 261.
רבק״ש, הרב ר׳ משה, (באר הגולה), 17.
רובין, הרב ר׳ לייב, 220.
רובינשטיין, הרב ר׳ ראובן, 247, 248.
ראָזענטאַל, יצחק, 257.
ראדאָווסקי, 264.
ראַדזוויל, (גראַף), 269.
ראטנער, שמעון, 200, 201.
ראָזענהאַלץ, יעקב, 224, 722.
רובינשטיין, בער, 278.
ראַדזוויל, קריסטאָפיער, 288.
ראָזענבערג, אלפרעד, (נאצי), 91.
ראויקע, (נאַצי), 78, 79.
ראגאלקי, (סלאָבאָדקע), 41.
ראָזין, (וילקאָוויטש), 225.
ריק, הרב ר׳ יהודה לייב, 235, 236, 294.
ריק, הרב ר׳ ישראל, 235, 236, 237.
ריק, הרב ר׳ יצחק, 235, 237.
רייז, הרב ר׳ משה, 47.
רייכמאָן, אהרן, 41.
ריבלין, 273.
ריקלעס, הרב ר׳ בערציק, 277, 279.
ריוטקין, משה, 338.
רוך, הרב ר׳ זעליג, 332.
רוך פסח, 321.
רעזניק, הרב ר׳ אליהו, 274.
רעזניק, הרב ר׳ חיים יעקב, 221, 223.
רעבעלסקי, (פראָפעסאָר), 178.
רענעטא, סעציליע, 268.

ש.

שאגת אריה, 220.
שאָפּירא, הרב ר׳ לייב, 296.
שאָפּירא, הרב ר׳ זלמן סענדער, 139, 146.
שאָפּירא, הרב ר׳ משה, (ריגער רב), 208.
שאָפּירא, הרב ר׳ אברהם דובער, 50, 77, 89, 139, 141, 142, 143, 145, 146.
שאָפּירא, הרב ר׳ רפאל, 236, 274.
שאָפּירא, נחמן, דר. 110, 146.
שאָפּירא, הרב ר׳ שבתי, 208.
שאָפּירא, רחל (הרבנית), 146.
שאָפּירא, לייב, 144.
שאָפּירא, אברהם, 162.
שאפער, חיים, 108.
שאָפּירא, דוד, 210.
שאָפּירא, שרה, 210.
שאַרפשטיין, יודל, 292.
שאכנאָוויץ, פנחס, 246.
שלאָפאָבערסקי, צדוק, 290.

שלאַפּאַבערסקי, ברכה, 174.
שואל, הרב ר׳ (ר׳ שואלקע רב אין ווילקאַמיר), 220.
שור, הרב ר׳ א. (רב אין קרעטינגע), 294.
שור, הרב ר׳ אליהו בער, 206.
שור, הרב ר׳ אבא, 233.
שולמאַן, ח. מ. (הרבנית), 165, 175, 176.
שוסטער, הרב ר׳ גבריאל, 122, 123, 124, 125, 126.
שטערנפעלד, הרב ר׳ בן־ציון, 250, 275, 296.
שטערן, הרב ר׳ יוסף זכריה, 328, 329.
שטערן, הרב ר׳ סיימע, 329.
שטופעל, הרב ר׳ מיכל דוד, 264.
שטוצין, בנימין, 338.
שטיינפעלד, הרב ר׳ זיסל, 99.
שטיינבערג, נחמיה, 305.
שטראוים, יאַהאַן, 91.
שטיינבאַך, הרב מאיר, 310.
שטיין־יאטקונסקי, 24.
שטיין, בנימין, 338.
שילמאן, הרב ר׳ חיים יצחק, 253.
שיינקער, יעקב, 340.
שיצקוס, חיים, 41.
שיינזאַן, ישראל, 200.
שטראַשון, הרב ר׳ שמואל, 203, 231.
שטראַשון, הרב ר׳ אליעזר, 203.
שלמה איצל, הרב ר׳ (דיין אין פאַנעוועזש), 285.
שמואל הרב ר׳, (ר׳ שמואל דער חסיד, ראסיין), 207, 208, 317.
שמוקלער, הרב ר׳ יעקב משה, 50, 145.
שמיד, בערע מענדע, 229.
שמעון, הרב ר׳, (רב אין בירז), 205.
שמיד, נחום, 310.
שמולאַוויץ, 246.
שמושקאַוויץ, (ראקישאַק), 324.
שמושקאַוויץ, גרשון, 324.
שמושקאַוויץ, לאזאר, 324.
שניאור זלמן, הרב ר׳, (ר׳ שניאור זלמן מלאדי), 315.
שער, הרב ר׳ יצחק אייזיק, 34, 175.
שערשאַוער, הרב ר׳ חיים, 257.
שעפנער, דר. 213.
שערשעווסקי, זיידל, 147.
שערשעווסקי, מנחם, 147.
שפיץ, הרב ר׳ לוי, 233, 243, 245, 285.
שפילער, (קאַוונע), 60.
שצופאַק, הרב ר׳, (סעריי), 271.
שקאַפ, הרב ר׳ שמעון יהודה, 236.
פרידמאַן, שרה, 241.

ת.

תרשיש, הרב ר׳ זעליג, 313.

זוכצעטל פון שטעט און שטעטלעך

א.

אבאלניק, 206, 283.
אבעל, 321.
אוטיאַן, 41, 184, 187, 188, 190, 192, 228, 232, 268, 302.
אופינע, 339.
איירעגאַלע, 37.
איוויע, 329.
אַלעקסאַט, 51, 58, 119.
אליטע, 194, 195, 263, 264, 269.
אַלעקסאַנדראַווסק, 274.
אַמטשיסלאַוו, 46.
אַניקסט, 198, 199, 200, 206.
אנטאלעפט, 316.
אנעליסקי, 208, 209 .
אַסלאַ, (נאַרווענגן), 340.
אקמיאן, 262.
אַראַן, 117, 188.

ב.

באַראַנאַוויטש, 47.
באלניק, 223.
באלטימאָר, 244.
בארמיאַנסק, 261.
בויסק, 46, 257, 285, 300.
בוטרימאַנץ, 202.
בריסק, 46, 139, 275.
בירז, 46, 204, 205, 206.
ביאַליטאַק, 276.
בייסיגאַלע, 329.
ביאַלאָווקע, 289.
ביעלסק, 275.
בערלין, 36, 83, 250, 335.
בייסעגאַלע, 317.
ברוקלין, 336.

ג.

גאַרזד, 207, 208, 316.
גומבינען, 225.
גירטעגאַלע, 317.
גראַדנע, 245, 275.

ד.

דאַטשעסטער, 271.
דאכאו, 255, 289.
דובנע, 283.
דווינסק, 210, 211, 213, 216, 302, 324, 235.
דזוירזי ־־סיטי, 285.
דינאבורג, 211, 212.
דעטראָיט, 47.
דראָביאַן, 209.
דרוסקעניק, 263.

ה.

האַמבורג, 84, 176, 220.
האַריסבורג, 300.
היידעקרוג, 245, 340.

ו.

וואַרשע, 116, 117, 161.
וואַלאָזשין, 17, 221, 236, 300.
וואוסטער, 147.
וואַרנע, 233, 261.
וואסקי, 283.
וואַרזשאַן, 340.
וילנע, 17, 50, 97, 116, 176, 203, 220, 230, 231, 153, 254, 269, 270, 274, 276, 283, 289, 297, 311, 316.

322, 329, 341, 342.
וילקאָמיר, 219, 220, 221, 222, 223, 267, 341, 344.
וילקאָוויטש, 163, 224, 225, 226.
ווסטינעץ, 225.
וויען, 86.
ווילנע, 228, 229, 230, 131, 232.
וידישאָק, 223.
וישינטי, 324.
וולאָדיסלאָוו, 268.
וועקסנע, 261, 262, 263, 289.

ז.

זאגער, 234, 235, 249.
זיימעל, 236.
זידיק, 300, 301.
זאָסלע, 164.
זשעזמער, 50.

ח.

חברון, 160, 122.

ט.

טאָוריק, 143, 144, 145, 199, 273, 285, 326, 338.
טבריה, 325.
טילזיט, 242, 314, 325.
טירקשלי, 262.
טעלז, 17, 46, 207, 233, 238, 241, 308, 313, 355.
טראָק, 202, 325.
טשיקאַגאָ, 284.

י.

יאנאָוע, 107, 253, 254, 255, 256, 257.
יאנישקעל, 206, 283.
יאסוען, 289, 290.
יאָהאַנעסבורג, 301.
יעדוואַבנע, 228.
ירושלים, 17, 278, 279, 325, 326.

ל.

לאָמזשע, 47, 296, 322, 329, 336.
לאטעוע, 199.
לוצען, 228.
לויקעוע, 340.
ליבוי, 209, 337.
לייקוואוד, 254.
לינקאָוע, 206, 283.

מ.

מאָנטרעאָל, 135, 137, 227.
מאָסקוע, 270, 324, 325.
מאַריאַמפאָל, 257, 258, 259, 260, 296.
מאַלטש, 139, 190.
מאָנטאָוועדייע, 196.
מאַלאַט, 267.
מאזשייק, 260, 262.
מושניק, 271, 341.
מינסק, 139.
מיר, 17, 279, 289, 290.
מעמעל, 207, 242, 245, 246, 273, 284, 326, 337.
מערעטש, 263, 264.

נ.

נאוואַרדאָק, 105, 160, 225.
נויאָרק, 47, 235, 247, 254, 300, 301, 329, 341.
נחלת יצחק, ישראל, 243.
נייטשאָט-קודירקא, 268, 298.
נייטשאָט-טאָוריק, 340.
נימענייק, 290.

ס.

סלאוויאנסק, 299.
סאלאנט, 17, 46, 273.
סלאוועגישקי, 299.
סאלאט, 283.
סואוואַלק, 195, 257, 296, 329.
סומי, 216.
סטאראַפאַליע, (מאריאמפאַלע) 257.
סואוויגישאַק, 321.
סטאַלינגראַד, 112, 113.
סלאָנים, 47.
סלאָבאַדקע, 17, 41, 42, 45, 47, 50, 51, 54, 55, 58, 67, 69, 72, 73, 74 82, 158, 161, 168, 170, 206, 222, 235, 250, 276, 308, 329.
סמילאָוויטש, 46, 139.
סומיאץ, 329.
ספרינגוואַלי, 275.
סקאַפישאַק, 324.

ע.

עושערעניי, 119, 274.

פ.

פאַעוועזש, 17, 198, 221, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 310, 335.
פראנפורט, 83, 184.
פאסוואַל, 206, 282, 283.
פאנעמון, 50.
פאַזלעוועץ, 42, 223.
פאקראַי, 207.
פאלאַנגע, 290.
פאנעדל, 321, 324.
פאיורע, 336.
פאַראַזאוועץ, 289.
פלונגיאַן, 199, 284, 285, 286.
פומפיאַן, 206, 283.
פילוויישאַק, 42, 163.
פעטערבורג, (לעניגראַד), 185, 134, 315.
פרען, 236.

צ.

צאַריצן, 329.
צייקישאַק, 317.

ק.

קאַוונע, 17, 50, 51, 54, 55, 57, 58, 66, 69, 74, 81, 84, 97, 102, 115, 116, 120, 128, 139, 140, 145, 157, 174, 189, 195, 296, 297, 311, 324, 325.
קאמעניץ, 17, 319.
קאשעדאר, 123.
קאַברין, 139.
קאַוואַרסק, 223.
קאלוואַריע, 250, 257, 296, 297, 298.
קאַליש, 247.
קראז, 261, 312.
קאמאי, 321, 324.
קופישאַק, 174, 298 299, 300, 301, 308, 309, 310, 311.
קורשאן, 236.
קרוק, 236.
קיידאַן, 174, 255, 288, 289, 290, 324.
קייפטאן, (אפריקע), 301.
קרעטינגע, 174, 291, 292, 293, 337.
קראקאנאַוועץ, 206.
קעלם, 17, 283, 311, 312, 313, 314, 315.

ר.

ראַדין, 17, 46, 156, 251, 255, 276, 308.
ראַסיין, 165, 245, 250, 315, 316, 317, 381, 319.
ראַגאַטשאַוועץ, 211, 215.
ראַדווילישאַק, 235, 252, 325.

ריטעווע, 278, 326, 327.
ראגאָווע, 282.
רעמיגאָלע, 282.
ראקישאָק, 310, 320, 321, 323, 324.
ריגע, 116, 208, 249, 314, 321.

ש.

שאָול, 46, 236, 262, 273, 328, 332, 335.
שאָנץ, 50, 74, 120, 145.
שאָט, (קיידאנער קריין), 289, 290.
שאָקי, 268.
שאָדאָווע, 282, 329, 335, 336.
שוואָדאָסט, 321.
שוועקסנע, 340.
שטאלופין, 225.
שטראָסבורג, 184.
שטויפּץ, 176.
שירווינט, 223, 283, 341.
שעמעלישאָק, 164.
שקודויל, 338, 339.
שקוד, 337.
שערשאָוו, 275.

ת.

תל־אביב, 246.

ואלה יעמדו על הברכה:

די נעמן פון די פּערזאָנען, וואָס האָבן געהאָלפן צום אַרויסגעבן דאָס בוך „חורבן ליטע" — דער מחבר דריקט אויס א הארציקן יישר כח.

פּרעזידיום פון בוך קאָמיטעט:

הרב הגאון ר' אברהם יצחק פייוועלזאָן, ניו יאָרק
רבי זאב שוחט, מאָנטרעאל
דוד מעקלער, ניו יארק
חיים ליבערמאן, ניו יאָרק
יעקב לעוויט, מאָנטרעאל

קאָמיטעט מיטגלידער:

ה. קלארק, מאָנטרעאל
מ. מענדעלסאָן, מאָנטרעאל
י. גלעדי, מאָנטרעאל
ש. סילווער, מאָנטרעאל
ח. זאלקינד, מאָנטרעאל
צ. ווינטרויב, מאָנטרעאל
י. ראבינאָוויטש, מאָנטרעאל
י. י. סיגאל, מאָנטרעאל
דר. ה. ראָזענפעלד, מאָנטרעאל
י. זינגמאן, מאָנטרעאל

מר. און מרם. ח. זאלקינד, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ש. סילווער, מאַנטרעאל
מר. און מרם. מ. מענדעלסאָן, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ה. קלארק, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ה. ווייטרויב, מאַנטרעאל
מר. יהודא לייב דיימאַנד, מאַנטרעאל
מר. און מרם. מ. סייבעל, מאַנטרעאל
מר. און מרם. י. באדנאף, מאַנטרעאל
מר. און מרם. מ. מעלניק, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ל. לעווין, מאַנטרעאל
מר. און מרם. דוסקעס, מאַנטרעאל
מר. נפתלי יהודה זאלצמאן, פילאדעלפיא
מר. און מרם. אברהם שמיט, יאַהאנעסבורג (אפריקע)
מר. און מר. ל. קווינט, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ד. קושאנסקי, מאַנטרעאל
מר. און מרם. מ. קאַהן, מאַנטרעאל
מר. א. קאַהן, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ש. דרייזין, מאַנטרעאל
מר. און מרם. א. ד. פלטיאל, מאַנטרעאל
מר. און מרם. י. זינגמאן, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ל. גלאזער, מאַנטרעאל
מר. און מרם. י. לעוויט, מאַנטרעאל
מר. און מרם. א. מ. ליבין, מאַנטרעאל
מר. און מרם. א. שטאר, מאַנטרעאל
מר. און מרם. י. א. גאלקין, מאַנטרעאל
מר. און מרם. נ. גאַלד, מאַנטרעאל
מר. און מרם. י. שטערנטאל, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ל. גאַלדפיין
מר. ב. לעוויט, מאַנטרעאל

מר. און מרם. א. זינגער, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ס. לעוויט, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ג. סילווערמאן, מאַנטרעאל
מר. און מרם. מ. פאל, מאַנטרעאל
מר. מ. לאס, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ראָז טראפידא, מאַנטרעאל
מר. און מרם. י. כהן, מאַנטרעאל
מר. און מרם. י. שילער, מאַנטרעאל
מר. און מרם. מ. שוסטער, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ק. נוימאן, מאַנטרעאל
מר. און מרם. ב. מאכלאוויטש, מאַנטרעאל
מר. און מרם. מ. שוחט, מאַנטרעאל
מר. און מרם. א. י. זעליג
מר. און מרם. ה. ראָזענפעלד
מר. מ. מאַגיל, פילאדעלפיא
מר. און מרם. א. סענדל

מצבת זכרון

דער מחבר דריקט אויס א הארציקן דאנק צו

ר׳ צבי קראמער, נ״י

פאר זיין דערמעגליכן ארויסצוגעבן דאס בוך

צום אנדיינקן פון זיין פרוי

מרים בת ר׳ אברהם שמואל, ז״ל

וועלכע איז נפטר געווארן כ׳ אדר, תשי״א

תנצב״ה.

מצבת זכרון

דער מחבר דריקט אויס א הארציקן דאנק צו

מר. און מרס. וו. וועקסלער

פאר זייער דערמעגליכן ארויסצוגעבן דאס בוך

צום אנדינק פון אירע עלטערן

ר׳ ישראל און מוטער **גאלדע מלכה**

וועלכע זיינען אומגעקומען על קידוש השם

א׳ אלול און ח׳ אלול, תשי״א

מצבת זכרון

דער מחבר דריקט אויס א הארציקן דאנק צו

מרס. גיטע מערע סילווערמאן

און אירע קינדער

פאר זייער דערמעגליכן ארויסצוגעבן דאס בוך

צום אנדענק פון איר מאן און זייער פאטער

ר׳ שמואל ב״ר יוסף אהרן, ז״ל

וועלכער איז נפטר געווארן, כ״ד מנחם-אב, תשי״א

תנצב״ה.

מצבת זכרון

מר. און מרס. יעקב איטקין, נ״י

האָבן בייגעשטייערט צום ארויסגעבן פון דעמדאָזיקן בוך

אין אָנדענק פון זייער חיים געליבטן זון

הבחור אברהם, ע״ה

אָפיצער פון קאנאדער לופט פלאָט

וועלכער איז געפאלן אין קאמף

פאר פרייהייט און דעמאָקראטיע

אין עלטער פון 22 יאָר

דעם 7טן אפריל, 1943, (ב׳ ניסן, תש״ג), אין טונים

זאָל זיין נאָמען געהיילט וועלן צווישן די קדושים

תנצב״ה.

מצבת זכרון

דער מחבר דריקט אויס א הארציקן דאנק צו

מר. און מרס. יוסף בערמאן

פון פילאדעלפיא

צום אַנדיינק פון זייערע עלטערן

ר׳ בן-ציון און חסיה לאה בערמאַן, ע״ה

און ר׳ יהודה לייב

און דבורה בת ר׳ מרדכי הכהן חצקל, ע״ה

תנצב״ה.

מצבת זכרון

דער מחבר דריקט אויס א הארציקן דאנק צו

מר. ב. גפן

פאר זיין דערמעגליכן אַרויסצוגעבן דאָס בוך

צום אַנדיינק פון זיינע עלטערן

ר׳ אהרן און זיין מוטער איטע

און צום אַנדיינק פון

הרב ר׳ אברהם לעווין

רב אין פאַפעלאן

אלע אומגעקומען על קידוש השם

תנצב״ה.

חורבן ליטע

אלון בכות

אין בילדער

אַ האַרציקן דאַנק וויל איך אויסדריקן צו הרב לעווי-
טאַן, רבצין פייוועלזאַן, קדיש, יוסף גלאַזראד, מרס.
י. י. סיגאל, בארענשטיין און אַנדערע.

פאַר מיר דערמעגליכן צוגעבן אַצאַל בילדער
פאַרן בוך.

די צונויפגעכאַפּטע אידן וואו זיי זיינען אום־
קומען אויפן זיבעטן פּאַרט

דער זיבעטער פּאַרט.

דער אריינפאָר אין קאָוונער געטאָ.

אַ גאַס אין קאָוונער געטאָ.

מ׳טראָגט אַ קראַנקען אין שפּיטאָל.

דער גירוש פון איין געטא גאס אין אַ צווייטע.

די קינדערהיים אין געטא.

די בריק צווישען קליין געטאָ און די גרויסע

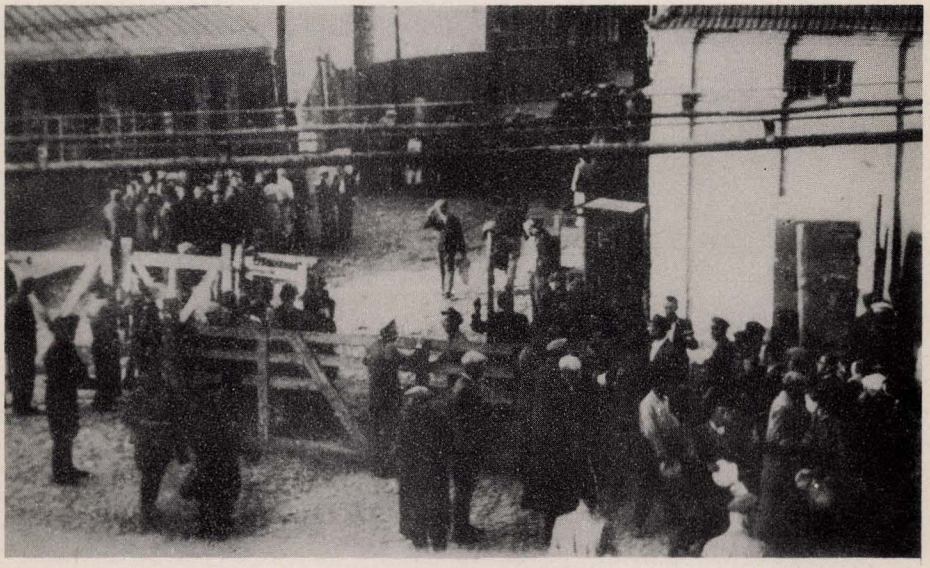
נאָך אַן אקציע.

דער צאם אין געטאָ.

אן אויפשריפט אויף די וועגנט פון געטאָ.

אבא־יחזקאל'ס קלויז פארוואנדעלט אין אַ
טורמע פאַר די אידן פון געטאָ.

דער טויער פון קאָוונער געטאָ.

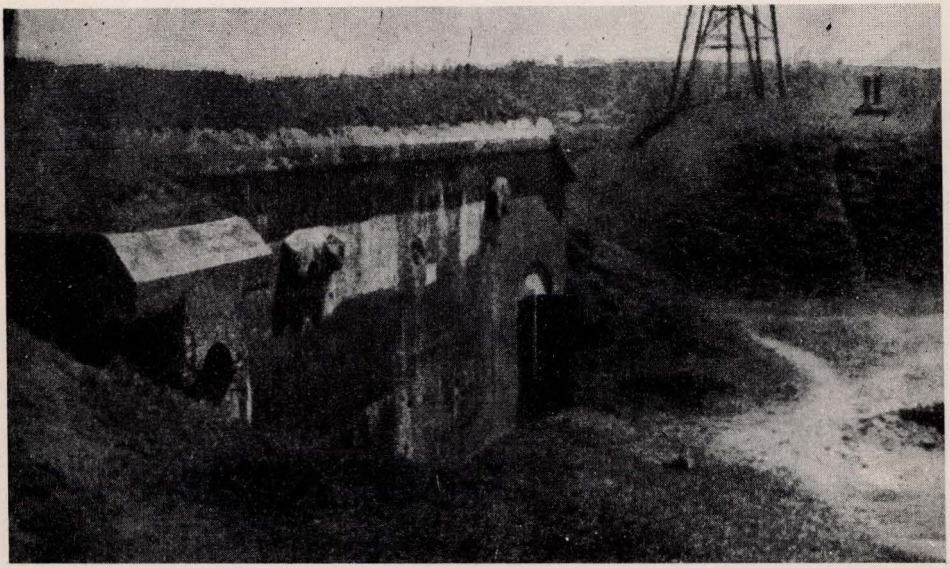
אידישע פּאָליצייַ פון קאָוונער געטאָ.

עמבלעמען און סימבאָלן פאַר די אידן אין געטאָ.

מען טרייט אידן צום טויט אויפן ניינטן פאָרט.

דער ניינטער פאָרט.

ביים צונויפנעמען די ספרים וואו די קינדער־
לעך שלעפן אַוועק אַ פּאַר ספרים.

קינדער גייען לערנען אין „תפארת בחורים" פון
געטאָ.

דער בית־עולם איו קאָוונער גענט.

לעבן קבר פון קאָוונער רב

דאָס צוזויפגעקליבענע אַלטווארג אין קאָוונער
געטאָ.

דעם געהאנגענעם מעק׳ס קבר.

דִי אַרוֹיסשִיקוּנג פוּן געטא.

נאָך אַן אַקציע אִין עסטלאַנד

ווי מען פאַרברענט די אידן אויפן ניינטן פאָרט

די געטאָ ברענט

עלסטן־ראַט שטייענדיק: אברהם גאָלאָמב, הירשל
לעווין, זיצענדיק, יעקב גאָלדבערג, ד״ר אלחנן
עלקעס, לייב גאַרפינקעל.

דאָס הויז פון עלסטן־ראַט.

EINWOHNER NACHWEISAMT
Eingemeldet am III
Meldebeamter

Ješiboto 21

GMK. Nr. 11870 1071

B.3

Jüdische Ghetto-Polizei III Revier
Eingemeldet am 2/XI 1943
Wohnhaft Margio Str. Nr. 25
Meldebeamter

64-3

JÜDISCHE POLIZEI II REVIER
Eingemeldet am 22/II 1944
Wohnhaft Block „C" Str. Nr. 24/1
Meldebeamter P. Volpe

MK

JÜDISCHE GHETTO-GEMEINDE VILIJAMPOLĖ

אידישע געטא־געמיינדע ווילקאמפאלע

V—ST. 4
Nr.

Ausweis Nr. 8367

Familienname Ošri

Vorname Ephroimas

Name des Vaters Berelis

Geburtsdatum bez. Alter

Chef der Jüdischen Ghetto-Polizei

JÜDISCHE GHETTO-POLIZEI VILIJAMPOLĖ JGP

Vilijampolė, den 942 VI. 25

גענט פאספארט

נאָך דער באפרייאונג שטייען פון רעכטס צו לינקס: אַ רוסישער מאיאָר בוגולאוו, הרב אפרים אַשרי, אינזשינער אינדורסקי און אַנדערע פון די גערעטעוועטע פון בונקער. זיי שטייען אַלע לעבעדיק מויער, וואו אונטען איז געווען דער בונקער. אינדורסקי דערקלערט דעם מאיאָר ווי מען האָט געמאַכט דעם בונקער.

אונזער גאַנצע גרופּע ביים ארויסגיין פון „מלינה" אין בלאָק צע.

באַפרייטע אידן ביים ניינטן פּאַרט.

הרב אפרים אַשרי מאַכט די הזכרה אויפן קבר
פון די 90 טויזנט אידן אויפן ניינטן פּאַרט.

די אומגעקומענע אידן ביים ליקווידירן די געטאָ.

די אידן זיינען מקבר די קדושים, וואו די
געפאַנגענע דייטשן גראָבן אויס די הרוגים.
וואו מען בריינגט זיי צו קבר ישראל אויפן
געטאָ בית־עולם.

לעבען כאָר שוהל אין קאָוונע שטייען פון רעכט
צו לינקס: מאיר יעלין, פרוי גליק, פּראָפעסאָר
רעבעלסקי, הרב אפרים אַשרי, בנימין פרידמאן.

הרב אפרים אַשרי רייסט קריעה מיט חיים
ווינטרויב. ביים אויפגראָבען די פּאַרפיניגטע
וואו ווינטרויב דערקענט זיינע עלטערן, ביים
ברענגען זיי צו קבר ישראל.

די באַפרייטע קינדער

הרב אפרים אַשרי און דער גלח שמילגעוויטש
וואָס האָט געהאָלפען רעטעווען קינדער.

הרב אַשרי האַלט די ערשטע דרשה נאָכן בא־
פרייאונג אין הויסמאנס קלויז אין קאָוונע.

הרב אַשרי מיט זיין אייניציקע גערעטעוועטע
ספר תורה.

די אַלטשטאָט פון קאָווּנע.

קאָווּנער הויפּטגאַס לייטועס אלייע.

די צענטראַל־באַנק אין קאָווּנע.

אין כאָר־שוהל לעבן ארון־קודש. פון רעכטס צו לינקס: הרב אַשרי, פּראָפעסאָר רעבעלסקי, בנימין פרידמאן.

קאָונער אַלטער בית מדרש וואו עס האָט גע־
דאָונט רבי יצחק אלחנן זצ״ל.

קאָונער נייער בית מדרש.

הגאון ר' יצחק אלחנן (ספעקטאָר) זצ"ל. (קאָוונער רב)

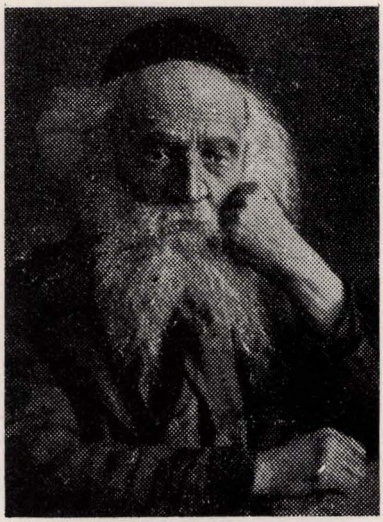
הגאון ר' יצחק בלאזער זצ"ל.

הגאון ר׳ צבי הירש ראַבינאָוויץ זצ״ל. (קאָוונער רב)

הגאון ר׳ אברהם דובער כהנא שפירא זצ״ל. (קאָוונער רב)

הגאון ר' מאיר שמחה הכהן זצ"ל — דווינסקער רב.

הגאון ר' יוסף ראזין וצ"ל — דווינסקער רב.

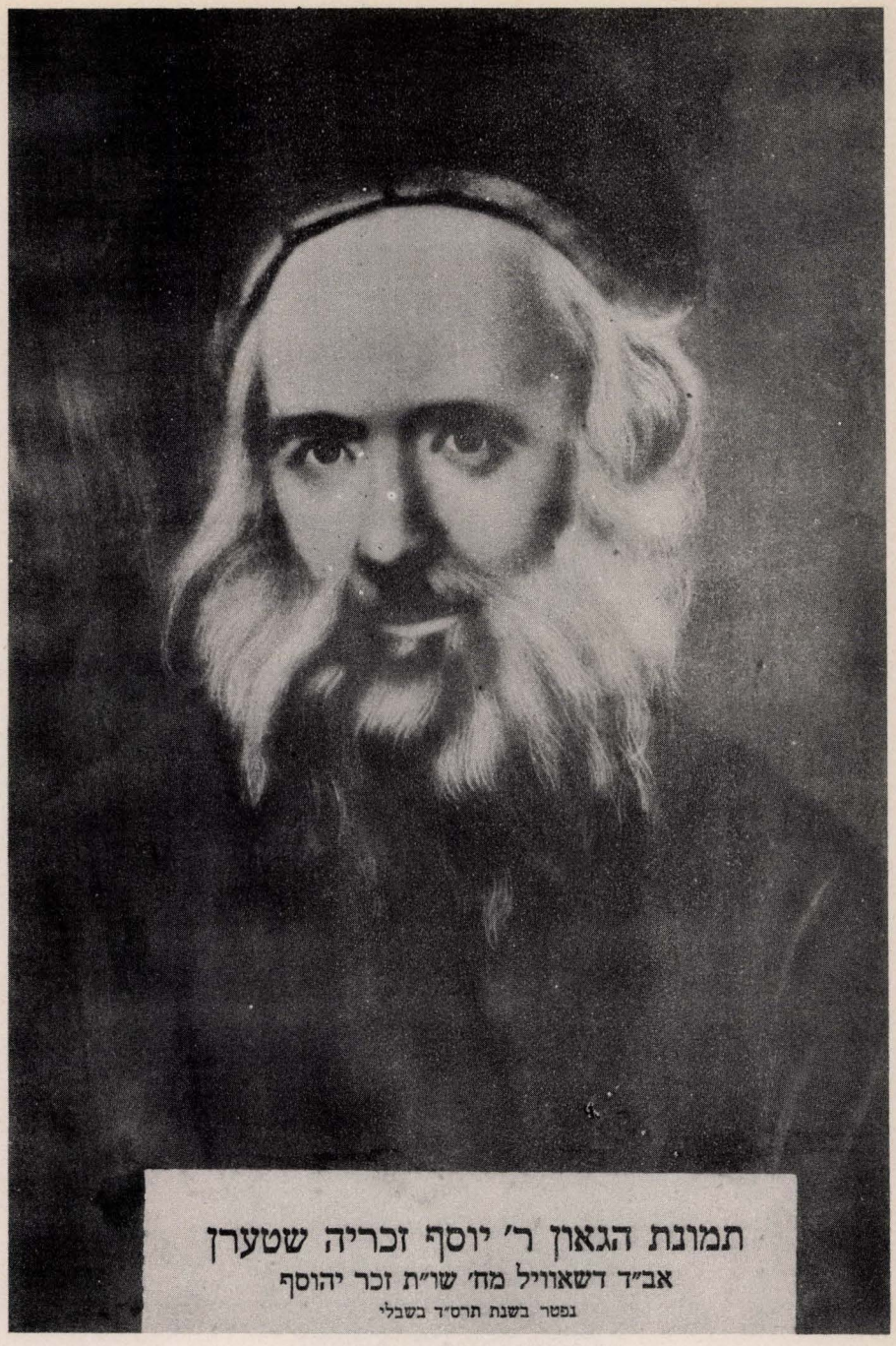
דער פרעזידיום פון אגודת הרבנים פון ליטע.
פון רעכטס צו לינקס: הרב וועטלער (פלונגיאנער רב) הרב פיזועלזאהן (שוקיאנער רב) דוד איצ־קאוויץ (סעקרעטאר פון אגודת הרבנים) הרב רובין (ווילקאמירער רב) הרב ריף (זאגערער רב) הרב שפירא (קאוונער רב) הרב בענגיס (קאלוואריער רב) הרב ראבינאוויץ (יעלאקער רב) הרב פינזילבער (קיידאנער רב) הרב בלאך (סעלזער רב) הרב שילמאן (יאנאווער רב) הרב העלער (מאריאמפאלער רב).

דער אסיפת הרבנים פון ליטע.

הגאון ר' אהרן באקסט הי"ד, שאולער רב

תמונת הגאון ר' יוסף זכריה שטערן

אב"ד דשאוויל מח' שו"ת זכר יהוסף

נפטר בשנת תרס"ד בשבלי

הגאון ר׳ יהונתן עליאסבערג זצ״ל — מאריפּאלער רב. דערנאָך וואלקאוויסקער רב

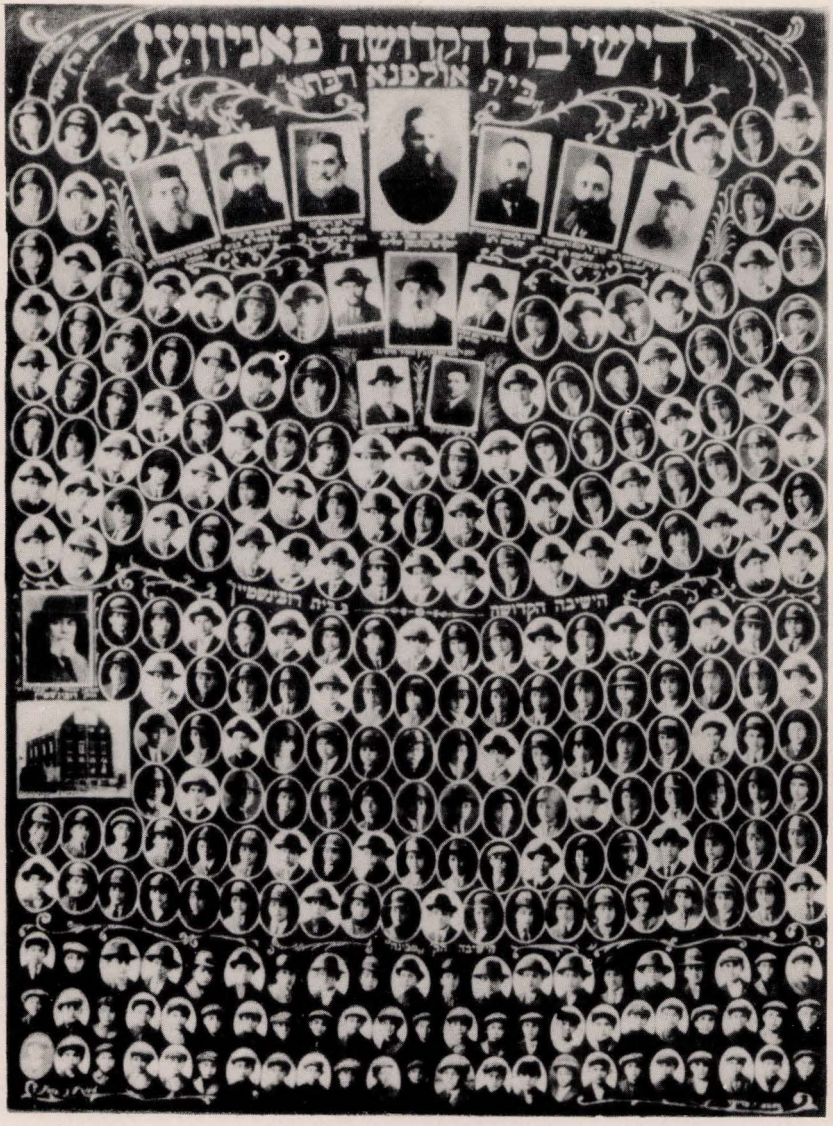

הגאון ר׳ אליהו קלאצקין זצ״ל — מאריאמפּאלער רב. דערנאָך לובלינער רב

תמונת הישיבה בסלבודקה-קובנה, ת"ש.

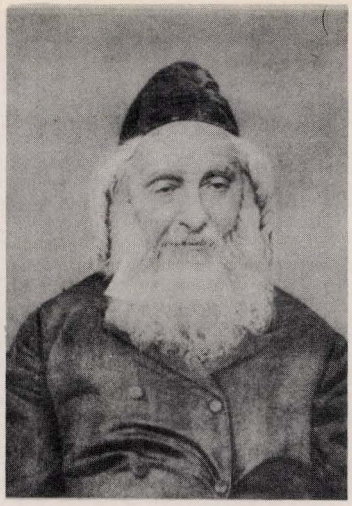
הגאון ר׳ אליהו דוד תאומים־ראבינאוויץ — פא־
נעוועזשער רב.

הגאון ר׳ יצחק ראבינאוויץ זצ״ל — פאנעוע־
זשער רב און ראש־הישיבה.

פאנעוועזשער ישיבה.

תמונת הסגל האקדמי של הטכניון בשנת תשי"ב.

הגאון ר' נפתלי צבי יהודא בערלין זצ"ל, וואלאזשינער רב און ראש הישיבה.

הגאון ר' יוסף דובער סאלאוויטשיק זצ"ל, וואלאזשינער ראש הישיבה, דערנאך בריסקער רב.

הגאון ר' רפאל שפירא זצ"ל,
רב און ראש־הישיבה פון וואלאזשין.

הגאון ר' חיים סאלאוויטשיק זצ"ל וואלאזשינער ראש הישיבה דערנאך בריסקער רב.

וואלאזשינער ראשי הישיבות.

הגאון הצדיק ר׳ ישראל מאיר הכהן זצ״ל
(חפץ חיים)

הגאון ר׳ חיים עוזר גראדזענסקי זצ״ל.

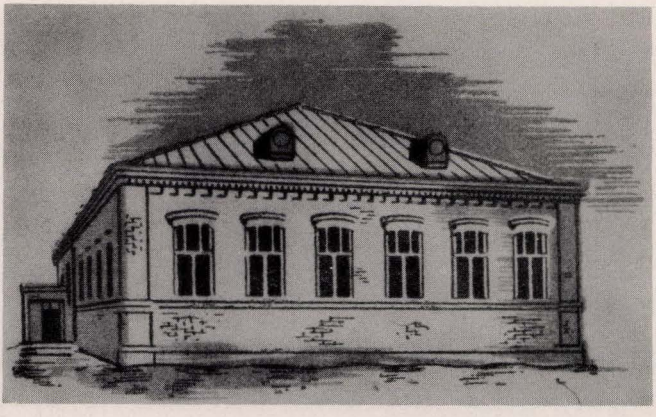
ראדינער ישיבה.

הגאון ר' חיים ליב טיקטינסקי זצ"ל,
מירער ראש הישיבה.

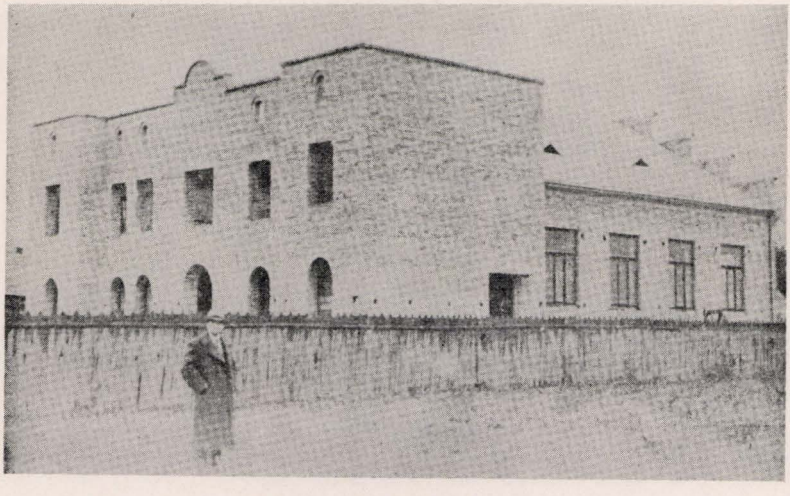
הגאון הצדיק ר' ירוחם לוואוויץ זצ"ל,
מנהל רוחני פון מירער ישיבה.

מירער ישיבה.

הגאון ר׳ ברוך דוב לייבאוויץ זצ״ל, ראש הישיבה
„כנסת בית יצחק״ סלאבאדקע, דערנאך קאמענעץ.

קאמענעצער ישיבה.

תלמידי הישיבה הגדולה בקהילת ליובאוויטש

די הויפּטגאַס פון טעלז.

די קברים פון די טעלזער אידן אין גירולער וואַלד.

הגאון ר׳ רפאל הכהן זצ״ל — ווילקאָמירער רב, (דערנאָך רב אין האמבורג).

די הויפטגאַס אין ווילקאָמיר (קאָוונער גאַס).

הגאון ר' יוסף רויזען זצ"ל, סעלזער רב, דערנאך סלא־
נימער רב.

הגאון ר' אלכסנדר משה לפידות זצ"ל, ראסיינער רב.

הגאון ר' יוסף שליפער זצ"ל, וועקשנער רב, דערנאך
סלאנימער רב.

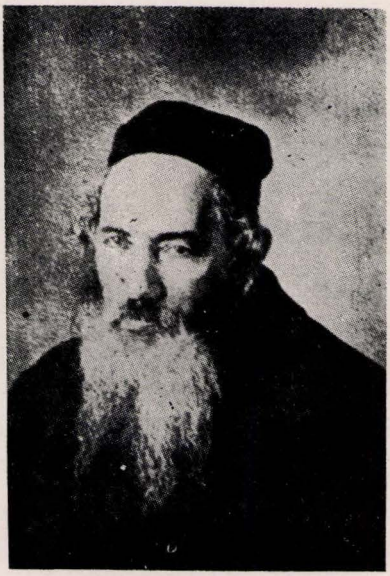
הגאון ר' יעקב דוד ווילאווסקי זצ"ל, ווילקאוישקער רב,
דערנאך סלוצקער רב.

הגאון ר׳ יעקב יוסף זצ״ל — זאגערער רב (דער־
נאָך רב הכולל פון ניו־יאָרק).

הגאון ר׳ הלל הכהן טריוש זצ״ל, ווילקיער רב.

הגאון ר׳ יחזקאל ליבשיץ זצ״ל.
יורבורגער רב, דערנאָך קאָלישער רב.

הגאון ר׳ יעקב גרשון ראבינאוויץ זצ״ל
שורווילישקער רב.

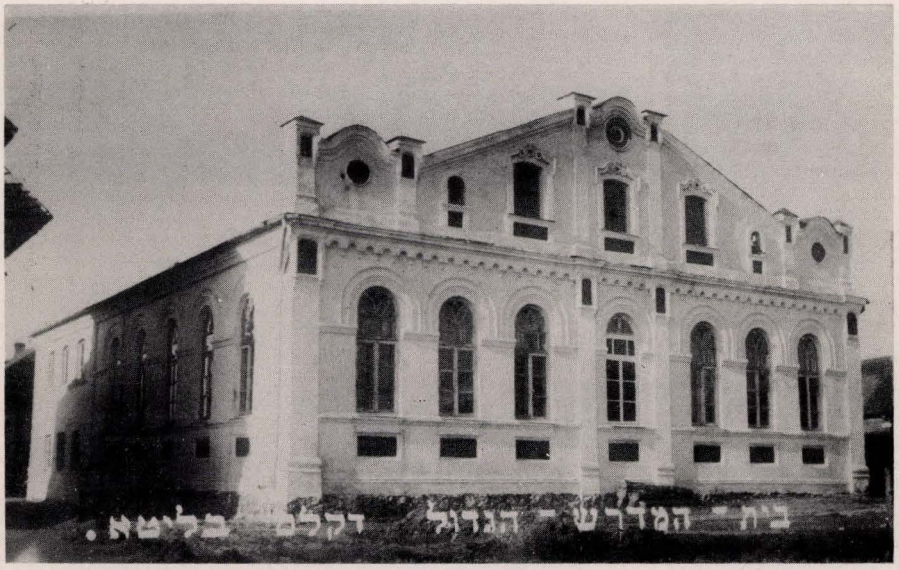
הגאון ר׳ צבי יעקב אַפּענהיים זצ״ל, קעלמער רב.

דאָס שטעטל קעלם.

די תלמידים און לערערס פון די פאָלקשולע אין קעלם.

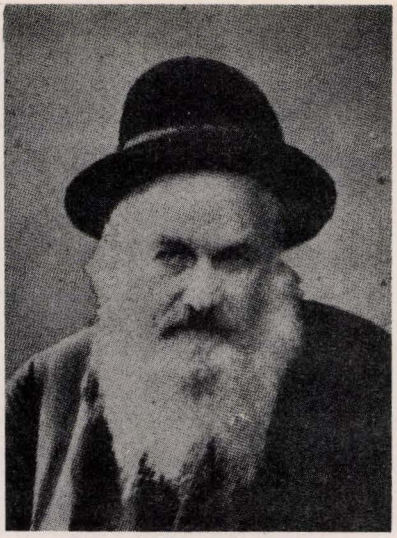
בית המדרש הגדול אין קעלם.

דער ארון קודש אין די קאלטע־שוהל אין קעלם.

די קאלטע שול אין קעלם.

הרב הצדיק ר׳ נחום זאב זיוו זצ״ל, דער זוהן
פון הגאון ר׳ שמחה זיסל זצ״ל פון קעלם.

הגאון הצדיק ר' אלחנן וואסערמאן הי"ד, ראש הישיבה אין באראנאוויטש.

הגאון הצדיק ר' אברהם גראדזענסקי הי"ד, מנהל פון סלאבאדקער ישיבה.

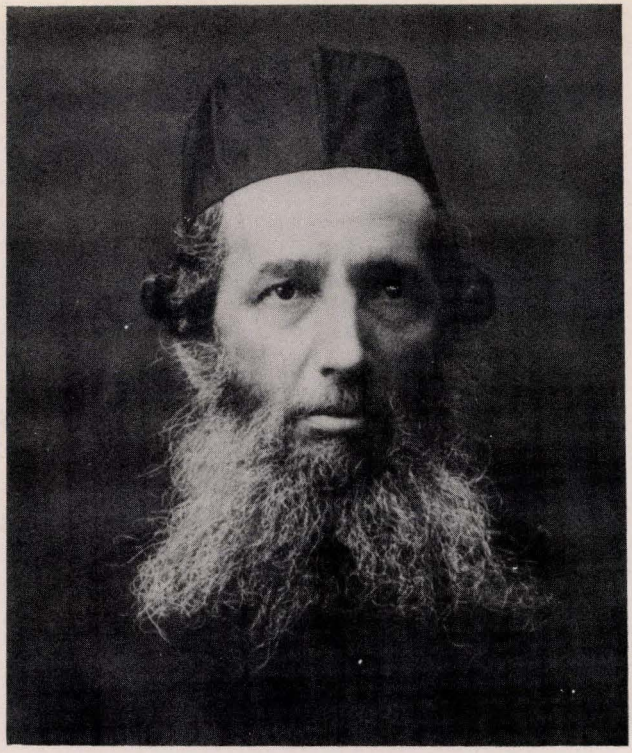

הגאון ר' יהושע לעווינסאן הי"ד, מנהל פון ראדינער ישיבה.

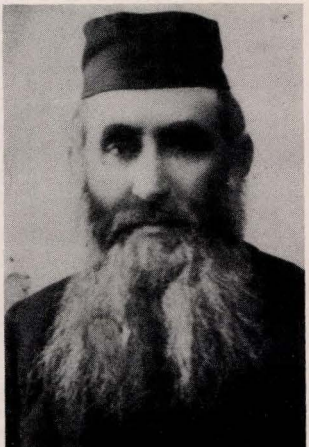

הגאון ר' זלמן פערמוס הי"ד, מנהל פון קאוונער כולל.

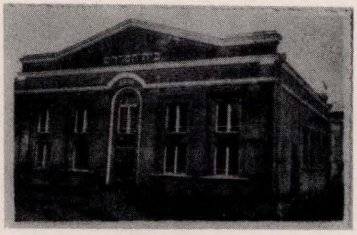
ראשי ישיבות און רבנים אין קאוונער געטא.

הגאון ר׳ שמואל אביגדור פיזועלזאן זצ״ל, פלונ־
גיאנער רב.

הגאון ר׳ לוי שפיץ הי״ד, פלונגיאנער רב, דערנאך
טאוריקער רב.

דער בית מדרש אין פלונגיאן.

הגאון ר׳ אבא יעקב באַרוכאָוו זצ״ל, רב אין
קופישאָק דערנאָך רב אין וואָלקאָוויסק.

הגאון ר׳ אליהו מאיר פיזועלזאָן זצ״ל, קו־
פישקער רב.

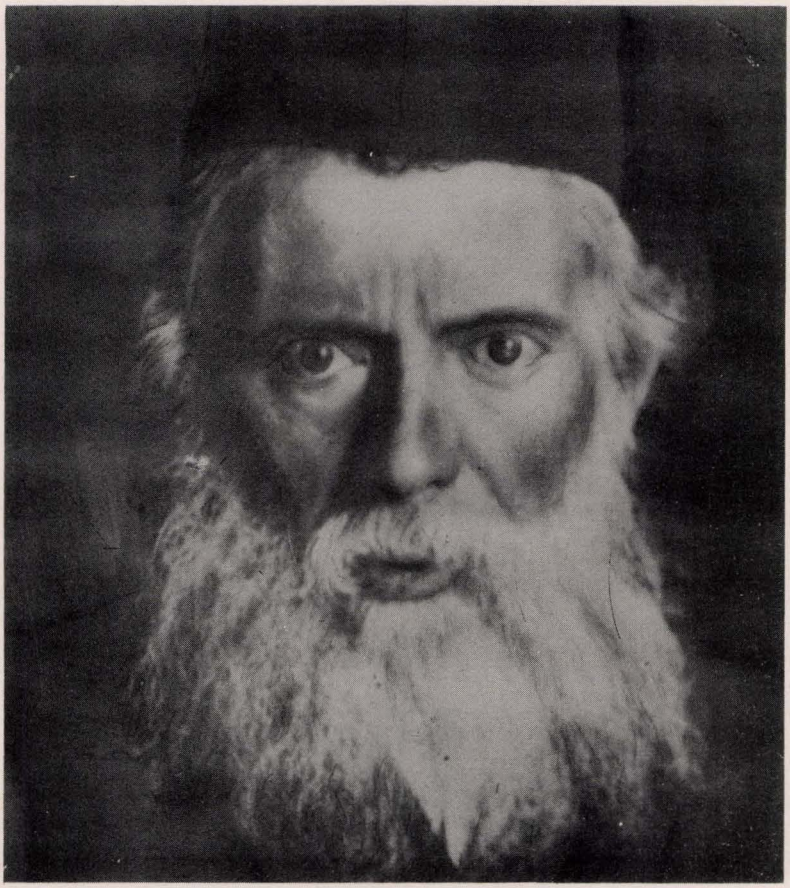
הגאון ר׳ בן־ציון שטערנפעלד זצ״ל,
אלוואריער רב, דערנאָך ביעלסקער רב.

הגאון ר׳ אליעזר שמחה ראבינאָוויטש זצ״ל,
לאָמזשער רב דערנאָך קאלוואריער רב.

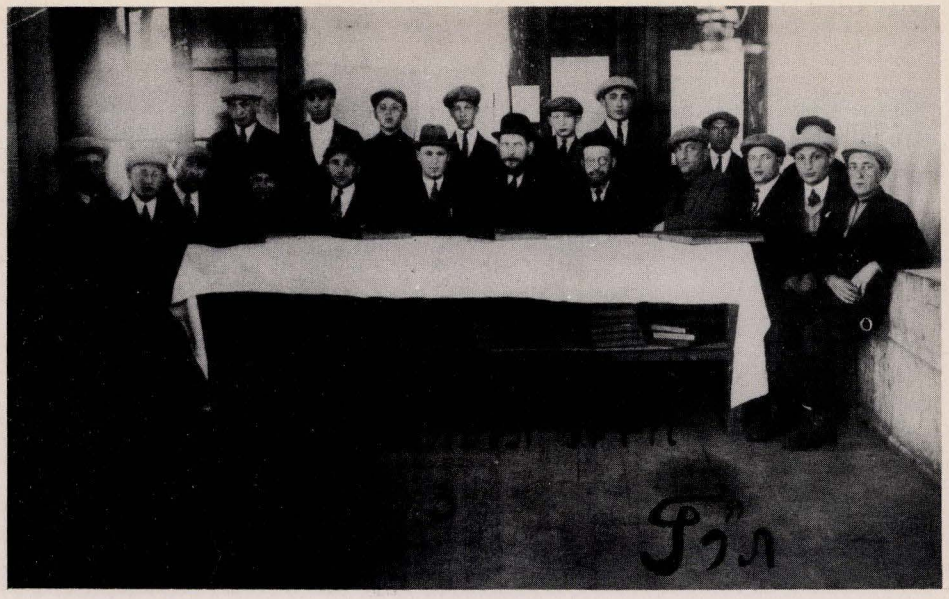
הגאון ר׳יהודה הלוי ליפשיץ זצ״ל, מערעטשער
רב.

הגאון ר׳ גבריאל פיינבערג זצ״ל, סאלאנטער רב, דערנאָך מעמלער רב.

הגאון ר׳ יעקב דוב ראפופאָרט זצ״ל, דימלער רב (דערנאָך רב אין כפר סבא, ישראל).

דער „תפארת בחורים" מיט איהרע רביים אין סאַלאַנט.

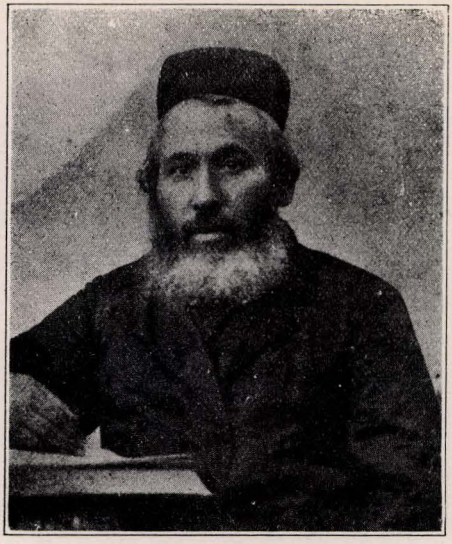
סאַלאַנטער שול.

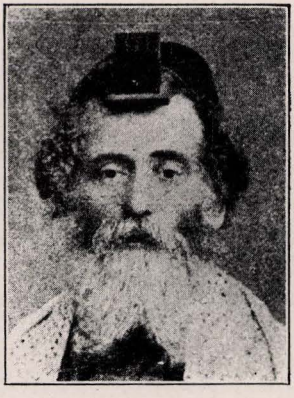
אַ גרופּע תלמידות מיט זייערע לערערס. (אין צענטער פון בילד ר׳ אורי׳ בערמאן.)

אַ גאַס אין ריטשעוע.

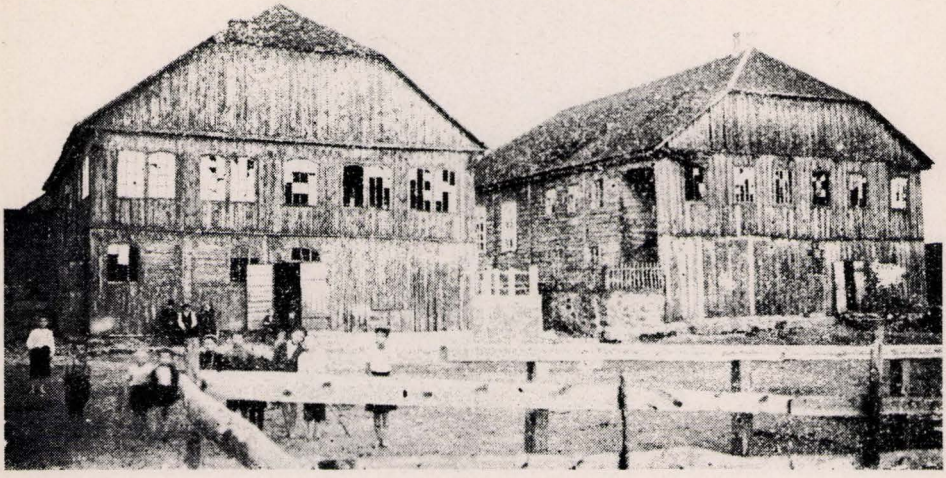
הגאון ר׳ יעקב צבי ווילענציק זצ״ל, פיקעלער רב.

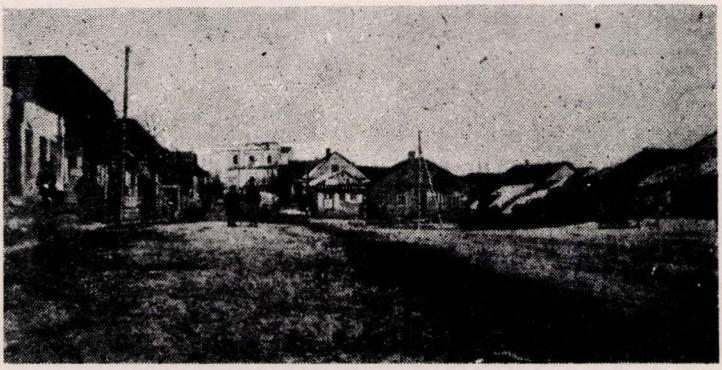
הגאון ר׳ אברהם אלעזרסאן זצ״ל, בוטרימאנצער רב.

הגאון ר׳ שלמה נת׳ל קאטלער זצ״ל, לוקניקער רב.

דער בית מדרש פון מאלאס.

א גאַס אין מאלאס.

הרב הגאון ר' יצחק אריה בעליצקי, זצ"ל מאלאסטער רב.

אַ גרופּע געראַסטעווסטע ביים מאסן־קבר אין מאַלאַט.

הגאון ר' חיים יצחק שילמאן זצ"ל, יאנאווער רב.

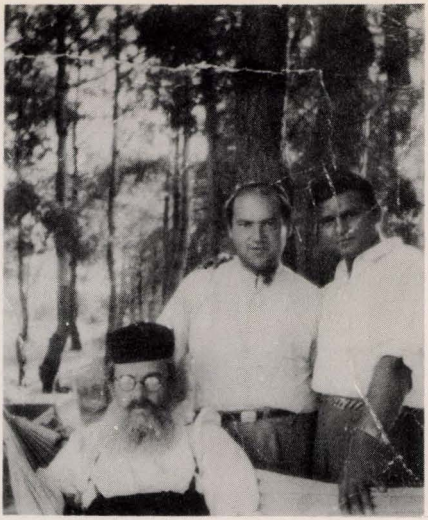
הגאון ר' ישראל בנימין בענדט פייוועלזאן זצ"ל,
שוקיאנער רב.

הגאון ר' יחיאל מיכל האוושא זצ"ל, שקודער רב.

הרב הגאון ר' יעקב טערוסקין הי"ד, שקודער רב.

הגאון ר' זלמן אסאוסקי הי"ד, סלאבאדקער רב.

הגאון ר' יחזקאל בערשטיין הי"ד, ראש הישיבה „אור ישראל" סלאבאדקע.

הרב ר' חיים מאסט, קאונער מגיד.

הגאון ר' שבתי וואלניקאווסקי הי"ד, משגיח פון לאמזשער ישיבה.

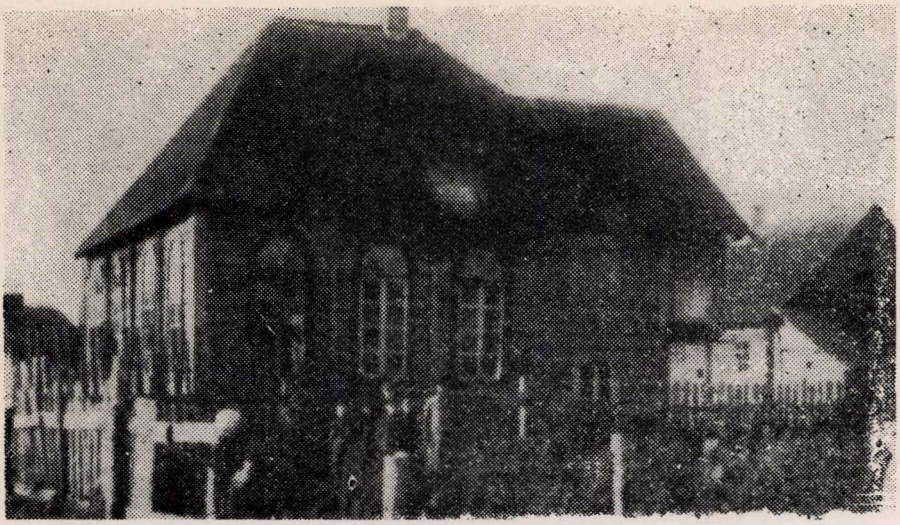
ראשי ישיבות און רבנים אין קאונער געטא.

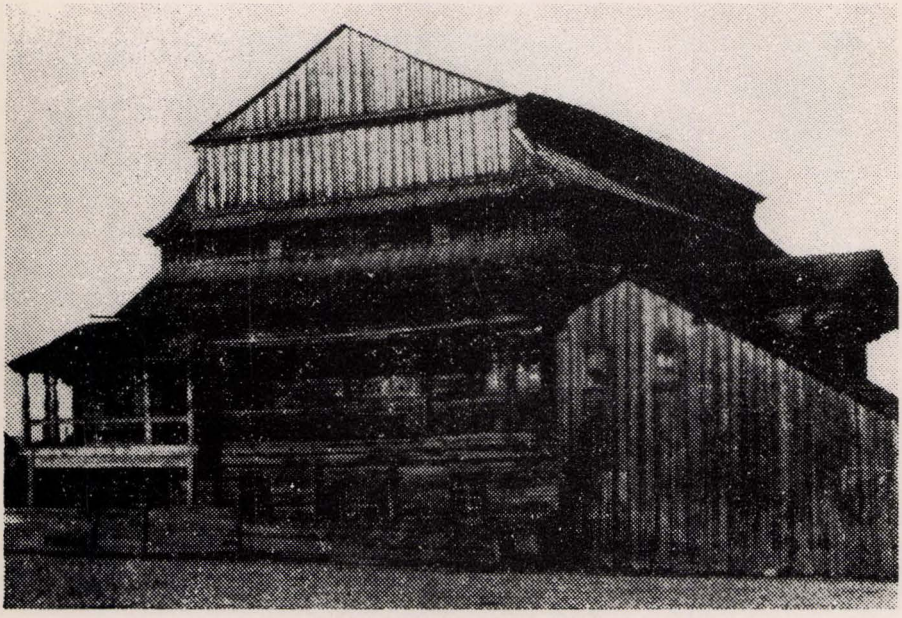
דער רב און די בעלי בתים פון קאוואַרסק.

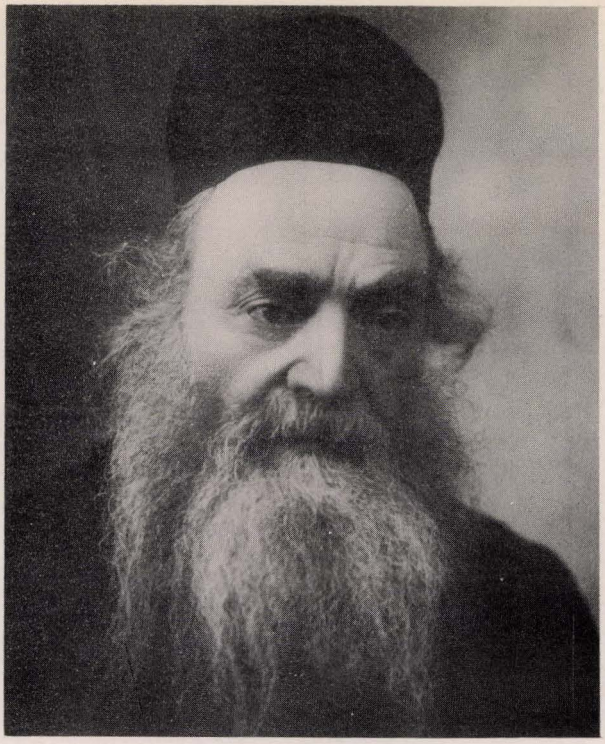
די תלמידים פון די פּאַלקשולע אין קאוואַרסק.

בירזער בית מדרש

יורבורגער בית מדרש

הגאון ר׳ אברהם אבא הכהן זק הי״ד, אלסיאדער רב.

הגאון ר׳ יצחק אגולניק הי״ד, פאסטואלער רב.

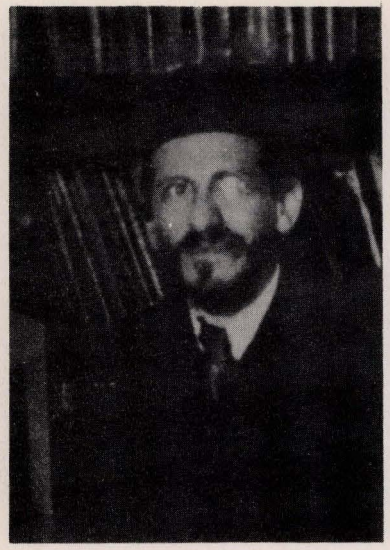
הרב הגאון ר׳ צבי לייב פערסקי הי״ד, ווילאנער ר

הגאון ר׳ יצחק בעגון הי״ד, ראדווילישקער רב. (וועדט אויפגענומען פון בישאף).

הענאך קריוואי (קאָוונער בדחן).

הרב הגאון ר׳ יעקב וואלפע, אוממשוועניטער רב.

הרב הגאון ר׳ ברוך פייוועלזאן, בייסיגאלער רב.

די תלמידים מיט די לערערין פון חוויידאנער פאלקשולע.

דאָס שטעטעל עזערענע.

דער קבר פון די אַכט טויזנט אידן פון עזערענע
און איר קריין.

flames. What he thus learned had to be transferred on paper and recorded as eternal testimony. The result is the flaming book, this volume "The Ruins of Lithuania."

He knew Lithuania in its entirety and in its fragmentation, in its greatness and in its fall. It is as if Providence itself had preserved him and brought him out of the fire to be the chronicler of the Great Destruction. For him it can indeed be said without reserve, "For this have you been saved."

You read this record page by page and chapter by chapter and you feel that the author does not relate even a tithe of a tithe of what he knows. He goes from place to place, from city to city and from village to village and of each place he gives us only a few selected facts, for otherwise the work would run to a score of volumes. He deliberately avoids literary values. He uses no dress of artistry to clothe his tragic tale, for art can add nothing. All our concepts of style and of tragedy fade into nothingness before the naked reality of the true facts.

The volume gains much from the author being a rabbi. As a first consequence he was intimately acquainted with the world of learning in Lithuania. Most writers have their origin in more worldly spheres and therefore most works written on the Great Destruction tend to give less than due attention to this lost World of Torah simply because the writers knew less of it. This great locuna is filled by Rabbi Oshry's book.

Above the gloom of the tragedy shines the glory of learning and Torah with which Lithuania has been so lavishly dowered. But simultaneously the life and the death which mingle so in this work reflect the presence of so many other levels of Jewish society as well, for Rabbi Oshry was equally at home in all ranks of Jewish life and the field of his acquaintance ran wide indeed. In this work he has rendered to each his sacred due.

The pictures which form part of this book are scarcely to be overrated. They are an essential element of the record, for wickedness personified in the Germans had sought to render the Jew ugly in the eyes of the world. Let the noble Jewish features of these men and women look on generation upon generation and speak for vengeance which is their just due.

The author has written least about himself. There is almost nothing here of his own several deaths. We pray that this story, too, may be told. He had at first run forward to observe the commandment of dying for the sake of the Commandments. His reward is great. He has foiled the evil design of the hideous wicked man. The Nazi had sought to kill and to obliterate, to destroy and to wipe out all sign and track. But Rabbi Oshry has come to raise an eternal monument. His work will enter the eternal treasury of Jewish martyrdom and will win a place of honour in the history of Jewish Sanctification of the Holy Name at the side of our Lamentations and our Petitions for Forgiveness, indeed at no very great remove, in the Holy Ark, from the sheltering Scrolls of the Law.

As the Hebrew idiom has it, "his reward is indeed great, in accordance with its merit."

FOREWORD

By CHAIM LIEBERMAN

The book now in the hands of the reader is all sublime — elevated in content, sacred by the flame which inspired it, sanctified through the sacrifices and efforts which attended its appearance.

The author, *Rabbi Ephraim Oshry*, was himself in the very midst of the flame which consumed the sacred and pure Jewish communities in Lithuania but, like the Burning Bush which burned and burned and was not devoured, he was himself saved from the holocaust. More than once he had been forced to dig a grave intended for him, but each time he was saved.

Afterwards the survivors of the Nazi Gehenna reacted to their experiences in differing ways. Many of them strove to drive away and to forget the frightful memories. Remembering was too horrible. But Rabbi Oshry is not of those. He has remained the Burning Bush which burns and flames and is not consumed. The present volume has arisen out of those sacred flames.

He neither wishes to escape those memories, nor could he if he so desired, for he is endowed with so prodigious a memory that it never loses a drop. Another divine gift is his: his openness of mind which absorbs and analyzes all the significant truths of his environment, and as well ever quick senses, an untiring curiosity and a constant alertness.

Rabbi Oshry was therefore as thoroughly at home in all Lithuania as, to quote the common Yiddish figure of speech, a Jew in the Ashrai Psalm. He had visited all parts of the tiny country, wherever Jews resided in its cities, towns and villages before the tragic war. There was scarcely a Jew in the country whom Rabbi Oshry did not know with his family relationships and the annals of his life. Most certainly he knew well the Great Men of Lithuanian Jewry. And as with persons so with places. He was familiar with them all, the tiny hamlets and the streets of the cities with all their history and chronicles. He had all of Lithuania at his fingertips when the country was still great in the eyes of world Jewry.

When the storm passed over the country and left all who remained desolated, and Rabbi Oshry rose from the rubble and the ashes his first thought was not of escape to the world which had been spared the great horror but to go over the ruins of Lithuania, to assess what had been done to the dear towns and cities and communities which he knew so well and loved so ardently and to ascertain what had happened to the Jewish men and women, to the sacred kehiloth which but yesterday had flowered so nobly under the eye of the Almighty. So did he, himself no more than a plucked brand, burrow through the charred rubble all over Lithuania, his senses keener than ever, his memory more absorptive as the vast saga which unrolled before him cut deeper into his very bone and marrow and burned as six million

We are indebted to Mr. B. Malchi for designing the title page.

Photographs lithographed by Saphrograph Co., 194 Elizabeth Street, New York City.

THE RUINS OF LITHUANIA

A CHRONICLE OF THE DESTRUCTION OF THE SACRED JEWISH COMMUNITIES OF LITHUANIA

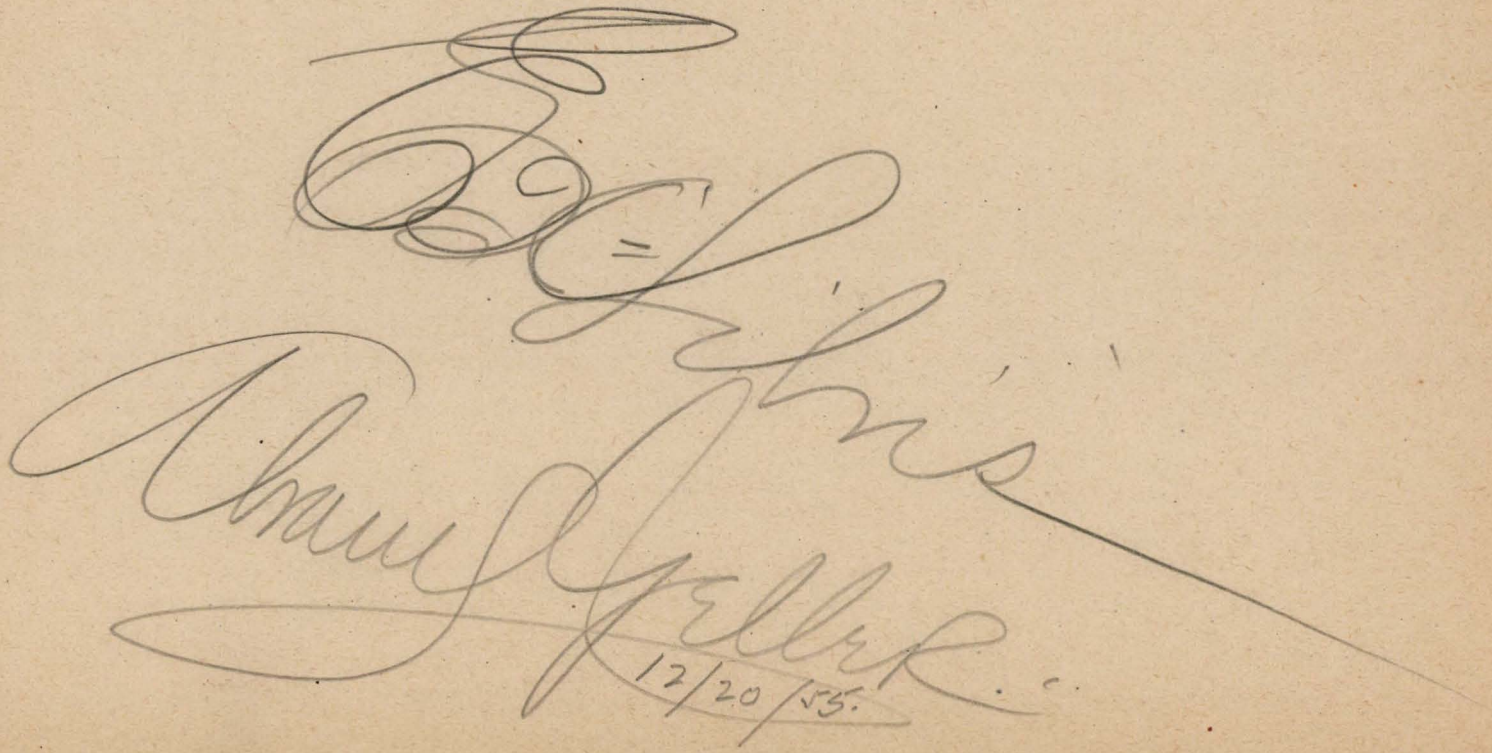
1941 – 1945

BY

RABBI EPHRAIM OSHRY

NEW YORK – MONTREAL

1951

12/20/55.